

T.C
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**HATIRATLARDA II. MEŞRUTİYET'İN İLANI
VE
31 MART VAK'ASI**

Yunus Emre TİRYAKİ

Lisans Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ Olarak Hazırlanmıştır.

ANKARA 2016

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum **Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

..../..../....

Yunus Emre TIRYAKI

H.Ü.

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalında
DOKTORA/YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

Üye :

Üye :

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../.....

Prof. Dr. Fatma ACUN
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bazı sakınca ve çekincelerine rağmen hatıratlar, yakın dönem tarihi çalışmalarında göz ardı edilemeyecek bilgileri içermesi bakımından araştırmacılar için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Fakat bu yönüne rağmen akademik bir araştırmada hatırat türünden faydalanma isteği, titiz bir araştırma ve dikkati de beraberinde getirmek zorundadır çünkü hatıratlar, resmi kaynaklarda rastlanamayan birçok bilgiyi ihtiva ettiği gibi araştırmacıyı yanlış yöne sevk edecek nitelikte bilgiler de taşımaktadır.

Yukarıdaki bilgiden hareketle, yaklaşık 70 kadar hatıratın birbiri ile karşılaştırılması ile oluşturulan ve olayların neden ve sonuçsallığından öte onların insanlar üzerindeki etkisini ortaya koyarak insan faktörü üzerine yoğunlaşan bu çalışma, 4 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler haricinde “*Giriş*” kısmında akademik bir çalışmada hatırat türünün bünyesinde barındırdığı önemden başka kişisel yaşantılardan hareketle yazılan ve ağırlıklıla sübjektif özellikler taşıyan bu türün, bilimsel bir görünüme kavuşturulması sürecindeki çekinceler, tehlikeler ve en önemlisi de bu süreçte kullanılan yöntemler ele alınmıştır. Tamamen teorik bilgiler içeren bu kısmın teze dahil edilmesinin başlıca amacı; hatırat türüne dayanan bir çalışmanın nesnellik olgusundan mahrum kalacağı yönündeki önyargıları tamamen ortadan kaldırmak olmasa bile en aza indirmektedir.

Araştırma konusunun kabaca 1889-1909 arası dönemi kapsadığı düşünülürse; konuya hazırlık teşkil etmesi bakımından “*Birinci Bölüm*”de Osmanlı İmparatorluğu’nda yenileşme çabaları ile Meşrutiyet düşüncesinin geçirdiği evrelerden kısaca bahsedilmiş ve özellikle II. Mahmud döneminden itibaren yeni bir görünüm kazanan yenileşme algısı ile bu algının Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerindeki somut kazanımları, meşrutiyet ve demokrasi bağlamında ele alınmıştır. Bu esnada yalnızca tetkik eserlerden yararlanılmamış, araştırmaya dahil edilen hatıratlardan da faydalanılmıştır.

“*İkinci Bölüm*”de, 93 Harbi ile başlayan ve 1908’e giden süreçte bir çıkmaza sürüklenen Makedonya meselesinden, Avrupalı devletlerin Balkan politikalarından, bu politikaların ve Sultan II. Abdülhamid yönetiminin hürriyet severler üzerindeki etkisi

dolayısı ile bölgede siyasal faaliyetlere yönelik gizli yapılanmalardan ve en önemlisi de bu yapılanmaların 1908’de Babıali’yi askeri tazyik altına almasından bahsedilmiştir.

Diğer yandan, Meşrutiyet’in yeniden ilanı ile birlikte siyaset mekanizmasında Saray ve Babıali yanında yeni bir güç olarak sivrilen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, devlet siyasetinde uygulamaya çalıştığı yeni yönetme tarzı ve bunun siyaset cereyanları arasındaki yankıları, “*Üçüncü Bölüm*”ün ana niteliğini oluşturmaktadır.

“*Dördüncü Bölüm*”de ise; Osmanlı tarih literatürüne “*irtica*” kavramını kazandıran ve bir yönüyle Meşrutiyet ile birlikte gelen yeni düzene karşı çıkışın askeri yansıması niteliğinde gelişen, diğer yönü ile de İttihat ve Terakki’ye karşı olan kesimin Cemiyet’ten kurtulma çabalarını içeren 31 Mart Olayı ve bu olayın failleri ile sonuçları irdelenmiş, bu süreçte genel geçer bazı yanlışlar ve eksiklikler sorgulanmaya çalışılmıştır.

Son olarak şunun da belirtilmesi gerekmektedir ki; “*İkinci, Üçüncü, Dördüncü Bölümler*”de, hatıratların araştırmadaki etkinliği daha da ön plana çıkarılmıştır. Fakat arşiv malzemeleri, gazete koleksiyonları ve araştırma eserleri ile desteklendiğinde gerçek bir akademik araştırmadan söz edilebileceği hususu göz önünde bulundurularak bu kısımlarda birincil kaynaklar ve TBMM Zabıt Cerideleri ile dönem üzerine yazılmış belli başlı eserler de görmezden gelinmemiş, araştırmanın her safhasında tüm bu kaynaklar hatıratlar ile karşılaştırılarak çalışmaya dahil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Hatırat, Makedonya meselesi, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart Olayı*

ABSTRACT

Despite some concerns and inconveniences of the memoirs, they are among important resources for researchers as they contain information which cannot be ignored on the recent period historical works. On the other hand, the desire for using memoirs in an academic research has to also include a meticulous and careful research, since the memories contain many details which are not included in the official resources together with information which may direct the researcher to a dead-end.

By considering mentioned facts, this work that focuses on human factor by figuring out the effects of the events on humans instead of their causes and consequences by comparing almost 70 memoirs, includes 4 parts. Other than these parts, in the “*Introduction*” part, in addition to the importance of a memoir in its content for an academic work, this genre that basically considers personal experiences and is mainly subjective characteristics, has some concerns, inconveniences which should be removed, and the methods for this removal are considered. The main reason to include this section that completely contains theoretical considerations is to decrease the prejudices as much as possible against to the works on the basis of memoirs in terms of objectivity, if it is not removed completely.

If it is considered that the period of the research covers the period between 1889 and 1909, the reformation efforts and the phases of the Constitutionalism in Ottoman Empire for the preparation to the subject matter in the introduction part and the reformation perception that gained a new vision especially after the era of Mahmud, II and the material reflections of this perception in the era of Reformation Period and the rule of Abdulhamid, II within the context of the constitutionalism and democracy. Thus, it was not only the research works to be used but also the memoirs to be included in the research were also used.

In the “*Second Part*”, Macedonia matter that started with 93 War and reached a dead end in the period to 1908; Balkan politics of European countries, the secret political structures in the region as a result of this politics and effects of the policies of Sultan Abdulhamid, II on liberal parties, and the military pressure of these structures on Babiali (Administrative Centre) in 1908 were mentioned.

On the other hand, second proclamation of the Constitutionalism resulted with a third power, that is Ittihad and Terakki (Union and Progress) Association in addition to the Palace and Babiali in the politics with its new style in the state administration and its echoes among political actions consisted the “*Third Part*” of the work.

In the “*Fourth Part*”, the 31st March event in which the party that was against to Union and Progress tried to save from the Association as the reaction of the soldiers to the new order after the Constitutionalism and caused the term ‘irtica’ (reaction) to emerge in Ottoman literature, the perpetrators and results of the events were considered, some general mistakes and defects in this period were tried to be questioned.

Finally, it is necessary to state that the efficiency of the memoirs in the research was more obvious in the second, third and fourth parts. However, it is remembered that a real academic work is talked about if it is supported with archive materials, newspaper collections and researches, in this part, primary resources, TGNA Session Minutes and main works on the period were not ignored and the memoirs were compared with these resources at every stage of the research and they were certainly included in the work.

Keywords: *Memoir, Macedonia Matter, II. Constitutionalist Period, Union and Progress Association, 31st March Events*

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ.....	viii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MEŞRUTİYET DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

1.1. I. Meşrutiyet'e Giden Süreç.....	7
1.2. II. Abdülhamid Rejimi.....	14
1.2.1. Hafıye Teşkilatı ve Jurnalcılık.....	14
1.2.2. Askeri ve Mülki Okullar.....	18
1.2.3. Matbuat ve Gazetecilik.....	23
1.3. İttihad-ı Osmani (İttihad ve Terakki) Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri....	27

II. BÖLÜM

HÜRRİYET'İN İLANINA GİDEN SÜREÇ

2.1. Makedonya Meselesi ve Meşrutiyet'e Etkisi.....	44
2.2. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Kuruluşu ve TİC ile Birleşmesi.....	50
2.3. Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Saray'a Baskısı ve Yeraltı Faaliyetleri.....	56
2.3.1. Makedonya Konsoloslarına Bildiri Verilmesi.....	56
2.3.2. Nazım Bey'in Vurulması.....	59
2.3.3. Subayların Dağa Çıkması.....	62
2.3.4. Şemsi Paşa'nın Öldürülmesi.....	68
2.3.5. Makedonya'da Hürriyet'in İlanı.....	73

III. BÖLÜM

31 MART İSYANI'NA GİDEN SÜREÇ

3.1. İstanbul'da Hürriyet'in İlanı.....	83
3.2. Hürriyet Nümayişleri.....	94
3.3. İTC'nin İlk Hataları.....	115
3.3.1. Meşrutiyet'in İlk İsyanı.....	115
3.3.2. Perde Arkası İktidar.....	117
3.3.3. Cemiyet'in Genişleme Siyaseti.....	125
3.4. İTC – Said Paşa Çekişmesi.....	130
3.4.1. Zaptiye Nazırlığı Meselesi.....	131
3.4.2. Umumi Af Meselesi.....	135
3.4.3. Harbiye – Bahriye Nazırları'nın Seçimi Meselesi.....	138
3.4.4. Said Paşa'nın Düşüşü.....	144
3.5. İTC – Kamil Paşa Çekişmesi.....	146
3.5.1. Balkan Komitesi Meselesi.....	149
3.5.2. Seçimler ve Meclis'in Açılması.....	151
3.5.2.1. Meşrutiyet'in İlk Seçimleri.....	151
3.5.2.2. Meclis-i Mebusan'ın Açılması.....	161
3.5.3. İstizah Meselesi	167
3.5.4. Ahrar Fırkası Meselesi.....	184
3.5.5. Harbiye – Bahriye Nazırları Meselesi.....	186
3.5.6. Kamil Paşa'nın Düşüşü.....	189
3.6. İttihatçı – Muhalif Çekişmesi ve Basın.....	199
3.6.1. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin Kurulması.....	201
3.6.2. Cemiyet-Fırka İkiliği Meselesi.....	204
3.6.3. Vatan Hainliği Meselesi.....	206
3.6.4. Matbuat ve Basın Çekişmeleri.....	210

IV. BÖLÜM

31 MART İSYANI VE SONRASI

4.1. 31 Mart İsyanı.....	221
4.1.1. İsyanın Sebep ve Failleri.....	221
4.1.1.1. Muhalefetin Etkisi.....	221
4.1.1.2. İTC ve Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin Etkisi.....	231
4.1.1.3. Padişah'ın Rolü.....	236
4.1.1.4. Askeri Sebepler.....	240
4.1.1.5. Hasan Fehmi Bey Cinayeti ve Yankıları.....	244
4.1.2. İsyân Hakkında Değerlendirmeler.....	250
4.1.2.1. İsyân Günlerinde Gazeteler.....	257
4.1.2.2. İsyân Günlerinde Meclis-i Mebusan.....	264
4.1.3. 31 Mart İsyanı'nın Bastırılması.....	272
4.1.3.1. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Gelişi ve Sıkıyönetim İlanı.....	274
4.1.3.2. II. Abdülhamid'in Hal'i ve Sürgünü.....	275
4.2. 31 Mart Yargılama ve Cezalandırmaları.....	283
SONUÇ.....	294
KAYNAKÇA.....	301

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri ve düşünsel altyapısının oluşmasında Meşrutiyet döneminin büyük etkisinin olduğu aşikârdır. Bu nedenle, bugün içerisinde yaşadığımız devletin kökenine inerek onu en başından tahlile tabi tutabilmek, diğer bir ifade ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma ve gelişim seyrini anlayabilmek için Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden Meşrutiyet ve parlamentarizm ruhunu kavramak başlı başına bir ödev niteliğindedir. Dolayısıyla geleceğe etkisi bakımından son derece mühim gelişmeleri ihtiva eden böyle bir dönemin, o günleri bizzat yaşamış müelliflerin anıları üzerinden irdelenerek özümsemesi, bu tezin başlıca amaçlarından biridir.

Meşrutiyet yılları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, her dönemde tarihçiler ile tarih severlerin ilgisini çekmiş olmalı ki bugün çok araştırılan ve okunan konuların başında yer almaktadır. Bu nedenle tezimize konu olan bu döneme dair tarih literatürü oldukça kapsamlıdır. Bu bağlamda, Yusuf Hikmet BAYUR ve Tarık Zafer TUNAYA başta olmak üzere; Sina AKŞİN, Şerif MARDİN, Kemal KARPAT, İhsan GÜNEŞ, Ali BİRİNCİ, Şükrü HANİOĞLU, Mete TUNÇAY v.d. ile birlikte Feroz AHMAD, Erik J. ZÜRCHER, Yuri A. PETROSYAN, Ernest E. RAMSAUR ve daha nice yerli ve yabancı araştırmacılar, konu için başucu niteliğinde araştırma eserleri ortaya koymuşlardır. Fakat tüm bu araştırma eserlerinde, saptanan ortak nokta, faillerinden çok olayların ve gelişmelerin ön plana çıkarılması, buna karşılık olayları yaratan ya da ondan etkilenen insan faktörü ile olaylar üzerindeki psikoloji etkenini geri planda bırakmalarıdır. Oysa olayların kendiliğinden meydana gelemeyeceği açıktır ve tarihi meydana getiren esas etkenin insan olduğunu düşünür, insan faktörünü merkeze alırsak; “beşeri olay” kavramının başlıca aktörünün yaşayan, hisseden ve duygusal bir varlık olan insan olduğu anlaşılacaktır. Bu nedenledir ki gerçek bir tarihi araştırmada olayların yanında, onun bizzat içerisinde yer alan ve ona yön veren, olaylar karşısında fikri aktarımlarda bulunan, olaylara karşı bazen gerçekçi bazen ise duygusal yaklaşan insan faktörü de ele alınmak durumundadır. Bundan hareketle bu araştırmanın önemli amaçlarından biri de, ele alınan dönemi kapsayan olaylar karşısında hatıratları incelenen insanların ne şekilde tepkiler verdiği, ne düşündüğü, bakış açılarında görülen farklılıklar ile kişisel olarak geliştirdikleri tepkilerin neler olduğunu saptamaktır.

Öte yandan Ulusal Tez Merkezi'nde yapılan bir araştırmaya göre konu hakkında yazılmış tezler de azımsanmayacak derecede fazladır. Fakat araştırmamız sonucunda çıkan 158 kayıttan yalnızca 1 tanesi, Hakan ÖZKAN tarafından **Anılarda II. Meşrutiyet Dönemi** başlığı ile, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde yapılan yüksek lisans tezi dışında dönemi hatıratlar ışığında ele alan ve dolayısı ile beşeri faktörlere dayanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Öte yandan, yukarıda bahsi geçen ve tamamı hatıratlar üzerine dayanan bu tezin 1908-1918 arası dönemi ele alması ve araştırma kapsamının kısmen geniş tutulmuş olması haklı olarak, Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Vak'ası olaylarının detaya inilemeyerek işlenmesine neden olmuş ve tezin 1908-1909 arasını kapsayan kısmı temelde bu iki olayın gelişimi hakkındaki düşünceleri irdelemekle sınırlı kalmıştır. Bu nedenle çalışma alanını 1908 ve 1909 yılları üzerine yoğunlaştıran **Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası** adlı bu çalışmanın bir başka amacı da incelenen hatıratlar yardımı ile dönemin bilgisine katkıda bulunmaktır.

Bu çalışmanın diğer bir amacı; olayların neden ve sonuçlarını doğrudan aktarmaktan öte, araştırmaya konu olan yılları bizzat yaşamış insanların anılarından yararlanarak dönemin genel geçer bakış açısını günümüze aksettirmektir. Böylelikle çalışma, merak ve ilgiye dayalı tartışma zemininin oluşturulmasına katkıda bulunacağı gibi gelecekte yapılacak çalışmalar için de bir mihenk taşı da olacaktır.

Araştırma, tez yazım süreci ve geçirilen safhalar hakkında da birkaç şey söylemek gerekirse ilk olarak, çalışmanın 2015 Haziranı'nda başladığını ve 2016 Haziranı'nda sonuçlandığını belirtmek yerinde olacaktır. Bu sürenin yaklaşık ilk 8 ayı, tezde kullanılacak hatıratlar, araştırma eserleri, arşiv belgeleri ve süreli yayınlar ile gazete koleksiyonlarını taramak ve seçilen hatıratları "*Giriş*" kısmında belirtilen yöntemler dahilinde titiz bir tasnif ve tenkite tabi tutmakla geçirilmiştir. Samimi olmak gerekirse tez çalışmasının en buhranlı safhasını bu süreç oluşturmuştur. Geriye kalan 4 ay ise, elde edilen bulgulardan hareketle tez metninin yazılması ile tüketilmiş ve böylece çalışma nihayetlenmiştir.

Araştırma süresince, sağladığı maddi-manevi destekten ötürü sevgili ailem başta olmak üzere beni böyle bir araştırmaya yönelten, yardım ve tavsiyelerini esirgemeyen, özellikle fikri yönlendirmeler ile çalışmanın zenginleşmesine katkıda bulunan değerli hocam Sayın Prof. Dr. Mustafa YILMAZ'a saygı ve teşekkürlerimi sunmak isterim. Öte

yandan, evvela bana hatırat türü üzerine çalışma fikrini aşıl原因, tez araştırma ve yazım sürecinde bir abla kardeşinkine benzer biçimde hemen her sorunum ile ilgilenerak çözüm üretmeye çalışan, yeri geldiğinde uykusundan, yeri geldiğinde ise istirahatından feragat ederek değerli vaktini bana vakfeden, karşılaştığım güçlüklerde beni motive eden ve çalışma azmi ve gücü kazandıran çok kıymetli hocam ve danışmanım Sayın Prof. Dr. Yasemin DOĞANER'e de kucak dolusu teşekkürü bir borç bilir, kendisine şahsım adına göstermiş olduğu fedakârlıklar için şükranlarımı sunarım. Aynı zamanda, yardım taleplerimi hiçbir zaman geri çevirmeyip gerektiğinde şahsım adına zaman ayırdığı için Sayın Dr. Yasemin TÜRKKAN TUNALI ile her türlü konuda destek gördüğüm ve özellikle de manevi desteğinden ötürü Sayın Tayyibe Esra ÇAKMAK'a da minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Yunus Emre TİRYAKİ
Ankara, 2016

KISALTMALAR

a.g.d.	: Adı geçen dergi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
BEO	: Babıali Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cemâziye'l-evvel
c.	: Cilt
Ca.	: Cemâziye'l-âhir
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
İT	: İttihat ve Terakki
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
s.	: Sayfa
sa.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Tİ	: Terakki ve İttihat
TİC	: Terakki ve İttihat Cemiyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.b.	: ve benzeri
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.. PRK. AZJ	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y.y.	: Yazarı yok
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan
Yay.	: Yayınevi/Yayınları

GİRİŞ

Edebi literatüre, diğer türlere göre kısmen daha geç dahil olan anı türü, yaşanmış olayların anlatıldığı eserlerin ortak adıdır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde anı türü, “yaşanmış olayların anlatıldığı yazı türü, hatıra” olarak tanımlanmaktadır.¹ “Hatıra” sözcüğünden türetilen “hatırat” sözcüğü de anıları içeren eserlerin genel adı olarak yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Anı türünün bilinen en eski örneği, Roma İmparatorluğu dönemine rastlamaktadır. J. Sezar’ın yazdığı Gallia Savaşı’nı konu alan eser, en eski hatırat olma özelliğini taşımaktadır. Bundan başka Bizans İmparatoru Kantakuzenos’un da anılarını yazdığı bilinmektedir. Diğer yandan, Fransız İhtilali sürecinde de insanların hatıratını yazmaya yöneldiği tespit edilmiştir. Türkçe’de bilinen ilk örneğini ise Göktürk Hitabeleri teşkil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı ile etkileşiminin bir sonucu olarak II. Mahmut döneminden itibaren Türkçe hatıratlarda gözle görülür bir artış söz konusudur. Fakat Osmanlı Devleti’nde bu türün yaygınlaşması, II. Meşrutiyet dönemine rastlamaktadır.² Bundaki başlıca neden, Sultan II. Abdülhamid’in izlediği devlet siyaseti nedeni ile bu dönemde insanlarda ortaya çıkan kendini kanıtlama ihtiyacı ile savunma içgüdüsüdür. Bu nedendir ki 1880’li yılların başından itibaren Osmanlı literatüründe hatırat türünün diğer edebi türler arasındaki oranı birdenbire artmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde yazılan anıların büyük kısmında, kişisel savunma maksadının ön plana çıkmasına rağmen; Meşrutiyet’in ilanı olayında kişinin kendisini yüceltme amacına da yöneldiği vurgulanmalıdır. Diğer yandan 1908 sonrası dönemde meydana gelen savaşların tasviri ve kişisel kusurları örtmek amacıyla anı türünden faydalandığı da bilinmektedir. Özellikle askerler tarafından, günlükler kullanılarak yazılan hatıratlarda başlıca amacın bu husus olduğu söylenebilir. Cumhuriyet döneminden itibaren ise kişilerin daha çok siyasi kaygılar etrafında hareket ederek; kendini kanıtlamanın yanında, diğerlerini eleştirme maksadı ile hatırat türüne yöneldiği

¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5757d4c2302b86.23901651 (Erişim tarihi: 08 Mayıs 2016)

² Ali Birinci, “*Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 14, sa. 41 (Temmuz 1998), s. 612-613.

bilinmektedir. Bundan sonraki dönemde de hatıraların politik amaçla kaleme alındığı ifade edilmelidir.³

Tarih yazıcılığında hatırat türünün önemi yadsınamayacak derecede fazladır çünkü kişisel yaşantılardan hareketle yazılan anılarda, resmi kaynaklarda olmayan birçok bilgi yer almaktadır. Bu nedendir ki olayların arka planına ulaşmak, hatıralar üzerine yapılan çalışmalar ile mümkün olmaktadır. Objektif bilgilerden kişisel husumetlere, kıskançlıklardan duygusallıklara ve öfke ve hayal kırıklarına kadar beşeri özellikler ile harmanlanarak yazılan hatıralar, olaylardaki insan faktörünü ortaya çıkarması yönü ile değerli kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Zira hatırat türü üzerine metodolojik çalışmalarda bulunan araştırmacılar da anıların bu yönü üzerine vurgu yapmaktadır.⁴ Hatırat türünden eserlerin, tarih araştırmasındaki önemini izaha dahi gerek görmeyen Ali Birinci'ye göre, resmi kaynaklara dayanan belgelerdeki bilgiler, “resmiyet” etkeninin getirdiği zorunlulukla, beşeri ve insani faktörleri geri plana itmek durumunda kalmıştır oysa “vatandaşın sesi” olan hatıralarda, resmi bilgilerden farklı olarak insan merkezli bir yaklaşım söz konusudur.⁵

Fakat bu yönüne rağmen hatırat türünün akademik bir çalışmada kullanılması, bazı sakıncaları da beraberinde getirmektedir. Bir defa anılar, kişisel savunmaya hizmet etmenin yanında kişisel husumetlere de yer vermekte ve bu nedenle bazen tarihsel gerçekliği gölgede bırakabilmektedir. Diğer yandan anı müellifleri, olayları sonradan kaleme aldıklarından olsa gerektir ki; eserlerine günün koşullarını da ister istemez aktarmak zorunda kalmışlardır. Bu durum hatıratın değerini düşürmez fakat; araştırmanın farklı yöne sapmasına neden olabilir. Aynı şekilde insan doğasının bir gereği olarak anı müelliflerinin bir amacı da, kendilerini toplum nezdinde yüceltmek iken diğer amacı, kendisine karşı olan iddialara cevap vererek kendini aklamaktır. Bu nedendir ki anılarda bazı olaylardan ince detayına kadar bahsedilirken bazıları atlanmakta ve geçiştirilmektedir. Bu gibi durumlarda, aynı olayı işleyen farklı anılar devreye girmeli ve olay sıkı bir karşılaştırmaya tabi tutulmalıdır.

Hatıratlara dayanan bir çalışmada, karşılaştırma yönteminden faydalandığı oranda eleştiri metodundan da yararlanılmalıdır. Yapılacak eleştiri, eserin kaynak

³ Birinci, *a.g.m.*, s. 613-614.

⁴ Ali Birinci, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergah Yay., İstanbul 2012, s. 38.

⁵ Birinci, *a.g.e.*, s. 38.

vasfını taşıyıp taşımadığının belirlenmesi yani dış tenkit ve olayların doğruluğunun saptanmasına yönelik olarak iç tenkit olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleştirilmelidir.

Eserin, dış tenkite tabi tutulması ile birlikte; baskı sayısından yayınlayanına, yayınevinden baskı ve dizinine, yazılış ve yayınlanış tarihinden yerine ve metnin sadeleştirilip sadeleştirilmediğine bakmak ve onun sahte ve hatalı olma ihtimalini göz önünde bulundurmak, hataları azaltacağı gibi araştırmanın güvenilirliğini de arttıracaktır. Eğer metin sadeleştirme, değiştirme ya da eksiltmeye maruz kaldı ise bunun derecesinin belirlenmesi ve asıl nüsha ile karşılaştırılması gerekmektedir. Aksi halde kaynağın güvenilirliği azalacağı gibi bu durum araştırmacıyı yanlış yöne sevk edecek ve araştırmacı yorumlanmış metin üzerinden değerlendirme yapacaktır. Bu durumun bilimsellik ile örtüşmeyeceği açıktır.

Diğer yandan, yazılış tarihi ve yeri belli olmayan bir metnin güvenilirliğinden şüphe edileceği hususu göz önünde bulundurulursa; bir anının yazıldığı zaman ve yerin önemi daha iyi kavranacaktır.⁶ Yazılış ve yayınlanış tarihleri arasındaki farkın da hatıratın güvenilirliği üzerindeki etkisi unutulmamalıdır. Aynı şekilde, cümle ve noktalama hataları gibi dilbilgisi yönünden noksanlarla dolu olan metinlerin de inandırıcılığının düşük olduğu vurgulanmalı ve hatta bu gibi kaynakların araştırmacıyı farklı yönlere sevk edeceği gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedendir ki metodolojinin önemini araştırmasına yansıtma isteyen ciddi araştırmacılar, ulaşılan kaynakların yayınevi ile baskı ve dizinleri hakkında da araştırma yapmak durumundadır. Çünkü ismi gerçeği yansıtmayan, baskı hataları ile dolu ve dizinden yoksun kaynakların güvenilirliği tartışmalıdır. Bu noktada araştırmacı, varsa eserin diğer baskılarına yönelmeli ve her iki nüshayı karşılaştırmalıdır. Ayrıca şunun da belirtilmesi gerekmektedir ki yazarı hayattayken yayınlanan anılar, diğerlerine oranla güvenilirlik açısından daha elverişli görünmektedir.

Dış tenkite tabi tutulan anılar, aynı zamanda iç tenkite de tabi tutulmak zorundadır. Bu nedendir ki anılar üzerine çalışmada bulunacak bir araştırmacı, araştırma sahasını yalnızca eserler ile sınırlı tutmamalıdır. Bu süreçte müelliflerin yaşantısı, eğitimi, bilgi birikimi, sosyal çevresi, bakış açısı, siyasi görüşü, aile yapısı,

⁶ Charles Victor Langlois, Chales Seignobos, **Tarih Tetkiklerine Giriş**, Galip Ataç (çev.), TTK, Ankara 2010, s. 83.

kişiliği, kültürü, dini tavırları ile birlikte müellifin olayları ne şekilde ele aldığı, üslubu, metni oluşturmadaki amacı, varsa kişisel husumetleri ile öfkeleri ve en önemlisi de önyargıları ve tarafsız olup olmadığı hususları önem kazanmaktadır. Yazar araştırması ile başlayan iç tenkit sürecinin devamında, metnin içeriği kontrol edilmeli, ifadelerin doğruluğu hakkında değerlendirmeler yapılmalı ve hatta metin; diğer hatıratlar ve kaynaklarla karşılaştırılmalıdır. Aksi halde araştırmacı tek yönlü bakış açısından kutulamayacak ve araştırmanın objektifliği sarsılacaktır.

Yazarın, anılarında bilerek yanlış bilgi verip vermediğinin anlaşılması için samimiyetinin, olaylar karşısında aldanıp aldanmadığının tespit edilmesi için de dürüstlüğünün sorgulanması gerekmektedir.⁷ Bu sorgulama işlemi araştırmacı, olayı tüm çıplaklığı ile ele almalı ve ona yoğunlaşarak gerçek olup olmadığı hakkında yorumlarda bulunmalıdır. Hatta araştırmacının bu safhada hayal gücünü kullanarak yazar ile empati kurması, işini kolaylaştıracaktır.

Diğer yandan metnin yapısı ile ifadelerin vurgusu, hatıratın doğruluğunu kesin olarak kanıtlamamaktadır çünkü ifadeler, müellifin yaşadığı dönemle uyuşsa bile metin, başkası tarafından yazılmış olabileceği gibi hatırat da uydurma olabilir. Bu nedendir ki incelenen hatıratlarda kelime ve ifadeler tek tek ele alınmak yerine, bütün içerisinde değerlendirilmeli, dönemsel farklılıklar göz önünde bulundurulmalıdır.

Netice itibariyle akademik bir araştırmada hatırat türünden yararlanmak, bir takım endişeleri de beraberinde getirmektedir. Fakat bu durum, tarihsel bir araştırmada bu türden yararlanılamayacağı zannını da beraberinde getirmemelidir çünkü tarihi olaylar, insan faktörü ile birlikte ele alındığında gerçek bir tarihsel araştırma ortaya çıkacaktır. Bu nedendir ki tamamen beşeri etmenleri içeren anı türü, tarih araştırmalarında diğer kaynaklar ile etkileşimli bir biçimde kullanılmalıdır.

Hatırat türünün akademik bir araştırmada ne şekilde kullanılacağına dair verilen izahattan sonra şimdi de araştırmaya kaynaklık eden hatıraların seçim esasları üzerinde kısaca durulacaktır.

Tezde kullanılacak anıların tespitine, literatür taraması ile başlanmıştır. Fakat tarama sonucunda yeterli veriye ulaşılamadığından, anılar üzerine kaleme alınmış

⁷ Yavuz Ercan, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik**, Turhan Kitabevi, Ankara 2010, s. 327.

bibliyografik araştırmalardan ⁸ yararlanılmıştır. Bunu müteakiben ulaşılabilen anılar, dönemsel içerik kontrolünden geirilmış ve rneğin Cemal Paşa'nın anıları ve Mahmut şevket Paşa'nın günlüğü gibi teze konu olan dönemi ihtiva etmeyen hatıratlar, bir kenara ayrılarak kalanlar, yukarıda bahsedilen usul dahilinde incelemeye tabi tutulmuştur. İnceleme sonucunda, güvenilir olarak addedilen 70 kadar hatırat, araştırmaya dahil edilmiştir. Bunun yanında edebi niteliği ile öne çıkan hatıralar, araştırma kapsamına alınmadığı gibi güvenilirlik niteliğinden şüphelenilen ve bu niteliği ciddi araştırmalar ile kesinleşmiş bulunan hatıratlar da araştırmaya dahil edilmemiştir. Bu noktada, II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri meselesinden bahsetmek yerinde olacaktır. **Htrat-ı Abdülhamit Hn-ı Sn** adı ile 6 Ocak 1919 tarihinden itibaren **Utarit** dergisinde tefrika halinde yayınlanmaya başlayan bu hatırat, 1922'de aynı isimle (**Htrat-ı Abdülhamit Hn-ı Sn**, Cihan Kitaphanesi İstanbul 1338-1340) kitap halinde basılmıştır.⁹ Daha sonra aynı hatırat, İsmet BOZDAğ, Sabahattin SELEK, Osman Yüksel SERDENGET gibi kişiler tarafından yeniden yayınlanmış ve günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁰ Fakat eser üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde bu hatıratın güvenilir olmadığı ve İttihatçılara duyduğu kinin sonucunda Süleyman Nazif tarafından yazıldığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Sultan Hamid'in bu hatıratı araştırmaya dahil edilmemiş, yerine Âtîf Hüseyin Bey'in Sultan Hamid'e dair olan hatıraları (Âtîf Hüseyin, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, M. Metin Hülagü (yay. haz.), Timaş Yay., İstanbul Ağustos 2013.) ile Sultan'ın gerçek hatıralarını ihtiva eden (Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, Hareket Yay., İstanbul Aralık 1974) eser değerlendirmeye alınmıştır.

Aynı şekilde Cemal KUTAY tarafından, ** Devir'de Bir Adam** ismi ile neşredilen Fethi OKYAR'ın anılarının da gvenilirsizlik niteliği taşıdığı, yapılan araştırmalar neticesinde anlaşılmış ve bu nedenle hatırat araştırmaya dahil edilmemiştir. Fethi Bey'in sadece Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasını içeren anılarının olduğunu ifade eden Ali Birinci, Cemal KUTAY'ın bu anıları da içine katarak Fethi

⁸ Murat Hanile, *II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi*, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, sa. 47 (2008), s. 147-166. Ahmet Akter, *"Anılar Bibliyografyası"*, **ağdas Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 3, sa. 9, s. 229-265.

⁹ Birinci, **a.g.e.**, s. 268.

¹⁰ Birinci, **a.g.e.**, s. 268-269.

Bey'in hayatının tamamını içeren bir hatırat yayınladığını ve bu durumun OKYAR'ın ailesinin de tepkisini çektiğini belirtmektedir.¹¹

Ali Kemal Bey'in anıları da güvenilir olarak nitelendirilmeyen anılar kapsamındadır. Kasım 1913'ten itibaren Peyam gazetesinin haftalık edebî ekinde tefrika halinde yayınlanmaya başlayan bu hatırat, 22. tefrikadan sonra sona ermiştir.¹² Bu kısım Ali Kemal Bey'in hayatının ilk yıllarını ihtiva etmektedir ve gerçek anıdır. Fakat bundan sonraki kısım, Zeki KUNERALP tarafından yazılmış ve yayınlanmıştır. Bu nedenle araştırmanın seyrini etkileyecek böyle bir anı da teze dahil edilmemiştir.

Öte yandan Samih Nafiz TANSU tarafından sözlü tarih metodu kullanılarak yazılan bazı hatıratlar da araştırma kapsamına alınmamıştır. İnceleme neticesinde bu tür hatıratlarda kullanılan ifadelerin birbirinin benzeri olduğu saptanmış ve bu durumun, hatıratın güvenilirliğini sarstığı düşünülmüştür. Samih Nafiz tarafından yayına hazırlanan Hüsameddin ERTÜRK ve Celâleddin Paşa'nın anılarının¹³ bu grup içerisinde bulunduğu zikredilmelidir.

Gül Çağalı GÜVEN tarafından neşredilen Said ve Kâmil Paşaların anıları da araştırmaya dahil edilmeyen hatıratlar arasındadır. **Kamil ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri** adı ile yayınlanan bu hatıratlar üzerinde yapılan inceleme sonucunda, Paşaların olayları aktarmadaki tavırlarında sübjektif davrandıkları tespit edilmiş ve olayları değiştirerek ele aldıkları gözlemlenmiştir.

Güvenilirliklerinden emin olunamayan hatıratların ayrılması işleminden sonra geriye kalan hatıratlar önce dış tenkide tabi tutulmuş, ardından da iç tenkit süzgecinden geçirilmiştir. Bundan sonraki süreçte, elde edilen bilgiler dahilinde; II. Meşrutiyet'in ilanındaki dinamikler nelerdir? Meşrutiyet'in ilanı ile değişen siyaset dengesine katılan öğeler nelerdir? İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalefet ve Babıali arasındaki bağın niteliği nedir? İktidar, muhalefeti nasıl algılamaktadır? Muhalefetin, iktidar kaşısındaki tavrı nedir? Meşruti yönetimin Osmanlı İmparatorluğu'na kazandırdığı ya da kaybettirdiği nitelikler nelerdir? 31 Mart İsyanı, hangi etkenlere dayanmaktadır? Basın ve Meclis-i Mebusan'ın 31 Mart sürecindeki davranışı nasıl olmuştur? Gibi soruların cevabı, farklı bakış açılarından faydalanılarak aranmaya çalışılacaktır.

¹¹ Birinci, a.g.e., s. 74.

¹² Ali Kemal, **Ömrüm**, Zeki Kuneralp (yay. haz.), İsis Yay., İstanbul 1985, s. 3.

¹³ Hüsameddin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Samih Nafiz Tansu (yay. haz.), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957. Celâleddin Paşa, **Madalyonun Tersini**, Samih Nafiz Tansu (yay. haz.), Gür Kitabevi, İstanbul 1970.

I. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MEŞRUTİYET DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

1.1. I. Meşrutiyet'e Giden Süreç

Osmanlı İmparatorluğu, zaman içerisinde çeşitli nedenlerle eski parlak günlerini kaybetmeye başlamıştır. Bu durumun belirgin bir nedeni, Osmanlı Devleti'nin içyapısında meydana gelen aksaklıklar ve bu aksaklıklardan kaynaklanan sorunların etkisi ile devletin uluslar arası alanda yaşadığı itibar kaybıdır. Şöyle ki; 18. Yy'a gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin idari, adli, mali ve en önemlisi de askeri alanlarında ortaya çıkan bozulmalar, İmparatorluğun Avrupa siyasetindeki etkin konumunu sarmıştır. Özellikle askeri alandaki aksaklıklar nedeniyle İmparatorluk, büyümesindeki ana etkenlerden birini kaybetmiştir. Buna ek olarak, Avrupa'da büyük güçlerin ortaya çıkması ve ittifaklar ile Osmanlı'ya karşı zafer kazanması, Devlet'in askeri mekanizmasını yeniden gözden geçirmesini gerektirmiştir. Böylece, bazı devlet yöneticileri ile idare adamlarında İmparatorluğun reformist bir görünüme kavuşturulması fikri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Lale Devri (1718-1730) ile bundan sonra I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde ortaya çıkan ve büyük oranda askeri alan ile sınırlı kalan yenileşme çabalarında, kimi zaman Nizam-ı Cedid gibi diğerlerine göre kısmen daha kapsamlı adımlar atılsa da, istenilen başarı elde edilememiştir. Ancak, bu hareketler ile beraber Osmanlı Devleti'nin Batı'yı tanıma çabası içerisine girmesi, İmparatorluğun sonraki dönemlerinde ortaya çıkan reformist hareketlerin seyir yönü açısından önemlidir.¹⁴

III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti, Lale Devri ve Nizam-ı Cedid hareketlerinden farklı olarak sistemli ve programlı bir yenileşme seyri izlemiştir. İmparatorluğun bir an önce toparlanmasını sağlamayı arzu eden Padişah ilk önce, zamanla siyasal bir figür olarak merkeze uzak bölgelerde ortaya

¹⁴ Dönem hakkında detaylı bilgi için bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Mehmet Kıratlı (çev.), TTK, Ankara 2014 ; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (yay. haz.), Yapı Kredi Yay., İstanbul Ekim 2012.

çıkan âyanlar ile uzlaşma yoluna gitmiştir.¹⁵ Bu uzlaşmanın sonucunda Sened-i İttifak adlı belge ortaya çıkmıştır.

Sened-i İttifak'ın Osmanlı'da meşrutiyet düşüncesinin gelişim seyri üzerinde önemli etkilerinin olduğu şüphesizdir. Bir kere Sened-i İttifak ile mutlak yetkilere sahip Padişah, taşra güçlerini resmen tanımıştır. Diğer yandan, İmparatorluğun merkezine uzak bölgelerde yeni bir siyasal figür olarak ortaya çıkan bu güçler de Padişah'ın, âyanlık bölgelerindeki hâkimiyetini ve onun saltanatının dokunulmazlığını garanti altına almışlardır.¹⁶ Bu durum, yani Sened-i İttifak'ın karşılıklı taahhütler içermesi ve Padişahın, âyanların ayrıcalıklarını kabul etmesi aslında onun mutlak yetkilerine bir ket vurulması anlamına gelmektedir.¹⁷

II. Mahmud'un, tahtını garantiye almasından sonraki ilk icraatları, 1808'de bazı ayrıcalıklar tanıdığı âyanları ortadan kaldırmaya yöneliktir. Bunu başardıktan sonra Padişah, Osmanlı yenileşme hareketlerinde zaman zaman ulema ile ittifak kurarak reformist hareketi felce uğratan Yeniçeriliği kaldırmak istemiştir.

Sultan II. Mahmud, 1826 tarihinde reformların önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmakla aslında, tasarladığı büyük yenilik hareketlerinin önünü açmıştır. Sultanın bundan sonra uyguladığı reformlar, meşrutiyet düşüncesinin gelişiminde önemli adımları teşkil etmektedir çünkü II. Mahmud, Osmanlı hayatına getirdiği yeniliklerle devletin bir şekilde güçlenmesini sağlama amacına hizmet etmekle kalmamış, aynı zamanda devlete Batılı bir görünüm kazandırmaya da çalışmıştır. Bu durumun dikkat çekici bir örneği, padişahın, yetkilerinin bir bölümünü kullanma hakkını bir meclise (Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye) devrederek, Osmanlı devlet yönetimi içerisine meclisli yapıyı dahil etmesidir. Diğer bir örneği de bizzat Sultan II. Mahmud'un, "*tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada görmek isterim*" sözünde gizlidir.¹⁸ Padişahın bu sözünün gerisinde din özgürlüğünün olduğu açıktır.¹⁹ Bundan yola çıkılarak denilebilir ki, II. Mahmud ile birlikte Osmanlı Devleti'nde artık eskiden olduğu gibi Padişahın iki

¹⁵ Âyanlık ile imtiyazlı hanedanlıkların ortaya çıkışı ve Osmanlı toplumsal yapısının dönemsel değişimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sina Akşin, "*Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme*", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sa. 2 (1977), s. 31-46.

¹⁶ Rifat Önsoy, "*Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri*", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 4, sa. 1 (1986), s. 26.

¹⁷ Tefvik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara Mart 2004, s. 24.

¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul Ağustos 2004, s. 26.

¹⁹ Tunaya, **a.g.e.**, s. 26.

dudağından çıkan her sözün kanun hükmü taşıdığı gerçeği sarsılmış, yerini biraz daha adalet ve eşitliğe dayalı yapı almıştır. Bunun ikinci adımı da zaten temelini bizzat Sultan II. Mahmud'un hazırladığı Tanzimat ve bu Fermanın sonra ilan edilen Islahat Fermanı oluşturacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1789 İhtilali'nin etkilerinin hızla görülmeye başlandığı dönemde ilan edilen Tanzimat Fermanı, hukukun üstünlüğünü belirtmesi açısından son derece önemlidir. Bundan başka, Ferman'da bizzat padişah tarafından halkın malının, canının ve namusunun güvence altına alındığının bildirilmesi, onun hukuki bakımdan anayasal özellikler taşıdığına açık delildir.

Tanzimat Fermanı'nın maddeleri incelendiğinde dikkate değer konuların başında askerlik ve vergi konuları gelmektedir. Ferman'ın eşitlik bağlamında titizlikle ele aldığı bu iki konu, Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletler arasında hüküm süren eşitsizliklerin giderilmeye çalışıldığının göstergesidir. Bu yönü ile Tanzimat Fermanı, Sultan II. Mahmud'un son dönemlerinden beri dikkatle ele aldığı eşitlik anlayışının gelişmiş biçimidir. Ancak şunun da belirtilmesi gerekmektedir ki Tanzimat Fermanı'nın etkili bir biçimde ne kadar uygulandığı tartışmalıdır. Ama getirdiği fikirler Osmanlı'da meşrutiyet fikrinin gelişmesinde etkili olmuştur.

1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı'nın eksik kalan yönleri tamamlanmak sureti ile Osmanlı milletleri arasında eşitliğe dayanan bağ yinelenmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti'nde tüm milletlerin eşit ve hepsinin Osmanlı vatandaşı olduğunu savunan Tanzimat'ın önemli bir fikri anlayışı olan Osmanlılık bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Bu yönü ile 1839 ve 1856 Fermanları, 1876 Anayasası'na giden sürecin de kritik adımlarını oluşturmaktadır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından başlayarak, 1878 yılına kadarki süreci kapsayan döneme Tanzimat dönemi adı verilmiştir. Bu dönem, Osmanlı hayatının edebiyattan giyim ve sofraya kadar her yönü ile Batı ile iç içe girdiği bir dönemdir. Kapsamlı bir Batılılaşmanın yaşandığı Tanzimat döneminde adli, idari, eğitimsel gibi değişim ve dönüşümlerin yanı sıra edebiyat ve gazetecilik²⁰ alanlarında da büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Bu dönemde artan yayınlar ve gazeteler sayesinde Osmanlı

²⁰ Osmanlı Devleti'nde basının modernleşme üzerindeki etkisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yasemin Doğaner, "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 29, sa. 1 (Haziran 2012), s. 109-141.

toplumunda bir kamuoyu oluşmaya başlamıştır.²¹ Tüm bu ilerlemelerin insanların fikri ve düşünsel yapısındaki kırırdanmaları arttırması da kaçınılmaz olmuştur. Çünkü bizzat Padişah tarafından insanlara adaletin sağlanacağı, can, mal güvencesi ile askere almada ve vergi vermede adaletli davranılacağına güvencesi verilmiş, böylece insanlarda bu alanlarda ortaya çıkan kuşku azalmıştır. Diğer yandan, Batı fikirlerinin Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesi de ivme kazanmıştır.

Tanzimat döneminde Osmanlı idari yapısında ortaya çıkan değişiklikler, parlamenter yönetimin ana esaslarından olan meclis sistemi ile seçim sistemini İmparatorluğun idari yapısına katmıştır.²² 1868 tarihinde ilan edilen Vilâyet Nizamnamesi gereğince vilâyet, liva ve kazalarda kurulan idare meclislerinin üyeleri halk tarafından seçilmeye başlanmıştır. Bunun yanında 1840 yılında kurulan ve vergi almada eşitlik prensibini göz önünde bulundurmakla görevli Muhassıllık Meclisi²³ temsilcileri de seçim yolu ile belirlendiğinden, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha Meclis-i Mebusan'ın açılmasından önce kısmi bir seçim geleneği başlatılmıştır. Diğer yandan 1868 tarihinde kurulan Şûra-yı Devlet'in vilâyet meclisleri ile olan ilişkisi sebebiyle bazı araştırmacılar, bu kurumun parlamento benzeri bir görünüm aldığını belirtmişlerdir.²⁴

Tanzimat Dönemi'nin hararetli atmosferi içerisinde Osmanlı toplumunda bazı düşünürler, edebiyatçılar ya da idare adamları yetişmiştir. Aslında II. Mahmud'un son yıllarından itibaren Batıyı tanıyan, Batı'da eğitim alan, elçilik görevlerinde bulunan ve

²¹ 1835-1885 arası dönemde üç bine yakın kitabın yayınlandığını belirten Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, bu dönemde de dini kitapların basımındaki fazlalığa işaret etmektedir (390 kitap, tüm yayınların %13.45'i). Ancak “*yine de kullanmak isteyenler için bir araç*”ın ortaya çıkartıldığını belirten Shaw, bu dönemde çıkarılan gazetelerin fikri ve düşünsel yapıyı oldukça değiştirdiğini vurgulamaktadır. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Mehmet Harmanlı (çev.), c. 2, E Yay., İstanbul 1983, s. 166-167.

²² Osmanlı Devleti'nin idari yapısı Sultan II. Mahmud zamanından beri çeşitli reformlara tabi tutulmuştur. Sultan'ın, Divan-ı Hümayun ve sadrazamlığın yerine nazırlıklar ile başvekalâti getirmesi, Osmanlı yönetim mekanizmasında başlı başına bir değişimdir. Bu değişim kendisini Tanzimat döneminde de göstermiş ve temeli Sultan II. Mahmud döneminde atılan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'nin, Tanzimat döneminde büyük yetkilere sahip olması ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin idari yapısındaki değişim hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (der.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Ocak 2012 ; Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993 ; İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, TTK, Ankara 2000.

²³ Muhassıllık Meclisi üyelerinin kimlerden seçildiği ve seçim esasları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ortaylı, **a.g.e.**

²⁴ İnalçık, Seyitdanlıoğlu (der.), **a.g.e.**, s. 375 ; Tunaya, **a.g.e.**, s. 36. Tunaya, aynı eserinde, Şûra-yı Devlet'in açılışında Padişahın, “*İcra kuvveti adli, dinî ve teşriî kuvvetlerden ayrılmalıdır*” sözünden hareketle, kuvvetler ayrılığı prensibinin bizzat padişah tarafından vurgulanmasının faydalarını da belirtmektedir. Tunaya, **a.g.e.**, s. 37.

bu sayede Batılı düşünürlerden etkilenen kimseler ortaya çıkmaya başlamıştı. Buna Tanzimat döneminin eşitlik anlayışı içerisinde, Avrupa tarzında kurulan yeni okullarda yetişen aydınların da eklenmesiyle artık, “devlet nasıl kurtarılabilir?”²⁵ sorusunun cevabının kapsamı genişlemeye başlamıştır. Böylece Osmanlı aydınları arasında Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık gibi devletin kurtuluşuna hizmet edeceği düşünülen fikir akımları oluşmaya başlamıştır.

Tanzimat devrinin ilerici aydınlarının başını Şinasi ile birlikte Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa çekmektedir. Bunlar ve Tanzimat hayatında etkili olan diğer düşünürler, ortaya koydukları eserlerde ve gazetelerde, Avrupa kültürünü, onun toplumsal, idari, adli ve kanuni yanlarını Osmanlı toplumuna aktarmak sureti ile toplumu aydınlatıcı bir rol yüklenmişlerdir.²⁶ Avrupa’yı bir şekilde tanıyan, onun hangi dinamikleri barındırdığını gören bu şahsiyetler, Osmanlı fikri ve düşünsel hayatına büyük etkiler yapacak olan hürriyet ve Meşrutiyet düşüncelerini de dahil etmişlerdir.

Tanzimat döneminde Osmanlı yaşantısının her alanında ortaya çıkan Batılı görünüm bir süre sonra kendini, devlet içerisinde var olandan hoşnut olmayan, özellikle devletin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini sorgulayan bir kitlenin ortaya çıkmasında göstermiştir. Mevcut yönetim sisteminin çok uluslu bir İmparatorluğun gereksinimlerini karşılamadığını düşünen bu kitle, bir süre sonra muhalefete başlamıştır. Batılıların Jön Türk, kendilerinin ise Yeni Osmanlılar²⁷ olarak isimlendirdikleri bu grup, Sultan II. Mahmud’tan beri Osmanlı Devleti’nin eşitlik, adalet ve kanunun üstünlüğüne doğru gidişinden hareketle tüm bu yeniliklerin anayasal bir çerçeveye ile güvence altına alınması gerektiğini savunmaktadır.²⁸ Onlara göre halka verilen bu haklar anayasal çerçeveye içerisine alınmalıdır çünkü Tanzimat’ın getirileri kanuni bir güvenceden çok padişahın kendi isteği ile verdiği haklar kapsamındadır. Bu nedenle gerek kanunun üstünlüğünün devlet mekanizmasında en üst seviyeye çıkartılması ve gerekse halkın bu haklardan doğan sorumluluklarının garanti altına alınması düşüncesi, Osmanlı’da parlamenter yapının oluşmasına giden yolda birer adımdır.

²⁵Tunaya, a.g.e., s. 50-51.

²⁶Çavdar, a.g.e., s. 30.

²⁷Yeni Osmanlıların Tanzimat ideolojileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Kasım 2015, s. 58-115.

²⁸Genç Osmanlılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.), İletişim Yay., İstanbul 2012.

Ancak Tanzimat Fermanı'nın getirdiği eşitlik düşüncesi Osmanlı gibi büyük coğrafyalara yayılmış, çeşitli etnik grupları bünyesinde barındıran İmparatorlukta ilk andan itibaren belirleyici etkilere neden olmuştur. Eşitlik düşüncesi, Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı ile bir araya geldiğinde İmparatorluğun parçalanmasına önayak olmaktan başka bir şey ifade etmemekteydi. Bu nedenle eşitlik, hak ve adaleti savunan Yeni Osmanlılar, eşitlik düşüncesinin İmparatorluğa vereceği zararı bertaraf edebilmek için yukarıda da bahsedildiği üzere tüm Osmanlı vatandaşlarının eşit olduğunu savunan Osmanlılık düşüncesine sarıldılar. Bu nedendir ki Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre** adlı eserinin son perdesini “*Yaşasın Vatan! Yaşasın Osmanlılar!*” sözleriyle kapatmıştır.²⁹ Bunun karşısında, Tanzimat'ın çelişkileri arasında sıkışıp kalan başta Âli ve Fuad Paşalar olmak üzere bir takım devlet adamları ile bizzat Padişah Abdülaziz, devletin ayrışmasının önüne geçebilmek için Yeni Osmanlıların tutmuş olduğu yolu benimsemeyerek onların önünü kesme gayretinde bulunmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde parlamenter yapıya geçişe doğru giden süreç, Tanzimat fikirlerini benimseyen ancak devletin kurtuluşunu anayasal sistemde gören kesim ile anayasalı parlamenter sistemin devleti parçalanmaya götüreceğini savunan grup arasındaki sürekli bir gerilimden ibaret olmuştur.³⁰ Bu gerilim, ta ki Sultan V. Murad ve ardından II. Abdülhamid ile uzlaşma sağlanıncaya kadar sürmüştür.

Namık Kemal, 12 Kasım 1872 tarihli **İbret** gazetesinde, “*Ey vatan kardeşleri, bu ne gaflet uykusu? Anlayıştan yoksun mu kaldık?*”³¹ diye yazarken toplumu harekete geçirme görevine hizmet etmekteydi. O da diğer Jön Türkler gibi İmparatorluğun kurtuluşunu parlamenter yönetimde aramaktaydı. Ancak Namık Kemal ve onunla aynı fikri paylaşan diğer aydınların karşısında Saray ve Sultan Abdülaziz, sert bir figür olarak yer edinmişti. Ama devletin kurtuluşu her şeyden önemliydi ve bu kurtuluş için gerekirse saltanat değişikliği de yapılabilirdi. Onlar için en büyük amaç Osmanlı

²⁹ Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre**, M. Emre Karaörs(yay. haz.), Morpa Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 240.

³⁰ Bu gerilime bir örnek olması açısından şu olay önemlidir: Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Paris'ten Sultan Abdülaziz'e Meşrutiyet yönetiminin tesisi hakkında bir mektup yazar. Paşa, yazdığı bu mektupta Padişahın Meşrutiyet'i ilan etmesini, bu olmazsa bile Meşrutiyet'in hazırlığına girişmesini tavsiye etmektedir. Bu mektubun halk üzerinde büyük etki yaptığını vurgulayan Hilmi Ziya Ülken, Padişahın ve özellikle de Âli Paşa'nın mektuptan duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Öte yandan mektubun **Muhbir** gazetesi aracılığıyla halk arasında yayılmasına yönelik yazılar yazan Ali Suavi tutuklanır ve gazete de kapanır(1867). Ülken, **a.g.e.**, s. 60-61.

³¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 130.

milletlerini kanunun üstünlüğü altında, parlamenter yapı ile bir çatı altında birleştirmekti. Bir yönü ile bu, Osmanlılık düşüncesini fiiliyata geçirmekti.

Bu amaca hizmet için dönemin aydınları, daha doğrusu Meşrutiyet yönetiminin gerçekten devletin dertlerine deva olacağını düşünen aydınlar, parlamenter yönetimin karşısındaki en büyük engeli ortadan kaldırma yolunu tuttular. 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz ordunun yardımı ile tahttan indirildi, yerine önce oğlu V. Murad getirildi ancak; Sultan Murad'ın bazı sağlık sorunları nedeniyle nihayetinde 31 Ağustos 1876'da anayasal sistemi uygulayacağına dair verdiği söz ile II. Abdülhamid tahta çıkarıldı.³²

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış olayların etkisi ile hazırlanan Kanun-ı Esasi'nin amaçlarından biri, kanunun üstünlüğünü padişaha kabul ettirmek iken, parlamenter yapının getirdiği Meclis sistemi de devlet yönetiminde halkın söz sahibi olmasını sağlamaya yöneliktir. Ancak Kanun-ı Esasi'nin maddeleri tek tek ele alındığında aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk anayasası Padişahın etkin konumunu sarsmıyor, aksine bu konumu anayasa hükmü ile garanti altına alıyordu.³³ Diğer yandan Kanun-ı Esasi, kişi hak ve özgürlükleri bakımından gereken yasal çerçeveyi sağlamaktan çok uzaktı. Çünkü anayasa metninde bulunan meşhur 113. madde, kişi hak ve özgürlüklerine bir engel teşkil etmekteydi. Ayrıca Padişah'a gerektiğinde Meclis-i Mebusan'ı tatil etme yetkisinin verilmesi de 1876 Kanun-ı Esasi'sinin çelişkili yanlarından. Zaten ilerleyen süreçte Sultan II. Abdülhamid, anayasanın kendisine verdiği yetki ile Meclis-i Mebusan'ı tatil edecek ve 1908'e kadar sürecek olan kendi yönetimini tesis edecektir. Ama şunun da belirtilmesi gerekmektedir ki, Osmanlı Devleti'nin bu ilk parlamenter sistemi her ne kadar sağlam temellere dayandırılmamışsa da meşrutiyet düşüncesinin gelişimi açısından sonraki dönemdeki etkileri büyük olmuştur. Buna bir örnek olması bakımından Asım (Us) Bey'in, II. Abdülhamid devrini

³² Shaw, **a.g.e.**, s. 207, 210-211. Sultan II. Abdülhamid, hatıratında parlamenter sisteme taraftar görüldüğünü şöyle anlatmaktadır: "(...)Bu kadar korkunç bir şeyi tertipleyen insanlardan (Abdülaziz'in ölümünden bahsediyor olmalı) daha neler beklenmez? Mithat, Şükrü ve damat Nuri gibi kimselere nasıl itimat edebilirim? Üstelik bu son ikisi amcam Abdül Aziz'in damadıdır. Bu adamlar, bir taraftan ismime "Şevketlü!" ünvanını ilâve etmek için mübalegalı bir şekilde ısrar ederlerken, bir taraftan da Kanun-ı Esasi ile, Osmanlı İmparatorluğuna medeniyet zaferini getireceklerini iddia etmeleri gülünç değil mi? Anlaşılan kurtlarla birlikte ulumak gerek! İyi de olsa kötü de olsa, Meclisi Meb'usan'ı açmak ve Kanun-ı Esasi'yi ilân etmek suretiyle, ifa edeceğim vazifenin ehemmiyetine inandığımı göstermeliyim." Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, Hareket Yay., İstanbul Aralık 1974, s. 58.

³³ 1876 Anayasası ile Meclis-i Mebusan hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yay., Ankara Ekim 2010 ; Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, c. 6, sa. 2 (2005), s. 145-162 ; Shaw, **a.g.e.**, s. 219-224 ; Çavdar, **a.g.e.**, s. 38-51 ; Tunaya, **a.g.e.**, s. 38 -41.

ele alan hatıratında belirttiği şu cümle enteresandır: “*Mithat Paşaların, Namık Kemal’lerin, Ziya Paşaların isimlerini saray idaresinin kötülüklerinden ve zulümlerinden şikâyet eden birer kahraman olarak sık sık duyardım.*”³⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nda Meşrutiyet fikri, yukarıda da belirtildiği üzere Meclis’in feshi ile son bulmamıştır. Aksine, yasaklar, daha da çekici olmuştur. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid dönemi, Padişah’a muhalif hareketinin en yoğun olduğu dönemlerden birini oluşturacaktır.

1.2. II. Abdülhamid Rejimi

1.2.1. Hafiyeye Teşkilatı ve Jurnalcilik

Osmanlı tarihinin 1876’dan 1908’e kadarki süreci, Sultan II. Abdülhamid’in tartışmalı yönetimi altında geçen yıllardan oluşmaktadır.³⁵ Bu tartışmalar, temelde Sultan’ın uygulamış olduğu politikalarından ileri gelmektedir. Tartışmaların önemli konularından biri, Padişahın şahsına yapılan benzetmelerin³⁶ nedenini oluşturan hafiyeye teşkilatı³⁷ ile Osmanlı jurnalcılığıdır.

Hafiyeye teşkilatı ile jurnalcilik, Sultan II. Abdülhamid dönemine damgasını vuran etkenlerdendir. Öyle ki bu dönemi kapsayan hemen her hatıratta bu iki konu çeşitli şekillerde ele alınmaktadır. Bu nedenle hatıratlarda ağırlıklı işlenen hafiyelik teşkilatı ile jurnalcılığın, Osmanlı’da meşruti sistemin yeniden tesis edilmesi sürecindeki etkileri

³⁴ Asım Us, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hâtıralar ve Tetkikler**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964, s. 178.

³⁵ Bu yıllara dair geniş bilgi için bkz. François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, Ali Berktaş (çev.), Homer Yay., İstanbul 2006.

³⁶ “*Kızıl Sultan*” ve “*Ulu Hakan*” benzetmeleridir. Anılarında Kâzım (Karabekir) Bey, Sultan II. Abdülhamid’in daha Mithat ve Mahmut Paşaları mahkûm ettirip boğdurduğu zamanlardan beri özellikle Avrupa’da bulunan Jön Türkler ile bazı hürriyet sever Batılılar tarafından “*Kızıl Sultan*” lakabı ile anıldığını ve bu ünvanın **Meşveret** ve **Mizan** gazeteleri başta olmak üzere Jön Türk gazetelerinde sıkça kullanıldığını ifade etmektedir. Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu?**, Faruk Özerengil, Emel Özerengil (yay. haz.), Türdav Ofset Tesisleri, İstanbul 1982, s. 423.

³⁷ Bu teşkilat hakkında detaylı bilgi için bkz. İlknur Haydaroğlu, “*II. Abdülhamid’in Hafiyeye Teşkilatı Hakkında Bir Risale*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 17, sa. 28 (1997), s. 135-174 ; Delilbaşı, Nizamettin, “*Hatıralarım*”, **Canlı Tarihler**, c. 4, Türkiye Yay., İstanbul 1946, s. 10-18. Ayrıca II. Abdülhamid’e gelen jurnallerin bir koleksiyonu olması bakımından Asaf Turgay’ın **Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat**, Esra Matbaacılık, İstanbul 1964 eseri de bu konu hakkında bir başucu kaynağıdır.

araştırmaya değer bir konu olmaktadır. Böyle bir araştırma, Padişah'a muhalefeti oluşturan kitlenin izlediği seyri anlamak bakımından da önemli olacaktır.

1878 tarihinde Sultan II. Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'ı kapatmakla aslında devlet yönetimini eskiden olduğu gibi doğrudan kendisine yani Saray'a bağlamış oluyordu. Bu durumu kendisi bizzat, “büyükbabam Sultan Mahmut'un izinde yürüyeceğim” diyerek belirtmektedir.³⁸ Böyle bir düşünce, zaten Meclis'in tatil edilmesi ile şoka uğrayan özgürlük severleri büsbütün telaşlandırmıştı. Bu durum, çeşitli tarihlerde II. Abdülhamid'e karşı darbe girişimlerine neden oldu.³⁹ Hal böyle olunca, zaten geçmişte tahttan indirilmelere şahit olmuş padişah bütünüyle şüpheye kapıldı. Böylece, Tahsin Paşa'nın hatıratında belirttiği üzere, Said Paşa⁴⁰'nın telkinleri ile saray, askeri bir kuvvet ile güvenceye alınmış ve hafıye teşkilatı vücuda getirilmiştir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'e giden süreçte olduğu gibi, Meclisin 1878'de kapatılmasını takip eden dönemde de önce yurtiçinden başlayan muhalefet hareketi, daha sonra yurtdışına taşınmıştır. Bu hareketin odak noktası, geçmişteki Jön Türk hareketi ile aynıdır: Meşrutiyet'in, yeni söylemiyle de hürriyetin yeniden ilanı. Böyle bir amaç, Sultan'ın tasarladığı İmparatorluk düşüncesi ile çatışmakta olduğundan Padişah, kimlerin kendisine karşı harekette bulunacağını ya da kendisi hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istemiştir. Bu nedenle hafıye teşkilatı, Padişah'a muhalefet eden kimseler ile bu kimselerin siyasal ve fikri faaliyetlerini ortaya çıkarmakla görevlendirilmiştir.

Halil (Kut) Bey, hatıratında o dönemde hiçbir devlet adamının II. Abdülhamid'in hafıye teşkilatı kadar başarılı bir haber alma teşkilatı kuramadığını

³⁸ Shaw, a.g.e., s. 264-265.

³⁹ Bu girişimler hakkında detaylı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası”, **Bellekten**, c. 8, sa. 29 (1944), s. 71-118 ; Basiretçi Ali Efendi, **İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme**, Nuri Sağlam (yay. haz.), Kitabevi Yay., İstanbul 1997 ; İ. Hakkı Uzunçarşılı, “V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, **Bellekten**, c. 8, sa. 30 (1944), s. 245-328.

⁴⁰ **Mehmed Said Paşa, (1838-1914)**, Tahran elçisi Seb'a zâde Ankaralı Ali Namık Efendi'nin oğludur. 1838'de Erzurum'da doğmuştur. İlk eğitimini tamamladıktan sonra 1856'da, Anadolu Harp Ordusu Tahrirat Kalemi'ne getirilmiş, 1863 yılında Rumeli'de görevlendirilmiştir. 1866 yılında Selanik Mektupçuluğu görevine getirilen Said Bey, 1876'da Başkâtip unvanı ile Saray'a girmiştir. Bundan sonra rütbesi Paşalığa çıkarılmış ve çeşitli tarihlerde Sadrazamlık görevini ifa etmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra iki defa sadarete getirilen Said Paşa, 1914 yılında ölmüştür. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, c. 6-10, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Şubat 2013, s. 989-1121.

⁴¹ Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931, s. 27.

belirttikten sonra bu teşkilatın özellikle Harbiye ve Tıbbiye Mektepleri üzerindeki baskısından bahsetmekte ve hafiyeler tarafından “*tehlikeli damgası*” vurulan genç öğrencilerin hayatlarının mahvedildiğini vurgulamaktadır.⁴² Hafiyelik teşkilatının Yıldız siyasetinin dayandığı en önemli nokta olduğunu yazan İsmail Müştak (Mayakon) Bey, bu teşkilatın adeta Abdülhamid’in can damarı olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bunu doğrulayan bir bilgiyi Tahsin Paşa da vermektedir. Paşa, hatıralarında hafiyelik teşkilatının sadece İstanbul’da etkili olmadığını, aksine İstanbul’a uzak bölgelerden, konsolosluklara değin hemen her yerde etkili olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Diğer yandan Sultan II. Abdülhamid, jurnalciliğin onursuz bir icraat olduğunu düşünmekle birlikte; geçmişte yaşadığı kötü tecrübelerin tekrarını yaşamamak için bu teşkilata mecbur olduğunu belirtmektedir.⁴⁵

Sultan II. Abdülhamid’in bizzat belirttiği üzere bu geniş teşkilat, kuruluş amacını layıkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Bunda en önemli neden hafiyeler ile jurnalcilerin Saray tarafından maddi anlamda büyük destek görmeleridir. Hatta hatıratlarda ve özellikle de bizzat Saray’a mensup, üst düzey kimselerin hatıratlarında, hafiyeler ve jurnalciler için verilen ödüllerin zaten yeterli derecede olmayan Osmanlı hazinesini bütünüyle çökerttiği belirtilmektedir. Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa⁴⁶, hatıralarında jurnalciliği özendirmek maksadı ile Padişahın bol bol para dağıttığını, bu durumun vilayet bütçelerinin bir kısmının İstanbul’a aktarılmasına neden olduğunu söylemekte ve taşrada maddi yetersizliklerden doğan sorunların öfkeleri arttırdığını

⁴² Halil Kut, **İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş-Kütülamare Kahramanı Halil Kut’un Anıları-**, Taylan Sorgun (yay. haz.), 7 Gün Yay., İstanbul 1972, s. 8.

⁴³ Mayakon, İsmail Müştak, **Yıldızda Neler Gördüm?**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1940, s. 150.

⁴⁴ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁵ Sultan Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 81. “(...)Münzevi bir hayat yaşadığım için , İmparatorluğun dahilinde cereyan eden hadiselerden haberdar olmadığımı söylüyorlar. Halbuki istihbarat teşkilatım o şekilde kurulmuştur ki, hiçbir şey benden saklanamaz.” Sultan Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 85-86.

⁴⁶ **Ahmet İzzet Furgaç, (1864-1937)**, 1864 yılında Manastır (Bitola)’da doğmuştur. Babası, Manastır’ın ileri gelen ayanlarından. 1884’te Harbiye’yi, ertesi yıl da Erkân-ı Harp Okulu’nu bitirmiş ve orduya katılmıştır. 1891-1894 yılları arasında Almanya’da gitmiş ve kurmaylık eğitimi almıştır. Dönüşünde çeşitli tarihlerde Makedonya, Suriye ve Hicaz’da görevlendirilmiştir. 1903’te mirliva rütbesine yükseltilen Ahmet Paşa, 1906’ya kadar Yemen Ordusu’nun Kurmay Başkanlığı görevini yürütmüştür. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği’ne getirilen Paşa, Ocak 1914’e kadar bu görevi sürdürmüştür. Dünya Savaşı’nda 2. Ordu Komutanlığı (Şubat 1915-Kasım 1916) yapmış, ardından Kafkas Ordular Grubu Başkomutanlığına tayin edilmiştir (Mart 1917-Haziran 1918). 1918 yılında kısa bir süre Sadrazamlık yapan Paşa, 1919 yılının Ocak ve Şubat aylarında ve Ekim 1920-Nisan 1921 yılları arasında Dahiliye Nazırlığı yapmıştır. 1921-1922 yılları arasında da Hariciye Nâzırlığı görevini yürütmüştür. Cumhuriyet sonrası dönemde, İstanbul elektrik Şirketi Yönetim Kurulu Üyeliği’ne atanan Paşa 1937’de ölmüştür. Sinan Kunalalp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1822) Prosopografik Rehber**, İsis Yay., İstanbul Aralık 1999, s. 58.

belirtmektedir. Devamında, bu durumun Osmanlı ülkesinde askeri ve mülki idare çalışanları maaşlarının zamanında ödenememesine neden olduğunu belirtmekte ve böylece rüşvet, adam kayırma ve yolsuzluğun arttığını vurgulamaktadır.⁴⁷ Diğer yandan, hafiyelik sisteminin akıllara hayret verecek bir seviyeye geldiğini belirten Nizamettin (Delilbaşı) Bey, bu sistem yüzünden zaten bomboş olan hazinenin daha da darbe yediğini söylemektedir.⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid'in benimsemiş olduğu yönetimden doğan muhalefetin ilk icraatı Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların yazdığı eserler ile Avrupalı aydınların eserlerini okumak olmuştur. Böyle bir durumdan huzursuzluk duyan Padişah, bu gibi kimselerin eserleri ile ona muhalif olarak yurtdışına kaçmış olan hürriyet severlerin yayınlarının okunmasını ve hatta taşınmasını da yasaklamıştır. Bu nedenle hafiyelerin önemli görevlerinden biri, hürriyet severlerin okuduğu, taşıdığı yayınlar ile aralarında müzakere ettiği konuları Padişah'a bildirmektir. Hüseyin Cahit (Yalçın), hareketlerini Saray'a bildiren bu gibi kimselerden aydınlık gençliğin, "*veba mikrobu*" gibi kaçındığını söylemekte, Saray ile az ya da çok ilişkili olanlardan nefret edildiğini vurgulamakta ve jurnalci olmamanın iyi bir insan olmak için yeterli olduğunu bildirmektedir.⁴⁹ Ayrıca, Mülkiye Mektebi öğretmenlerinden Abdurrahman Şeref Efendi de, derslerinde bir şekilde konuyu jurnalcılık üzerine getirip, öğrencilerine uyarılarda bulunmayı adet edinmiştir.⁵⁰

II. Abdülhamid devrinde yönetimden ve Padişahın uygulamalarından memnun olmayan kimselerin yazdığı hatıratların çoğunda, bu kişiler bir şekilde Saray tarafından muhakeme⁵¹ edilerek, sürgüne gönderildiklerinden ve sürgün hayatlarından bahsetmektedir. Bu durum, Sultan'ın hafiyelik ve muhbirciliği, kendisine karşı şüphe

⁴⁷ Ahmet İzzet Furgaç, **Feryadım**, c. 1, Nehir Yay., İstanbul 1992, s. 42.

⁴⁸ Delilbaşı, **a.g.e.**, s. 10.

⁴⁹ H. Cahit Yalçın, "*Edebi Hatıralar*", **Fikir Hareketleri Dergisi**, c. 2, sa. 34 (14 Haziran 1934), s. 118.

⁵⁰ Abdurrahman Şeref Efendi Farsça bir beyit ile üstü kapalı olarak öğrencilerine şöyle tavsiye vermektedir: "*Muş güşdâred, divârmüşdâred; Pes divârgüşdâred.*" Yani; "*Farenin kulağı var, duvarda fare vardır; şu halde duvarın kulağı vardır.*" Diyerek onları Padişah hakkında kendi kendilerine bile konuşmalarını gerektiği hakkında uyarmaktadır. Us, **a.g.e.**, s. 196.

⁵¹ Bu muhakemenin niteliğini Nizamettin (Delilbaşı) Bey şöyle izah etmektedir: "(...) *zavallılar hakkında hiçbir sorgu, sual ve tahkikat yapılmaz, suçlarının derece ve ehemmiyetine göre sürgüne, hapse yahut Taşkışlay-ı Hümayun'daki hususî divaniharpte muhakeme edilmek üzere kışla zindanına yahut meşhur (Bekirağa) bölüğüne tıklırlardı. Sorgu filan yoktu. "Şüyü vukuundan beterdir" hükmü karakuşuyla maznun gene (tantuna) giderdi. (Tantun sürgün demektir.) Kararlar şu garip tarzda verilirdi; (filan hakkında yapılan tahkikat müsbet bir netice vermemişse de şüyü vukuundan beter olmakla maznunun hizmetinden afiyle Halepte ikamei memuriyeti muvafıki merhamet, şanı madeletten olmakla reyi zerini keramet Karin-i cenab-ı mülûkâneye arz olunur.*" Delilbaşı, **a.g.e.**, s. 12.

duyduğu kimseleri İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla kullandığının açık bir delilidir. Ancak Sultan'ın, kurduğu teşkilat vasıtası ile muhalifleri sürgüne yollaması, muhalefet hareketini bastırıldığı anlamına gelmemektedir. Aksine, sürgüne uğrayan bu kişilerin belli başlı sürgün yerlerinde bir araya gelmesi, buralarda fikir alışverişinde bulunması ve sürgün bölgelerinde⁵² liberal fikirleri yaymaya başlaması, muhalif hareketi daha da güçlendirmiştir. Sürgün edilmek ya da tutuklanma korkusu, meşrutiyet düşüncesinin körelmesine neden olmamış, tam tersi hürriyet severlerdeki hırs ve intikam duygusunun alevlenmesini sağlamıştır. Diğer yandan, hafiyecilik ve muhbirliği bir araç olarak kullanan Saray'ın düşünce ve yayın özgürlüğünü günden güne kısıtlaması da yukarıda da belirtildiği üzere muhalif hareketin yurtdışına kaymasına neden olmuştur. Bu nedenle ileride de ele alınacağı gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefetesinin ilk dönemi Avrupa ve kısmen de Mısır merkezli olacaktır.

1.2.2. Askeri ve Mülki Okullar

Yönetimi Yıldız Sarayı'nda toplamak isteyen Sultan II. Abdülhamid'in politikalarından biri de Tanzimat Dönemi'nde yapıldığı gibi eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması idi.⁵³ Padişah'ı böyle bir politikaya yönelten esas amaç, devletin gereksinimi olan eğitilmiş ve bilgili insanların yetiştirilmesi ve en önemlisi de Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi ve her alanda gelişmenin sağlanabilmesinin yalnızca "*ulûm ve maârif kuvvetiyle*" gerçekleştirileceğine olan inancıydı.⁵⁴ Bu nedendir ki 1876 Anayasası hazırlanırken anayasa metnine, eğitimin serbest ve ilköğretimin zorunlu olduğuna dair maddeler (madde 15 ve 114) eklenmiş, bütün mekteplerin devlet gözetimi altında olduğu vurgulanmıştır. Aynı şekilde, Meclis-i Mebusan'ın açılışı esnasında okunan nutuklarda da Osmanlı ilerlemesinin ve İmparatorluğun Batı ile eşdeğer çizgiye

⁵² Hatıratlarda sürgün bölgeleri olarak en çok Halep, Musul, Yemen ya da Anadolu'nun iç bölgeleri ile Makedonya'nın çeşitli yerleri ve en önemlisi de Fizan ve Trablusgarb geçmektedir.

⁵³ II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK, Ankara 1991.

⁵⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 28. Padişah, Mülkiye'nin gerekliliği hususunda 1878 Meclis-i Mebusanı'ndan hareketle şunları söylemektedir: "(...) Her taraftan gelen mebuslar humâkâ-yı ümmetten idi. İçlerinde adamakıllı söz söyleyecek pek az adam vardı. Hepsi cahil idi. Onun üzerine Mekteb-i Mülkiye-i Şâhane'yi açtırdım. Ahmed Vefik Paşa muallim oldu. Hattâ ilk Akaretler'de yer gösterdim. Gitgide bizde mektepli memur teşekküle başladı." Âtîf Hüseyin Bey, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, M. Metin Hülagü (yay. haz.), Timaş Yay., İstanbul Ağustos 2013, s. 368.

gelmesinin anahtarı olarak eğitim ve öğretim görülmekte, eğitim alanındaki aksaklıkların giderilmediği ve eğitimin çağdaş bir düzeye getirilmediği sürece, diğer reformların da başarıya ulaşamayacağı vurgulanmaktaydı.⁵⁵ Böylece eğitim ve öğretim, 14. Lui Fransası ya da Büyük Friedrich Prusyası'nda olduğu gibi devletin görevleri arasına giriyor ve devletin devamlılığının sağlanması için gereken başlıca etkenlerden biri olarak kabul görmeye başlıyordu. Padişah II. Abdülhamid de böyle bir kabulü benimsemiş olmalı ki, İmparatorluk 1877-1878 Harbi'nin şokunu atlattır atlattır 1879'da yayınladığı reform programında Tanzimat-ı Hayriye devrinde açılan ve ıslahı tamamlanan okulların daha modern bir şekilde sokulacağını ilan ediyor, kurulacak yeni okulların müjdesini veriyordu.⁵⁶

1859'dan beri eğitime devam eden Mülkiye, bu dönemde Mekteb-i Mülkiye-i Şahane adı ile Sultan II. Abdülhamid'in mülki idarede kullanacağı bilgili insan gücünün yetişmesine hizmet etmekteydi. Tüm okullarda olduğu gibi Mülkiye'nin de eğitim standartlarının yükseltilmesi gerektiğini düşünen Padişah, Said Paşa'nın telkinleri ile önce Murat Bey'i sonra da Rezaizade Mahmut Ekrem Bey'i Mülkiye hocalığına getirdi.⁵⁷ Bu iki aydın ve ileri görüşlü hocanın Mülkiye Mektebi'ne dahil edilmesi, Mülkiye'nin fikri yapısındaki değişimin ilk habercisi olmuştur. Nitekim A. İhsan (Tokgöz) Bey, o dönemki Mülkiye için, “*Açılmağa çok elverişli olan dimağlarımızı(zihinlerimizi) aydınlatan büyük hocalarımız vardı*” demektedir.⁵⁸

Murat Bey, Mülkiye'de tarih hocası idi. İyi bir üne sahipti, üstelik de Mülkiye öğrencilerine yalnız tarih anlatmakla kalmıyor, Avrupa'dan esinlendiği aydın fikirleri de aşıyordu. Rezaizade Mahmut Ekrem Bey ise, derslerde Murat Bey kadar açıktan açığa liberal fikirlerini açıklayamıyorsa da; o da öğrenciler arasında sevilen, fikirlerine değer verilen bir öğretmen idi. Edebi eserleri ile topluma ve aydın gençliğe gizliden gizliye hürriyet fikrini aşılaktan da geri kalmıyordu.⁵⁹ Bu hocalardan başka Mülkiye'de, öğrencilerin fikri yapısını geliştirecek donanıma sahip Abdurrahman Şeref Efendi, Salih Efendi, Portakal Paşa, Sakızlı Ohenis Efendi gibi aydın ruhlu hocalar yer almaktaydı.⁶⁰

⁵⁵ Kodaman, a.g.e., s. 28.

⁵⁶ Padişah bu tarihte, “*Mevcut eğitim örgütünde bozukluk ve eksiklikler varsa, bunlar sona erdirilecektir*” demektedir. Shaw, a.g.e., s. 303.

⁵⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 42.

⁵⁸ A. İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım (1888-1923)*, c. 1, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1930, s. 28.

⁵⁹ Shaw, a.g.e., s. 209-310.

⁶⁰ Tokgöz, a.g.e., s. 28-29.

Bu öğretmenler, Mülkiye öğrencilerinin fikri yapılarının gelişmesine ciddi katkılar yapmakla kalmıyor, pozitivism, realizm gibi Avrupa kökenli akımların da öğrenciler arasında yayılmasını sağlıyordu. Böylece inkılâp, ilerleme ve özgürlük düşüncesi gençler arasında büyük yankılar yapıyordu.

Askeri alan, Osmanlı Devleti'nin yenilik çabalarının odak noktası idi. Bu nedenle çeşitli tarihlerde, Harbiye ve Tıbbiye diye bilinen, ordunun doktor ve subay ihtiyacını karşılamaya yönelik okullar açılmıştı. II. Abdülhamid döneminde bu okullar, çeşitli akımların merkezi oldu. Şerif Mardin, “*maddecilik*” yani materyalizmin, Tıbbiye içerisinde aldığı konuma dikkat çekmektedir.⁶¹ Zaten Genç Osmanlıların yanında askeri okulların ıslahı ile ilgilenen Süleyman Paşa da buralara, öğrencileri derinden etkileyecek olan “*vatan bilinci*”ni yerleştirmişti.⁶² Böyle bir bilinç, onları devletin gidişatı hakkında çareler aramaya sevk ediyor, bu durum onların Padişah ile karşı karşıya gelmesine neden oluyordu. Oysa II. Abdülhamid de devletin içerisinde bulunduğu durumu memnuniyetle karşılamıyordu. Şüphesiz o da vatanın kurtarılmasını arzu ediyordu. Bu noktada öğrenciler ile Padişah birleşiyordu fakat kurtuluşu sağlayacak yöntemler konusunda ayrılıyorlardı. Bu da Padişah ve yüksek okullar arasındaki çatışmayı şiddetlendiriyordu.

Sultan II Abdülhamid, izlediği politika nedeniyle bir süreden sonra özellikle askeri ve mülki okullar üzerinde ağır denetimler uygulamaya başlamıştı. Çünkü özellikle Harbiye'nin, amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadığı rolü iyi bilmekteydi. Buna karşılık bu okullardaki aydın ruhlu öğrenciler arasında, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi hürriyet severler ile Avrupa aydınlarının kitaplarının okunması adeta bir moda halini almıştı. Okumayan öğrenciler de yan yana geldiklerinde gizliiden gizliye Padişahın uyguladığı yönetim ve onun izlediği politikadan şikâyet ediyorlardı. Bu duruma bir örnek olması bakımından Ali Fuat (Cebesoy) Bey'in hatıralarında söyledikleri önemlidir. Ali Fuat Bey, hafiyelerin faaliyetleri nedeniyle Harbiyelilerin Sultan'a zaten az olan güvenlerini de yitirmeye başladıklarını belirttikten sonra hürriyet ve meşrutiyet fikrinin Harbiye içerisinde aldığı konumu, “(...) *artık genç*

⁶¹Şerif Mardin, Tıbbiye öğrencilerinin çok fazla “*maddeciliğe*” kapıldığını, onların “*hayat*” ve “*sıhhat*” kavramlarını yıllardır süregelen bir geleneğin devamı olarak dini bakışla değil, biyolojik bakış ile ele aldıklarını belirtmekte, böylece devletin de bir insan vücudu gibi ele alındığını ve hastalığın zamanla devletin kalbine ulaşarak onu yok edeceği endişesinin Tıbbiye'yi etkisi altına aldığını savunmaktadır. Mardin, **a.g.e.**, s. 50-51.

⁶² Mardin, **a.g.e.**, s. 50-51.

dimağlarımızda derslerden başka şeyler de ister istemez meşgul oluyordu” cümlesi ile açıklamaktadır.⁶³ Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa da, Harbiye’de yoklama sırasında *“Padişahım çok yaşa”* yerine *“Padişahım başaşağa”* diye bağırarak kimselere rastladığını belirtmektedir.⁶⁴

Askeri ve Mülki okullar içerisinde Padişah’ın sıkı denetimleri, bazı öğrencilerin Padişah’a olan güvenlerinin sarsılmasına neden olmuşsa da ona olan nefret ve kinlerinin nedenini tek başına açıklamada yetersiz kalmaktadır. O halde öğrencileri, Padişah’tan ve aynı zamanda da kutsal kimliğe sahip halife ve onun erkânından soğutan önemli nedenler nelerdi? Bunlardan birisi, Padişah’ın sıkı denetimi ve ağır cezaların uygulanması iken; diğeri şüphesiz öğrencilerin aldığı eğitimin kısıtlanmasından doğan nefrettir. Şöyle ki, hatıratlarında Harbiye yıllarına değinen subaylar, kendilerine verilen eğitimlerin yalnızca teorik olduğundan şiddet ve üzüntü ile bahsetmişlerdir. Tüfek ve cephaneye görmeden, atış eğitimi almadan, ata nasıl binileceğini öğrenmeden ve hatta bir silahın nasıl patladığını işitmeden mezun olmak o dönemin sıradan olayları arasında yer almaktadır.⁶⁵ Öğrencilerin eğitim aldığı ve günlük yaşamını sürdürdüğü yerlerin uygunsuz koşullar içerisinde olduğu da hatıratlarda üzerinde durulan genel konulardan biridir. Bu durum karşısında Padişah ve devrin devlet adamları, dini telkin ve baskı metodundan yararlanmayı seçmişlerdir. Yine hatıratlardan anlaşıldığı kadarıyla askeri liselerde başlayan ve camilerde devam eden vaazlarla öğrencilerin sakinleştirilmesi ve halifeye bağlılıkları tesis edilmeye çalışılmıştır.⁶⁶

Askeri öğrencilerin geleceğe dair düşündükleri önemli konulardan biri de askerinin ve subayların içerisinde bulunduğu durumdur. Çünkü birkaç yıl sonra kendileri de bizzat bu durumun içerisinde yer alacaklardır. Bu nedenle hatıratlarında askeri sisteme ek olarak mali sistemin de içerisinde bulunduğu çıkmazdan bahisle senede ancak üç maaş alabilen subayların yoksul durumlarından söz etmektedirler. Buna karşılık Padişah ve Saray’a bağlı kimselerin bolluk içerisinde yaşadığını, ordudan kesilen paraların bir hediye olarak bu kişilere dağıtıldığını, ayrıcalıklı bu kimselerin bir

⁶³ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981, s. 32.

⁶⁴ Furgaç, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁵ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara 1988, s. 11.

⁶⁶ Bu duruma dair Rahmi Bey, anılarında şu paragrafı kaleme almıştır: *“Cennet kılıçların gölgesi altındadır. Nöbet beklerken ölen şehit olarak gider. Allah yolunda kavga ediniz gibi dövizler hepimizin ezberinde idi. Öteki dünyadaki azaplardan, cehennemden kendimizi kurtarmak için kavga meydanlarında can vermekten başka çare yoktu. Bu sayede günahlı analarımızı ve babalarımızı sevdiğimizimizden yetmiş kişiyi de cennete sokmak imtiyazını kazanmış olacaktık. İşte bizi fedakârlığa hazırlayan ilk amil.”* Apak, *a.g.e.*, s. 13.

bağış olarak bol bol rütbe ile ödüllendirildiklerini söylemekte ve bu durumdan duydukları öfkenin büyüklüğünü belirtmektedirler. Bu duruma bir örnek teşkil etmesi bakımından Resneli Niyazi Bey⁶⁷, ordu, subay ve memurların içinde bulunduğu yoksul durum ile rütbe almada yapılan haksızlıkların, devlet işleyişindeki noksanlıklarla birleşerek onları Padişah karşıtı hareketleri desteklemeye ittiğini vurgulamaktadır.⁶⁸ Bunun yanında, asker ile subay ve mülki memurların durumunu teftişlerle gören hükümetin kayıtsızlığından bahseden Nizamettin Bey, Padişah nezdinde her şeyin normal olarak algılandığından bahsetmekte, özellikle mektepli subay grubunun her tür haklardan mahrum olduğunu ancak; ara ara tepkilerin arttığını söylemektedir.⁶⁹

II. Abdülhamid'in askeri ve mülki okullarında her ne kadar baskı ve cezalandırılma korkusu eğitim ile özdeşleşmişse de bu okullarda yetişen öğrencilerin yeterli bilgi birikimine sahip olduğu kuşkusuzdur. Bu nedenle öğrenciler, kendilerini devletin geleceğine yönelik tartışmalar içerisinde bulmuşlardır. Diğer yandan, Padişahın subay ve idareciler arasında ayırım yapması, rütbe ve maaşlarda ortaya çıkan dengesizlikler, devletin sorunları ile birleştiğinde dönemin eğitim kurumları arasında Padişah'a karşı çeşitli muhalif hareketlerin çıkmasına ya da zaten var olan hareketlerin desteklenmesine sebep olmuştur. 1889'da İttihad-ı Osmani'nin Tıbbiye'de ortaya çıkması ve az zaman içerisinde Harbiye ve Mülkiye'de büyük yankı uyandırması ayrıca 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyeti Cemiyeti'nin subaylar arasında büyük hızla gelişmesi ve hatta bahsi geçen bu iki cemiyetin birleşerek 1908 İhtilali'ni gerçekleştirmesi şunu göstermektedir: Sultan, eğitimin devlet için ne kadar önemli olduğunu kavramıştır. Buna uygun adımlar da atmıştır. Ancak bu oranda da korku ile şüpheleri artmış ve dolayısıyla bu tedirginlikten doğan politikaları okullarda, zaman ilerledikçe kendisine karşı muhalif bir kitleyi ortaya çıkarmıştır. Buna bir de İmparatorluğun çok uluslu yapısından kaynaklanan sorunlar eklenince devletin kötü gidişatından endişelenen öğrencilerin şikâyetleri büsbütün artmıştır. Yani denilebilir ki; aslında Sultan II. Abdülhamid kendi politikasının kurbanı olmuştur.

⁶⁷ **Ahmed Niyazi Bey, (1873-1913)**, Resne'de doğmuştur. Arnavut asıllı Abdullah Ağa'nın oğludur. Manastır Askeri İdadisi ile Harbiye Mektebi'ni bitirmiş ve 1896'da Makedonya'daki 3. Ordu'ya piyade teğmeni olarak atanmıştır. 1897 Türk-Yunan Harbi'nde üsteğmenliğe yükselmiştir. II. Abdülhamid'e karşı kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne katılmış ve 1908 ayaklanmasında aktif görev almıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra askerlik hayatını sürdüren Niyazi Bey, 1913 yılında Balkan Savaşı'nın bitimi ile gittiği Arnavutluk'ta öldürülmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.1, s. 134.

⁶⁸ Resneli Niyazi, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı -Hâtrât-ı Niyazi-**, Örgün Yay., İstanbul 2003, s. 161.

⁶⁹ Delilbaşı, **a.g.e.**, s. 61.

1.2.3. Matbuat ve Gazetecilik

II. Abdülhamid'in eğitim politikasının sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda okur-yazar oranı, geçmiş dönemlere göre kısmi de olsa artmıştır. Bunun yanında, Tanzimat devrinden beri artan basın ve yayın faaliyetleri bu dönemde de etkisini sürdürmektedir. Böylece meraklı okuyucu kitlesinin hizmetine birçok kitap, gazete, dergi gibi fikri zemini oluşturan eserler sunulmuştur.⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi'nin **Tercüman-ı Ahval'i, Ekonomik Politik'i**, Recaizade Mahmut Ekrem Bey etrafında toplanan edebiyatseverlerin kapalı bir üslup ile çıkardıkları **Servet-i Fünûn** dergisi, Murat Bey'in **Mizan'ı, Sabah, Vakit, Tercüman-ı Hakikat** gibi yayınlar, Osmanlı toplumunun dikkatini belirli bir noktaya toplamayı amaç edinmişlerdi.⁷¹ Bunun yanında Yeni Osmanlılardan biri olan Ebüzziya Tevfik de Namık Kemal ve Şinasi gibi özgürlük severlerin fikirlerinin II. Abdülhamid devrine aktarılmasında önemli rollere sahip olmuştur.⁷² Bu yönü ile bakıldığında bu dönemdeki Osmanlı aydınlarının basın ve yayın faaliyetleri, Yeni Osmanlıların amaçlarına birebir uymaktaydı. Amaçları, toplumu bilinçlendirirken aynı zamanda ona inkılâp ve özgürlük fikirlerini aşlamaktı.

Ancak bu durum yazı ve yayın kısıtlamalarını da beraberinde getirmişti. Sultan II. Abdülhamid, matbuat eserlerinin toplum üzerindeki etkisini az çok görmüş olduğundan, bu faaliyetler üzerinde onun tabiri ile sansür yani yasak ve filtrelemeler yapılmalıydı. Ona göre sansür zorunluydu çünkü Osmanlı toplumunda ve yönetiminde matbuatın eleştirileri Avrupa'da olduğu gibi doğal karşılanamazdı ve halk henüz bu eleştirinin derecesini ayarlayabilecek olgunluğa gelmemişti. Padişah bu hususu bizzat şöyle açıklamaktaydı: “(...) *Tab'amıza çocuk muamelesi etmiye mecburuz; hakikaten de büyük çocuklardan farkları yoktur. Ebeveyn veya mürebbiye nasıl gençliğin eline zararlı neşriyatın geçmemesine dikkat ederse, bizim hükümet de halkın fikrini zehirleyecek her şeyi, halktan uzak tutmaya çalışmalıdır.*”⁷³

Böyle bir açıklama ile padişah, sansürün artarak devam edeceğinin sinyallerini vermekteydi. Gerçekten 1908 Temmuz'una kadar artarak devam edecek olan sansür

⁷⁰ II. Abdülhamid dönemi matbuat ve gazeteciliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Alpay Kabacalı, **Türk Yayın Tarihi**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1987 ; Hasan Refik Ertuğ, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1960.

⁷¹ Mardin, **a.g.e.**, s. 46-52 ; Ülken, **a.g.e.**, s. 162-180.

⁷² Ülken, **a.g.e.**, s. 210.

⁷³ Sultan II. Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 104.

uygulaması, zamanla toplumu aydınlatma görevini yerine getirmekte zorlanan gazete ve dergilerin yasaklanmasına, kitapların toplanmasına neden olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid dönemi gazeteciliği, Padişah'ın basına el atmasından itibaren tamamen Saray'ın egemenliği altında hayatını sürdürüyordu. O devrin büyük gazetelerinden olan **Sabah** ve **İkdam**'da küçük bazı kısımlar dışında tamamıyla Padişah'a dua ile "*rütbe ve nişan*" haberlerinden başka pek bir şeyin olmadığını belirten Abdülkadir Kemalî (Öğütçü) Bey⁷⁴, in verdiği bilgileri M. Zekeriya (Sertel)⁷⁵ Bey, bu gazetelerin gerçek haberlerden çok Padişah'a yaranmak ve ondan ödül almak için birer ticaret aracı haline geldiği bilgisi ile tamamlamaktadır.⁷⁶ Basın sansürü nedeniyle Mısır'a taşınan **Mizan** gazetesi buradaki baskısının ilk sayısında "*Mizan'ımız vatandaşlarımızın bildikleri Mizan'dır. Burada görülecek bir fark varsa o da sansür cellatlarının eksik olmasından ileri gelen ifade salıgıdır(açıklığıdır)*" derken de şüphesiz Abdülhamid sansürünün yarattığı bıkkınlıktan şikayet ediyordu.⁷⁷

Padişaha karşı ortaya çıkan muhalif hareket, bazı zamanlarda ona karşı fiili olarak harekete geçmeyi düşünmüşse de belirli bir tarihe kadar yalnızca onu protesto

⁷⁴ **Abdülkadir Kemalî Öğütçü, (1889-1949)**, 1889 yılında Osmanlı'da doğmuştur. Bekir Sıtkı Efendi'nin oğludur. 1912'de İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olmuş ve Adliye Nezâreti Memur'ın Sicil Müdürlüğü Kalemi Katipliği'ne atanmıştır. 1920'de Kastamonu Bidayet Mahkemesi Savcılığı'na atanan Abdülkadir Bey, daha sonra TBMM'de I. dönem Adana milletvekilliği yapmıştır. Kasım 1920'den itibaren Pozantı İstiklal Mahkemesi Başkanlığı görevini yürütmüş, 1923'te milletvekilliği süresi dolunca avukatlığa yönelmiştir. 1930'a kadar bu mesleği sürdüren Abdülkadir Bey, 24 Eylül 1930'da Ahali Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuştur. Ancak Parti çok dayanamadığı gibi Abdülkadir Bey de, siyasetle ilgilenmeyeceğine dair verdiği senetten sonra yurtdışına gitmiştir. İsmet İnönü döneminde iktidar-muhalefet ilişkilerinin yumuşaması ile 1939'da Türkiye'ye dönmüş, aynı yıl Bergama Hakimliği'ne atanmıştır. Fakat çok geçmeden bu görevden istifa ederek tekrar avukatlığa yönelen Abdülkadir Bey, 1949'da ölmüştür. **TBMM Albümü 1920-2010**, c. 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara 2010, s. 41.

⁷⁵ **Mehmet Zekeriya Sertel, (1890-1980)**, 1890 yılında Ustrumca/Makedonya'da doğmuştur. Selanik İdadisi'ni bitirdikten sonra Selanik Hukuk Fakültesi'ne devam etmiştir. Bu süreçte İTC'nin çıkardığı **Rumeli** gazetesinde yazarlık yapmış ve 1908'de Nebizade Ahmet Hamdi Bey ile birlikte **Yeni Felsefe** dergisini çıkarmıştır. 1911'de çıkan **Turan** gazetesinde yazılar yazmış, Selanik'in düşmesi ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Bundan sonra **Tasvir-i Efkâr**'da çalışmaya başlayan Zekeriya Bey, 1913'te Paris'e giderek Sosyoloji okumuş ve 1914'te İstanbul'a dönmüştür. Savaş döneminde, Muhacirin Umum Müdürlüğü'nde çalışmış, 1919'da **Büyük Mecmua**'yı çıkarmıştır. Aynı yıl gittiği ABD'de, Gazetecilik bölümünü bitirmiş, 1923'te dönerek Matbuat Umum Müdürlüğü yapmıştır. Bundan sonra **Resimli Ay**, **Resimli Hafta** dergilerini çıkarmış ve **Cumhuriyet** gazetesinde görev almıştır. 1925'te İstiklal Mahkemesi'nce Sinop'a sürülmüştür. Affından sonra edebi hayatını devam ettirmiş, 1945'te artan baskılar nedeniyle yurtdışına gitmiştir. 1977'de Danıştay kararı ile yeniden Türkiye'ye dönmüş, **Cumhuriyet** ve **Vatan** gazetelerinde yazılar yazmıştır. Fakat bir süre sonra ABD'ye, sonra da Paris'e gitmiş ve orada ölmüştür. **Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, c. 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 730-731.

⁷⁶ Abdülkadir Kemalî Öğütçü, **Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemalî'nin Anıları**, Işık Öğütçü (yay. haz.), Epsilon Yay., İstanbul Kasım 2005, s. 39 ; M. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1968, s. 9.

⁷⁷ Ülken, **a.g.e.**, s. 165.

etmekle yetinmiştir.⁷⁸ Diğer bir ifade ile hareketin fikri merkezli olması, bu kitlenin basın ve yayın faaliyetlerine büyük önem vermesine neden olmuştur. Ancak bu durum, Padişah'ın matbuat üzerindeki sansürünü gittikçe genişletmesine neden olduğu gibi muhalefetin de bir süreden sonra basım ve yayın faaliyetlerini yurtdışına kaydırmasını gerektirmiştir. **Şûra-yı Ümmet, Terakki, Meşveret, Osmanlı, Kanun-u Esasi, Sada-yı Millet** gibi yayınlar bu faaliyetlerin ürünü olmuştur.

Meşveret'te Ahmet Rıza Bey⁷⁹, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl kurtarılacağını, pozitivism akımının iki önemli düsturu (birlik ve ilerleme) ile açıklarken, birlik olgusunun merkezi bir devletle sağlanacağını söylüyor, ilerleme olgusunun da medrese dogmasından arındırılmış bir eğitim ile gerçekleştirileceğini savunuyordu.⁸⁰ Bundan dolayı Osmanlı medreseleri ile softalara savaş açıyordu. Buna karşın Jön Türk hareketine daha geç katılan Prens Sabahattin ve grubu, merkezîyetçi bir tutumdan yana olmanın İmparatorluğu yıkıma götüreceğinden bahisle, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi gerektiğini vurguluyordu. **Mizan**'da Murat Bey, "*Vazife ve Mesuliyet*" adlı seri makalelerinde güncel örnekler yardımı ile kişi ile devletin karşılıklı hak ve ödevlerine değiniyor, olması gereken bir düzenden bahsediyordu.⁸¹ **Şûra-yı Ümmet**'te Samipaşazade Sezai, Yeni Osmanlılara benzer biçimde, onların "*Osmanlılık*" ideolojisine sarılıyor ve hatta Osmanlı hanedanının eğitilmesi gibi ilginç fikirleri kendisine odak noktası yapıyordu.⁸² Kısacası Jön Türk hareketinin kendi içerisinde ortak bir fikri zemini yoktu. Ortak oldukları tek bir nokta vardı ki o da İmparatorluğun kurtulmasında izlenecek en önemli yolun Meşrutiyet'in yeniden tesis edilmesi idi. Bu nedenle, muhalif hareketin bu dönemdeki yayın faaliyetlerinin ana amacı, Padişah'a fikri ve toplumsal baskı ile Meşrutiyet'in yeniden ilanını sağlamaktı.

⁷⁸ Çavdar, a.g.e., s. 62.

⁷⁹ **Ahmet Rıza Bey, (1858-1930)**, İstanbul'da doğmuştur. Ziraat ve Darphane Nâzırı Ali Rıza Bey'in oğludur. Galatasaray Sultanisi'ni bitirdikten sonra Babıali Tercüme Odası'na girmiştir. Daha sonra Bursa İdadi-i Mülki Müdürlüğü, ardından da Bursa Maarif Müdürlüğü yapmıştır. 1889'da görevli olarak gittiği Paris'te II. Abdülhamid'e karşı isyan bayrağını açmış ve bir süre **Meşveret** gazetesini çıkarmıştır. İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin, Terakki ve İttihad ismini almasında etkili olmuş ve 1908 yılında yeniden İstanbul'a dönerek Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na getirilmiştir. 1912 Meclisi'ne milletvekili olarak katılmıştır. Daha sonra Meclis-i Ayan üyeliğine getirilmiştir. Ardından Vahdet-i Milli isminde kurduğu cemiyet ile Damat Ferid Paşa ile yandaşlarına karşı mücadeleye başlamıştır. Milli Mücadele yıllarında Avrupa'ya giderek Türkler lehine propaganda yapan Ahmet Rıza Bey, 1930 yılında ölmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. 1, Anadolu Yay., İstanbul 1983-1984, s. 138-139.

⁸⁰ Mardin, a.g.e., s. 129-162.

⁸¹ Ülken, a.g.e., s. 164-166.

⁸² Çavdar, a.g.e., s. 86-87.

Bundan dolayı Hilmi Ziya Ülken, **Meşveret** gazetesinin fikri yapıdan çok “*militant*” yapıda olduğunu vurgulamaktaydı.⁸³

Yurtdışından protesto, güvenlik bakımından şüphesiz daha elverişli idi. Ancak burada da şöyle bir sorun ortaya çıkıyordu: Muhalif yayınlar, Osmanlı topraklarına nasıl gönderilecekti? Oysa bu yayınlar İmparatorluk topraklarına girmedikçe hiçbir mana taşımayacaktı çünkü amaç Osmanlı halkını bilinçlendirmekti. Muhalifler bunun için de bir çare bulmuşlardı. Türk postaneleri sıkı denetim altında olduğundan yayınlar, yabancı postaneler vasıtası ile yurtiçine gönderilecekti. Çünkü kapitülasyon hukuku gereğince yabancı postaneleri her türlü denetimden muaf bir statüdeydi. A. İhsan (Tokgöz) Bey, Avrupa’dan gazete ya da kitap elde etmek ve yurtdışındaki hürriyet severlerle mektuplaşmak için Galata ve Beyoğlu’ndaki yabancı postane şubelerinden yararlandıklarını söyledikten sonra hafiyelerin bütün dikkat ve incelemesine rağmen amaçlarına ulaştıklarını da belirtmektedir.⁸⁴ Böylece, Avrupa ve Mısır gibi Jön Türklerin bulunduğu yerlerden Osmanlı topraklarına Padişah’ı eleştiren yazılar akmakla kalmıyor bazen Ahmet Rıza ya da Tunalı Hilmi Beyler gibi kimseler tarafından bizzat Padişah’a reform mektupları da yağıyordu.

Gelinen noktada şunların söylenmesi elzemdir: Genç Osmanlılar ile başlayan basın ve yayın üzerinden protesto faaliyetleri II. Abdülhamid döneminde de aynı amaca hizmet etmek maksadıyla artarak devam etmiştir. Buna karşılık Sultan II. Abdülhamid rejiminin sansür uygulaması, toplumun düşünce yapısında ortaya çıkan kıpırdanmaları yeniden durgunlaştırmaya yönelik faaliyetlerdir. Ancak bu faaliyetler özgürlük severlerce bir şekilde zaafa uğratılmıştır. Bazen de yasaklı yayınlardan dolayı insanlar sürgüne uğramış ya da yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bu durum muhalif hareketin tabanının yurtdışına kaymasına neden olsa da; Sultanın hareketi önlemedeki gayreti yetersiz kalmıştır.

⁸³ Ülken, **a.g.e.**, s. 170.

⁸⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 23.

1.3. İttihad-i Osmanî (İttihat ve Terakki) Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Meclis-i Mebusan'ın 1878'de süresiz olarak tatil edilmesinden 1889 tarihine kadar geçen on bir yıllık süre içerisinde Padişah karşıtı bazı hareketler ortaya çıkmışsa da; İttihad-i Osmanî Cemiyeti'nin kuruluşuna kadar geniş ve kapsamlı bir muhalefet örgütünden bahsedilemez. 1889 tarihine gelindiğinde, Askeri Tıbbiye öğrencilerinden İshak Sükûfî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve Hüseyinzade Ali Beyler, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan İttihad-i Osmanî Cemiyeti'ni kurarlar.⁸⁵ Kuruluş hikâyesini hatıralarında detaylıca anlatan İbrahim Temo, Cemiyet'in kuruluşu esnasında Hüseyinzade Ali'den bahsetmemekle birlikte, dört kişinin ellerinin birbirine tutuştuğunu ve 1889 Mayıs ayında cemiyetin kurulduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Buna benzer bir bilgiyi M. Şükrü (Bleda) Bey⁸⁷ de hatıratına işlemiştir. M. Şükrü Bey, Ohrili Doktor İbrahim Temo, Arapkirli Doktor Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı Doktor İshak Sükuti, Kafkasyalı Doktor Mehmet Reşit Beylerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurucuları olduğunu beyan etmektedir.⁸⁸ Cemiyetin kuruluş amacı, vatanın kurtarılması ve Abdülhamid'in baskı rejiminin yerine anayasal meşruti rejimin yeniden getirilmesidir.

Kuruluşundan sonra İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin ilk faaliyeti, bünyesini genişletmek ve öğrenciler arasında yayılmak olmuştur. Öğrenciler arasında cemiyeti yayma faaliyetlerinde çok dikkatli olduklarını vurgulayan İbrahim Temo, birçok vatansever kimseleri cemiyete davet ettiklerini, iki ay içerisinde cemiyetin oldukça

⁸⁵ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 22. İttihad-i Osmanî, sonraki adıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İletişim Yay., İstanbul 1989. Yuriy A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu (çev.), Bilgi Yay., Ankara Nisan 1974.

⁸⁶ İbrahim Temo, **İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları**, Arba Yay., İstanbul 1987, s. 15.

⁸⁷ **Mithat Şükrü Bleda, (1874-1956)**, Selanik'te doğmuştur. Selanik eşrafından Şükrü Bey'in oğludur. İstanbul'da Mülki İdadi'yi bitirdikten sonra 1895'te İsviçre'ye giderek matematik eğitimi almıştır. Bu esnada Paris'te Doktor Nazım ve Ahmet Rıza Beyler ile ilişki kurmuş ve 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra çeşitli tarihlerde Meclis-i Mebusan'da Serez, Drama, Burdur milletvekillikleri yapmıştır. 1917'de İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne getirilen M. Şükrü Bey, mütareke döneminde Mondros ve Malta'ya sürülenler arasında yer almıştır. Kurtuluş Savaşı'nın ardından İzmir'e yerleşerek ticaret hayatına atılmış ve 1935 yılında Sivas milletvekili olmuştur. 1950 yılına kadar milletvekilliği görevini sürdüren M. Şükrü Bey, 1956 yılında İstanbul'da ölmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. 2, s. 948-949.

⁸⁸ M. Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Destek Yay., İstanbul Eylül 2010, s. 80.

nüfuz kazandığını, bundan dolayı bir toplantı yaptıklarını beyan etmekte ve bu toplantıda cemiyete alınacak üyelere bulunması gereken özellikler hakkında tartışıldığını belirtmektedir. Devamında, kendisinin güvenilir ve vatansever her kimsenin din ve ırk ayrımı yapılmaksızın cemiyete alınması teklifine karşılık Giritli Muharrem Bey'in, gayrimüslim kimselerin cemiyete dahil edilmemesi önerisinin reddedildiğini bildirmektedir.⁸⁹ Anlaşıldığı üzere Cemiyet, kuruluşundan itibaren kendisini Yeni Osmanlıların devamı gibi görmek istemiştir. Bu bakımdan Cemiyet içerisinde Osmanlılık düşüncesi ağır basmaktadır.

Bu ilk toplantıyı takip eden günlerde Cemiyet, genişleme siyasetine hız vermiştir. Önce Mülkiye'de, sonrasında da Harbiye'de ve bu esnada da tekkelerde ve bazı din adamları arasında yayılmaya başlayan Cemiyet'in, Mülkiye'de genişlemesini Ali Münif (Yeğenağa)⁹⁰ Bey ve arkadaşları, Harbiye'de yayılmasını da Mehmet Hilmi Bey, Şeyh Zafir'in yeğeni Hamid Bey, Binbaşı Batumlu Mustafa Bey gibi kimseler sağlamıştır.⁹¹ Anılardan anlaşıldığı kadarı ile bu sıralarda cemiyetin ilk nizamnamesi de yapılmış olmalıdır.⁹²

Yeterince genişleyen İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, bir süre sonra kendisinin yurtdışında da temsil edilmesini ve bu temsil görevini Ahmet Rıza Bey'in yerine getirmesini istemiştir. O zaman Paris'te bulunan ve bir süredir II. Abdülhamid'e karşı politikalar yürüten Ahmet Rıza Bey'e bu isteği iletmek için Tıbbiyeli Arap Ahmed (Ahmed Verdani) ile Doktor Nazım Bey gönderilmiştir.⁹³ Böylece Cemiyet, Paris'te pozitivizm akımına sıkı sıkıya bağlı Ahmet Rıza Bey ile temas sağlamıştır.

⁸⁹İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 15-17.

⁹⁰**Ali Münif Yeğenağa, (1873-1906)**, Adanalı şair Hakkı Bey'in oğludur. 1873'te Adana'da doğmuştur. İlk ve orta tahsilini müteakip İstanbul'a gelmiş ve iyi derecede tamamladığı eğitiminden sonra Ziraat Bankası idare-i merkeziye muhasebe kalemi mukayyid refakatine tayin edilmiştir. 1896'da Gelibolu İdadisi'nde çeşitli öğretmenlikler yapan Ali Münif Bey, 1899'da Niş Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir. 1900'de Sandıklı Kaymakamlığı'na, 1903'te de Temeşvar Kaymakamlığı'na getirilen Ali Münif Bey, gösterdiği başarı dolayısıyla 1907'de Köprülü Kaymakamlığı'na, 1908'de de Görice Mutasarrıflığı'na getirilmiş, 1908 Meclisi'nin açılmasıyla Adana mebusu seçilmiştir. 1910'da Ankara, 1911'de ise Manastır valiliğine getirilmiş, 1915'te Talat Paşa kabinesinde Nafia Nazırlığı yapmıştır. Mütareke döneminde Malta'ya sürülenler arasında bulunan Ali Münif Bey, kurtulduktan sonra, önce Adana, sonra da Mersin mebusu seçilmiş ve 1951 yılında ölmüştür. M. Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, c. 3., TTK, Ankara 2009, s. 1-2.

⁹¹ Ali Münif Yeğenağa, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, Taha Toros (yay. haz), İsis Yay., İstanbul Temmuz 1996, s. 20.

⁹² Nizamname tartışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yeğenağa, **a.g.e.**, s. 20-22 ; Leskovikli M. Rauf, **İttihat ve Terakki Ne idi?**, Alfa Yay., İstanbul Eylül 2013, s. 33-38.

⁹³ Ahmet Bedevî Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yay., İstanbul Nisan 2000, s. 46.

Ahmet Rıza Bey, ihtimal ki 1895'te, Cemiyetin adının pozitivizm akımının iki önemli düsturu olan “*intizam ve terakki*” ile birleştirilmesini teklif etmiş ve cemiyetin ismi İttihat ve Terakki olmuştur.⁹⁴ Kazım (Karabekir) Bey, Cemiyet'in İttihat ve Terakki adını almasını, 1893'te Padişah'ın Cemiyet'i haber alarak bazı tutuklamalar yapmasına ve Zeki Paşa'yı Mektepler Nazırlığı'na getirerek Cemiyet üzerindeki baskıyı arttırmasına bağlamaktadır. Çünkü bu tarihte, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit ve Doktor Nazım'ın da içerisinde bulunduğu cemiyetin önde gelen üyelerinin tutuklanması Cemiyeti faaliyete geçirmiş, onu Avrupa'ya açılmaya zorlamıştır.⁹⁵ Burada da Ahmet Rıza Bey devreye girmiştir.

İttihat ve Terakki üyelerinin yazdığı hatıratlardan anlaşıldığı kadarıyla Cemiyet, kuruluşundan 1895 tarihine kadarki süreyi Padişah'a aktif bir muhalefet yerine, bünyesini genişletmek ve Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar ile Avrupalı aydınların eserlerini gizliden gizliye okumak, dağıtmak ve Batı ile temas kurmakla geçirmiştir.⁹⁶ Tabi bu sırada Cemiyet'in kuruluş amacını yaymak ve üye kazanmakta gösterdiği çabalar neticesinde ortaya çıkan bildirimler bir şekilde Padişah'ın hafiyelerinden kaçmamıştır. Saray, Cemiyet'in varlığını geçmişte zaten haber almış ancak başlangıçta geçici bir hareket zannederek çok üstünde durmamıştır. Bu nedenle, tutuklanan üyeler kısa bir soruşturmanın ardından serbest bırakılmıştır. Ancak 1895 yılının sonu, Saray ve Cemiyet için büyük bir dönüm noktası olmuştur. Sina Akşin, bu tarihte Ermenilerin Babıâli üzerindeki baskılarının, devletin geleceğinden endişelenen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni harekete geçirdiğini, bunun karşısında Padişah'ın da Cemiyet'e karşı olan baskısını arttırdığını ve böylece Cemiyet üyelerinin yurtdışına kaçmak zorunda kaldıklarını vurgulamaktadır.⁹⁷ Bu bilgiyi tamamlayan bir bilgiyi Yahya Kemal (Beyatlı) ile İbrahim Temo Beyler de vermektedir. Yahya Kemal Bey, 1895 senesinin önemini şu yolda izah etmektedir: Ona göre bu sene, II. Abdülhamid döneminin önemli yıllarından biridir zira bu yıl Padişah, devlet yönetimindeki tüm gücü Saray'da toplamış, İstanbul'un yüksek okullarında Jön Türk hareketi gelişmiş, buna

⁹⁴ Akşin, **a.g.e.**, s. 23-24 ; Ahmet Rıza Bey, bu durumu hatıratlarında şöyle ele almaktadır: “ *İttihat ve Terakki Cemiyeti ben Paris'te iken kuruldu. İlk önce ismini İstanbul'da İttihad-ı İslâm koymuşlardı. Ben değiştirdim. Bizde çeşitli milletler bulunduğu ve bunun bütünüün hukukuna hürmet edileceği yönünde, ya İttihad-ı Osmani demek ya da İttihat ve Terakki demek uygun olacağını bildirdim. Öylece kabul edildi.*” Ahmet Rıza, **Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları**, Arba Yay., İstanbul Temmuz 1988, s. 23.

⁹⁵ Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s. 466-467.

⁹⁶ Selim Sırrı Tarcan, “*Hatıralarım*”, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yay., İstanbul 1946, s. 22.

⁹⁷ Akşin, **a.g.e.**, s. 26.

karşılık hafiyelik teşkilatı adı altında bir meslek ortaya çıkmış, kısacası siyaset ve idare başlı başına farklı bir vaziyet almıştır.⁹⁸ İbrahim Temo da hatıralarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Ermenilerin Babıâli'ye yaptığı hücumlardan dolayı öfkelenen Müslüman halkı, bir bildiri ile Saray ve hükümete yönlendirmeye çalıştığını yazmakta, devamında ise; bu bildirinin Saray'ı fena halde korkuttuğunu, böylece de Cemiyet üzerindeki baskının arttırıldığını söylemektedir.⁹⁹

Bildirinin “*Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler*”¹⁰⁰ başlığı ile başlaması oldukça enteresandır çünkü Osmanlıcılık anlayışı ekseninde kurulan ve kuruluşundan itibaren Osmanlı milletlerinin bütünlüğünü savunan Cemiyet, kuruluşu üzerinden henüz çok geçmeden yayınladığı bildiri ile İmparatorluğun kurucu unsuru Türkler'e ayrı bir vurgu yapmaktadır. Devamında, Ermeniler'in Saray ve Babıâli'ye karşı giriştiği hareketlerin İmparatorluğu sarstığını ve bu süreçte Ermeniler'in “*küstahane*” davrandıklarının altı çizilmekte fakat asıl suçlunun Ermeni vatandaşlardan çok, idaresizlik, zulüm ve istibdatı bir araç gibi kullanan Padişah ve Babıâli olduğu vurgulanmakta, bu nedenle de Türklerin de ayaklanarak başta Saray, Babıâli ve Bab-ı Meşveret olmak üzere zulüm ve baskı merkezlerine hücum etmesi istenmektedir.¹⁰¹

Bildiriden anlaşılan odur ki; Cemiyet, daha 1895 yılında Meşrutiyet'in ilanını, 1789'da Fransa'da başlayan ve 1830, 1848 yıllarında da Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yayılan ihtilal, ayaklanma, devrim ve özgürlük hareketlerine benzer nitelikte bir başkaldırı ile gerçekleştirmeye çalışmakta, bunun için de toplum ayaklanması modeline yönelerek Meşrutiyet'in yeniden ilanını halka maletmek istemektedir. Fakat aynı süreçleri yaşamayan bu iki toplumun olaylara benzer tepkiler vereceğini söylemek yanıltıcı olacağından Cemiyet'in bu bildirisi beklenen etkiyi gösteremediği gibi bildirinin altında Cemiyet'in adının açıkça yazılması da Padişah'ın Cemiyet'e dair şüphelerini somutlaştırmıştır.

Böylece Padişah, bir süredir şüphelendiği ancak tam emin olamadığı Cemiyet'in varlığından resmi bir bildiri ile haberdar oluyordu. Sonuçta, askeri ve mülki okullar üzerindeki baskıları arttırdı. Bunu, tutuklanma ve sürgün edilmeler takip etti. Bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti, ağırlık merkezini bu dönemde Paris, Londra ve

⁹⁸ Yahya Kemal Beyatlı, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., İstanbul 1968, s. 61.

⁹⁹ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 39-45.

¹⁰⁰ Yahya Kemal Beyatlı, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım**, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., İstanbul 1973, s. 191.

¹⁰¹ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 42.

Cenevre başta olmak üzere Avrupa, Makedonya ve Mısır'a kaydırmak zorunda kaldı. Bu tarihten sonra Cemiyet'in gelişme ve büyüme siyasetinde de farklılaşma yaşandı. Ali Münif (Yeğenağa) Bey, bu hadiselerden sonra Cemiyet'in büyüme siyasetini, “*tanınmış fikir adamlarını sinesine almak*” ve “*bazılarının harice firarını sağlamak*” olarak özetlemektedir. Anlaşılan o ki, bu tarihten itibaren İttihat Terakki Cemiyeti, Yeni Osmanlılar gibi yurtdışı muhalefetine yöneliyor ve böylece Jön Türk hareketi yeniden hız kazanıyordu.

Ahmet Bedevî Kuran¹⁰², 1895 yılının başlarında aydın ve vatansever gençlerin, II. Abdülhamid baskısından dolayı her şeylerini bırakarak yurtdışına kaçtığından bahsetmektedir. Özellikle de Tıbbiye Mektebi'nden İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, Selanikli Nazım, Üsküdarlı Akil Muhtar'ın da içerisinde bulunduğu gençlerin Avrupa ve Mısır'a gittiklerini söylemekte, senenin sonuna doğru da Murat Bey'in Avrupa'ya kaçtığını belirtmektedir.¹⁰³ Aydınlar arasında büyük bir üne sahip olan Murat Bey'in de Jön Türk hareketine katılmasının hürriyet severleri fazlasıyla ümitlendirdiğini söyleyen M. Şükrü (Bleda) Bey, bu olaydan duyulan sevinci, “*Abdülhamid'in tahtı üzerinde sallandığını gözlerimizle görür gibi oluyorduk*” cümlesi ile açıklamaktadır.¹⁰⁴ Böylece, bir şekilde Avrupa ile Mısır'ın çeşitli yerlerine dağılmış olan gençler, gittikleri yerlerde İttihat Terakki Cemiyeti'nin birer şubesi oluşturmuşlardır. Paris'te zaten daha önceden Cemiyet'in Paris şubesi Ahmet Rıza Bey tarafından kurulmuştu. Buna ek

¹⁰² **Ahmet Bedevî Kuran, (1886-1966)**, Trabzon'da 1886 yılında doğmuştur. Babası, Kula eşrafından Hacı Mehmet Nuri Efendi'dir. İlk eğitimini Kula'da tamamlayan Ahmet Bey, rüştiyeyi Akhisar'da tamamlamıştır. Buradan 1901'de mezuniyetinden sonra Kuleli Askeri İdadi'sine girmiştir. Okulda o dönemde artan hürriyet sever hareketlerde bayrak taşıyıcılığı yapan Ahmet Bey, 1905'te mezun olmuş, fakat Jön Türklere yakın bir çizgide seyretmesi tutuklanmasına neden olmuştur. Meşrutiyet'in ilanı ile tutukluluk hayatı sona eren Ahmet Bey, 31 Mart İsyanı'na karışmak dolayısıyla beş sene sürgün cezasına çarptırılmıştır. Fakat Divan-ı Harb-i Örfi'nin bu kararına uymayarak Kahire'ye kaçmıştır. Burada, İTC'ye muhalefet ile geçirdiği yıllardan sonra Paris'e gitmiş ve Jön Türklük hayatı yaşayan Prens Sabahattin grubuna dahil olmuştur. Daha sonra İstanbul'a dönen Ahmet Bey, Babıali Baskı'nı ile iktidara gelen M. Şevket Paşa Kabinesi tarafından tutuklanmış ve Sinop Cezaevi'ne gönderilmiştir. Fakat buradan 1914'te firar etmiş, Rusya üzerinden yeniden Paris'e, Prens Sabahattin'in yanına gitmiştir. Dünya Savaşı yıllarını İsviçre'de geçiren Ahmet Bey, 1919 yılında Türkiye'ye dönmüştür. Bundan sonra Gebze Kaymakamlığı'na getirilen Ahmet Bey, çeşitli tarihlerde de mülki idarelerde çalışmıştır. 1926'da Elektrik Türk Anonim Şirketi'nde abonmanlık görevini yürütmüş, 1928'de Muhtelif Mübadele Komisyonu Ayvalık ve Giresun Takdir-i Kıymet Heyeti'nde görevlendirilmiştir. Bundan sonra çeşitli tarihlerde banka ve muhasebe memurluklarında bulunduğu bilinmektedir. Son görevi Toprak Mahsulleri Ofisi'nde olmuş ve 1966 yılında ölmüştür. Ali Birinci, “*Ahmet Bedevî Kuran, Jön Türklüğün Tarihçisi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sa. 12 (2012), s. 1-37.

¹⁰³ Kuran, **a.g.e.**, s. 47. Yahya Kemal (Beyatlı), Murat Bey'in Padişah'a yazdığı layihaların dikkate alınmaması nedeniyle küstürüldüğünü, önce Mısır'a, ardında da Paris'e gittiğini belirtmektedir. Yahya Kemal Beyatlı, **Siyasi ve Edebi...**, s. 61-63.

¹⁰⁴ Bleda, **a.g.e.**, s. 20.

olarak çeşitli tarihlerde Cenevre, Londra, Kahire, Berlin, Brüksel, Roma, Selanik, Romanya, Bulgaristan gibi yerlerde de Cemiyet'in şubeleri açıldı. Böylece, Jön Türk hareketi bir yandan yurtiçinde gizliden gizliye devam ederken, bir yandan da yurtdışında çalışmalara başlamıştı.¹⁰⁵

İttihat ve Terakki'nin yurtdışı şubelerinin açılması, basın ve yayın yolu ile geçmişte Yeni Osmanlıların yaptığı gibi Padişaha karşı muhalefet edileceğinin de ilk habercisi oldu. Bu amaçla 1895 yılında Ahmet Rıza Bey, Paris'te **Meşveret**'i çıkarmaya başladı. Bunu **Hürriyet**, **Mizan** (1896 Mısır/1897 Cenevre), **Osmanlı** (1897), **İstikbâl** (1895) gibi Jön Türkler tarafından çıkarılan gazeteler takip etti, Mısır'da da bazı risale ve bildiriler basılmaya başlandı.¹⁰⁶

Ahmet Rıza Bey'den öğrendiğimize göre **Meşveret** gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gazetesi olacaktır fakat Cemiyet gazetesinin masrafları için yeterli mali yardımı yapamamıştır. Bu nedenle Ahmet Rıza Bey, **Meşveret** gazetesinin "*ümitle yaşadığı*"nı ve gazetesinin "*milli onur ve vatan gayretinden başka sermayesi olmadığı*"nı belirtmiştir.¹⁰⁷ Diğer yandan **Meşveret**'in niteliğinin, Osmanlı Devleti'nin noksanlarını eleştiren bir "*şikayet*" havasında olduğunu belirten Ş. Mardin, amacının da devletin "*ıslahı*"nı tartışmak olduğunu bildirmektedir.¹⁰⁸ Aynı yönde bir bilgiyi Ahmet Rıza Bey de vermektedir. Ona göre **Meşveret**, *milletin istiklalini müdafaa*" için çıkmıştır.¹⁰⁹

Jön Türklerin, çevresinde toplandığı diğer bir aydın olan Murat Bey'in **Mizan**'ı da, **Meşveret**'teki "*parlamento*" düşüncesine karşılık "*Meşveret Meclisi*"nin daha uygun olacağını savunmaktadır ancak **Meşveret**'e göre toplumla daha alakadar olması, popülerliğini arttırmaktadır.¹¹⁰ Bunun yanında, Murat Bey'in ana düşüncesi, biraz da Sultan II. Abdülhamid'e benzer biçimde Osmanlılıktan çok "*Panislamist*" bir düşüncedir ve İslamlardan oluşacak büyük bir imparatorluğun idaresinin yalnızca

¹⁰⁵ Bu tarihte, Cemiyet'in İstanbul şubesi tamamıyla etkisini yitirmiş değildir. 1896 ve 1897 yıllarında iki defa darbe girişimi yapılmışsa da bunlarda herhangi bir başarı sağlanamamıştır. Bu tarihlerde Babiâli ve Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'ya tasarlanan darbeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Akşin, **a.g.e.**, s. 29-31.

¹⁰⁶ Mehmet Selâhaddin, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, İnkılâb Yay., İstanbul 1990, s. 21 ; Akşin, **a.g.e.**, s. 34-35 ; Mardin, **a.g.e.**, s. 131-132.

¹⁰⁷ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁰⁸ Mardin, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁰⁹ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 23.

¹¹⁰ Çavdar, **a.g.e.**, s. 72-73.

Türkler elinde olması gerektiğini savunmaktadır.¹¹¹ Bütün amacı Padişahı buna yöneltmektir.

Peki o dönemde Jön Türklük nedir? Halk tarafından nasıl karşılanmaktadır? Padişah'ın Jönler hakkındaki düşüncesi nelerdir?

II. Abdülhamid devrinde Jön Türklük, bilindiği üzere İstanbul'da yüksek okullar ile yurtdışında ortaya çıkan Padişah karşıtı hareketin genel adıdır. Anılarda Jön Türk hareketi için pek olumlu yorumlar yapılmamaktadır. Örneğin Y. Kemal (Beyatlı) Bey, II. Abdülhamid dönemi Jön Türklüğü için “*aforozlu insanların sıfatı*” demek ve toplum içerisinde Sultan'ın korkusundan dolayı Jön Türklerin adeta “*acâyip bir mahlûk*” gibi algılandıklarını bildirmektedir.¹¹² Gerçekten de durum böyledir. Jön Türkler sürekli olarak sıkı bir takip altındadır. Kimi hapiste, kimi sürgündedir ve kimi de vatanını bırakarak yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Padişah'tan gizlice faaliyet yürütenler ise adeta diken üstündedir. İstanbul'da durum böyledir fakat merkeze uzak bölgelerde örneğin Makedonya'da Jön Türkler biraz daha serbesttir. Çünkü bir defa Makedonya bölgesi merkeze yakın bulunmaması dolayısı ile Padişah'ın denetiminden kısmen uzak kalmakta, bu oranda da Avrupa'ya yakın bulunması dolayısı ile Anadolu'ya göre daha özgür ve serbest bir ortama sahiptir. Bu nedenle Makedonya, aynı zamanda Avrupa'ya özgü fikirlerin de Osmanlı İmparatorluğu'na giriş kapısı olarak kullanılmaktadır. Öte yandan Balkanlar'ın etnik karmaşık yapısı nedeniyle ki Osmanlı'nın zayıf denetimi altında bulunan Makedonya bölgesi, Tarık Zafer Tunaya'nın deyimi ile “*bir isyanlar ve ihtilaller bölgesi*”¹¹³ olduğu gibi bölgenin Batı müdahalesine açık bulunması da ideolojik çatışmaların merkezi olmasını kolaylaştırmış ve Padişah'a karşı başlangıçta fikri protesto faaliyeti yürüten Jön Türklerin farklı fikirler ile sentezler kurmasına zemin oluşturmuştur.

A. Reşit (Rey) Bey, o dönemdeki Jön Türk hareketi içerisinde vatanseverliklerinde samimi olanların dışında Jön Türklüğü zenginleşme ve servete erişme vasıtası olarak gören kimselerin de bulunduğu söz etmektedir.¹¹⁴ Şöyle ki, Jön Türklerin faaliyetlerini önlemede Padişah, para, rütbe ya da memuriyet yolunu

¹¹¹ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, c. 1, Baha Matbaası, İstanbul 1965, s. 176.

¹¹² Beyatlı, **Çocukluğum, Gençliğim...**, s. 204, 76.

¹¹³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 3, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul Temmuz 1989, s. 13.

¹¹⁴ A. Reşit Rey, “*Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*”, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yay., İstanbul 1945, s. 24-25.

kullanılmaktadır. Yani kendisine muhalefet eden kişilerin yayınlarını satın alarak, bu kişilere rütbe vererek ya da kişileri memuriyete alarak kendisine karşı kimseleri yanına çekme siyaseti uygulamaktadır. İşte bu nedenledir ki hatıratların birçoğunda bu yol ile refaha kavuşan Jön Türklerden nefretle bahsedilmektedir. Buna karşılık örneğin Ahmet Rıza ya da Doktor Nazım Beyler gibi davasından hiçbir şekilde dönmeyen Jön Türkler de göklere çıkarılmaktadır.¹¹⁵

Padişah ve ona yakın kimseler için Jön Türklük “*sefalet ve baldırı çıplaklık*”tan başka bir şey değildir.¹¹⁶ Çünkü Padişah, yurt içinde ve yurt dışında bu harekete dahil olan kimseleri maddi açıdan zor durumda bırakacak her türlü tedbiri almaktadır. Ayrıca, Jön Türklerin devlet yönetimini ele geçirmek istediğinden bahseden Padişah, onlardan “*dinlerini ve vatanlarını inkâr eden riyakâr(ikiyüzlü)*”lar olarak bahsetmekte ve bu harekete katılanları “*birkaç kendini beğenmiş entrikacı*”nın ardına takılmakla suçlamaktadır.¹¹⁷

Padişahın bu gibi düşüncelerine karşılık, Jön Türkler arasında tam bir düşünce birliğinin kurulduğu söylenemez. Örneğin, ne Ahmet Rıza ile Murat Bey’in fikirleri uyuşmuş ne de aralarında ortak bir çalışma zemini yaratılabiliştir. Hatıratında bu durumu İbrahim Temo, üzülen ele almıştır.¹¹⁸ Bunun yanında, M. Said (Pekmen) Bey¹¹⁹’in Paris’e kaçarak Jön Türklere katılan amcasından aldığı mektupta uyarı mahiyetinde şunlar yazmaktadır: “— *Buraya geleli beri şahit olduğum haller, hariçtekilere bağladığımız ümitlerin beyhude olduğunu ispat etmiştir. Paris’te herkes kendi havasında. Onun için siz bu siyaset fırılacağına âlet olmaktan vazgeçerek*

¹¹⁵ A. İhsan Tokgöz, **a.g.e.**, s. 59.

¹¹⁶ A. Bedevî Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957, s. 83.

¹¹⁷ Sultan Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 66-67.

¹¹⁸ “(...) *Fakat başta Ahmet Rıza Bey olmak üzere Paristekiler firarileri bir noktaya toplamağa ve düzenli olarak idare etmeği başaramadılar. İshak Sükûti, Tunalı Hilmiler, Derviş Himalar, her iki Şefik beyler ve saire fikirdaşlar anlaşamadılar. Benim nasihat ve iş’arıma rağmen biri nalına diğeri mihına vurmağa, Mısırdakiler de başka havalara çalmağa başladılar.*” İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 130-131.

¹¹⁹ **Mahir Said Pekmen, (1880-1949)**, 1880’de Ankara’da doğmuştur. Babası, Hacı Hüseyin oğullarından Ali Mahirzâde Said Efendi’dir. Mahalle Mektebi’nde başlayan eğitim hayatı, 1993’te Kuleli Askeri İdadisi’ne kaydolunca heyecanlanmış, Mahir Bey vatan ve hürriyet fikirlerine kapılmaya başlamıştır. Kuleli’yi yedincilikle bitirmiş, Harbiye’ye başlamıştır (1896). Sultan Hamid karşıtı hareketin ateşli taraftarı arasında bulunması nedeni ile Harbiye’de tutuklanmış, kısa bir tevkif ve soruşturma ardından 8 Eylül 1897’de Trablusgarp’a sürülmüştür. 11 ay süren sürgün hayatından sonra Avrupa’ya kaçan Mahir Said Bey, Jön Türk hareketine dahil olmuştur. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Türkiye’ye dönmüş, 1908 Meclisi’nde Ankara mebusu olarak yer almıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi’ne kadar Ankara mebusluğu görevini ifa eden Mahir Said Bey, Mütareke döneminde Rüşûmât Müdürlüğü görevini yürütmüştür. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte emlak alım-satımı işlerine yönelmiş ve Ekim 1949’da ölmüştür. M. Said Pekmen, **Fizan Hatıraları**, Hasan Babacan, Servet Avşar (yay. haz.), TTK, Ankara 2013, s. 7-12.

*derslerinizle meşgûl olunuz. Zabit çıkınca sizi bekleyen mühim vazîfeler vardır. Onları îfâ etmek sûretiyle vatana hizmet edersiniz.”*¹²⁰

Bu durumu gören ve lehine kullanmak isteyen II. Abdülhamid, 1897 yılında faaliyete girer. Aslında Padişah bu tarihten önce, özellikle Avrupa’daki muhalif hareketin basın ve yayın faaliyetlerini önlemeye çalışmıştır. Hatta bu yayınlara karşılık Avrupa kamuoyunu kendi yanına çekebilmek için büyük paralar ile gazete çıkarttırdığı hatıratlarda geçmektedir.¹²¹ Bunun yanında, Avrupa’da bulunan Osmanlı elçileri vasıtası ile muhalif hareketi engellemeye çalıştığı da bilinmektedir.¹²²

1897 yılında II. Abdülhamid’in, baş hafiyesi Ahmet Celâleddin Paşa’yı Avrupa’ya göndermesi ve genel af beyanında bulunması, başta Mizancı Murat Bey¹²³ olmak üzere Jön Türklerin birçoğunun yurda dönmesinde etkili oldu.¹²⁴ M. Said (Pekmen) Bey, bu olayda, Jön Türkler arasındaki uyuşmazlık ve çekememezliğin etkili olduğunu belirtirken, Sina Akşin, Osmanlı-Yunan Savaşı’nda kazanılan parlak zaferin

¹²⁰ Mahir Said Pekmen, **a.g.e.**, s. 35.

¹²¹ II. Abdülhamid, Paris’te **Meşveret**’e karşı kendisini savunması için Rum gazeteci “*Nikolaidis*” tarafından çıkarılan **Notre Organe** isimli gazetenin kendisi için yeterince masraflı olduğunu beyan etmektedir. Sultan Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 200.

¹²² Ahmet Rıza Bey, Padişah’ın Fransız hükümetine yaptığı telkinler nedeniyle bir dönem Paris’ten gönderilmek istenmiş fakat bu gerçekleşmemiştir. Ancak Türkçe **Meşveret** gazetesi kapatılmıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 15-17.

¹²³ **Mizancı Mehmed Murat Bey, (1854-1917)**, Huraki’de (bugünkü Dağıstan) doğmuştur. İlköğrenimini burada tamamlamıştır. Ortaöğrenimini Timurhan Şura ve Istavropol’de tamamlayan Murat Bey, Rus eğitim sistemi ile ters düşmesi ve Rusya’nın, Dağıstan üzerindeki baskısını arttırması dolayısıyla 1873’te İstanbul’a kaçmıştır. Sonra Hariciye Nezareti Matbuat Kalemi’ne girmiştir. **Vakit** ve **İttihad** gazetelerinde yazılar yazan Murat Bey, 1878’de Mekteb-i Mülkiye’de tarih öğretmenliğine atanmıştır. Burada giriştiği özgürlükçü hareketler, öğrenciler tarafından sevildiği oranda yönetimin tepkisini de çekmiştir. 21 Ağustos 1886’da **Mizan** gazetesini çıkarmaya başlamış fakat; Padişah’a yönelttiği eleştiriler dolayısıyla 2 Aralık 1890’da **Mizan** kapatılmıştır. 1891’de Duyun-u Umimiye Komiserliği’ne atanan Murat Bey, artan baskılar nedeniyle 1891’de Kırım üzerinden Avrupa’ya kaçmış ve Jön Türk hareketine katılmıştır. Avrupa’daki Jönlerden bulamadığı yakınlık dolayısıyla 1896’da Mısır’a giderek **Mizan**’ı yeniden yayın hayatına kazandırmıştır. Fakat II. Abdülhamid’in baskısı ile buradan da çıkartılmıştır. Daha sonra yeniden Paris’e gitmiş ve **Mizan**’ı burada çıkarmaya başlamıştır. Jön Türklerin Cenevre kolunu kuranlardandır. 1897’de Sultan ile anlaşarak Jön Türk hareketinden ayrılmış ve İstanbul’a dönmüştür. Meşrutiyet’in ilanına değin İstanbul’da çeşitli görevlere getirilen Murat Bey, 31 Mart İsyanında rolü olduğu suçlaması ile Rodos’a sürülmüş, 1912 affı ile İstanbul’a dönmüştür. Bu tarihten sonra tarih çalışmalarına yönelen Murat Bey, 1917’de İstanbul’da ölmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. 7, s. 3849-3850.

¹²⁴ Bu durum, II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında İttihat ve Terakki’nin kurucu üyelerinin neden geri planda kaldığının da bir göstergesidir. Cemiyet’in önde gelen üyelerinin 1897’de Padişah ile anlaşması özellikle Doktor Nazım ve Ahmet Rıza Beylerde, onlara karşı bir kin yarattı. Yahya Kemal, Doktor Nazım’ın, Padişah ile anlaşanları “*satılanlar*” diye nitelendirdiğinden bahisle özellikle Murat, Selanikli Rahmi, Çürüksulu Ahmed ve Ali Kemal Beyler ile, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Süleyman Nazif’e derin kin duyduğunu bildirmektedir. Beyatlı, **Siyasi ve Edebi...**, s. 114.

etkili olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁵ Ona göre bir süredir yenilgilerle dolu savaşların ardından gelen bu başarı Padişah'ı halkın gözünde yüceltmüştü.¹²⁶ Ayrıca devletin böyle parlak bir zafer kazanması işlerin yolunda gittiğinin işaretidir ve bu nedenle de artık Padişah'a muhalefet ederek idarenin düzelmesini talep etmek manasızdır. Bu nedenle muhalefete gerek de kalmamıştır çünkü yıllardır zafer yüzü görmeyen Osmanlı, bu zaferle kendini toparlamış demektir. Sina Akşin'in bu düşüncesine karşılık incelenen hatıratlarda müellifler, 1897 yılında Padişah ile Jön Türkler arasındaki anlaşmanın önemini, Padişah'ın Teselya Harbi'ndeki başarısı dolayısıyla halk nezdinde kazandığı prestijden çok Jön Türklerin Avrupa'da yaşadığı sefalet hayatından kurtulma isteğine bağlamaktadır. Bu nedendir ki o tarihlerde yurtdışında bulunan ve öndegelen Jön Türklerin anılarında bile Osmanlı Devleti'nin Teselya Harbi'ndeki başarısının Jön Türk hareketi üzerindeki etkisine değinilmemiştir. Bunun yerine müellifler, o tarihte Padişah'ın Jön Türkler için umumi af ilan edeceği, isteyenlerin Osmanlı topraklarına dönebileceği ve kendilerine memuriyet hizmeti verileceği, yurtdışı eğitimlerine devam etmek isteyenlere ise aylık 150 frank maaş bağlanacağı gibi vaatlerin sefalet içerisinde yaşamaya çalışan bu insanlara büyük tesirler yaptığını ve çoğunun Padişah'ın bu ihsanlarını kabul ederek yurda döndüğünü sıklıkla vurgulamaktadır. Yahya Kemal (Beyatlı) Bey, Jön Türk akımının önemli temsilcilerinden olan Murat Bey'in bu vaatler karşısında kanarak yurda dönmeyi kabul ettiğini ifade etmekte ve Murat Bey'in bu hareketinin Padişah'ı, Yunanistan'ı yenilgiye uğratmaktan daha çok sevindirdiğini bildirmektedir.¹²⁷ Kâzım Nami (Duru) Bey¹²⁸ ise; bu tarihte Padişah'ın Jön Türkler arasındaki aykırılıklardan yararlanarak onları “*birer birer avlama*” siyaseti güttüğünü ifade etmektedir.¹²⁹

¹²⁵ M. Said Pekmen, **31 Mart Hatıraları**, Hasan Babacan, Servet Avşar (yay. haz.), TTK, Ankara 2013, s. 30.

¹²⁶ Akşin, **a.g.e.**, s. 36.

¹²⁷ Beyatlı, **Siyasi ve Edebi...**, s. 66.

¹²⁸ **Kazım Nami Duru, (1876-1967)**, Mustafa Sıtkı Efendi'nin oğludur. 1876 yılında Üsküdar'da doğmuş, Edirne ve Selanik Askeri Rüşdiyeleri'nde okumuştur (1891). Daha sonra Manastır Askeri İdadisi'nde okumuş (1894), 1897 yılında Harbiye'den mezun olmuştur. 1903'te üsteğmen, 1905'te yüzbaşı olmuştur. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasındadır. Robert Koleji'nde Türk öğrenciler arasında Self-Government'i kurmuştur. Türk Ocağı, Sosyoloji ve Eski Muharıpler Cemiyetleri üyesidir. Edebiyat ve eğitime ilgilidir. Osman Nebioğlu, **Türkiye'de Kim Kimdir?**, Nebioğlu Yay., İstanbul 1961-1962, s. 231-232.

¹²⁹ Kazım Nami Duru, **“İttihat ve Terakki” Hatıralarım**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957, s. 9.

Aynı yıl Padişah, İstanbul'daki yüksekokullar ile medreselere de el attı. Nihayetinde Taşkışla Divan-ı Harbi'nde yargılan 78 kişi Trablusgarb'a sürüldü.¹³⁰ Böylece Jön Türk akımı kesintiye uğradı, başta Ahmet Rıza, Selanikli Nazım Bey ve Halil Ganem olmak üzere dirayetli kimseler muhalif hareketi devam ettirdiler ancak 1899'a kadar Jön Türk hareketi yeterli etkiyi sağlayamadı.¹³¹

1899 yılında hareket yeniden alevlenme imkânına kavuştu. Bu tarih II. Abdülhamid'in Bağdat demiryolu hattının yapım görevini ve ayrıcalıklarını İngilizler yerine Almanlara verdiği tarihtir. Bunun Jön Türk hareketi ile ilgili olan kısmı ise; bu imtiyazın İngilizlere verilmemesinden öfkelenen kimselerin Padişah karşıtı harekete dahil olmalarıdır. Bunların başını Prens Sabahattin ve Lütfullah adlı iki oğlu ile Damat Mahmut Paşa, Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat ve İsmail Kemal Bey¹³² çekiyordu.¹³³ Sultan II. Abdülhamid, Mahmut Paşa'nın bu girişimine o kadar sinirlendi ki onun Paşalığı ile oğullarının Bey unvanını ellerinden aldı.¹³⁴ Bunun aksine Paşa'nın, Padişah karşıtı harekete katılması Jön Türkler arasında sevinçle karşılandı. Hatta

¹³⁰ Taşkışla Divan-ı Harbi ve Trablusgarp sürgünü hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 56 ; Enver Paşa, **Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908)**, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 37 ; Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 22 ; Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 64.

¹³¹ Akşin, **a.g.e.**, s. 38.

¹³² **İsmail Kemal Bey, (1847-1919)**, 1847 yılında Avlonya kasabasında doğmuştur. Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılarından Mahmud Nedim Bey'in oğludur. 1855'te Yanya'da başladığı eğitimini, İstanbul Hukuk Fakültesi'nde tamamlamıştır. Bundan sonra Hariciye Nezareti'nde tercümanlık görevine getirilmiştir (1860). Çok sürmeden Paris Sefareti'ne ataşe olarak tayin edilen İsmail Bey, daha sonra Yanya Valiliği'nde görevlendirilmiştir. 1866'da Rusçuk'a vali olarak gönderilmiştir. Bu süreçte Genç Osmanlılar ile ilişki kurmuş, özellikle Mithat Paşa ile olan yakınlığını arttırmıştır. 1876'da Meşrutiyet'in ilanı üzerine Hariciye Nezareti Genel Sekreterliği'ne getirilmiş, Anayasa Hazırlama Komisyonu'nda yer almıştır. Sultan Hamid'in Mithat Paşa'yı sürgüne gönderdiği günlerde İsmail Kemal Bey de Kütahya'ya sürülmüştür. Daha sonra affedilerek önce Suriye, sonra da Sakız Adası valiliğine, bunlardan sonra da Mardin ve Bolu Mutasarrıflıkları'na tayin edilmiştir. En son tayin edildiği Trablusgarp'tan kaçarak Jön Türklerle katılmıştır. Jön Türklük hayatı boyunca Prens Sabahattin yanlısı bir çizgi izleyen İsmail Kemal Bey, 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanı üzerine Türkiye'ye dönmüş ve Berat mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. 31 Mart sonrası süreçte, Ahrar Fırkası'nı iktidara getirmeye çalışmakla suçlanan İsmail Bey, yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bir süre sonra İstanbul'a yeniden dönmüş ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nı kurmuştur. Balkan Savaşları esnasında Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışmış ve Arnavutluk'un ilk devlet başkanı olmuştur. Fakat daha sonra siyasi nedenlerle Arnavutluktan ayrılmak ve Avrupa'da sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. 1919'da Avrupa'da ölmüştür. İhsan Burak Birecikli, "*Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)*", **Akademik Bakış Dergisi**, c. 3, sa. 5 (2009), s. 95-122.

¹³³ Akşin, **a.g.e.**, s. 41.

¹³⁴ Taha Toros, "*Saltanatın Yanıbaşında Bir İstibdat Düşmanı Prens Sabahattin*", **Milliyet Yakın Tarihimiz**, 1982, s. 171. Padişahın bu olaydan duyduğu öfkeyi anlatması bakımından Tevfik (Biren) Bey'in şu sözleri anlamlıdır: "*— İyi ki, büyükpederim hayatta iken Mahmud Paşa memleketten kaçmaya kalkmadı. Eğer o vakit firar etmiş bulunsa idi, Mahmud Paşa'nın ahababı olmasından ve bir zamanlar ona komşu oturup sık sık görüşmüş bulunmasından dolayı, o zavallı ihtiyarcığı da istintak ederler, habsederler, elhasıl başına muhakkak bir bela getirirlerdi.*" Naciye Neyyal Biren, **Münevver Bir Türk Hanımı Ressam Naciye Neyyal Hanımefendi'nin Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları**, F. Rezan Hürmen (yay. haz.), Pınar Yay., İstanbul Temmuz 2004, s. 51-52.

İbrahim Temo bu olaydan sonra, “ *siyaset kazanının daha hararetli kaynamağa*” başladığını ve Paşa’ya bir “*manzume*” yazıldığını bildirmektedir.¹³⁵

Mahmud Paşa gibi Saray’a mensup, üstelik de Padişah’ın eniştesi olan üst düzey bir kimsenin muhalefete geçmesi, muhalif hareketin kendine olan güvenini yeniden sağladı. Paşa’nın maddi imkânlarını Londra’da, **Osmanlı** gazetesinin çıkması için seferber etmesi ve oğullarından Sabahattin Bey’in derin fikirleri, birçok Jön Türk’ün onun etrafında toplanmasına neden oldu.¹³⁶

1902 senesinin 2-9 Şubat tarihleri arasında Mahmud Paşa’nın oğulları Sabahattin ve Lütfullah Beylerin girişimleri sonucunda Jön Türklerin Padişah karşısında yürüteceği faaliyetleri görüşmek amacıyla, “*Osmanlı Hürriyetperveranı*” adı ile I. Jön Türk Kongresi toplandı.¹³⁷ Kongre’ye Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan çeşitli milletlerin temsilcilerinin de katılması, bu kongrenin “*Osmanlılık*” anlayışı ile toplandığını göstermekteydi.

Hatıratlardan anladığımıza göre kongrede başlıca şu iki konu tartışılmıştır: Birincisi, Jön Türk hareketinin artık basın ve yayın yolu ile yaptığı “*protesto*” hareketinden çok “*askeri bir kuvvet*”e dayandırılmasının gerekliliğidir.¹³⁸ İsmail Kemal Bey’in tartışmaya sunduğu bu konu kabul edildi. İkincisi, Ermeni delegeleri tarafından ortaya atılan “*yabancı devlet müdahalesi*” meselesi idi.¹³⁹ Bu konu derin tartışmalara neden oldu. Prens Sabahattin Bey’in, çıkarları uyuşan devletlerle anlaşılabilceği tezini savunması ile birlikte kongre, Sabahattin Bey ve yabancı müdahalesi düşüncesine karşı olan Ahmet Rıza Bey arasında iki gruba ayrıldı.¹⁴⁰ Kongreden sonra Prens Sabahattin Bey grubu, Padişah’a karşı çeşitli darbe girişimlerinde bulunduysa da bunda bir başarı sağlayamadı.¹⁴¹ Sonrasında Jön Türkler arasındaki ayrılığın bir sonucu olarak “*Teşebbüsü Şahşî ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti*”ni kurdu.¹⁴² Ahmet Rıza Bey grubu ise İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ismini, Sabahattin Bey grubuna karşı bir tepki olarak

¹³⁵ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 131-132.

¹³⁶ Akşin, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹³⁷ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 136-137.

¹³⁸ Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 190.

¹³⁹ Beyatlı, **Çocukluğum, Gençliğim...**, s. 206.

¹⁴⁰ M. Said (Pekmen) Bey, bu durumun asıl sorumlusunun A. Rıza Bey olduğunu ve Jön Türkler arasındaki hizipleşmenin başlıca kaynağının, onun “*kimseyi dinlemeden yalnız başına iş görmek hevesi ve sönmek bilmeyen hırsı*” olduğunu söylemektedir. Pekmen, **31 Mart...**, s. 34-35.

¹⁴¹ Sabahattin Bey grubunun darbe girişimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Akşin, **a.g.e.**, s. 46-47 ; Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 195-206.

¹⁴² Sina Akşin, kuruluş yılı olarak, Cemiyet’in yayın organı olan **Terakki** gazetesinin yayına başladığı 1906 yılını işaret etmektedir. Akşin, **a.g.e.**, s. 48.

Terakki ve İttihat'a dönüştürdü ve basın ve yayın faaliyetleriyle muhalefete devam etti. Böylece, Jön Türkler arasında birlik kurmak amacıyla toplanan kongreden Jön Türkler, etkileri 1908 sonrasına kadar sürecek olan iki gruba ayrılmış olarak çıktılar.

Peki Sabahattin Bey'i bu kadar çekici kılan fikirleri nelerdi? Ahmet Rıza Bey gibi başından beri muhalif harekette sistemli bir seyir izleyen aydınlardan farkı ne idi?

Sabahattin Bey, Saray'a mensup olması dolayısıyla bir defa itibar bakımından daha öncelikli idi. Ayrıca, dayısına karşı isyan bayrağını kaldırması onu Jön Türklerin gözünde sarsılmaz bir konuma yükseltmişti. Bunun yanında, aniden ve hızlı bir biçimde siyaset sahnesinde görünmesi, Jön Türkler arasına yeni bir fikri görüş olan “*şahsi müdahale*” ve “*adem-i merkezîyet*” anlayışını yerleştirmesi, onu çekici kılan diğer nedenlerdendi.

Auguste Comte'nin pozitivist fikirlerinden etkilenen Ahmet Rıza'nın aksine Edmond Demolins ile Le Play Okulu'nun fikirlerinden etkilenen Prens Sabahattin'in fikirlerinin kaynağında birey, toplumdan önce gelmektedir.¹⁴³ Ona göre II. Abdülhamid'in baskı yönetiminin kaynağı büyük oranda toplumsal şartlardan ileri gelmektedir çünkü halk tartışmasız bir şekilde hükümdara boyun eğmektedir.¹⁴⁴ Bu nedenle bireyden başlayarak önce toplumsal koşulların değiştirilmesi ve ardından da Padişahın otoriter rejiminin hafifletilmesi sağlanabilir. Bunun için parlamenter sistem tek başına yeterli değildir, ilk etapta “*kişisel gelişim*” ve “*şahsi teşebbüs*” ile birey ön plana çıkarılmalıdır.¹⁴⁵ İkinci etapta ise İmparatorluğun çok uluslu yapısından dolayı merkezi bir hükümet, işleri daha da kötüye götüreceğinden onun deyimiyle “*adem-i merkezîyet*” usulüne dayanan ve yerel yönetimleri mali adli ve siyasi alanda ön plana çıkararak bir sistem uygulama sahasına konulmalıdır.¹⁴⁶ Sabahattin Bey'in düşüncesi özetle bunlardan ibaretti.

Sina Akşin, 1. Jön Türk Kongresi'nden sonra muhalif hareketin adeta “*dağınıklık dönemine*” girdiğini belirtmektedir.¹⁴⁷ Buna karşılık 1902'den 1906 sonlarına kadar İstanbul, Makedonya ve Şam'da çeşitli örgütlenmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu örgütlenmelerden biri olan “*İhtilalci Askerler Cemiyeti*”nin kurucularından olan A. Bedevî Kuran'dan öğrendiğimize göre, o dönemde özellikle

¹⁴³ Mardin, *a.g.e.*, s. 212-213.

¹⁴⁴ Bayar, *a.g.e.*, c. 1, s. 174.

¹⁴⁵ Mardin, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁴⁶ Akşin, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁷ Akşin, *a.g.e.*, s. 54.

Harbiye, Tıbbiye ve diğerk bazı mektepler içerisinde de Padişah karşıtı hareketler hiç olmadığı kadar artmıştır.¹⁴⁸ Bu hareketlerden anlaşıldığı kadarıyla artık, meşrutiyete giden yolda şiddet yönteminin fikri protestoya tercih edilmeye başlandığı söylenebilir.

1907 yılı 15-19 Ekim tarihleri arasında Padişah karşıtı harekette birliği sağlamak amacıyla Jön Türk Kongresi yeniden toplandı. Kongre sonrasında yayınlanan beyannameden anlaşıldığı üzere görüşmelerde tartışılan ve kabul edilen önemli konular; II. Abdülhamid'in ihtilal yolu ile tahttan indirilmesi ile Meşrutiyet yönetiminin yeniden tesis edilmesidir.¹⁴⁹ Kongrenin, ihtilal fikri üzerinde anlaşmasının en önemli nedeni; Ahmet Rıza Bey grubu ile Selanik'te Eylül 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin 27 Eylül 1907'de birleşmesi ve Ahmet Rıza Bey'in de ihtilal fikirlerini benimsemiş olmasıdır. Böylece, Jön Türklerin Padişah karşısında izleyeceği program kesin olarak belirlenmiştir ki zaten aradan bir yıl bile geçmeden Padişah, Meclis-i Mebusan'ı yeniden açmak zorunda kalacaktır. Ancak şunu da belirtmek lazımdır ki her ne kadar II. Jön Türk Kongresi'nden ihtilal kararı çıkmışsa da, Meşrutiyet'in yeniden ilanını sağlayan, yurtdışındaki muhalif hareket olmamıştır. Makedonya'da ortaya çıkan ve bir süre sonra fikirleri uyuşan Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1908 İhtilali'ni yapan asıl güç olmuştur. Yani, İhtilal'in fikri ayağı Jön Türk hareketi iken; fiili ayağı da sonradan Jön Türkler ile birleşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri ile ordu olmuştur. Bu nedenle Kazım Karabekir, Jön Türk hareketinin, Meşrutiyet'in ilanına daha çok fikri anlamda katkı yaptığını vurgulamaktadır.¹⁵⁰

Gelinen noktada şunların söylenmesi elzemdir: Sultan II. Mahmud ile ivme kazanan ve II. Abdülhamid devrinde bir seferberlik halini alan eğitim reformu ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme algısında da bir farklılaşma yaşanmış ve bu dönemde İmparatorluğun topyekun kalkınabilmesinin eğitilmiş bir toplumla sağlanacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifade ile bu, Avrupa'da 18. Yy.'da başlayan ve siyaset felsefesindeki değişime paralel olarak ortaya çıkan Aydınlanmış Mutlakiyet anlayışının Osmanlı Devleti üzerindeki geç kalmış etkisinden başka bir şey değildir. Çünkü II. Abdülhamid döneminde devletin başlıca görevleri arasına giren toplumun eğitilmesi düşüncesi, 18. Yy. Avrupası'nın ana karakterini oluşturan

¹⁴⁸ Bu örgütlerin faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 274-286.

¹⁴⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. 2, TTK, Ankara 1952, s. 137.

¹⁵⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 33.

Aydınlanmış Monarkların siyasi politikalarının dayandığı başlıca etken olmuştur. Fakat değişik dinamiklere sahip Osmanlılar ile Avrupa'nın, aynı süreçleri yaşamasının mümkünsüzlüğü dolayısıyla Sultan Hamid'in eğitim seferberliği politikası Avrupa'da gösterdiği etkiyi gösterememiş, aydınlanma fikirleri topluma nüfuz edememiştir. Fakat buna rağmen, Sultan'ın Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye gibi yüksek okulları reforma tabi tutarak tanınmış düşünür ve aydınları buralarda istihdam etmesi, bu okulların fikri yapısındaki değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu nedendir ki İttihad-ı Osmani Cemiyeti, vatan bilincini daha derinden hisseden ordu yerine devleti canlı bir varlık gibi algılayıp, onu doğum, yaşam ve ölüm temaları üzerinden ele alan materyalist doktorlar arasında yani Tıbbiye içerisinde kurulmuştur.

Kuruluşunun ardından Cemiyet'in Harbiye içlerinde kısa sürede yayılmasının ilk nedeni ise, Yeni Osmanlılar tarafından Harbiye'ye nüfuz ettirilen vatandaşlık ve vatan bilincidir. Ayrıca, 1960 Darbesi'ne giden süreçte olduğu gibi bu dönemde de asker arasında yapılan kayırmalar, terfilerde görülen aksaklıklar ve subayların içerisinde bulunduğu mali istikrarsızlık gibi nedenler de Harbiye'nin Sultan'a karşı öfkelenmesinin başlıca nedenlerindedir.

Diğer yandan, İTC'nin Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye ile sınırlı kaldığını söylemek, yanıltıcı olacaktır. İncelenen hatıratlardan tespit edildiğine göre daha 1889'da kuruluşunu takip eden yıllarda ulema ve din adamları ile tekke ve bazı medreselerin de Cemiyet'e destek verdiği ifade edilmektedir. Gerçekten de İslam dininin gelişmeye açık bulunması ve meşveret usulünü her fırsatta tavsiye etmesi düşünüldüğünde, İslam'ı yaymak ve onu yorumlamakla görevli bulunan din adamlarının, Meşrutiyet'in yeniden ilanını savunan Cemiyet'e destek vermesi normal karşılanmalıdır. Bu durum bir yönü ile 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılması ile bozulan ulema-yeniçeri ittifakının, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sürecinde de olduğu gibi ulema-hürriyet sever ittifakına dönüşerek reform yanlısı bir tutum alması manasına gelmektedir. Bu nedendir ki Jön Türkler, Sultan Hamid'in Padişah ve Halife olarak meşruiyetini kaybettiğine dair fetvalar almak üzere sıklıkla ulemaya başvurmuşlardır. Fakat şunun da belirtilmesi gerekmektedir ki kurulan bu ittifak uzun ömürlü olamamış, 1908'den sonra iktidara gelen İTC'nin izlediği siyaset, onun muhaliflerinin faaliyetleri ve yeni düzenin getirdiği hoşnutsuzluklar nedeni ile 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) günü yeniden eski şeklini alarak ulema-asker ittifakı şekline dönüşmüştür.

Tezin Birinci Bölümü'nü nihayete erdirirken mevcut bilgiye ek veya bilineni farklı yorumlayacak diğer bir nokta da, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Jön Türk hareketi üzerindeki etkisine dairdir. Jön Türk hareketini ele alan birçok çalışmada ve özellikle de Sina Akşin ile M. Şükrü Hanioglu'nun konu ile ilgili eserlerinde savundukları düşünce, 1897 Teselya Harbi sonucunda Osmanlı'nın kazandığı büyük başarıyı politik bir manevra olarak kullanan Sultan Hamid'in, Jön Türk hareketini zayıflatmaya vakıf olduğu şeklindedir.¹⁵¹ Aslında böyle bir düşünce oldukça mantıklı görünmektedir fakat mantıklı görüldüğü oranda da bazı eksiklikler içermektedir. Yıllardır Sultan Hamid yönetimi altındaki İmparatorluğun günden güne eridiğini savunan Jön Türkler, 1897 yılında Padişah'ın Yunanistan'a karşı kazandığı zafer nedeniyle ona karşı kullandıkları propaganda malzemelerinden birini kaybetmişlerdir ve gerçekte bu durum, hareketin zayıflamasına neden olmuştur. Fakat başta Ahmet Rıza, Doktor Nazım ve Halil Ganem olmak üzere birtakım dirayetli Jön Türk önderleri dışındaki muhaliflerin yurda dönmesi ya da Padişah buyruğu altına girerek memuriyetlerde görevlendirilmesini tek başına Teselya zaferi neticesinde İmparatorluğun ve Sultan Hamid'in kazandığı prestije bağlamak bizce eksik bir çıkarım olacaktır. Aynı şekilde bu zaferin, İmparatorluğun kötü gidişatından kurtularak toparlandığını gösteren bir kanıt olduğu düşüncesi de Jön Türk hareketindeki duraksamayı tek başına ifade etmekten uzaktır. Bu çıkarımlarda, Jön Türklerin yurtdışında yaşadığı sefalet hayatı göz ardı edilmiştir zira 1897 yılında Padişah'ın Jön Türklere sunduğu zeytin dalının ucunda vaat ettiği maddi imkânlar, Jön Türklerin gözlerini kamaştırmış olmalıdır çünkü bu insanlar, 1897 öncesi dönemde yurtdışında bir yandan Sultan'ın yabancı devletler nezdindeki kendilerine karşı girişimleri ile uğraşırken, diğer yandan da maddi imkânsızlıklar ile baş etmektedirler. İncelenen hatıratlarda bu kanaatimizin izlerini bulmak mümkündür. Örneğin anılarında Ahmet Rıza ve İbrahim Temo Beyler, giyecek ikinci bir elbisesi bulunmayan, ailesi ya da Mısır Hidivi'nden gelen maddi destekler ile ancak hayatını idame ettirebilen, bazen de açlıktan bitap düşmüş Jön Türklerin Avrupa'daki sefalet dolu hayatı hakkında detaylı bilgiler vermektedir.¹⁵² Aynı şekilde incelenen hatıratlarda 1897 yılında Jön Türk akımının darbe yemesi, Teselya Savaşı'nda kazanılan başarının getirdiği, devletin yeniden canlılığa kavuştuğu ve bu nedenle muhalefete gerek kalmadığı düşüncesinden

¹⁵¹ Akşin, **a.g.e.**, s. 34-38. Hanioglu, **a.g.e.**, c. 1, s. 219-152.

¹⁵² Jön Türklerin Avrupa'daki sefalet dolu hayatları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 9-23 ; İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 153-156.

çok, Jönler arasındaki temassızlık, kişisel husumetler, çekememezlikler, anlaşmazlıklar, aykırılıklar ve en önemlisi de Padişah'ın, Ahmet Celalettin Paşa aracılığı ile onlara teklif ettiği rütbe, memuriyet ve maddi imkânları geri çevirecek derecede dirayete sahip olamamaları ve sefalet içerisinde yaşıyor olmalarıdır. Çünkü 1897 mütarekesi ile Padişah ne Meşruti idareyi yeniden tesis edeceğini, ne de Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplayacağını beyan ediyor, yalnızca devlet yönetimini birtakım reformlara tabi tutacağını vaat ediyordu. Bu nedendir ki böyle bir vaade karşılık Meşrutiyet davasından kesin olarak olmasa bile geçici bir süre için vazgeçmek, onu hafifletmek ya da davayı yurtiçine taşımak, büyük oranda insanların içerisinde bulunduğu zor koşullardan kurtulma isteğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin anılarından öğrendiğimize göre Mithat Şükrü (Bleda) Bey'in bu tarihlerde Sultan'ın mütareke teklifine uyararak yurda dönmesindeki başlıca etken, maddi imkânsızlıklar ile babasının ölüm döşeginde olmasıdır.¹⁵³ Aynı şekilde anılarında Halil (Menteşe) Bey de, Avrupa'da bulunduğu süre içerisinde kendisine maddi destek olan ağabeyinin ölmesi nedeni ile maddi desteğinin kesilmesi ve ailesinin kimsesiz kalmasını önlemek maksadı ile yurda döndüğünü beyan etmektedir.¹⁵⁴ Fakat sonuç olarak şunun da vurgulanması gerekmektedir ki, Sina Akşin'in de belirttiği üzere Teselya zaferini, devletin yeniden canlılığa kavuştuğunun bir ifadesi olarak algılayan İzmirli Ubeydullah Efendi'nin, daha Sultan'ın mütareke teklifinden önce yurda dönmesi örneğinde de olduğu gibi bu zafer, Jönler üzerinde psikolojik bir etkiye neden olmuştur ancak bu etki, Sina Akşin ve Şükrü Hanioglu'nun savunduğu gibi Jön Türk hareketinin kesintiye uğramasının kesin bir nedeninden çok bizce yalnızca bir yönünü oluşturmaktadır.

¹⁵³ Bleda, **a.g.e.**, s. 25-26.

¹⁵⁴ Halil Mentese, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul Kasım 1986, s. 114.

II. BÖLÜM

HÜRRİYET'İN İLANINA GİDEN SÜREÇ

2.1. Makedonya Meselesi ve Meşrutiyet'e Etkisi

Selanik, Manastır, Kosova gibi büyük şehirlerden oluşan Makedonya bölgesi, her dönemde etnik kimliğe dayalı sorunların merkezi olmuştur. Yugoslavya'nın parçalanması sonucu ortaya çıkan etnik tabanlı çatışmalar günümüzde bile sürmektedir. Çok değil, bir yüzyıl geriye gidildiğinde bu sorunların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalmış olduğu görülecektir. Bugün nasıl ki Kosova sorunu çaresi bulunamayan bir kanser gibiyse, 20. Yy'da Makedonya da gittikçe kötüleşen veba hastalığını andırmaktaydı. Pimi çekilmiş bir bombadan farkı yoktu. Sadece patlama zamanını bekliyordu.

Bu bölge, tarihte neden bu kadar derin yaralar açmıştı? Devletler niçin zaman zaman dış politikalarında bu bölgeyi odak noktası yapmışlardı? Bu soruların birden çok açıklaması yapılabilir ancak bizce en önemli neden milliyetçilik olgusu ile Avrupa'nın siyasi politikalarında dini, siyasetin sağ kolu olarak görme eğilimidir. Özellikle 20. Yy'da etnik ve dini kimlik, günümüzde de geçerliliğini koruduğu üzere siyasi politika ile bütünleşmiş haldeydi. Bundan dolayı, bu yüzyılın Osmanlı'yı ilgilendiren siyasetinde Makedonya bölgesinin etnik karmaşalığı her şeyden önce gelmekteydi.

Belirleyici bir tarih olması bakımından 93 Harbi'nden sonra Balkanlar'da Müslüman ve gayrimüslim nüfusun yüzde olarak oranına bakıldığında; %43 Müslüman, %54 Hıristiyan ve geri kalanının da Yahudiler ile diğer milletlere ait olduğu görülmektedir.¹⁵⁵ Ancak aynı tarihlerdeki nüfus oranı, çeşitli araştırmacılara göre - ihtimal ki siyasi bir araştırmadır- Müslüman nüfusu, Hıristiyan nüfusu karşısında 8'de 1 oranındadır.¹⁵⁶ Kuşkusuz sayısal örnekler daha da çoğaltılabilir. Ancak şunun belirtilmesi için rakamlar, sözcüklerden daha kullanışlı olmaktadır ki 1800'lerin sonu ile

¹⁵⁵ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Bahar Tırnakçı (çev.), Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 89-93. Harbi esnasında katledilen yaklaşık 300.000 Müslüman ile Osmanlı topraklarına göç eden 1.5 milyon kadar göçmen de hesaba katılırsa, 1877-1878 Harbi öncesinde Müslüman nüfusun Balkanlar'daki durumu daha iyi gözlenebilir. Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sa. 29 (2006), s. 269.

¹⁵⁶ Karpat, **a.g.e.**, s. 123-124.

1900'lerin başında Balkanlar, etnik ve dini siyasetin her yönüne şahit olmuştur. Zaten Makedonya meselesi ve daha geniş kapsamı ile “*Şark meselesi*” bir anlamda dini siyasetin sonucudur.

Makedonya sorununun çıkış noktası 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın maddelerine dayanmaktadır. Bu anlaşmanın Balkan milletlerine tanıdığı bağımsızlık ve toprak genişletme hakkı, Balkan milletlerinin, Osmanlı ile birlikte, kendi aralarında da ortaya çıkacak olan sürtüşmelerin nedeni olmuştur. Ayastefanos sonrasında yeniden ele alınan durumun bir sonucu olarak imzalanan Berlin Anlaşması ile birlikte Bulgarların, daha önce kendilerine verilenlerden daha azına razı ettirilmesi, Makedonya sorununun da başlangıcı anlamına gelmektedir.¹⁵⁷

Bulgaristan'ın, Berlin anlaşması ile prenslik haline gelmesinden itibaren giriştiği Makedonya'nın Bulgarlaştırılması projesi, zaman içerisinde Rumlar, Sırlar, Ulahlar ve diğer etnik gruplara da sıçradı. Her bir grup, Makedonya üzerinde iddia ettiği hakka ulaşmada kararlı bir şekilde hareket ediyordu. Bizzat kendi hükümetleri ile Avrupalı güçler tarafından desteklenen ve çoğunlukla subaylardan oluşan çeteler, Balkanlar'da adeta terör havası estiriyorlardı. Bulgar çeteleri Rum çeteleri ile çarpışıyor, Sırp çeteleri Bulgar köylerini basıyor, karşılığında Bulgarlar misilleme yapıyor, kısacası Makedonya'da siyasi çıkar grupları kendi aralarında çatışırken halka da yeterince zarar veriyorlardı. Bu durum, Balkanlar üzerinde çeşitli çıkarlara sahip Avrupa Devletleri'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışması için muhteşem bir fırsattı. Böyle bir fırsatı kaçırmak istemeyen Avrupa, ilk önce Osmanlı Devleti'ne uyarılarda bulundu ancak nasıl olsa Osmanlı'nın bölgeye huzur getiremeyecek derecede yorgun olduğunu biliyordu. Bunun yanında, Balkanlar'a müdahale etmek için gerekli şartların oluşmasını da sabırsızlıkla bekliyordu. Avrupa kamuoyunu hazırlamak için bölgede önce nüfus sayımları yapıldı, Müslüman nüfus olduğundan az gösterildi.¹⁵⁸ Ardından Balkanlar'daki çetecilik faaliyetleri süratle desteklendi. Böylece Avrupa'ya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yeterli güvenliği sağlayamadığı görüntüsü verme siyaseti başarıyla sonuçlandı. Bundan sonraki adım, Osmanlı'dan, Makedonya'da adli, idari ve mali imtiyazlar koparmaya gelmişti. İşte Makedonya'da Avrupa denetiminin kurulması, bu imtiyazlar sayesinde olmuştur.

¹⁵⁷ Akşin, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁵⁸ Yapılan sayımlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Karpat, **a.g.e.**, s. 121-164.

1897’de başlayarak çeşitli tarihlerde artan Bulgar faaliyetleri, 1902’ye gelindiğinde kendini şiddetli bir isyan biçiminde gösterdi.¹⁵⁹ Bölgenin Bulgar egemenliği altına girmeye başladığını gören diğer gruplar da hareketlerine hız verdiler. Osmanlı Devleti’nin almakta geciktiği yetersiz tedbirler karşısında çetecilik faaliyetleri gün geçtikçe artıyordu. Böylece 20. Yy’ın ilk çeyreğinde Balkanlar, çıkar gruplarının çatışma sahası olmuş ve bölgede yaşam oldukça zorlaşmıştı. Sürekli farklı çeteler tarafından basılan köyler boşalmaya başlamış, şehirlerde güvenlik yok denecek kadar azalmıştı. Akşam, şehirlerde baskına uğrama korkusundan halkın evlerinden dışarı çıkamadığını belirten A. Reşit (Rey) Bey, çiftliklerin düzenli işleyemediğini, buralardan elde edilen gelirlerin azaldığını ve zaten rahat içerisinde yaşayamayan Müslüman halkın, topraklarını satarak bölgeden göç etmesi siyasetinin hız kazandığını vurgulamaktadır.¹⁶⁰

1902’de başlayan ve şiddetle bastırılan Bulgar isyanı sonrasında bölge üzerinde siyasi çıkarları bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rus Çarlığı’nın baskısı ile Balkanlarda, Berlin Anlaşması’nda kararlaştırılan ıslahat programının uygulamaya konulması talepleri arttı.¹⁶¹ Bölgede yıllardır süregelen çatışmalar dolayısıyla Hıristiyan halkın ezildiğini öne süren sözde din savunucuları, Padişah’tan bu durumu sonlandırmasını, aksi takdirde Balkanlar’a müdahale edeceklerini belirttiler. Bu durum karşısında paniğe kapılan Osmanlı Devleti, Manastır, Selanik ve Kosova vilayetlerini “*Umumi Müfettişlik*” adı altında olağanüstü yetkiler ile birleştirdi.¹⁶² Başına da Hüseyin Hilmi Paşa’yı getirdi ve bir dizi ıslahat programına girişti. 1903’e kadar durum bu halde devam etti. 1903’te, Rusya ve Avusturya, Osmanlı’nın bölgedeki ıslahat çalışmalarında yetersiz kaldığını öne sürerek “*Viyana Islahat Programı*”nı geliştirdi.¹⁶³ Avrupa Devletleri’ni bu da tatmin etmemiş olacak ki aynı yıl İngiltere ve Fransa’nın da onayı alınarak yine Rusya ve Avusturya tarafından hazırlanan “*Mürzsteg Programı*” Babiâli’ye sunuldu.¹⁶⁴ Çok geçmeden Osmanlı Devleti bu programı kabul ettiğini ilan

¹⁵⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁶⁰ Çiftliklerin işleyemez durumu getirilmesi, halkın bu toprakları Bulgar, Sırp ya da Rum zenginlere satmasına neden olacak ve böylece topraksız kalan Müslüman halk, çareyi Balkanları terk etmekte bulacaktır. Bu da Balkanlar’da Hıristiyan nüfusunun artması anlamına geldiğinden bu bölgeler üzerinde siyasi faaliyet yürüten devletlerin işine yarayacaktır. A. Reşit Rey, **a.g.e.**, s. 113-114, 63-64 ; Karabekir, **a.g.e.**, s. 241-242.

¹⁶¹ Akşin, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁶² Karabekir, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁶³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 87.

¹⁶⁴ Kut, **a.g.e.**, s. 29.

etti. Bu programın, Genel Müfettişliği “*bir ecnebî karargâhına*” çevirdiğini bildiren Kazım (Karabekir) Bey, Osmanlı Jandarmasının da yetkisinin azaltıldığını belirtmektedir.¹⁶⁵ Kazım Nami (Duru) Bey de, Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa’nın yanında Avusturyalı ve Rus danışmanların görevlendirilmesinin Osmanlı subaylarını çileden çıkardığını söylemektedir.¹⁶⁶ Böylece, Makedonya Osmanlı Devleti’nden adeta kopuyor ve bölgede yabancı müdahalesi kesin olarak yerleşiyordu.

Kazım (Karabekir) Bey’in deyimiyle bu program, “*Makedonya’nın muhtariyetine yol açmak*” idi çünkü bu program ile birlikte Avrupa Devletleri, Makedonya’da adli, idari ve mali denetim yapma görevlerini kazanıyorlardı.¹⁶⁷ Talat Bey, Makedonya’da Avrupalı Devletlerin bir yandan, ayrılıkçı faaliyetleri koruyup kolladıklarını, diğer yandan da Osmanlı’ya ıslahat programları dayatmalarını ve Osmanlı’dan bunları uygulamasını beklemeyi, “*bir insanın elleri kolları bağlandığı halde koşmasının istenmesine*” benzetmektedir.¹⁶⁸ Durum gerçekten de böyle idi.

II. Abdülhamid’in Balkan politikası kısaca, Balkan milletleri arasındaki ayrılıkları körüklemek üzerine kurulu idi çünkü bu milletler, ortak bir zeminde buluşurlarsa Osmanlı İmparatorluğu’na karşı tehlikeli hareketlerde bulunabilirlerdi.¹⁶⁹ Bu nedenle olası bir askeri müdahaleye karşı Avrupa Devletlerini ıslahat yapma siyaseti ile hoş tutmak Padişahın ilk amacıydı. İkincisi de, Makedonya’da, Balkan milletleri arasındaki sürtüşmeleri önlemeye yönelik kesin tedbirlere başvurmamak idi. Böylece Sırp, Bulgarlar, Rumlar arasındaki çekişmeler devam edecek ve Osmanlı’ya karşı kurulacak bir Balkan ittifakının önü alınmış olacaktı. Nitekim, Makedonya Genel Müfettişliği oluşturulduktan sonra H. Hilmi Paşa’nın 19 Ocak 1903 tarihli Babıâli’ye gönderdiği telgrafta eşkıya takibine verilen jandarma sayısının artırılması ile bu jandarmaların silahlarının yenilenmesi istekleri Saray tarafından reddolunmuştu.¹⁷⁰ Buna karşılık, arkalarında Avrupa’nın zengin silah tüccarları ile bankerleri bulunan çeteler, Osmanlı jandarmasından daha üstün şekilde donanıyorlardı. Böylece, Nizamettin Bey’in de deyimiyle, “*halis Türk kanı*” Yemen’de, Arabistan’da olduğu

¹⁶⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁶⁶ Duru, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁶⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁶⁸ Talat Paşa, **Talât Paşa’nın Hatıraları**, Enver Bolayır (yay. haz.), Bolayır Yay., İstanbul 1946, s. 14.

¹⁶⁹ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁷⁰ H. Hilmi Paşa, telgrafında belirttiği tedbirlerin alınması ve uygulanması ile birlikte, “*Müfettiş-i Umumilik*” adı ile bir makamın dahi ortadan kalkacağını bildirmektedir. Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 305-306.

gibi Makedonya’da da “*beyhude yere*” harcanıyordu.¹⁷¹ Bu durum, çetelerle çarpışan subaylarda Padişaha karşı kin ve nefretlerin artmasına neden oluyordu. Ayrıca, Makedonya buhranının giderilmesinde Padişah’ın, Batılı Devletlerin isteklerini tartışmasız kabul etmesi ve bu bölge üzerindeki yabancı etkisinin artması, subaylar arasında hoş karşılanmayan diğer bir etkendi. Öyle ki hatıratlarda eşkıya takibine çıkan subaylar, bu durumdan yeterince şikâyet etmektedirler. Halil (Kut) Paşa, “*Mürzsteg Programı*” ile yabancı subayların Balkanlar’da serbest faaliyet yürütmelerinin Saray tarafından kabulünün kendileri için büyük bir hayal kırıklığı olduğundan bahsetmektedir.¹⁷² Diğer yandan, bölgedeki subaylar arasında Makedonya’nın çok geçmeden büyük bir felakete uğrayacağı korkusunun yaygın olduğunu belirten Kazım (Karabekir) Bey, Padişahın hafiyelerinden fırsat buldukça vatansever subayların her şeyi açıkça konuştuğunu vurgulamaktadır.¹⁷³

Makedonya’nın elden çıkması korkusunun yalnızca Balkanlar’da görev yapan subayları tedirgin etmediği aksine, vatanseverlik duygusuna sahip çoğu subay ve asker arasında endişelerin arttığını belirten İsmet (İnönü) Bey, Rumeli’nin aldığı tehlikeli vaziyetin subaylar arasında yarattığı tartışmalara dikkat çekmekle birlikte, Makedonya’da yabancı denetiminin kabulünden dolayı “*ajan*” adını verdikleri yabancı memurların faaliyetlerini hazmedemediklerini vurgulamaktadır. İsmet (İnönü) Bey, Saray’ın ve devlet yönetiminin Rumeli’nin aldığı tehlikeli vaziyeti umursamadığından bahisle, vatansever subayların sanki bu vaziyetin sorumlusuymuş gibi durumu düzeltmeye yönelik çareler aradığını ayrıca belirtmektedir.¹⁷⁴

1905 yılında Avrupa’nın, Osmanlı Devleti’ne dayattığı Makedonya reformuna dair önerilerin kabul edilmemesine bir misilleme olarak Rusya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya ve İngiltere donanmalarının Limni ve Midilli adalarına yaptığı çıkarma, Osmanlı subayları arasındaki telaşı arttırdı.¹⁷⁵ Buna bir de Padişah’ın çekindiği mektepli subayları İstanbul’dan uzaklaştırmak için Makedonya’nın içerisinde bulunduğu durumdan istifade ederek Rumeli’ye tayin etmesi, yıllardır burada kendisinden hoşnut

¹⁷¹ Delilbaşı, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁷² Kut, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁷³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 65. Müellif, o dönemde Makedonya ahvalini şöyle özetlemektedir: “*İdaremizin her şubesi berbad bir halde, çok geriyiz. Padişah cahil, zamanın icaplarını yapmak şöyle dursun anlayacak bir halde dahi değildir. Avrupa devletleri içimizdeki Hıristiyan unsurları yetiştiriyor, ihtilâl yaptırıyor ve yavaş yavaş bizi paylaşmaya gidiyorlar.*” Karabekir, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁷⁴ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Sabahattin Selek (yay. haz.), Bilgi Yay., Ankara Ekim 1985, s. 30, 40.

¹⁷⁵ Akşin, **a.g.e.**, s. 50-51.

olmayan kimseleri bir araya getirmesi ve daha önce de belirtildiği gibi mektepli subayların alaylı subaylar karşısındaki düşük konumu eklenince, Rumeli’de Padişah karşıtı hareketlenmeler hız kazandı.¹⁷⁶ İşte 1906’da Selanik’te kurulan ve kısa süre içerisinde subaylar arasında hızla yayılan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Padişah karşıtı bu hareketlerin vücut bulmuş şekli idi.

1907’de Terakki ve İttihat Cemiyeti, Makedonya’nın içerisinde bulunduğu durumdan etkilenerek Balkan meselesine daha fazla önem vermeye başladı. Çünkü burası Osmanlı Devleti’nden kopmak üzere idi ve ayrıca, Rumeli’de bulunan iki ordunun subayları, Makedonya meselesi ile yeterince ilgilenmekteydi.¹⁷⁷ Yani II. Jön Türk Kongresi’nde alınan askeri ihtilal kararına uygun olarak bu bölgedeki ordular, Padişaha karşı bir ihtilal için yeterince elverişli görünüyordu. Bu nedenle 1907-1908 arasında Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin Paris şubesi, basın ve yayın faaliyetleri ile Makedonya’daki Müslüman haklarını muhafaza etmeye çalışırken, Selanik şubesi de 1908 İhtilali’nin askeri safhasının hazırlıklarına girişmiş ve bu bölgede Saray’ın etkinliğini büyük oranda düşürmeyi başarmıştır.

Makedonya sorununun meşruti hareketteki etkisini, subayların vatanseverlik hislerinde aramak gerekmektedir. Koca İmparatorluk günden güne daha da kötüye gitmektedir. Bu gidiş karşısında Harbiye’de vatan ve millet hisleri ile yetişen subaylar, Padişah ve devlet yöneticilerine ateş püskürmekteydiler çünkü Mısır gibi, Mora gibi Makedonya’da elden çıkmak üzereydi. Bunun karşısında ne Padişah, ne de Babiâli gerekli tedbirleri alamıyordu. Devlet mekanizması adam kayırma ve iltimas yolu ile yürüyordu. Üstüne üstlük mektepli subaylar, Padişah gözünde adeta üvey evlat muamelesi görüyorlar, yılda altı ay maaş alanlar şanslı olarak addediliyordu. Buna karşılık Saray’a mensup kişiler bolluk ve bereket içerisinde yaşıyorlardı. Mithat Şükrü (Bleda) Bey’in sözleriyle, İmparatorluk “*gövdesine kurt düşmüş koca bir çınar gibi temelinden sallanıyordu.*”¹⁷⁸ İşte 20. Yy’ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun içerisinde bulunduğu durum bu idi. Bu nedenle İttihatçı subaylar, vatanın kurtuluşunda kendilerini sorumlu görüyor ve durumdan vazife çıkarıyorlardı. Makedonya’nın

¹⁷⁶ Cemal Bey, 1905 yılında, subayların ödenmeyen maaşları dolayısıyla Debre Postanesi’ni bastığını ve Saray ile Babiâli’yi telgraf yağmuruna tuttuğunu bildirmektedir. Yüzbaşı Cemal, **Arnavutluk’tan Sakarya’ya Komitacılık-Yüzbaşı Cemal’in Anıları-**, Kudret Emiroğlu (yay. haz.), Kebikeç Yay., Ankara Mayıs 1996, s. 10-11.

¹⁷⁷ Bayur, **a.g.e.**, c. 2, s. 146.

¹⁷⁸ Bleda, **a.g.e.**, s. 16.

İmparatorluktan koparılması tehlikesi, subaylar arasındaki örgütlenmeleri arttırdı ve nihayetinde 1908 yılında buradaki subaylar Padişah karşıtı fiili hareketlere giriştiler.

2.2. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Kuruluşu ve TİC İle Birleşmesi

Makedonya meselesinin, özellikle 3. Ordu subaylarında ortaya çıkardığı vatan hissiyatı ile Padişah karşıtı kin ve nefret, yukarıda kısaca açıklanmaya çalışılmıştır. Şimdi de bu his ile öfkenin, İmparatorluğun kötü gidişatı ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan tepkilerin ürünü olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne göz atacağız.

1906 yılının Eylül ayında kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden önce, Selanik'te çeşitli tarihlerde cemiyet kurma teşebbüslerinin olduğu bilinmektedir. Naki Bey'in, Kazım (Karabekir) Bey'e anlattıklarından öğrendiğimiz kadarıyla, Bulgarların, Makedonya'da giriştiği isyan hareketleri neticesinde Avusturya ve Rusya başta olmak üzere, Avrupa Devletleri'nin, Osmanlı içişlerine karışması ile Padişah'ın baskın yönetimi, bu bölgede bazı vatansever kimselerde daha 1902'nin başlarında bir cemiyet kurma teşebbüsü yaratmıştır. Naki Bey, ara ara toplanıp devletin durumunu görüşüklerini söylediği yedi arkadaşı ile Paris'te Terakki ve İttihat Cemiyeti reisi Ahmet Rıza Bey'e, onun Selanik Şubesi'ni açmak üzere yazdıkları bir mektuptan bahsetmekte ancak, yazılan bu mektuba Ahmet Rıza Bey'in yeterli ilgiyi göstermediğini ifade etmektedir.¹⁷⁹ Mektuba cevabında A. Rıza Bey, Terakki ve İttihat isminin yalnızca bir "*timsal(simge)*" olduğundan bahisle, yurtiçinde kendilerine müstakil bir cemiyet kurmalarını öğütlemektedir.¹⁸⁰ Fakat, bu fikri ortaya atan kişilerden birçoğunun zaten Terakki ve İttihat Cemiyeti üyesi olması, onları hayal kırıklığına uğratmıştır.¹⁸¹ Ama yine de özellikle Talat Bey tarafından zaman zaman birtakım cemiyet kurma

¹⁷⁹ Mektupta imzası bulunan kişiler şunlardır: "*Posta memuru Talat Bey, Binbaşı Necmettin, Binbaşı Nuri (Selânik Redif Firkasında), Binbaşı Kemâl (Jandarma), Engerili Bayram Fehmi (Denizli Mutasarrıflığından mâzul), Binbaşı Naki, Yüzbaşı Aşım (Selânik Redif zabitlerinden), İsmail Mahir (Selânik Darülmualim Müdürü)*". Karabekir, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁸⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 157. A. Rıza Bey'in anılarında bu yönde bir bilgiye rastlanmamıştır.. Eğer böyle bir mektuplaşma olduysa bu 1902 Kongresi'nden sonra olmuş olmalıdır. Çünkü yukarıda da anlatıldığı gibi bu kongreden Jön Türkler bir birlik kuramadan dağılmışlar ve hareket üzerine bir durgunluk gelmişti. Bu nedenle eğer K. Karabekir'in verdiği bilgi doğru ise, Ahmet Rıza Bey, bir karamsarlık çerçevesinde mektuba böyle bir yanıt vermiş olmalıdır.

¹⁸¹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 157.

teşebbüslerinde bulunulduğunu ifade eden Naki Bey, herhangi bir netice alamadıklarını da eklemektedir.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden önce, bu bölgede geniş çaplı bir Cemiyet oluşturma gayreti de Mustafa Kemal Bey'den gelmiştir. Mustafa Kemal Bey, 1905 yılında Şam'da kurulan “*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*”nin bir şubesini aynı yıl Selanik'te, Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Ömer Naci, Yüzbaşı İsmail Hakkı, Binbaşı Bursalı Tahir Beyler ile birlikte açmıştır.¹⁸² Ancak Mustafa Kemal Bey'in Selanik'te uzun süre kalamayarak yeniden Yafa'ya dönmesini müteakip Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, 1906'da kurulan ve hızla genişleyen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katılmıştır.¹⁸³

Gerek Talat Bey ile arkadaşlarının ve gerekse Mustafa Kemal Bey ve onunla aynı fikre sahip vatanseverlerin faaliyetlerinden anlaşılan odur ki; yurtiçinde artık, II. Abdülhamid ile onun idaresine karşı vatanseverler arasındaki cemiyet kurma teşebbüsleri hızlanmaktadır. Bu teşebbüslerden en önemlisi kuşkusuz Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması teşebbüsüdür.

Mithat Şükrü (Bleda) Bey, 1906 yılında Selanik'te, içerisinde Talat ve Rahmi Beylerin de bulunduğu arkadaş grubu ile neredeyse hergün buluştuklarını, İmparatorluk ve Padişah'ın içerisinde bulunduğu durumu tenkit ettiklerini bildirmektedir. Yine bu toplantılardan birinde Talat Bey, dağınık halde bulunmanın yeterli etkiyi sağlayamayacağından bahisle bir cemiyet kurmanın gerekliliğinden bahsetmiştir.¹⁸⁴ Buna benzer bir bilgiyi Halil (Menteşe) Bey¹⁸⁵ de hatıratına işlemiş ve o da, sohbet

¹⁸² Cebesoy, **a.g.e.**, s. 85-96. Afet İnan, Mustafa Kemal'den dinlediği kadarıyla, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesi kurucularından Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Mehmet Tahir ve İsmail Mahir Beylerden bahsetmemekte, bu kişilerin yerine Mustafa Necib'den bahsetmektedir. Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Nüzhet Salihoğlu (çev.), Bağlam Yay., İstanbul Ekim 1995, s. 69.

¹⁸³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Zürcher, **a.g.e.**, s. 49-79.

¹⁸⁴ M. Şükrü Bey, Talat Bey'in ; “*Arkadaşlar, bu böyle yürümez. Kimimiz burada, kimimiz orada dağınık bir haldeyiz. Oysa aynı maksadı güdüyoruz, aynı davaya hizmet ediyoruz. Fakat bir türlü bir araya gelemiyoruz. En iyisi bir toplantı tertipleyip aramızda bir cemiyet kurmaktır*” dediğini ifade etmektedir. Bleda, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁸⁵ **Halil Mentеше, (1874-1948)**, 1874'te Milas'ta doğmuştur. Babası, Kadızâde Ahmet Efendi'dir. İzmir'de başladığı eğitimini, İstanbul Hukuk Mektebi'nde devam ettirdiği dönemde Paris'e kaçarak İTC'ye katılmıştır. Uzun süren Jön Türklük hayatından sonra II. Meşrutiyet'in ilanı ile Türkiye'ye dönmüştür. 1908 Meclisi'nde Mentеше mebusluğu yapan Halil Bey, Şubat 1911-Ekim 1911 tarihleri arasında Dahiliye Nâzırı ve Haziran 1913-Mayıs 1914 arasında da Şûra-yı Devlet Reisi olarak çalışmıştır. Dünya Savaşı yıllarında Hariciye Nâzırlığı (Ekim 1915-Şubat 1917), Adliye Nâzırlığı (Şubat 1917-Ekim 1918) ve ilaveten Şûra-yı Devlet Reisliği (Şubat 1917-Ekim 1918) görevlerini ifa etmiştir. Mütareke döneminde Malta'ya sürülenler arasında yer alan Halil Bey, Milli Mücadele'den sonra Türkiye'ye gelmiştir. 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda görev almış, İzmir suikastı

esnasında Talat Bey'in, bir cemiyet kurmanın gerekliliğinden bahsettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁶ Böylece, Talat Bey'in etrafındaki vatansever gençlerde, müstakil bir cemiyet kurulmasının gerekliliği fikri uyanmıştır.

Talat Bey'in ortaya attığı bu fikirden sonra, Mithat Şükrü (Bleda) Bey'e göre Selanik'te Beş Çınar Mahallesi'nde, Kazım Nami (Duru) Bey'e göre M. Şükrü (Bleda) Bey'in Defterdar Semti'ndeki evinde, Halil (Menteşe) Bey'e göre de Ömer Naci Bey'e şehir dışında kiralatılan bir evde aşağıda adı geçen şu on kişi toplanmıştır: Talat, Rahmi, M. Şükrü, Bursalı Tahir, Yüzbaşı Ömer Naci, Mülâzım İsmail Canbulat, Kâzım Nami, Hakkı Baha, Yüzbaşı Edip Servet ve Naki Beyler.¹⁸⁷ Burada bir cemiyet teşkil edilir. Talat Bey'in cemiyetin adının, "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*" olmasını önerdiğini bildiren M. Şükrü (Bleda) Bey, bu ismin tartışmasızca kabul edildiğini ifade etmektedir (Eylül 1906).¹⁸⁸ Bu on kişinin sürekli aynı evde toplanmasının hafiyelerin dikkatini çekeceğinden bahseden Kazım Nami (Duru) Bey de Talat, İsmail Canbolat ve Rahmi Bey'i "*Heyeti Âliye*" olarak seçtiklerini ifade etmektedir.¹⁸⁹

Büyük bir gizlilik içerisinde kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin esas gayesi, İmparatorluğun içerisinde bulunduğu kötü durumdan bir an önce kurtulmasını sağlamaktır. Rumeli'nin göz göre göre elden çıkıyor olması, Cemiyet'in kurulmasında en önemli etken olmuştur. Cemiyet'e göre Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesi ve 1876 Meclisi'nin yeniden açılması, Makedonya'da ortaya çıkan eşkıya faaliyetlerini durduracağı gibi, Osmanlı milletlerinin de Meclis-i Mebusan'da bir arada temsil edilmesi onları Osmanlılık bağı ile birbirine yaklaştıracaktır.¹⁹⁰ Böylece devlet de millet

dolayısıyla sorgulanmış ve beraat etmiştir. Bundan sonra 1946 yılına kadar İzmir milletvekilliği görevini yürüten Halil Bey, 1948'de ölmüştür. Kunalp, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁸⁶ Halil Bey, Talat Bey'in bu sohbet esnasında, "*Arkadaşlar, gazete ve mecmualar dağıtmak ve okumakla bu iş bitmez. Bir cemiyet kuralım, efradımız çoğalınca İstanbul'a gidip Sultan Hamid'i öldürelim, Meşrutiyeti istirdada teşebbüs edelim*" dediğini bildirmektedir. Mentеше, **a.g.e.**, s. 121.

¹⁸⁷ Duru, **a.g.e.**, s. 13 ; Mentеше, **a.g.e.**, s. 121 ; Bleda, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁸⁸ Bleda, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁸⁹ Duru, **a.g.e.**, s. 13. 1907'de, Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesinden sonra "*Heyet-i Âliye*", "*Merkez-i Umumi*" adını alacaktır. Cemiyetin çeşitli tarihlerde değişen ve yenilenen nizamnamesi ile yönetici kadrosu hakkında detaylı bilgi için bkz. Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 199-246.

¹⁹⁰ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 127. Kazım (Karabekir) Bey, kendisini Cemiyet'e dahil etmek isteyen Enver (Paşa)'nın Cemiyet'in amacını şöyle izah ettiğini söylemektedir: "*- Kâzım! Sultan Hamid'in hastalığı gittikçe artıyormuş. Uzun yıllardan beri Sultan Hamid'in etrafında toplanan haşarat milleti emmekte devam etmek için Hamid'in ölümüyle beraber Şehzadesi Burhaneddin'i Padişah yapmak istiyorlarmış. İstanbul'da bu iş için her türlü hazırlıklar yapılmış. Eğer muvaffak olurlarsa bu murdar idare yine bütün fenalıklarıyla devam edip gidecektir. Buna mani olmak ve veraset usulünün değiştirilmesine mani olmak ve veliahd Reşad Efendiyi padişah yapmak ve Meşrutiyeti ilân etmek esası üzerine bir Cemiyet teşekkül ettiğini Selânik'te bana da haber verdiler.*" Karabekir, **a.g.e.**, s. 132-133.

de refaha kavuşacaktır. Öyle ki, bu dönemde parlamenter sisteme olan özlemin güzel bir portresini çizmek bakımından İsmet (İnönü) Bey'in verdiği bilgiler önemlidir. İsmet (İnönü) Bey, hatıralarında, her derdin devasının Kanun-ı Esasi'de olduğunu vurgulamakta ve Kanun-ı Esasi kelimesinin insanlara bir “*sihir*” gibi tesir ettiğini ifade etmektedir.¹⁹¹ Bu yönü ile bakıldığında Cemiyet'in, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nden pek farkı yoktur. Tek bir fark vardır ki o da anayasal sistemin yeniden yürürlüğe konulması konusunda izlenecek yolun ihtilal yolu olmasıdır.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra, önce Selanik'te, ardından da Makedonya'nın belli başlı şehirlerinde yayılmaya başlayan Cemiyet, gittikçe güçlenmiştir. Hatıratlardan anlaşıldığı kadarı ile Selanik'te Cemiyete yemin¹⁹² ederek dahil olan üyeler, gittikleri bölgelerde Cemiyet'in temsilcisi gibi çalışmışlar ve buraların Cemiyet'e kazandırılmasında hizmet etmişlerdir. Böylece, Manastır'da Enver, Resneli Niyazi, Hüseyin Tosun ve Kâzım (Karabekir) Beyler, Üsküp'te Necip (Draga) ve Galip Beyler, Kosova'da Haydar Efendi, Yanya'da Sami Bey İşkodra'da Kazım ve Hakkı Efendiler, Ohri'de Eyüp Sabri Bey, Kesriye'de Fethi (Okyar) ile Kalkandelenli Ali Efendi'nin girişimleri ile 1908 yılına varıncaya kadar Cemiyet, bütün Rumeli'de teşkilatını kurmuştur.¹⁹³ Hatta, Manastır ve çevresinde o derece yayılmıştır ki bu bölgede **Neyyir-i Hakikat** adı ile bir gazete dahi çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁹⁴ Anadolu'da ise çeşitli tarihlerde İzmir ve İstanbul'da şubeler açıldığı bilinmektedir. Fakat Padişah baskısı nedeniyle bu şubelerin, Makedonya bölgesinde olduğu gibi aktif faaliyetlerde bulunamadıkları da belirtilmelidir.

Cemiyet, kuruluşundan kısa bir süre sonra Avrupa'daki Jön Türkler ile temaslarda bulunmuştur. İlk ilişkiler, Jön Türkler tarafından üretilen kitap, gazete, risale, dergi gibi basın ve yayın ürünlerinin Osmanlı topraklarında dağıtımını sağlama esasına dayanmaktadır. Cemiyet'in yöneticilerinden Talat (Paşa), bu faaliyetlerde öne çıkmaktadır çünkü kendisi o tarihlerde seyyar posta memurluğu görevini yürütmektedir.

¹⁹¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹⁹² Hatıratlardan anlaşıldığı kadarıyla Cemiyet'in yemin merasimi, üye olacak kimselere korku verecek şekilde gizemlidir. Bu gizemli yapı, Cemiyet'in bölgede etkili olan Mason Locaları'ndan etkilendiğinin açık delilidir. Cemiyet'in böyle bir yol seçmiş olması kuşkusuz güvenlik ile ilgili bir durumdur. Ayrıca Cemiyet'e alınacak kişilerin derin bir incelemeden geçirilmesi de bununla ilgili olmalıdır. Gizemli kayıt merasimine örnek olması bakımından Halil (Kut) Paşa ve Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey'in hatıralarında verdikleri bilgiler kısmen daha detaylıdır. Bkz. Kut, **a.g.e.**, s. 32-34 ; Ahmet Hilmi Kalaç, **Kendi Kitabım**, Yeni Matbaa, İstanbul 1960, s. 34.

¹⁹³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 181 ; Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 61-76 ; Menteşe, **a.g.e.**, s. 122 ; Duru, **a.g.e.**, s. 17 ; Kut, **a.g.e.**, s. 35-36.

¹⁹⁴ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 78.

Böyle bir göreve sahip olması, hem Cemiyet'in yayılmasına yaramakta hem de Avrupa'dan adeta bir sel gibi akıp gelen “*evrak-ı muzırraları*” elden ele dolaştırmasını sağlamaktadır.¹⁹⁵ Diğer yandan, Ahmet Rıza Bey önderliğindeki Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Makedonya'da ortaya çıkan ve kısa zaman içerisinde büyük gelişme gösteren Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile ilişki kurması çok normaldir çünkü iki cemiyet de parlamenter rejimin yeniden tesisini savunmaktadır. Bu yönüyle iki cemiyetin amaçları da birbirine çok benzemektedir. Üstelik Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin yıllardır yapamadığı şeyi, kısa zamanda bu kadar geniş bir örgütlenmeyi bir yıl içerisinde başarmıştır.

Bu durum, Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni harekete geçirmiş ve yıllardır Paris'te bulunan ve Padişah tarafından idam cezasına çarptırılan Doktor Nazım Bey, Atina üzerinden gizlice Selanik'e gelmiştir. M. Şükrü (Bleda) Bey, Nazım Bey'in burada Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üst düzey yetkilileri ile yaptığı görüşmelerde, iki cemiyetin aynı amacı takip ettiğini, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin köklü ve adı duyulmuş bir cemiyet olduğunu, ayrı örgütlenmenin Padişah karşıtı kuvvetleri parçalayacağını belirttiğini ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin birleşmesinin gerekliliğini savunduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁶ Bu öneri karşısında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti yöneticilerinin ilk önce çekimser kaldığı hatıratlarda bolca işlenmiştir. Çünkü yeni kurulmuş bir cemiyetin kısa süre içerisinde isim değişikliğine gitmesi hem cemiyetin güvenilirliğini sarsabilir hem de üyeler arasında tartışmalara neden olabilirdi.¹⁹⁷ Böyle bir sorunu çözmek için Cemiyet üyelerinin fikirleri teker teker yoklanmış, düşünceleri sorulmuştur. Nihayetinde üyelerce de olumlu bulunan bu isim değişikliği ile iki cemiyetin birleşmesi 27 Eylül 1907 gecesi Selanik'te Manyâsîzâde Refik Bey'in evindeki toplantıda kararlaştırılmıştır.¹⁹⁸ Böylece Terakki ve İttihat adı altında birleşen iki cemiyetin, birisi Paris'te birisi de Selanik'te olmak üzere iki merkezi olmuş oluyordu.

1907'de iki cemiyetin birleşmesinden sonra Terakki ve İttihat Cemiyeti, Makedonya'da tam bir gizlilik içerisinde faaliyetlerini sürdürdü. Cemiyet, subayların yanında zamanla vali, mutasarrıf gibi mülki idare temsilcileri arasında da yayılmayı

¹⁹⁵Bleda, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁹⁶Bleda, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁹⁷Bleda, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁹⁸ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 68.

başardı. Böylece, örneğin Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın yaptığı gibi Saray ve Padişah yanlış yönlendiriliyor ve Cemiyet üzerine yapılacak bir kovuşturma ile müdahalenin önüne geçiliyordu.¹⁹⁹ Ayrıca Cemiyet, bölgede askeri ve idari görevlilerin atanması ve yer değiştirmesi işlemlerine kısmen müdahil oluyor ve Saray ve Babîâli'nin nüfuzunu sarsıyordu. Bu durum aynı zamanda onun genişlemesine ve güven kazanmasına da fırsat veriyordu.

Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin, açıktan açığa harekete geçmesinde Avrupalı Devletlerin Makedonya sorununu 1907'de yeniden ele almaları ve Makedonya'da yürütülecek ıslahat programını somutlaştırmaları önemli faktörlerdir. 1905'te Japonya karşısında yenilen Rusya, 1907'ye varıncaya kadar kendi iç meseleleri ile uğraşmış, bu tarihten sonra Asya'da daha fazla ilerleyemeyeceğini anlayarak yeniden klasik politikasına yani Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yönelmiştir. 1907 Eylül'ünde hazırladığı Makedonya'da adli ıslahat programı ile bölgede zaten az olan Osmanlı hâkimiyetini sarsmaya yönelik tedbirler almıştır. Bunu, aynı yılın sonlarında İngiltere'nin Makedonya'da Türk jandarmasının miktarının azaltılmasını öngören askeri ıslahat programı izlemiştir.²⁰⁰ 1908 başlarına gelindiğinde Batılı Devletler tarafından ortaklaşa kabul edilen bu programlar, Osmanlı Devleti'ne dayatıldı. Bu durum zaten diken üstünde bulunan Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne mensup vatansever subayları derinden etkiledi çünkü bu gibi ıslahat programlarının uygulanması Makedonya'nın İmparatorluktan koparılmasına giden sürecin önemli bir safhasıydı.²⁰¹ Üstelik, Saray ve Babîâli'nin bu programlara karşı yeterli tedbirler almayarak sorunu geçiştirmeye çalışması, zaten Padişah ve onun yönetimine karşı kinle dolan subayları harekete geçirdi. Rusya'dan ziyade, İran gibi Asyalı bir devletin de meşruti yönetime geçmesinin yankısı, Terakki ve İttihat Cemiyeti üyelerini cesaretlendirdi. Bu nedendir ki Terakki ve İttihat Cemiyeti, çeşitli tarihlerde İran, Kafkasya ve Rusya Türklerine mektuplar göndermiştir.²⁰²

Cemiyet'in fiili harekete girişmesinde daha 1904-1907 yılları arasında çeşitli tarihlerde yurtiçinde meydana gelen bazı halk ayaklanmalarının etkisi diğerlerinden

¹⁹⁹ Bleda, **a.g.e.**, s. 45.

²⁰⁰ Akşin, **a.g.e.**, s. 69.

²⁰¹ Halil (Kut) Paşa ile Kazım (Karabekir) Bey, Cemiyet üyelerinden bazılarının zaman zaman darbe planları hazırladığını belirtmektedir. Bu planlardan birisini bizzat Halil (Kut) Paşa hazırlamış ve uygulamak istemiştir. Ama II. Abdülhamid'in öldürülmesinin o zaman için İmparatorluğu kargaşa ortamına sürükleyeceğini belirten Cemiyet, bu öneriyi kabul etmemiştir. Kut, **a.g.e.**, s. 54.

²⁰² Mektupların içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. Bayur, **a.g.e.**, c. 2, s. 82-87.

daha mühim olmuştur. İstibdat idaresinin verdiği bıkkınlığın, ağır vergiler ve mültezimlerin keyfi uygulamaları ile birleşmesi neticesinde Anadolu ve Rumeli'nin önde gelen ticaret şehirleri ile kırsal kesimlerde baş gösteren bu ayaklanmalar, İTC'nin yurtiçi şubeleri tarafından yönetilmiş ve Sultan ve Babıali'ye karşı politik bir amaç için kullanılmıştır.²⁰³ Daha da önemlisi, Cemiyet bu faaliyetlerinde büyük oranda başarı sağlamış, Padişah ve hükümet zaman zaman geri adım atmaya zorlanmıştır.

Temelde, idareden memnuniyetsizlik ve vergi meseleleri dolayısıyla tamamen halk içerisinden ortaya çıkan bu hareketlerin Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni ne derece umutlandırdığı ortadadır. Öyle ki, Cemiyet'in yayın organı **Şûra-yı Ümmet**, yukarda bahsi geçen nedenler dolayısıyla Erzurum'da meydana gelen isyanı "*Erzurum'da İhtilâl*" başlığı ile ele almış ve halkın askeri ve mülki idareler karşısındaki isyanını överek duyurmuştur.²⁰⁴ Bu haberden de anlaşılmaktadır ki Cemiyet, bu tarihlerde artık daha önce Ahmet Rıza Bey'in savunduğu gibi Meşrutî idareyi evrim modeli ile elde etmek yerine 1789, 1830 ve 1848 yıllarında Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da Sultan'ın mutlakîyet idaresini halk içerisinde filizlenen bir hareket ile yıkmaya çalışmakta, Meşrutîyet'in ilanına bir devrim görüntüsü kazandırmaya uğraşmaktadır.

2.3. Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Saray'a Baskısı ve Yer Altı Faaliyetleri

2.3.1. Makedonya Konsoloslarına Bildiri Verilmesi

Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin varlığını resmen ilan etmesi 28 Mayıs 1908 tarihine rastlamaktadır. Makedonya'nın geleceği konusunda iyiden iyiye endişeye kapılan Cemiyet, bu tarihte Selanik, Manastır ve Üsküp'te, Rus konsolosları haricindeki diğer Batılı Devlet konsoloslarına birer bildiri vermiştir. Cemiyet'in Rusya'yı ayırmasındaki en önemli faktör kuşkusuz, Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki emellerini açıktan açığa, hiç çekinmeden yürütüyor olmasıdır. Yani, Cemiyet Rusya'ya düşman gözü ile bakmaktadır. Bunu kanıtlayan bir bilgiyi Ali Haydar Mithat Bey, hatıratına işlemiştir. Hatıralarına Mithat Bey, Rus devlet adamlarından Pyotr Arkadyeviç Stolipin

²⁰³ Bahsi geçen bu hareketler hakkında detaylı için bkz. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Aydat Erbal (çev.), İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 35-95.

²⁰⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 162.

(1862-1911)'in Osmanlı hakkındaki sözlerini şöyle kaydetmiştir: “*Türkiyeden bahs’ediyorsunuz. Ben ise, bu isimde müstakil bir memleket tanımıyorum. Karşımızda, günleri sayılı bir hasta adam var. Türklerin münevver tabakasının da, bu hastaya sıhhat verebileceğimden ümidim yok. Türkiye, mintarafillah(Allah tarafından), Rusyaya hibe edilmiş bir topraktır. Memleketiniz, bugünkü idare altında, düşkün bir halde, sürünmeğe mahkûmdur. Fakat, yarın, başka bir idare altında, İstanbul halkı refahe erişecektir (1907).*”²⁰⁵

Rus devlet adamının “*başka bir idare*”den kastının Rus idaresi olduğu açıktır. Cemiyet’in, Rusya’ya düşman olmasına bundan daha açık delil gösterilebilir mi?

“*Ekselans!*” diye başlayan bildiride ilk önce vatan toprağına olan “*sevgi ve sadakat*” dile getirilmektedir.²⁰⁶ Bundan sonra, ardı ardına gelen ıslahat programları ile bölgenin Osmanlı’dan koparılmaya çalışıldığının altı çizilmektedir. Bunun karşısında Padişah ve idaresinin aciz durumundan bahisle, bölgede yaşayan Müslümanlarla birlikte Hıristiyan halkın da huzursuz edildiği söylenmekte ve bu halkların birleşerek “*şahsi ve siyasi hürriyetleri*”ni Osmanlı hükümetinden almaya karar verdikleri, bu amaç için de halkın Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleştiği beyan edilmektedir.²⁰⁷

Avrupa’nın, Makedonya’da kendi idaresi altında eski Makedonya devletini canlandırmak ya da bölgeyi paylaşmak istediğinden bahseden Cemiyet, bu amaca karşılık Avrupa’nın neden kadim Lehistan devletini yeniden oluşturma çabasında bulunmadığını sorgulamaktadır.²⁰⁸

Bildiride ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’nda ırka dayalı bir ayrımın bulunmadığı, bundan dolayı zulüm ve baskı gören bir kitlenin de olamayacağı, aksine Osmanlı halkının tamamının, Padişahın “*istibdat*” idaresi altında ezildiği ifade edilmektedir.²⁰⁹ Eğer Avrupa, Makedonya meselesinin insani yönü ile gerçekten ilgilenmek istiyorsa, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yardım etmelidir. Aksi halde Cemiyet, Avrupa’nın dediği gibi bir Makedonya sorununu tanımayacaktır çünkü

²⁰⁵ Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım 1872-1946**, Güler Basımevi, İstanbul 1946, s. 187.

²⁰⁶ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 186.

²⁰⁷ Cemiyet beyannamede program ve amacını şöyle izah etmektedir: “(...) *Binaenaleyh bütün gayretlerimizi uğruna vakf ve hasrettiğimiz programımız, Osmanlı namı altında vatanın bütün evlâtlarının ittihadından ibarettir. Maksadımız da, Padişah’ın zulüm ve istibdadından kurtularak hürriyet, terakki ve medeniyet nimetlerine nail olmaktır.*” Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 127-128.

²⁰⁸ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 188-189.

²⁰⁹ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 191-192.

bu, İmparatorluğun kendi meselesidir ve ona göre sorun Makedonya’da değil II. Abdülhamid idaresindedir.

Bildiride Cemiyet ayrıca, Rusya’nın Osmanlı için büyük bir tehlike olduğunu sert bir şekilde belirtmekle birlikte, Avrupa’nın Makedonya politikasına karşı artık bölge halkının aynı sabrı göstermeyeceğini ifade etmektedir. Avrupa’nın ve özellikle de Rusya’nın bölgeden elini çekmesi ile birlikte rahatlayacak bölge halkının beraberce Padişah ve onun idaresine karşı koyacağı, böylece huzur ve mutluluğa kavuşacağı da vurgulanan diğer bir konudur. Beyanname, Avrupa Devletleri’nden Osmanlı İmparatorluğu’nu serbest bırakmaları isteği ile sonlanmaktadır. Bu isteği Cemiyet, “*biz bize, bizim için*” sloganı ile kısaca özetlemiştir.²¹⁰

Müsveddesinin Selanik’te yazılıp, aslının ise Paris’te basıldığını ve tekrar Selanik şubesine gönderildiğini ifade eden Enver (Paşa), bildirin sorumlu yerlere ulaştırılması işinin Cemiyetin kendini ilan etmesi manasına geldiğini belirtmektedir.²¹¹ Gerçekten de beyannamenin başına Cemiyet’in isminin yazılması, onun yeterli güce eriştiğinin bir kanıtıdır. Bu durum, Cemiyet’in, Makedonya’daki teşkilatını artık ihtilal yapacak derecede yeterli görmesinden kaynaklanmaktadır.

Tabi bu durum, Saray ve Padişah’ın dikkatini bir anda Makedonya’ya yöneltmesi ile sonuçlandı. Nasıl böyle olmasın ki? Cemiyet, beyannamesinde açıktan açığa Padişaha karşı yapılacak bir darbenin sinyallerini veriyordu. Zaten yeterince endişeli olan Padişah, bildiriden haberi olur olmaz harekete geçti. Bölgedeki durumu ve cemiyetin nüfuzunu öğrenme yolunu tuttu. Bunun için güvendiği adamlardan oluşan hafiyelerini acilen bölgeye sevk etti. Bölgedeki askeri ve mülki idarelere telgraflar yağdırdı. Ancak Cemiyet, varlığına ilan etmesine rağmen gizliliğini hala korumaktaydı. Bu nedenle, bölgede yıllardır Genel Müfettişlik yapan H. Hilmi Paşa, o tarihte yanı başında görevli bulunan Cemiyet üyelerinden Galip Bey’in, Cemiyet mevcudiyetini bilip bilmediği hakkındaki sorusuna şu yanıtı veriyordu: “– *Hissedemezsiniz, ben de yakın zamana kadar hissedemedim. Gayet mahirane(ustalıkla) hareket ediyorlar. Anlamak mümkün değil. Bu şekle bakılırsa iyi, ama Allah encamını(sonunu) hayreylesin!*”²¹²

²¹⁰ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 199.

²¹¹ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 77.

²¹² Galip Paşa, “*Galip Paşa’nın Hâtıraları*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yılmaz Öztuna, Orhan Yüksel (yay. haz.), c. 1, sa. 6 (1 Temmuz 1966), s. 6.

Cemiyet'in harekete geçmesine bir adım kalmıştı. Bu adım da 1908 Haziranı'nda Rus Çarı II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edvard'ın, Reval'de, Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında yaptığı görüşme ile atıldı.²¹³ M. Şükrü (Bleda) Bey'den öğrendiğimize göre Cemiyet aslında, Reval görüşmesi yapılmadan önce Meşrutiyet'in ilan edilmesi kararını almıştır.²¹⁴ Böylece, Reval mülakatında Osmanlı aleyhine alınacak kararların önlenebileceğini düşünmüş olmalıdır. Bu amaca hizmet için, anayasanın yeniden tatbiki ile Meclis-i Mebusan'ın açılmasına dair hazırlanan telgraf Makedonya'nın birçok şehrinden Padişah ile Babıâli'ye gönderilmiştir. M. Şükrü (Bleda) Bey, Makedonya'nın çeşitli bölgelerinden çekilen bu telgraflarda kullanılan ifadelerin oldukça “*tehditkar*” olduğundan bahsetmektedir.²¹⁵ Böylece II. Abdülhamid ile Cemiyet'in fiili çatışması da başlamış oluyordu.

2.3.2. Nazım Bey'in Vurulması

Konsoloslara verilen bildiri ile birlikte kendini resmen ilan eden Cemiyet, bundan sonra Padişah'ın hafiyelerine karşı daha fazla dikkat etmek zorunluluğunu hissetmiştir. Buna karşılık Padişah ise; Makedonya'da ortaya çıkan ciddi hareketin mahiyetini öğrenme hususunda bulduğu her kaynaktan yararlanma yolunu tutmuştur. Bu kaynaklardan biri Selanik'te Merkez Kumandalığı görevini yürüten Nazım Bey'dir.

Cemiyet içerisinde aktif konumda yer alan Enver Bey'in eniştesi olan Nazım Bey, başlangıçta Cemiyet'e üye kaydedilecek kişiler arasındadır. Hatta Enver Bey, hatıratında Nazım Bey ile olan sohbetlerinden hareketle eniştesinin, kendisini, onu harekete dahil etmede ikna etmek üzere olduğundan bahsetmektedir.²¹⁶ Ancak Mayıs ayında İstanbul seyahatinden sonra maaşında görülen artışlar, Cemiyet içerisinde Nazım Bey'in Padişah yanlısı bir tutum izlediğine olan şüpheleri arttırmıştır. Ayrıca Cemiyet, Nazım Bey'in büyük miktarda borçlu olması dolayısıyla Padişah ve Saray'a yöneldiğinden kuşkulmaktadır.²¹⁷ Durum gerçekten de böyledir. Nazım Bey,

²¹³ Bu görüşmenin Talat Bey başta olmak üzere Cemiyet'in bütün üyelerini derinden etkilediği hatıratlarda bolca işlenmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Bleda, **a.g.e.**, s. 63-65 ; Karabekir, **a.g.e.**, s. 307-308 ; Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 131-132 ; Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 1, Altındağ Yay., İstanbul 1967, s. 244.

²¹⁴ Bleda, **a.g.e.**, s. 64.

²¹⁵ Bleda, **a.g.e.**, s. 64 -65.

²¹⁶ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 79-80.

²¹⁷ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 80.

Padişah'ın, Makedonya'da ortaya çıkan hareketleri anlama konusunda başvurduğu ilk hafiyesidir. Bu durum, kısa zamanda Cemiyet içerisinde bir bomba gibi patlamıştır. Aslında Cemiyet yeterli gelişmeyi sağlamış fakat ihtilal henüz yapılmamıştır. Bu nedenle Cemiyet üyeleri ile faaliyetlerinin açığa çıkması hala tehlikelidir. Nazım Bey'in Cemiyet'i soruşturmaya başlaması, korkuları daha da arttırmıştır.

Nazım Bey'in faaliyetlerinin Cemiyet içerisinde ne denli telaş yarattığı hatıratlardan yeterince anlaşılmaktadır. Bu nedenle Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si acilen bu konuyu ele almıştır. Enver Bey'den öğrendiğimiz kadarıyla Cemiyet, Nazım Paşa'ya ilk önce Makedonya'yı terk etmesi gerektiğini teklif etmiştir.²¹⁸ Ancak Merkez Kumandanı'nın bu teklife uymaması üzerine Enver Bey'in de bizzat katıldığı bir toplantıda Merkez-i Umumi, üstelik Enver Bey'in teklifi ile idam kararını vermiştir.²¹⁹ Kararı kimin uygulayacağı konusu da toplantıda tartışılmış ve yine Enver Bey'in yönlendirmesi ile fedai teşkilatından Mustafa Necip Bey görevlendirilmiştir.²²⁰

Hatıratlarda, Nazım Bey'e neden idam hükmü verildiği hususunda farklı bilgiler verilmektedir. Mithat Şükrü (Bleda) Bey, Kazım Nami (Duru) Bey, Enver Bey gibilerine göre, Nazım Bey'in öldürülmek istenmesindeki ana etken onun, Cemiyet üyelerini takip ettirmesi ve Cemiyet faaliyetlerinden Saray'ı saati saatine haberdar etmesidir.²²¹ Ali Fuat (Cebesoy) Bey'e göre de, Serez'de Padişah'a karşı konuşan Cemiyet üyesi bir binbaşının sorgusu için Nazım Bey'in Saray tarafından memur edilmesi ve Cemiyet'in bu sorgulamayı engellemek istemesidir.²²² Padişah'ın böyle bir sorgulamaya Nazım Bey gibi güvendiği bir hafiyesini görevlendirmesi ile Cemiyetin kapsamı hakkında bilgi edinmek istediği açıktır. Ne şekilde olursa olsun Nazım Bey'in faaliyetleri, Cemiyet için son derece tehlikelidir.

O günlerde, Nazım Bey'in Saray'dan çağırılmasından kuşkulanan Cemiyet, Mustafa Necip Bey'e kesin emri verir. Enver ve İsmail Canbolat Beylerin yardımı ile

²¹⁸ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 80.

²¹⁹ Mithat Şükrü (Bleda) Bey'in, bu toplantıda Enver (Paşa)'ya hitaben, “*yani ne yolda hareket etmemizi tavsiye edersin*” sualine karşılık o, “*Bir kurşun ile yere sereriz olur biter.*” demiştir. Bleda, **a.g.e.**, s. 47.

²²⁰ Mithat Şükrü (Bleda) Bey, hatıralarında idam kararını kimin yerine getireceği sorusu karşısında Enver Bey'in, “*Fedailerimiz yok mu? Meselâ Mustafa Necip eniştemi temizlemeyi üzerine alabilir.*” dediğini belirtmektedir. Bleda, **a.g.e.**, s. 48.

²²¹ Bleda, **a.g.e.**, s. 47 ; Duru, **a.g.e.**, s. 21.

²²² A. Fuat (Cebesoy) Bey, bu binbaşının, “*Başımızda Sultan Hamid ve onun hafiyelere dayanan idaresi varken, bu memleket terakki edemez. Önce onu başımızdan atmalıyız.*” dediğini ifade etmektedir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 126.

Mustafa Necip, Merkez Kumandanı'nı kendi evinde yaralar.²²³ Ama yine de Nazım Bey'in İstanbul'a gitmesine mani olunamamıştır.

Aslında Cemiyet ilk silahlı faaliyetinde başarılı olamamış, verilen idam kararını uygulayamamıştır. Ancak bu olayın yankısı büyük olur. Öyle ki Niyazi Bey, Nazım Bey olayının cemiyetin geniş çaplı hareketlerde bulunacağını ilk işareti olduğunu belirtmekte ve bu olayın Padişaha “*açıkça bir meydan okuma*” olduğunu vurgulamaktadır.²²⁴

Öte yandan olayın, saatler içerisinde şehrin tamamına yayıldığını ve bu durumun Cemiyet'e şüphe ile yaklaşan kimseler üzerinde olumlu bir etki yarattığını ifade eden M. Şükrü (Bleda) Bey, bu olayla birlikte Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin ciddiyeti hakkında kimsede bir tedirginlik kalmadığını belirtmektedir.²²⁵

Nazım Bey'in, silahlı bir kalkışma sonucu Makedonya'dan firar etmesi, bölgedeki Padişah yönetimine karşı kazanılan ilk başarıdır. Böyle bir başarı sonrasında Cemiyet'e üye olan subayların, istibdat karşıtı hareketler ile görevlerde birbirleri ile yarış yapacak seviyeye geldiğini belirten Niyazi Bey, buna karşılık Padişah'ın da gittikçe daha şiddetli tedbirler almaya başladığını ifade etmektedir.²²⁶

II. Abdülhamid'in, Nazım Bey gibi son derece güvendiği bir hafiyesinin suikasta uğraması karşısında büyük tedirginliğe uğradığı açıktır. Zaten bu olay sonrasında Padişah'ın, Mahir Paşa başkanlığında Yusuf ve Recep Paşalardan oluşan bir heyeti tahkikat amacıyla bölgeye göndermesi, onun ne kadar tedirgin olduğunu anlamak için yeterlidir.²²⁷ Padişah bununla da yetinmemiş olacak ki, Cemiyet'in bölgedeki faaliyetlerine göz yuman 3. Ordu Kumandanı Esat Paşa'yı görevden almış, yerine İbrahim Paşa'yı atamıştır. Ayrıca Enver Bey'in de içerisinde bulunduğu bazı subaylar İstanbul'a çağırılmıştır.²²⁸

²²³ Suikastın ne şekilde gerçekleştiği hakkında detaylı bilgi için bkz. Bleda, **a.g.e.**, s. 48-50 ; Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 80-84. Olayın tarihi hakkında, incelenen hatıratlar arasında sadece Ali Fuat (Cebesoy) Bey kesin bir tarih vermektedir. Ona göre olay, Rumi 29 Mayıs 1324'te yani 11 Haziran 1908'de olmuştur. Y. Hikmet Bayur da, ihtimal ki A. Fuat (Cebesoy) Bey'den hareketle bu tarihi işaret etmektedir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 126 ; Akşin, **a.g.e.**, s. 74.

²²⁴ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 167-168.

²²⁵ Bleda, **a.g.e.**, s. 49-50.

²²⁶ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 168.

²²⁷ Behiç Erkin, **Hâtrât 1876-1958**, Ali Birinci (yay. haz.), TTK, Ankara 2010, s. 75-76.

²²⁸ A. Fuat (Cebesoy) Bey'den öğrendiğimiz kadarıyla bu subaylar, Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa, Topçu Numune Alayı Kumandanı Hasan Rıza ve Kurmay Binbaşı Enver Beylerdir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 128.

Cemiyet, İbrahim Paşa meselesini de kolayca halletmiştir. Ona verdiği gözdağı ile Paşa, Cemiyet karşıtı hareketlerde bulunmaktan men edilmiş, Enver Bey de, Cemiyet tarafından “*müfettiş*” olarak Tikveş’e gönderilmiştir.²²⁹

Görüldüğü üzere Cemiyet’in Makedonya’daki nüfuzu oldukça kuvvetlidir. Ancak Padişah tüm bu olup bitenler karşısında hemen pes etmeyecek, aksine Cemiyet’e daha fazla baskı yapacaktır. Bu durum karşısında Cemiyet üyesi vatansever subaylar, Padişah’a karşı orduyu fiili olarak harekete geçirmek üzere isyan edip dağa çıkacaklardır.

2.3.3. Subayların Dağa Çıkması

Makedonya’da, Padişah’ın adamlarına yönelik ortaya çıkan silahlı saldırılar ile Cemiyet’in uyarı dolu telgrafları, II. Abdülhamid’i telaş ve endişeye sevk etmenin yanında onda tahtını kaybedeceği korkusunu da uyandırmıştır. Fakat Padişah, bu kıpırdanmaları başlangıçta, asker arasında çıkan huzursuzluklardan kaynaklanan geçici hareketler olarak algılamıştır çünkü bu gibi hareketlere Sultan, daha önce de şahit olmuştur. Fakat ne zamanki Niyazi Bey, Padişah’a karşı askeri bir kalkışmaya girişmiştir, işte o zaman Padişah da işin ciddiyetine varmış olmalıdır. Bu nedenle gerek danışmanları tarafından verilen tavsiyeler ve gerekse istibdat yönetiminin vermiş olduğu özgüvenle Padişah, şiddete karşı şiddetle mukabele etme yolunu tercih etmiştir. Ancak kendisine karşı nasıl bir örgütlenme olduğunu bilememesi, onun korkularını arttıran en önemli neden olmuştur.

Cemiyet, varlığını kanıtlamıştır fakat hala çok gizlidir. Saray’a ve Padişah yönetimine birtakım saldırılar yapılmaktadır, bu ortadadır fakat saldırıyı yapan teşekkül kimlerden oluşmaktadır? Nasıl bir varlıktır? Neye dayanmaktadır? İşte Padişah’ın bu gibi hususları henüz bilememesi, ondaki tedirginliği daha da arttırmıştır. Diğer yandan, Cemiyet’in gizlilik olgusu üzerine inşa edilmesi Padişah’ta psikolojik bir baskı meydana getirmiştir. Cemiyet’in, Temmuz 1908 sonrasında bile gizemini koruduğu göz önünde bulundurulursa bu husus daha iyi anlamlandırılabilir. Bu nedenle Padişah’ın isyan hareketine yönelik ilk tedbirleri, araştırma ve soruşturma üzerine olmuştur.

²²⁹ Bleda, **a.g.e.**, s. 54.

II. Abdülhamid'in, Cemiyet hakkında bilgilenmek amacıyla 3. Ordu'dan iki subayı istemesi, aslında Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin gücünü Padişah üzerinde sınamasına vesile olmuştur. Bu çağrıya uyarak gönderilen Cemiyet üyesi Kurmay Ali Rıza ile Topçu Hasan Rıza Beyler, Merkez-i Umumi tarafından kendilerine verilen Saray'ı yanlış yöne sevk etme emrini uygulamışlardır. Hem de subaylar, görevlerinde o kadar başarı göstermiş, Cemiyet'in gizliliğini o kadar muhafaza etmişlerdir ki o günlerde Tahsin Paşa, Hasan Rıza Bey için "*dünyadan bihaber*" diye yakıştırmaların yapıldığını ifade etmektedir.²³⁰ Subayların İstanbul'a gidişinden kısa süre sonra Cemiyet'in Saray'a baskısı neticesinde serbest bırakılması, Sultan'ın Cemiyet'in gücünden çekinmeye başladığının en açık delilidir. Padişah, bu subayları tutuklatabilirdi de ancak onları salıvermesi, gelişecek olaylar karşısında katı bir tutum takınmayacağını göstergesidir.

Bahsi geçen iki subayın serbest bırakılması, Cemiyet'in gücünün Padişah tarafından algılanmaya başladığını gösterdiğinden Cemiyet, kazandığı bu özgüvenin ardından başkaldırının en önemli safhasını başlatmak istemiştir. Bu maksatla ilk olarak, Terakki ve İttihat Cemiyeti Manastır Merkezi'ne yaptığı bilgilendirme ile 3 Temmuz 1908'de Niyazi Bey, Resne'de asker ve sivillerden oluşturduğu çetesi ile Padişah'a karşı askeri isyanı fiili olarak başlatmıştır.²³¹ Bu isyana, çeşitli tarihlerde muhtelif bölgelerde Enver (Paşa), Halil (Kut) Bey, Ohrili Eyüp Sabri Bey, Grebeneli Bekir Bey gibi subaylar da katılmışlar ve böylece Makedonya'da II. Abdülhamid'e karşı başlatılan hareket, askeri ihtilal görünümü kazanmıştır.

Anılarında Ahmet Rıza Bey, Rumeli'de Cemiyet'in yeteri kadar yayıldığından hareketle, artık ihtilal zamanının geldiğini ve Enver ile Niyazi Beylerin dağa çıkartılmasının uygun olacağını belirten bir isteği Selanik şubesine bildirdiğini ifade etmektedir.²³² Ayrıca, bu sıralarda Mısır'a gittiğinden bahsetmekte ve burada Said Halim Paşa'nın yardımcıları ile toplanan beş bin frank sayesinde Doktor Nazım Bey'in yurtiçine gönderilerek Enver ve Niyazi Beylerin dağa çıkartıldığını vurgulamaktadır.²³³ Oysa gerek dağa çıkan subayların ve gerekse Selanik şubesine mensup üyelerin hatıralarına bakıldığında Niyazi ve Enver Beylerin, Paris merkezinden gelen bir istekle

²³⁰ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 254.

²³¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 131.

²³² Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 24.

²³³ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 19-20.

dağa çıktıkları konusunda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Aksine, bu iki subayın Cemiyet ile olan ilişkilerinin Saray tarafından öğrenilmesi neticesinde mücadeleye başladıkları hatıratlarda bolca geçmektedir.

Subaylar, daha şehri terk ettikleri ilk günlerden itibaren halk ile, özellikle de Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin örgütlenmesinin henüz ulaşamadığı köy halkı ile Cemiyet'in etkileşimini sağlamışlardır. Öyle ki anılarında Niyazi Bey, Padişah'a isyan ile dağa çıkmasının iki yönden Cemiyet'in işine yaradığını belirtmektedir. Bunlardan birisi Padişah'a baskı yapmak iken diğeri Cemiyet'in nüfuzunu en ücra köylere kadar yaymaktır.²³⁴ Zaten Niyazi Bey, gittiği köylerde köy halkını toplayarak onlara Makedonya hakkında Avrupa Devletleri'nin aldıkları kararlardan bahsetmekte, onların Sultan'a olan kinlerini kamçulamakta ve Cemiyet'in amaçları hakkında bilgilendirmektedir. Hatta köylülerin bu konuşmalara ziyadesiyle ilgi gösterdiğinden bahseden Niyazi Bey, toplu ve yeminli merasimler ile köyleri Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne dahil ettiğinden de bahsetmektedir. Yemin merasiminden sonra da bölgelerde Cemiyet'i temsilen köy halkının oyu ile bir "*idare heyeti*" seçildiğini ifade etmektedir.²³⁵ Enver Bey de hatıralarında, köylerde "*tahlif(andiçirme)*" merasimleri yaparak 15 yaşından büyük köylüleri Cemiyet üyesi yaptığından sıklıkla bahsetmektedir.²³⁶ O da, merasimlerde subayların yaptığı konuşmalardan oldukça etkilenen köylülerin, konuşmanın sonunda tabanca ve bıçak üzerine el basarak yemin etmek için birbirleriyle yarıştığını ifade etmektedir.²³⁷ Diğer yandan, yemin merasimi yani dini bir ritüel ile bir araya getirilen köylüler arasında bir dayanışmanın oluştuğunu bildiren Niyazi Bey, bu merasimlerin, aralarında dargınlık ve kan davası bulunan kimseleri de barıştırdığını vurgulamakta ve böylece halkın kendi aralarındaki sorunlardan sıyrılarak tek bir hedefe yani Saray'a yöneldiğini vurgulamaktadır.²³⁸

İhtilal'in, yalnızca Müslüman halkın el ele vermesi ile gerçekleştirilmesi mümkün değildir çünkü Osmanlı, etnik bakımdan olduğu kadar dini bakımdan da karmaşık bir imparatorluktur. Bu nedenle Cemiyet'in Hıristiyan yurtseverler arasında da yayılması, amaçlarından biridir. Niyazi Bey, bu yayılmayı Cemiyet'in resmi

²³⁴ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 320.

²³⁵ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 320.

²³⁶ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 105.

²³⁷ Enver (Paşa)'nın, "*Arkadaşlar!*" diye başlayan ve "*Neyi düzelterceğiz bilir misiniz?*" diye devam eden bir konuşması için bkz. Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 105-107.

²³⁸ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 320.

görevlilerinden çok çeteleri ile dağa çıkan subayların gerçekleştirdiğinden bahisle amaçlarının Makedonya Müslümanları arasındaki birliği sağladıktan sonra Hıristiyanları da kendi yanlarına çekmek olduğunu bildirmektedir.²³⁹ Böyle bir görevi üstlenen Niyazi Bey, 5 Temmuz 1908 günü Manastır'daki Hıristiyan köylerine gönderilmek üzere Terakki ve İttihat Cemiyeti Manastır Merkezi'ne hitaben yazdığı bir mektupta; “*Hey Hristiyan Osmanlı kardeşlerimiz!*” diyerek onlara Makedonya üzerindeki yabancı güçlerin emellerinden söz etmiş ayrıca şiddetli bir uyarıda bulunmaktan da geri durmamıştır.²⁴⁰

Yukarıda görüldüğü üzere dağa çıkan subaylar, köylerde içtenlik ve samimiyetle karşılanmışlardır. Hatta bu samimiyet o kadar ileri gitmiştir ki birçok kimse, subaylara katılmış ve Padişah'a karşı isyan vaziyeti almıştır. Peki Cemiyet ve subaylar, Makedonya halkının kendilerine destek vereceğinden nasıl emin olabilmiştir? Sonuçta subaylar, dini bir kişiliği olan Padişah'a isyan ederek dağa çıkmışlardır. Halkın bu kimselere destek vermesi, Padişah'a isyan manasına gelmeyecek midir? Elbette gelecektir. Fakat Makedonya'da yıllardır süregelen savaşlar, çatışmalar ve eşkıya faaliyetleri nedeniyle halk o dereceye gelmiştir ki adeta patlamak üzeredir. Bu nedenle, subayların onlara sanki kardeşleriymiş gibi hitap etmesi yıllardır çöküntüde olan halka özgürlük ve adaleti temin için isyan ettiklerini bildirmesi halk üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Ayrıca bu konuşmalarda yüksek rütbeli subayların dahi her şeylerini bir kenara bırakarak hak ve hukuk için isyan ettikleri beyanatı karşısında halk adeta galeyana gelmektedir. Öyle ki Enver Bey, böyle bir konuşma esnasında, “*İşte beni görüyorsunuz. Binbaşı idim. Anam, babam, kardaşlarım var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle berâber ölünceye kadar canınızla, malınızla çalışacağımıza söz veriyor musunuz?*” sorusu karşısında köylülerin “*veririz*” çılgınlıklarının meydana inlediğinden bahsetmektedir.²⁴¹ Ayrıca, dağa çıkan subayların, 3. Ordu içerisindeki görevlerine bakıldığında çoğunun, mesela Enver, Niyazi, Eyüp Sabri, Halil (Kut) Bey gibilerinin, yıllardır eşkıya takibinde bulunmalarından dolayı halk tarafından tanınan kimseler olmaları da halkın onlara destek vermesinde önemli bir etkidir.

²³⁹ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 247.

²⁴⁰ Mektubun tamamı için bkz. Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 241-245.

²⁴¹ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 107.

Subayların dağa çıkması hadisesi, anlık gelişmiş bir hareket gibi görünse de aslında öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Cemiyet, daha öncesinde bunu düşünmüş olmalıdır. Zira Kazım (Karabekir) Bey, bu hadiselerden önce Ziver Bey ile, Bukova isimindeki Türk köyüne giderek köylülerin, bölgeye gelmesi olası bir Türk çetesi hakkındaki görüşlerini dinlemiştir. Böyle bir Türk çetesi hakkındaki sualler karşısında köylülerin korkup, şaşırıldığını bildiren Kazım (Karabekir) Bey, Türkler dışındaki milletlerin çetelerinin kendi ırkından olan köylerde yeterince barındırılıp yer bulduğunu söylemiş ve vakti geldiğinde Türk köylülerinden de aynısını umduğunu belirtmiştir.²⁴² Hatta, zamanı geldiğinde bu köylülere “*Hürriyeti ilân edelim ortalık düzelir*” manasında söylenecek bir sözün yeterince etki yapacağını da ifade etmektedir.²⁴³

Makedonya’da 3. Ordu mensubu subayların dağa çıkması ve halk tarafından memnuniyetle karşılanması, Padişah için adeta korktuğunun başına gelmesi anlamını taşımaktadır. Çünkü II. Abdülhamid, Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde Harbiye ile birlikte donanmanın işlevini iyi bilmektedir. Bu kurumlar üzerindeki bunca yıllık şiddetli tedbirler hep bu yüzdendir. Fakat aynı durum Makedonya’da şu an kendisi için ortaya çıkmıştır. Subaylar, dağa çıkmalarını müteakip Saray’a gönderdikleri şiddetli telgraflarda, Kanun-ı Esasi yeniden yürürlüğe girmemesi ve Meclis’in yeniden toplanmaması halinde Sultan Abdülaziz’in başına gelenlerin aynısının II. Abdülhamid’in de başına geleceğinin altını çizmektedir. Mesela Enver Bey’in Tikveş’ten Padişah’a gönderdiği bir telgrafta, anayasanın yeniden yürürlüğe konulmaması durumunda isyancıların yüz bin askerle İstanbul üzerine taarruza geçecekleri ve Padişah’ı tahttan indirecekleri beyan edilmektedir.²⁴⁴ Şüphesiz ki bu sayı abartılıdır fakat Padişah’ın korkutulması bakımından işe yaradığı kuşkusuzdur. Niyazi Bey ise, Makedonya Umumi Müfettişliği ile Manastır Valiliği’ne o günlerde çektiği telgraflarda o güne kadar Manastır’da faaliyet yürüten Hıristiyan çeteleri de dahil olmak üzere birçok çetenin kendisine katıldığını, bölgedeki bütün Müslüman köylerinden de destek bulduğunu, üzerlerine gönderilecek herhangi bir birliğe karşı acımasızca müdafaada bulunacaklarını beyan etmiş, Meşrutiyet rejiminin yeniden getirilmesine kadar çarpışacaklarını vurgulamıştır.²⁴⁵ Yine Ohri Kaymakamı ile Resne Nahiye

²⁴² Karabekir, **a.g.e.**, s. 219-220.

²⁴³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 219.

²⁴⁴ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 134-135.

²⁴⁵ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 257-258.

Müdürü'ne çektiği 7 Temmuz 1908 tarihli telgrafta, Resne dolaylarında kendisi ve Cemiyet tarafından Meşrutî idarelerin kurulduğunu söylemiş, bu bölgelerde artık II. Abdülhamid'in mülki idarelerinden eser kalmadığını belirtmiştir.²⁴⁶ Böyle telgrafların Saray'a iletilmesi ile birlikte Padişah'ın korkularının ne derece arttığı ortadadır.

Tabi bu telgraflar, başlangıçta isyan hareketinin geçici olduğunu düşünen II. Abdülhamid'i acilen sert tedbirler almaya yöneltmiştir. Padişah, ilk önce isyanın mahiyetini ve kimlerden oluştuğunu öğrenmek istemiş, kısa zaman içerisinde de bunu elde etmiştir. Bundan sonra askeri tedbirlere başvurmuş ve Niyazi Bey başta olmak üzere dağa çıkan tüm subayların imhasını emretmiştir. Niyazi Bey'in hatıralarına eklediği, kendisinin bir an önce yakalanması ve yok edilmesi hakkında 3. Ordu ile Harbiye Nazırlığı'ndan, Manastır Mıntıka Kumandanlığı'na gönderilen telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla Padişah, isyan hareketlerinin acilen sonlandırılmasını istemektedir.²⁴⁷ Üçüncü Ordu Kumandanı İbrahim Paşa tarafından Manastır Mıntıka Kumandanlığı'na çekilen 3 Temmuz 1908 tarihli telgrafta, Niyazi Bey ve adamlarının yakalanması için acilen Hacı Nazmi Paşa'nın görevlendirilmesi gerektiği bildirilmektedir. 4 Temmuz'da Harbiye Nezareti'nden Manastır Kumandanlığı'na gönderilen telgrafta ise, Niyazi Bey'in mahiyeti sorgulanmakta ve bu isyancıya karşı alınan tedbirler sorulmaktadır. Bundan sonraki telgraflarda genellikle, Niyazi Bey'in görüldüğü yerler Manastır Kumandanlığı'na bildirilmekte ve isyanı bastırarak kuvvetlerin bu bölgelere sevk edilmesi istenmektedir. Hatta bunlardan 7 Temmuz 1908 tarihli telgrafta, Manastır Mıntıka Kumandanı, isyancılar karşısında yeterli faaliyetlerde bulunamadığından Padişah'a gereken sadakati göstermediği belirtilmekte ve uyarılmaktadır.²⁴⁸

İsyana karşı aldığı askeri tedbirler yanında Padişah, halkın isyancı subaylara verdiği desteği önlemek ve subaylara katılımın önüne geçmek maksadı ile "*nasihat heyetleri*" oluşturmuş ve bu heyetler, halka dini telkin vazifesi ile görevlendirilerek Ohri dolaylarına gönderilmiştir. 4 Temmuz 1324 (17 Temmuz 1908) tarihli, Sadrazam Ferit Paşa'nın Padişah'a hitaben yazdığı evrakta belirttiği üzere bu heyetlerden biri, Halveti Dergâhı Şeyhi İsmail Efendi'nin başkanlığı altında müderris Hacı Mustafa Efendi, Debreli Hacı İlyas Paşazade Rıza Bey, Struga eşrafından Belediye Reisi

²⁴⁶ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 259-260.

²⁴⁷ Telgrafların tamamı için bkz. Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 350-368.

²⁴⁸ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 357.

Abdülhak Ağa ve Rıfat Efendi'den teşkil edilmiştir.²⁴⁹ Bu durum karşısında Manastır Merkez Heyeti tarafından Niyazi Bey'e gönderilen 6 Temmuz 1908 tarihli mektupta; “(...) Malûmat aldığımızı göre Manastır'dan köylere nasihat vermek için heyetler çıkarılarak, bunlarla Kanun-ı Esasinin kötülüğü anlatılacak, bunu kabul etmenin kadınları Hristiyanlar gibi açık gezdirmek demek olduğu neşir edilecektir.”²⁵⁰ Denilmekte ve Niyazi Bey uyarılmaktadır.

II. Abdülhamid'in isyancı subaylar karşısında aldığı en önemli tedbir, kendisine sadakatinden emin olduğu Şemsi Paşa²⁵¹'yı, olağanüstü yetkiler ile donatarak bölgede ortaya çıkan hareketleri önleme görevine sevk etmesidir. Bu görevlendirme, ihtilalin geleceğini anlamak bakımından son derece önemli olmuştur çünkü; Cemiyet ile Şemsi Paşa arasındaki gerilimde kimin galip çıkacağı aslında ya istibdadın devam edeceği ya da meşrutiyetin ilan edileceği anlamına gelmektedir. Şimdi bu önemli Paşa'yı ve onun isyancı subaylar karşısında takındığı tavrı ele alacağız.

2.3.4. Şemsi Paşa'nın Öldürülmesi

Resne'de Niyazi Bey ve arkadaşlarının, dağa çıkması haberinin Saray'a ulaşmasından sonra Padişah, aynı gün Şemsi Paşa'ya çektiği telgrafta, Niyazi Bey ile Resne Belediye Reisi Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir, Mülâzım Yusuf Efendi ve halk ve askerlerden oluşan isyancıların kendisine “nankörce” davranmalarının hesabının sorulması işini Paşa'ya havale ettiğinden bahsetmektedir.²⁵² Bu telgraftan birkaç saat sonra çekilen diğer bir telgrafta da Anadolu'dan sevk edilecek birliklerden başka isyancılara karşı kullanılacak kuvvetlerin nerelerden temin edileceği

²⁴⁹ BOA, Y.EE., 17/Ca/1326 (Hicrî), Dosya No: 71, Gömlek No: 63.

²⁵⁰ Resneli Niyazi, a.g.e., s. 252.

²⁵¹ **Şemsi Paşa, (1848-1908)**, 1848 yılında Kosova Vilayetinin İpek Sancağı'na bağlı Bişva Köyü'nde doğmuştur. Bişva Köylü Süleyman Ağa'nın oğludur. İlk eğitimini müteakip gönüllü çavuş olarak girdiği askeriyede, 1864'te mülâzım-i saniliğe, bir sene sonra da mülâzım-i evvelliğe, 1866'da da yüzbaşılığa yükselmiştir. 1884'te binbaşı, 1891'de Kaymakam, 1897'de Miralay, 1901'de de ferik olmuştur. 18 Nisan 1908'de rütbesi birinci ferikliğe yükseltilen Şemsi Paşa, Manastır ve civarında ortaya çıkan İTC hareketini önlemek maksadı ile görevlendirilmiştir. 20 Haziran'da Resneli Niyazi Bey ve arkadaşlarının takibine memur edilen Paşa, Teğmen Atif (Kamçılı) Bey tarafından öldürülmüştür. Pakalın, a.g.e., c. 17, s. 99-106.

²⁵² Resneli Niyazi, a.g.e., s. 269. M. Şükrü (Bleda) Bey'in, hatıratında belirttiğine göre Şemsi Paşa, bölgedeki ayaklanmayı kısa bir süre içerisinde yok edeceği inancıyla kendisinin bu göreve getirilmesini Padişah'a ısrar etmiştir. Hatta bu ısrar o kadar büyük olmuştur ki Padişah başta olmak üzere Saray'daki herkes Paşa'ya inanmıştır. Böylece Padişah, 3 Temmuz 1908'de bir irade ile onu geniş yetkiler ile donatarak bölgeye sevk etmiştir. Bleda, a.g.e., s. 55.

ve gerektiğinde Paşa'nın halktan gönüllüler de toplayabileceği belirtilmekte, isyanın diğer bölgelere de sıçramaması hususunda Padişah'a sadakatinden kuşku duyulmayan Paşa'nın bir an önce harekete geçmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır.²⁵³ Paşa, 4 Temmuz 1908 tarihli, Saray'a gönderdiği telgrafında, Padişah'ın kendisinden övgü ile bahsetmesinden duyduğu sevinç ile gururu bildirmekte ve böyle bir görevin kendisi için büyük bir hediyeye olduğunu söylemektedir.²⁵⁴ Şemsi Paşa'nın telgrafından da anlaşılacağı üzere böyle bir görevi yerine getirmek için duyduğu arzu, Cemiyet ve Padişah arasındaki çatışmanın şiddetli olacağını ilk işareti olmuştur.

Paşa, bu yetkiyi aldıktan sonra hiç zaman kaybetmeden Cemiyet aleyhine faaliyetlere girişmiştir. Niyazi Bey, Padişah'ın telgrafında övgü dolu sözlerinden etkilenen Paşa'nın, kendini bir an önce kanıtlama ihtiyacı duyduğunu ve bunun için de bölgede askeri bir disiplin uygulamaya başladığını ifade etmektedir.²⁵⁵

Paşa, ilk önce kendi tümeni içerisinde seçtiği üç taburu 5 Temmuz'da Manastır'a sevk ediyor, 6 ve 7 Temmuz'da askerleri Manastır'a ulaşıyordu. Daha sonra Padişah'tan aldığı yetki dahilinde ve kendisinin de Arnavut olması dolayısıyla Arnavutlar üzerindeki etkisine dayanarak halktan gönüllü müfrezeler oluşturuyordu. Halktan gönüllü toplama işlemini bölgede Hristiyanların, Müslümanları yok etme hazırlıklarına başladığı propagandası sayesinde onların dini duygularına dokunmak yoluyla sağlamaya çalışıyordu.²⁵⁶ Paşa bir yandan Padişah'ın kendisine verdiği geniş yetkiler ile Manastır'a, Niyazi Bey'e karşı çarpışmak maksadı ile asker yığarken bir yandan da bölgenin ileri gelen, nüfuzlu Arnavutlarına telgraflar gönderiyor, onların da desteğini kazanmaya çalışıyordu. Bu maksatla Gans Kabilesi Reisi Rüstem Ağazade Selim Bey'den kendisine gelen bir telgrafta Rüstem Bey, Gans kabilesinin Padişah ve din uğrunda her türlü fedakârlığa hazır olduğunu bildiriyordu.²⁵⁷ Fakat Paşa, Cemiyet'in bölgedeki nüfuzundan etkilenmiş olacak ki, Manastır'a yönlendirdiği kuvvetleri az buluyor, Anadolu ve özellikle de İzmir'den kendi emrine verilecek olan askerın gelmesini beklemeyi uygun buluyordu.

²⁵³ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 270.

²⁵⁴ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 270.

²⁵⁵ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 271.

²⁵⁶ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 271. Bu konunun detayı ileriki kısımlarda Firzovik Olayı anlatılırken ele alınacaktır.

²⁵⁷ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 273.

Oysa Niyazi Bey'den anlaşıldığı kadarıyla Paşa, emri altındaki askeri kuvvetlerin itaati hakkında büyük yanılğı içerisinde. Özellikle yanındaki, çok güvendiği Kigalı fedailerinden çoğu Cemiyet üyesi subayların propagandası sayesinde kısa süre içerisinde fikir değiştirmiştir.²⁵⁸ Fakat Paşa'nın bundan haberi yoktur. Ayrıca yine çok güvendiği, hatta onlar gelmeden herhangi bir harekete girişmeyi uygun bulmadığı İzmir askerleri de Doktor Nazım Bey vasıtası ile Cemiyet'in amaçlarından haberdar ettirilmekte ve taraf değiştirmeleri sağlanmaktadır.²⁵⁹ Aslında, Paşa'nın damadı ve Cemiyet üyelerinden Rıfat Bey, Paşa'ya giriştiği işin tehlikesini ve Cemiyet'in amaçlarını sezdirmeye çalışmıştır fakat kendi üyeliğinin de ortaya çıkacağı endişesi ile bir süreden sonra girişimlerini kesmek zorunda kalmıştır.²⁶⁰ Diğer yandan M. Said (Pekmen) Bey, Paşa'ya karşı yapılan telkinlere karşılık onun, “*Haydi edepsizler yeni gavurlar!*” Dediğini belirtmektedir.²⁶¹

Şemsi Paşa gibi hırslı ve Padişah'a gönülden bağlı bir Paşa'nın, Cemiyet'in faaliyetleri karşısında görevlendirildiği haberi Manastır ve Selanik'e anında yayıldı. Mülki idare içerisinde bulunan Cemiyet üyeleri, Şemsi Paşa ile Mabeyin arasındaki yazışmaları ve bu yazışmalarda kullanılan şifreleri Cemiyet'e bildirmekte gecikmiyorlardı. Böylece Paşa'nın attığı her adımdan haberi olan Cemiyet, onun gideceği bölgelerdeki şubelere bilgilendirme yapıyordu.

Şemsi Paşa, bir ara Selanik'e gitmiştir.²⁶² Burada Saray ile yaptığı görüşmelerin ardından çok durmadan yeniden Manastır'a, yığınak yaptığı askerlerinin başına dönmek üzere yola çıkmıştır. Paşa'nın Selanik'e gelmesi ile birlikte Cemiyet içerisinde görülen

²⁵⁸ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 273.

²⁵⁹ Bleda, **a.g.e.**, s. 54. Kazım Nami (Duru) Bey, İzmir'de toplanan askeri, Cemiyet yanlısı bir tutum takınmaya sevk edenin yalnızca Doktor Nazım Bey olmadığını, burada Cemiyet'in İzmir şubesini açan Bursalı Tahir Bey'in de faaliyetlerde öne çıktığını bildirmektedir. Duru, **a.g.e.**, s. 27. Halil (Menteşe) Bey'e göre Cemiyet, subayların isyanı sonrasında Padişah'ın, Rumeli'ye Anadolu'dan yapacağı asker sevkiyatını öngörmüş, bu öngörünün gerçekleşmesi ihtimaline karşılık Selanikli Nazım Bey'i farklı bir kimlikle İzmir'e göndermiştir. Halil Bey, bu bilgiyi Nazım Bey ile 1907 yılı başlarında İzmir'de karşılaştığı sırada yaptıkları sohbete dayandırmaktadır. Ancak daha 1907 başlarında Cemiyet'in ihtilal hakkında bu derece detaylı bir plan yaptığı kuşkuludur ve hatıratlarda böyle bir plana rastlanmamıştır. Ahmet Rıza Bey, kendisinin 1908 yılı başlarında Mısır'a yaptığı seyahat neticesinde burada toplanan paralar yardımı ile Doktor Nazım Bey'in önce Selanik'e, ihtilalin başlaması ve İzmir'den Rumeli'ye asker sevkiyatı gündeme gelince de buradan, İzmir'e gittiğinden bahsetmektedir. Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 68. Ahmet Rıza Bey'i doğrulayan bir bilgiyi de M. Şükrü (Bleda) ve K. Nami (Duru) Bey vermektedir. Onlara göre de İzmir'de silâh altına alınan “*Redif*” kuvvetlerinin toplanması emrinden sonra Doktor Nazım Bey İzmir'e gönderilmiştir. Bleda, **a.g.e.**, s. 54 ; Duru, **a.g.e.**, s. 27.

²⁶⁰ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 273-274.

²⁶¹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 88.

²⁶² “*İki gün geçmeden*” Manastır'dan Cemiyeti sevince boğan bir haber, Şemsi Paşa'nın ölüm haberi, geldiğini belirten Kazım Nami (Duru) Bey'den anlaşıldığı kadarıyla Şemsi Paşa'nın Selanik ziyareti 5 ya da 6 Temmuz günü olmuş olmalıdır. Çünkü Paşa 7 Temmuz'da suikasta uğramıştır. Duru, **a.g.e.**, s. 28.

telaş, onu bir an önce harekete geçmesi noktasında çabaya sevk etmiştir. Kazım Nami (Duru) Bey, Cemiyet aleyhine girişimlerde bulunmak maksadıyla Selanik'e gelen Paşa'nın öldürülmesi için burada çok uğraştıklarını belirtmekte ancak fırsatını bir türlü bulamadıklarını ifade etmektedir.²⁶³

Şemsi Paşa, 7 Temmuz'da Manastır'a gelmiş, Saray'a çektiği telgrafta Manastıra geldiğini bildirdikten başka bölgede yaptığı soruşturmalar neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hangi bölgelerde kimlerden oluştuğu hakkında malumat alamadığını fakat Enver Bey'in de harekete geçmek üzere bulunduğu haberini aldığını belirtmiştir.²⁶⁴ Aynı tarihli başka bir telgrafında, 6-7 Temmuz gecesi Manastır sokaklarına asılan bildirilerden geniş bir cemiyetin harekete geçmek üzere olduğu bilgisini edindiğini, Padişah karşıtı bu "mel'un" hareketi bastırmak için hayatı pahasına gayret edeceğini bildirmektedir.²⁶⁵ Gerçekten de böyle olur. Saray'a gönderdiği telgraflardan sonra, Niyazi Bey ve arkadaşlarını aramak için Resne'ye gitmek üzere Manastır telgrafhanesinden çıkarak arabasına bineceği esnada "eşhâsimechûle tarafından endâht olunan(atılan) rovelver kurşunları" ile vurulur.²⁶⁶ Paşa, telgrafında belirttiği üzere hayatını, üzerine aldığı görev için harcamıştır.

Şemsi Paşayı vuran Âtîf (Kamçıl) Bey, kargaşalıktan yararlanarak kaçar ve izini kaybettirir.²⁶⁷ İlginç bir bilgi olması bakımından Niyazi Bey, hatıralarını yazarken, Şemsi Paşa'nın vurulduğunu söyledikten sonra bir dipnot ile, Paşa vurulduktan hemen sonra Allah'ın adaleti gereğince yağmur yağdığını, Paşa'nın kanını topraktan temizlediğini ve Teğmen Âtîf (Kamçıl) Bey'in kan izlerini de yok ederek saklanmasını kolaylaştırdığını belirtmektedir.²⁶⁸

Şemsi Paşa'nın vurulduğu günün gerek öncesinde, gerek sonrasında Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde daha başka yaralamalar ve cinayetler de meydana gelmiştir. Örneğin Manastır'da kaymakam rütbesinde bir subayın yaralanması, Osman Rifat Paşa'ya Teğmen Salim Bey tarafından ateş edilmesi, Selanik'te Yüzbaşı

²⁶³ Duru, **a.g.e.**, s. 28.

²⁶⁴ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 274.

²⁶⁵ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 275.

²⁶⁶ BOA, **BEÖ**, 08/C/1326 (Hicrî), Dosya No: 3352, Gömlek No: 251386.

²⁶⁷ Âtîf (Kamçıl) Bey'den öğrenildiği kadarıyla kendisi koşarken topuğundan vurulmuş ama yine de kaçarak kendisini bir ayakkabıcı dükkânına atmıştır. Ortalığın yatışması ile birlikte Cemiyet arkadaşları gelip onu alarak Mülazım Mahmud Bey'in yakın civardaki evine götürmüş ve tedavi altına almışlardır. Bleda, **a.g.e.**, s. 56-57.

²⁶⁸ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 277.

Bahaeddin Bey'in öldürülmesi gibi hadiseler ortaya çıkmıştır.²⁶⁹ Kazım Nami (Duru) Bey, bu hadiselerde Cemiyet'in herhangi bir etkisinin olmadığından bahisle, bu girişimlerin tamamıyla Cemiyet üyesi kimselerin kişisel çabasından ileri geldiğini vurgulamaktadır.²⁷⁰ Hatta ona göre Şemsi Paşa'nın öldürülmesi de Teğmen Âtîf (Kamçıl) Bey'in kişisel girişimlerinin sonucudur. Fakat ister Cemiyet'in bilfiil emri ile olsun, isterse de Cemiyet mensubu kişilerin ferdi teşebbüsleri ile olsun Şemsi Paşa olayı, Cemiyet'in bölgedeki nüfuzunu bir anda göklere çıkarmıştır. Bu durum, Cemiyet'e o zamana kadar şüphe ile yaklaşan kimselerin artık onun gücünden etkilenmeye başladığının da bir göstergesi olmuştur. Bunu kanıtlayan bir bilgiyi Ali Fuat (Cebesoy) vermektedir. O, Şemsi Paşa olayı karşısında Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın ne şekilde davranacağını Rahmi Bey'e sorduğunda ondan, Hıfzı Paşa'nın Cemiyet'in önemli üyelerinden olduğu cevabını almıştır.²⁷¹ Gerçekten de o günlerde Cemiyete üye olan Hıfzı Paşa, Şemsi Paşa olayı üzerinde kararlılıkla durmamıştır. Tahsin Paşa da, kurşunun bir subay tarafından atılmasının Cemiyet'in yeterince azimli olduğunun en açık delili olduğunu belirtmekle kalmamakta, bu hadise ile birlikte Saray ile Makedonya makamları arasındaki haberleşmenin tamamının Cemiyet kontrolünde olduğunun anlaşıldığını da ifade etmektedir.²⁷²

Şemsi Paşa gibi azimli, kararlı ve gözü pek bir adamının, aldığı yüksek emniyet tedbirlerine rağmen suikasta kurban gitmesi Padişah'ın, Cemiyet'in kararlılığı hakkındaki şüphelerini ortadan kaldırmıştır. Bu olay onun üzerinde o kadar etki bırakmıştır ki, Makedonya'da çeşitli bölgelere gönderdiği telgraflarda bu olayın faillerinin acilen bulunup, bölgede çok şiddetli tedbirler alınmasını emretmiştir.²⁷³

Paşa'nın öldürülmesi, Cemiyet'e göre Padişah'ın hürriyetçiler karşısında ikinci defa yenilgiye uğraması manasına gelmektedir. Öyle ki hatıratlarda oldukça geniş yer kaplayan, detayları ile anlatılan Şemsi Paşa olayı sonrasında Padişah ve Yıldız'ın fazla olmayan ümitlerinin de iyiden iyiye azaldığı sıkça belirtilmektedir. Örneğin Ali Canip (Yöntem) Bey, "*Şemsi Paşa gibi bir ejderhanın*" yok edilmesinin Padişah'ı "*can*

²⁶⁹ Duru, **a.g.e.**, s. 27, 33.

²⁷⁰ Duru, **a.g.e.**, s. 33.

²⁷¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 132.

²⁷² Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 268.

²⁷³ Paşa'nın ölümünü incelemek maksadı ile Harbiye'den, Umumi Müfettişlik'e gönderilen 10 Cemazeyilahir 1326 (10 Temmuz 1908) tarihli telgrafta Paşa'nın katilinin bulunması için acilen bir "*tahkik hey'eti*" kurulması ve zaman geçirmeden çalışmalara başlaması emredilmektedir. BOA, **BEO**, 10/Ca/1326 (Hicrî), Dosya No: 3353, Gömlek No: 251422.

evinden vurduğu”nu ifade etmektedir.²⁷⁴ O günlerde Padişah’ın yakın çevresinde bulunan Cemaleddin Efendi²⁷⁵ de onun bu olay sonrasında korkularının iyice arttığını, Sadrâzam Sait Paşa ile bazı devlet adamlarının karşı çıkmalarına rağmen yakında Kanunu Esasi’yi yeniden yürürlüğe koyacağını zannettiğini vurgulamaktadır.²⁷⁶ Ancak Padişah o tarihte Cemiyet karşıtı politikasını henüz değiştirmiş değildir, aksine onun üzerine gitmeyi sürdürecektir.

Halil (Menteşe) Bey, Padişah’ın zaman zaman kuşkusunu çeken Talat (Paşa)’nın bu olay üzerine polis çemberi ile Anadolu’ya gönderilmesi emrinden bahsetmektedir. Ancak Talat Bey’in, bu emri yerine getirecek olan Umumi Müfettişliğe giderek H. Hilmi Paşa’ya böyle bir olaya kalkışmasının kendi için iyi bir netice vermeyeceği manasında sözler söylediğini ve Paşa’nın bu sözler karşısında geri adım attığını da eklemektedir.²⁷⁷ Bu da göstermektedir ki Padişah, isyan hareketleri karşısında yeni tedbirler alma yoluna gidecektir. Buna karşılık Cemiyet de, Saray’a gönderdiği telgraflar vasıtasıyla Padişah’a baskı yapma siyasetini sürdürmektedir.

2.3.5. Makedonya’da Hürriyet’in İlanı

Bu sıralarda, ihtilalin kaderini derinden etkileyen bir olay, Firzovik Olayı, meydana gelmiştir. İncelenen hatıratların çok az bir kısmında ele alınan bu olayı Sina Akşin, 1908 yılı Haziran ayında Firzovik’te eğlenmek üzere hazırlığa başlayan yabancıların bu hareketlerinden kuşkulanan ve eğlencenin aslında Avusturya’nın o bölgeye asker çıkarmasını gizlemek maksadı ile tertip edildiğini düşünen Arnavutların,

²⁷⁴ Ali Canip Yöntem, “*Selânikte 10 Temmuz Sabahı*”, **Hatıralar, Resimler, Vesikalarla Yakın Tarihimiz**, c. 2, s. 257.

²⁷⁵ **Cemaleddin Efendi, (1848-1919)**, Sudûrdan Ahmet Halid Efendi’nin oğludur. 1848 yılında İstanbul’da doğmuş, eğitimini tamamladıktan sonra çeşitli rütbelerle ödüllendirilmiştir. Bunu müteakiben Cemaleddin Efendi, 1872’de Anadolu Kadıaskeri Arab-zade Atullah Efendi’nin mektupçuluğuna getirilmiş, sonra da Adliye Nezareti Dersaadet Birinci Mahkeme-i Ceza Dairesi Muharrirat Şubesi Muavinliği’ne tayin edilmiştir. 1877’de Mahkeme-i Hukuk Beşinci Mümeyyizliğine tayin edilen Cemaleddin Efendi, 1878’de Meşihat mektupçusu olmuştur. 1891’de Şeyhülislam olmuş, Meşrutiyet’in ilanından sonra da bu görevi sürdürmüştür. 1913 yılında Kamil Paşa kabinesinin istifası dolayısıyla Şeyhülislamlığı düşen Cemaleddin Efendi, M. Şevket Paşa kabinesinin, kendisini yurtdışına çıkarma kararı ile Mısır’a gitmiş ve 1919 yılında orada ölmüştür. Pakalın, **a.g.e.**, c. 4, s.100-113.

²⁷⁶ Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım**, Güven Basım ve Yay., İstanbul 1951, s. 82.

²⁷⁷ **Menteşe, a.g.e.**, s. 124.

silahlarıyla birlikte bölgede toplanmaya başladıkları bilgisi ile açıklamaktadır.²⁷⁸ Olayın içerisinde bizzat bulunmuş ve bu silahlı toplanmayı Cemiyet'in amaçlarına göre yönlendirmeyi başarmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Üsküp Heyet-i Merkeziyesi üyelerinden Jandarma Kumandanı Galip Bey ise; olayı çok daha farklı bir şekilde açıklamaktadır. Anılarında Galip Bey, Firzovik toplantısının aslında bir süre önce “domuz başı” adı ile yayılan bir meseleden²⁷⁹ ileri geldiğini belirtmekte ve bu toplantıda Şemsi Paşa'nın etkisinden bahsetmektedir.²⁸⁰ Cemiyet'in askeri faaliyetlere girişmesi ve Şemsi Paşa'nın Saray tarafından asi subaylar üzerine gönderilmesi ile birlikte Paşa, bölge Arnavutlarının dini yanlarından yararlanarak onları kendi tarafına çekmek istemiştir. Bu maksatla bölge halkına, Jön Türkler ve Cemiyet üyesi mektepli subayların Bulgarlar ile birleşerek daha önce “domuz başı” meselesinde olduğu gibi Müslümanlar aleyhine faaliyetlerde bulduklarına dair yaptığı telkinler neticesinde Firzovik'te üç dört gün içerisinde on beş bin silahlı adam toplanmıştır.²⁸¹

Bölgede daha önce ortaya çıkan ve bir iki gün içerisinde otuz bin kişiye ulaşan Firzovik toplantısı karşısında askeri güç kullanmak istemeyen Kosova Valisi M. Şevket Paşa, 8 Temmuz 1908 günü Galip Bey'i nasihat etmek üzere olay mahalline göndermiştir. Aynı gün bölgeye ulaşan Galip Bey, böyle bir topluluğu Cemiyet adına Saray'a baskı yapmaya sevk etmenin onu dağıtmaktan daha yararlı olacağını düşünmüş olmalıdır ki Cemiyet üyesi Kalkandelenli Emin Bey, Üsküp Jandarma Tabur Kâtibi

²⁷⁸ Akşin, **a.g.e.**, s. 76. Firzovik Olayı hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Külçe, **Firzovik Toplantısı ve Meşrûtiyet**, Kitabevi Yay., İzmir 1944.

²⁷⁹ 20 Ekim 1907 gününe tesadüf eden Ramazan Bayramı gecesi, Yakova kazası, İsmoliçe mahallesinde bulunan caminin önünde bir adet kesilmiş domuz başı bulunmuş ve cami duvarlarına kan ile haç işareti yapılmıştır. Bu durumu, bölgedeki Katoliklerin İslamiyet'e saldırısı olarak algılayan halk, Katoliklere hücum etmiş, birkaç kişi öldürülmüş ve birkaç ev yakılmıştır. Aynı günlerde bölgeye giden 18. Fırka Kumandanı Şemsi Paşa, olayları yatıştırılmıştır. Fakat bundan birkaç hafta sonra 3 Kasım 1907'de bu defa Prizren'in, Seydi Bey Camii avlusunda kesilmiş bir domuz başı bulunduğu haberi ortalığı yeniden karıştırmıştır. Paşa, bu ikinci olayı da sükûnete erdirerek Padişah tarafından birinci ferik rütbesi ile ödüllendirilmiştir. Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 6 (1 Temmuz 1966), s. 7-8.

²⁸⁰ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 6 (1 Temmuz 1966), s. 7.

²⁸¹ Paşa, bölge halkına yaptığı bir bildiri; “*Manastır'da bulunan mektepli zabitler, Jön Türk ve Bulgar komiteleriyle birleşerek İslâmlar aleyhine taarruzda bulunuyorlar. Padişahı düşürüp vatanı satacaklar. Dinini, devletini, vatanını seven arkandan yetişsin. Firzovik'te içtima etsin. (...) Vatan elden gidiyor. Manastır ve sair kasabaları bu hainler basmışlar, katliâm ile köyleri yağma ediyorlar. İmdad-ı İslâm için yetişiniz. Padişahımız sadık Arnavutlar'dan hizmet ve himmet ve muavenet bekliyor*” demektedir. Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 6 (1 Temmuz 1966), s. 8. Sina Akşin ve Galip Bey'in verdiği bilgilerden hareketle denilebilir ki Firzovik toplantısı, Akşin'in belirttiği üzere bölgenin Avusturya-Macaristan tarafından işgal edileceği kaygısı ile daha 1908 Haziranı ortalarında ortaya çıkmış olmalıdır. Diğer yandan, Galip Bey'in dediği on beş bin silahlı kişi, Şemsi Paşa tarafından bölgede yapılan telkinler neticesinde Firzovik'te daha önce başlayan toplantıya katılan kitle olmalıdır. Böylece 1908 Temmuzuna gelindiğinde bölgede 30.000 kişi toplanmış olmalıdır.

Preşovalı Recep Efendi, Petroviçeli Hacı Veysel Efendi, Ferhad Bey, Prizrinli Şerif ve Yahya Efendiler, Üsküplü Hoca Şâban Efendi, Hafız Receb Efendi gibi kimselerin yardımları ile burada toplanan halkı on iki gün içerisinde Saray'a karşı bir vaziyete getirmiştir.²⁸² On iki günün nihayetinde Padişah'a verilmek üzere Şeyhülislam ile Sadrazamlığa, toplantının amacını bildiren 20 Temmuz 1908 tarihli telgraf gönderilmiştir. 180 imzalı bu telgrafta, "(...) devletimizin muhafaza-i şevketi i'lây-ı şan ve ipkay-ı nâminı ve ahali kullarının refah ve saadetini temin için Sünnet-i Nebeviye (...)"den olan danışma usulünün yeniden tesis edilmesi için İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın toplanması gerektiği bildirilmiş ve Padişah'ın, halkın bu isteğini yerine getireceğine duyulan ümit dile getirilmiştir.²⁸³ Halkın bu telgrafına cevap gelmemiş olacak ki 22 Temmuz 1908'de Saray'a gönderilen başka bir telgraf ile Padişah'ın Meclis'i açmaması durumunda, elli bin Arnavut'un İstanbul'a yürüyeceği bildirilmiştir.²⁸⁴

1908 Temmuzunun ortasında Makedonya o kadar hareketlidir ki, 12 Temmuz günü İsmail Mahir Paşa heyeti saldırıya uğrar, 17 Temmuz'da Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşa vurulur, 15-24 Temmuz arasında Anadolu'dan sevk edilen ve Cemiyet'e karşı savaşması istenen on sekiz bin asker, Cemiyet'in telkinleri sonucu Meşrutî harekete dahil olur.²⁸⁵ Tüm bu olaylar, tabii Firzovik olayının etkisini de unutmamak gerekmektedir, Padişah'ın korkusunu büsbütün arttırır. Başka bir çare olarak II. Abdülhamid, sadakatinden yeterince emin olduğu Osman Fevzi Paşa'yı, ortaya çıkan isyan hareketlerini engellemek üzere Manastır ve Havalisi Fevkalâde Kumandanı unvanı ile görevlendirmiştir.²⁸⁶ Padişah'ın bununla da yetinmediğini belirten Niyazi Bey, Rumların Terakki ve İttihat Cemiyeti hakkındaki iyi fikirlerini zedelemek maksadı ile Münir adında bir casusunu bu tarihlerde Atina'ya gönderdiğinden bahsetmekte fakat bunda herhangi bir başarı kazanamadığını da eklemektedir. Cemiyet, Padişah'ın bu hamlesi karşısında Rum topluluğuna beyan ettiği bir bildiriye, amacını

²⁸² Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 6 (1 Temmuz 1966), s. 10. Y. Hikmet Bayur, Galip Bey'in Firzovik'te Cemiyet adına yapmaya çalıştığı şeyi, İsa Bolatin adında bir Arnavut'un Padişah adına yapmaya çalıştığını vurgulamaktadır. Fakat Galip Bey bu savaşın galip çıkmıştır. Bayur, *a.g.e.*, c. 2, s. 198.

²⁸³ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 6 (1 Temmuz 1966), s. 10-11.

²⁸⁴ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 262.

²⁸⁵ Akşin, *a.g.e.*, s. 76-77.

²⁸⁶ Padişah, isyan hareketinin mahiyetini hala tam olarak anlamamış olacak ki, Kazım (Karabekir) Bey, hatıralarında Padişah'ın, Osman Fevzi Paşa'ya hitaben, "bu işleri Hidiv yapıyor. Hilâfet mes'elesidir. Zabitlere bunu anlat ve nasihat et" dediğini bildirmekte ve bu yönde jurnaller almış olabileceğini ifade etmektedir. Karabekir, *a.g.e.*, s. 314.

gerçekleştirmesi sürecinde Rum kardeşlerinden, kendi yanında çalışmasa bile tarafsız kalarak şiddetli olayların yaşanmasına imkân vermemelerini beklemektedir.²⁸⁷

Şemsi Paşa'nın yerine, ondan daha tehlikeli olarak addedilen Osman Fevzi Paşa'nın getirilmesi karşısında Cemiyet, Padişah'ın bu hamlesini de boşa çıkarmak için hemen Eyüp ve Niyazi Beyler ile irtibata geçmiştir. 17 Temmuz 1908 tarihli, Eyüp Sabri Bey'den Niyazi Bey'e gelen telgraf, onda bir merak etkisi yaratmıştır. Telgrafta, kendisinin acilen Ohri'ye gelmesinin Cemiyet tarafından istenildiği yazmakta fakat nedeni belirtilmemektedir. Büyük bir heyecan ile Ohri'ye giden Niyazi Bey, burada kardeşinden, kendisinin Eyüp Sabri Bey ile birleşerek yaklaşık iki bin erle Manastır üzerine yürümesi gerektiği emrini öğrenmiştir. 20 Temmuz'da Eyüp Sabri Bey'in de Ohri'ye gelmesi ile birleşen iki çete, 21-22 Temmuz gecesi "*Ohri ve Resne Milli Taburları*" adı ile harekete hazırdır. Manastır üzerine harekete geçilmeden önce Niyazi Bey, her iki gruba, Cemiyet'in kendilerine verdiği Osman Fevzi Paşa'yı ikamet ettiği yerden almaları hususundaki emri tebliğ etmiş ve "*haydi aslanlarım*" diyerek hareket emrini vermiştir.²⁸⁸ Birlik, Manastır'a girdiğinde hükümete ait binalar hemen kuşatılmış ve telgraf telleri de kesilmiştir. Tatar Osman Paşa gece uykuda iken ikamet ettiği daireye giren Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler, kendisine hiçbir kötülük edilmeyeceği, bir süre için Resne'de misafir edileceğini belirttikten sonra Cemiyet'in Manastır merkezi tarafından hazırlanmış mektubu vermişlerdir (22-23 Temmuz).²⁸⁹ Mektupta Paşa'nın neden rahatsız edildiğine dair açıklama yapılmasından başka kendisinin başına gelen durumdan korkmaması gerektiği, Saray ile her türlü bağlantısının kesildiği ve hatta muntika kumandanlığında kendisi ile beraber çalışan bazı kimselerin de tutuklandığı, yeni ikametgâhında her türlü hazırlıkların yapıldığı ve buraya gitmeyi kabul buyurması gerektiği belirtilmiştir.²⁹⁰ Böylece Şemsi Paşa'dan sonra Padişah'ın çok güvendiği ikinci Paşa'sı olan Tatar Osman Paşa'da Cemiyet tarafından saf dışı edilmiştir.

Terakki ve İttihat Cemiyeti, bir yandan Cemiyet'e üye subaylar yardımı ile Padişah tarafından alınan askeri tedbirleri felce uğratarken, diğer yandan da Saray ve Sadareti, Meclisin toplanması ve anayasanın yeniden yürürlüğe konulması hakkında telgraf yağmuruna tutuyordu. Örneğin bunlardan 22 Temmuz tarihinde Manastır'dan

²⁸⁷ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 368 -371.

²⁸⁸ Niyazi Bey'in konuşmasının tamamı için bkz. Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 342-343.

²⁸⁹ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 346-347.

²⁹⁰ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 347-349.

gönderilen telgrafta, meşrutî yönetimin Pazar gününe kadar tesis edilmemesi halinde Manastır'da sivil, asker tüm halkın toplanarak İstanbul'a yürüyeceği Halife'ye yemin edilerek ifade ediliyordu.²⁹¹ Halil (Menteşe) Bey'den anlaşıldığı üzere Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si daha önceden Selanik'te Yalılar Mahallesi'nde Cemal Bey'in evinde yapılan bir toplantıda tüm şubelerin şiddet dolu telgraflar yolu ile Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesini talep etmesini kararlaştırmıştır.²⁹² Bu talep, zaten zaman zaman Saray'a iletiliyordu. Ne zaman ki Tatar Osman Paşa da Eyüp Sabri ve Niyazi Beyler tarafından zararsız hale getirilmiş işte bundan sonra Saray'ın telgraf makineleri gece gündüz susmamaya başlamıştır. Bunun yanında, 3. Ordu Kumandanı İbrahim Paşa, Manastır Valisi Hıfzı Paşa ve Genel Müfettiş H. Hilmi Paşa gibi görevlilerin abartı dolu telgrafları da Padişah'ı ikna etme yolunda etkili olmuştur. Manastır Valisi Hıfzı Paşa'dan 23 Temmuz günü Saray'a gönderilen bir telgrafta, Eyüp Sabri ve Niyazi Beylerin, Tatar Osman Paşa'yı alıp gittikleri, halktan da üç bin beş yüz kadar kişinin onlara katıldığı telaş içinde yazılmaktadır.²⁹³ Yine bugünlerde Müfettiş-i Umumi H. Hilmi Paşa, Saray'a çektiği bir telgrafta durumu abartarak, Cemiyet'e karşı durmanın imkânsızlığından bahsetmiş ve kendince Kanun-ı Esasi'nin ilanından başka çare kalmadığını bildirmiştir.²⁹⁴ Paşa, diğer bir telgrafında, Makedonya'da Cemiyet'e, kendinden başka üye olmayan kimsenin kalmadığından telaşla söz etmektedir.²⁹⁵ Kazım Nami (Duru) Bey, bu gibi görevlilerin olayları doğrulukla, sıcağı sıcağına Saray'a ilettiklerini ve böylece Padişah'ta Meşrutîyet'in ilan edilmesinin gerekliliği hissini uyandırdıklarını ifade etmektedir.²⁹⁶

Makedonya, Haziran ve Temmuz ayı içerisinde İstanbul'dan o derece kopmuş, o kadar bağımsız hareket etmeye başlamıştır ki, tarihler 23 Temmuz 1908'i gösterdiğinde Manastır'da Terakki ve İttihat Cemiyeti tarafından top sesleri altında Meşrutîyet ilan edilmiştir. Aslında Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si tarafından yapılan toplantıda Meşrutîyet, Selanik'te ilan edilecek ve bütün Rumeli aynı gün Selanik'in bu kararını uygulayacaktır.²⁹⁷ Fakat özellikle, Padişah karşıtı askeri hareketlerin merkezi olan

²⁹¹ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 347-349.

²⁹² Mentese, **a.g.e.**, s. 124.

²⁹³ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 367.

²⁹⁴ Pekmen, **31 Mart...**, s. 89-90.

²⁹⁵ Mayakon, **a.g.e.**, s. 55.

²⁹⁶ Duru, **a.g.e.**, s. 29.

²⁹⁷ Duru, **a.g.e.**, s. 30.

Manastır Merkezi dayanamayarak Selanik'in bu kararına uyamamış, bir gün öncesinde (23 Temmuz 1908) büyük coşku ile Hürriyet'in ilan edildiğini duyurmuştur.²⁹⁸

İlanı duyan dağdaki subayların, yabancı çetelerin şehirlere inerek halk ile sarmaş dolaş olduğunu bildiren Enver Bey, Selanik'e gitmek üzere Gevgili İstasyonu'na geldiğinde halk tarafından gösterilen övgünün büyüklüğünden ağladığını ifade etmektedir.²⁹⁹ Sivil, asker tüm Manastırlıların ellerinde “*yaşasın vatan, millet, hürriyet, müsavat, adalet, kardeşlik*” sözleri yazılı pankartlarla meydanlara koştuğunu belirten Niyazi Bey de her köşe başında Meşrutiyet'in getirileri hakkında yapılan nutuklara rastladığını vurgulamaktadır.³⁰⁰

Makedonya'da Cemiyet tarafından ilan edilen Meşrutiyet'ten Saray, sığağı sığağına haberdar edilir ve artık bu hareketi kabullenerek tüm ülkede Meşrutiyet'in ilan edildiğini bildiren tebligatı beyan ettirmesi istenir. Bu durum karşısında Padişah telaş ile Makedonya'daki mülki ve askeri idarelere gönderdiği telgraflarda ne gibi tedbirler alındığını sormaktadır. Bu telgraflardan birine 3. Ordu Kumandanı İbrahim Paşa, artık bölgede hiçbir şeyin yapılamayacağı, Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması ve Meclis'in açılması gerektiğini bildiren bir cevap vermiş ve böyle bir cevaptan sonra İstanbul'dan başka telgraf gelmemiştir.³⁰¹

Gelinen noktada, Jön Türk hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti yapıya yeniden kavuşturulması amacına hizmet ettiğini ifade etmek elzemdir fakat bu yapının devlet bünyesine kazandırılması sürecinde Jön Türklerin kendi aralarında fikir ayrılıkları ya da aykırılıkları ile baş etmek durumunda kaldığı ve bu nedenle aralarında bir bütünlük oluşturamadığı da bir gerçektir. Bu nedendir ki Jön Türk hareketi, Prens Sabahattin Bey grubunun bazı darbe girişimleri hariç tutulursa, Padişah'a karşı fiili bir harekette bulunamamış, bunun yerine basın ve yayın faaliyetleri ile ona karşı eleştiri yürütmekle meşgul olmuştur. Kabaca 1895-1908 arası yılları Jön Türk hareketinin aktif muhalefet dönemi olarak kabul edersek; Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen 13 yıllık süre

²⁹⁸ 3. Ordu'nun merkezi bulunması ve bünyesinde barındırdığı Askeri İdadi'den dolayı Manastır, Meşrutiyet'in ilan sürecinde Cemiyet'in merkezi konumunda bulunan Selanik'i geride bırakmıştır. Bu kanaati destekleyen bir bilgiyi Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de vermektedir. Ona göre II. Abdülhamid'in meşruti hareket karşısında aldığı tüm tedbirleri felce uğratan merkez Manastır'dır. Bu nedenle Meşrutiyet'i ilan etme şerefini de kendi üzerinde görmesi doğal karşılanmalıdır. Hasan Amca (Hasan Vasfi Kızıtaşı), **Doğmayan Hürriyet-Bir Devrin İçyüzü 1908-1918-**, Arba Yay., İstanbul Ekim 1958, s. 47.

²⁹⁹ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 125.

³⁰⁰ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 375-378.

³⁰¹ Duru, **a.g.e.**, s. 30.

içerisinde hareketin gerek yurtdışında ve gerekse yurtiçinde oldukça yayılmasına karşın Padişah'a karşı fiili hareketlerde bulunamamasını Jön Türklerin kendi aralarındaki ayrılıklarda aramak gerekmektedir. Zira bu düşüncenin izlerini başta Ahmet Rıza, Ali Haydar Mithat, İbrahim Temo, Ahmet Bedevi (Kuran), Halil (Menteşe) ve Mahir Said (Pekmen) Beyler gibi önde gelen Jön Türklerin anılarında görmek oldukça mümkündür. Özellikle M. Said Bey anılarında Jön Türkler arasındaki kişisel husumetler ile ayrılıkların Padişah tarafından sık sık kullanıldığını ve bu nedenle hareketin yeterli etkiyi sağlayamadığını sıkça belirten müelliflerdendir. Buna karşılık, Jön Türk hareketine oranla çok daha geç bir tarihte ortaya çıkan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, diğer bir deyişle İTC'nin yurtiçindeki Merkez-i Umumisi, Jön Türk hareketinden farklı olarak kuruluşundan itibaren Meşrutiyet'in ilanını askeri güç ile elde etme fikrine yönelmiştir. Bizce bu durum, Cemiyet bünyesinde subaylara geniş yer verilmiş olmasından kaynaklandığı gibi Cemiyet'in önünde yıllardır süren fakat henüz o tarihe kadar Sultan Hamid'i fiili bir geri çekilmeye yöneltemeyen ve bu anlamda başarısız olan Jön Türk hareketi örneğinin de yer almasından kaynaklanmaktadır. Zira incelenen hatıratlardan tespit ettiğimiz kadarıyla Jön Türk hareketi, Padişah'ın Meşrutiyet'i yeniden ilan etmesini sağlayacak güç ve baskıdan oldukça uzaktır. Zannımızca büyük oranda bu nedenle olmalıdır ki örneğin Talat, Kazım Nami (Duru), Mithat Şükrü (Bleda) Beyler gibi aynı zamanda TİC üyesi olan kişiler, Jön Türk hareketinin yeterli etkiyi sağlayamadığını ve sağlayamayacağını da sezmiş olduklarından, 1906'da yurtiçinde TİC ile aynı amaca yönelik fakat ondan tamamen bağımsız olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurmuşlar ve ona askeri gücü dayanak yapmışlardır. Bu durum, Meşrutiyet'i ilan ettiren hareketin niçin yurtdışı merkezli Jön Türk hareketi yerine yurtiçinde filizlendiğini de açıklamaktadır. Diğer bir ifade ile bu, meşruti hareketin fikri zemininin Jön Türkler tarafından oluşturulduğunu, buna karşılık Meşrutiyet'i ilan eden vurucu gücün yurtiçinden, ağırlıklı olarak da genç ve dinamik subaylardan geldiğini söylemekle eşdeğer niteliktedir.

Öte yandan, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kadrosuna bakıldığında bu insanların, Jön Türklerden fikri anlamda olduğu kadar iktidar, onun tanımı ve onu elde etme biçimine dair bazı farklılıklara sahip oldukları görülmektedir. 1895'ten başlamak üzere 1907'ye kadarki süreçte Ahmet Rıza Bey grubu önderliğinde gelişen İTC/TİC'nin, Meşrutiyet'in ilanına ilişkin söyleminde pozitivizm akımının etkisi ile olmalıdır ki birlik

ve ilerleme anlayışı evrimsellik ile açıklanmakta ve Meşrutiyet'in ilanı zamana ve olayların getireceği şartlara bırakılmaktadır. Bu nedenledir ki daha 1890'lı yıllarda Sultan Hamid'in ciddi bir böbrek rahatsızlığı geçirmesi, gelecek bir taht değişikliğinin sinyallerini verdiği için Jön Türkleri oldukça umutlandırmıştır. Fakat Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin genç, dinamik ve olayları yurtdışındakilere göre bizzat yaşayan, İmparatorluğun içerisinde yaşamak dolayısıyla olayların etkilerini bizzat hisseden ve yurtdışındakilere göre devletin içerisinde bulunduğu duruma derinden şahit olan gruba göre zaman, İmparatorluğun aleyhine işlemektedir. Her şeyden önce Makedonya'daki Osmanlı nüfuzu azaldığı oranda Avrupa nüfuzu artmakta ve bölge günden güne İmparatorluktan kopuşa doğru sürüklenmektedir. Onlara göre bu durumun en önemli sebebi Sultan Hamid'in sınır tanımaz idaresinde saklıdır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruti idarenin yeniden tesis edilmemesi halinde devletin geleceği ve kaderi Batılı güçlerce tayin edilecektir. Bu nedenle gerek İmparatorluğun durağan yapısından kurtarılması ve Avrupa'ya Osmanlıların da demokratik bir toplum olduğu, onların da hür şekilde, bir arada yaşayabileceği vurgusunun yapılabilmesi ve gerekse devlet üzerindeki reform taleplerinin ortadan kaldırılabilmesi amacıyla Makedonya'da başlayan hareket, kısa zaman içerisinde askeri isyan niteliği kazanmış ve hedefe yönelme noktasında aceleci davranarak Meşrutiyet'i ilan ettirmeyi başarmıştır.

Sina Akşin'in de vurguladığı üzere Meşrutiyet'i ilan ettiren kadronun ağırlıklı olarak aydın zihniyetli ve tahsilli gençler ile avamdan farklı olarak mülki ve askeri yönetici sınıfa mensup kişilerden oluşması, onların iktidarın tanımına ilişkin söylemleri üzerinde etkili olmuştur. Bir defa onlara göre Meşruti yönetim, o günkü şartlar dahilinde bir devlette uygulanabilecek en ideal yönetim düzenidir. Bu nedenle İttihatçılar, Meşrutiyet'in her derde deva olacağına, devletin kurtuluşu için yegâne kudretin onda saklı olduğuna inanmışlardır. Bu yönleri ile yönetilen sınıftan farklı oldukları oranda kendi aralarında bazı fikri bölünmeler dahi olsa Meşruti idarenin çağın gereklerine uygun en iyi yönetim biçimi olduğu inancı hepsinde ortaktır.

Öte yandan Meşrutiyet idaresinin çıkış notası her ne kadar Avrupa merkezli görünse de bu idarenin temeli sayılan meşveret(danışma) usulünün İslamiyet'te yer aldığı ve gerek Hz. Peygamber ve gerekse Hulefa-i Raşidin zamanında İslam ümmeti tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bundan dolayıdır ki Osmanlı gibi İslami esaslar üzerine kurulmuş ve şeraite dayanan geleneksel bir devletin Meşruti idare ile

yönetilmesi, çağın gereklerine uygun olduğu oranda şeriat ve en önemlisi de İslamiyet'e uygundur. Kanımızca bunun da etkisi ile olmalıdır ki Meşrutiyet'in ilanı için çalışan kadro zaman zaman Padişah ve Halife'nin meşruiyetini ve iktidarını kaybettiği eleştirisi ile onu dini kıskaca alma eğilimi de göstermiş ve Meşrutiyet'in meşruluğunu kanıtlama ihtiyacı hissetmişlerdir. Bizce bundaki en önemli amaç, Padişah ve Halife'ye karşı Makedonya'da başlatılan isyan hareketinin meşruluğunu topluma yayma ve toplum desteğini de elde etme isteğidir. Fakat aynı durum 1909 sonrası dönemde iktidara fiilen gelen İttihatçılara karşı da kullanılmış ve 1911 değişiklikleri esnasında hükümete Meclis-i Mebusan'ı fesih yetkisi verilmesine yönelik değiştirilmek istenen 35. maddenin tadilini önlemek maksadı ile muhalefet, “35. madde nedir bilir misiniz? 35. Madde demek, oruçla namaz yok demektir. Oruç otuz gün, namaz da beş vakit, etti 35!. İşte 35. madde!” gibi dini söylemlerle İttihatçı iktidarın meşruiyetini kaybettiğini ileri sürerek onu hırpalamaya çalışmıştır.³⁰² Olaya bu yönü ile bakıldığında, İttihatçıların 1908 öncesi dönemde iktidara yönelik olan dini söylemlerinin, 1908 sonrası dönemde kendilerine döndüğü görülmektedir.

Dini kriterler bir kenara bırakılırsa Meşrutiyet'i ilan ettiren kadronun, 16. Yy'ın ortalarından itibaren Avrupa'da para ekonomisinin yeniden canlanması ve örneğin Kuzey Almanya'da Hansa Birlikleri gibi savunma ve ticaret ortaklığına yönelik oluşumların ortaya çıkması neticesinde toplumsal katmanlar arasında ani bir giriş yapan burjuvazinin devlet siyasetinde üstlendiğine benzer bir görev üstlendiğini söylemek bizce elzemdir. Avrupa'da para ekonomisi ve zenginliğin kazandırdığı güç ile kral ve soyluların sınırsız yetkilerine karşı yeri geldiğinde unvan satın alma, yeri geldiğinde de kralları borçlandırma yolu ile onları kendisine bağımlı kılarak mutlak yetkilerine set çekme vazifesi yürüten burjuvazinin takındığı tavır, Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet'i ilan ettiren kadro üstlenmiştir. Fakat her yönü ile Batı dışı bir toplum olma özelliği gösteren Osmanlıların, Avrupa'nın geçirdiği süreci yaşayamaması dolayısıyladır ki Avrupa'da burjuvazinin maddi olanaklar etkisi ile yürüttüğü görevi Osmanlı'da İttihatçılar, ordu gücü ile yürütmek durumunda kalmışlardır çünkü Osmanlı toplumu, katmanlardan meydana gelmediği gibi yönetilen sınıf arasında herhangi bir toplumsal ayırım da bulunmamaktadır. Böylece Osmanlı tarihinin hiçbir döneminde toplumda bir sınıf ve güç mücadelesi de meydana gelmemiştir. Öte yandan Osmanlı

³⁰² Yalçın, “Meşrutiyet ve Taassup”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 3, s. 68.

İmparatorluğu'nda, Avrupa'da olduğu gibi burjuvaziyi siyasal bir güç olarak ortaya çıkarabilecek servet birikimi ve sermaye de bulunmamaktadır. İşte bu nedenlerdir ki İttihatçılar yönetimi doğrudan ele aldıklarında, hemen her alanda gayrimüslimlere oranla geride bulunan Türklere özellikle ticaret alanında canlılık kazandırmak istemişler ve milli bir Türk burjuvazisi yaratma çabasına yönelmişlerdir. Fakat bunda kesin bir başarı kazanıldığını söylemek yanıltıcı olacaktır zira bu başarının oranı üzerinde etkide bulunan birçok etken ortaya çıkacaktır. Bunlardan birisi ve bizce en önemlisi Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte başlayan partileşme hareketleri ve bu hareketlerin neden olduğu toplumsal kutuplaşmalardır. Şimdi bu kutuplaşmaların detayları irdelenecektir.

III. BÖLÜM

31 MART İSYANI'NA GİDEN SÜREÇ

3.1. İstanbul'da Hürriyet'in İlanı

Bir önceki bölümde, Tıbbiye'de ortaya çıkan muhalif hareketin zamanla yurtdışına kayarak Jön Türk hareketine dönüştüğünden, 1907 yılında Jön Türk hareketinin bir kolu olan Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin, bir yıl önce Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleştiğinden ve Makedonya'da ortaya çıkan askeri isyan hareketi sayesinde Rumeli'de Meşrutiyet'in ilan edildiğinden bahsedilmiştir. Fakat bu ilan, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin kendi başına aldığı bir karardır. Yani 23 Temmuz 1908'de Rumeli'de Meşrutiyet'in ilan edilmesinin hiçbir resmi yönü yoktur. Bu nedenle, Meşrutiyet'in resmi olarak ilanı Padişah'ın buyurduğu iradenin tebliğ tarihi olan 24 Temmuz 1908'dir. Şimdi de bir önceki bölümden farklı olarak bakış açımız İstanbul üzerine çevrilecek ve İstanbul'da Meşrutiyet'in ilanı sürecinde yaşananlar yine hatıratlar üzerinden ele alınacaktır.³⁰³

1 Haziran 1908 tarihinde Müfettiş-i Umumi H. Hilmi Paşa'dan gelen telgraf Saray'da ve özellikle de Padişah'ta soğuk duş etkisi yaratmıştır. Bu telgrafta H. Hilmi Paşa, İtalyan kaynaklardan elde ettiği bilgi üzerine sorumluluk bölgesinde “*Jön Türk, Ermeni ve Makedonya fesat komiteleri*”nin son toplantılarında kendilerine Selanik ya da Manastır'da bir yerde merkez kurduklarını ve kısa zaman içerisinde Padişah karşıtı fiili hareketlere girişeceklerini beyan etmektedir.³⁰⁴ Padişah'ın dikkatini bir anda Makedonya'ya kaydırmasına neden olan bu telgrafın ardından Görice'den, İstanbul'a gelen üç kişinin Padişah ile yaptığı görüşmede Cemiyet'e dair malumatlar vermesi de

³⁰³ Meşrutiyet devrini konu alan hatıratlardan başka, dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Nuran Yavuz (çev.) Kaynak Yay., İstanbul 2016 ; **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Bertay (çev.), Kaynak Yay., İstanbul 1985 ; **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Yavuz Alogan (çev.), Kaynak Yay., İstanbul 1999. Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1975. E. Edmonson Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, Nuran Yavuz (çev.), Pozitif Yay., İstanbul 2007. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, İletişim Yay., İstanbul 2009. Erik J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (çev.), İletişim Yay., İstanbul 2005. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi: Makaleler**, Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (der.), İletişim Yay., İstanbul 2006. Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yay., İstanbul 2010.

³⁰⁴ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 242. Paşa bu bilgiyi, o günlerde Makedonya'da Rusya dışındaki diğer büyük devletlere verilen bildirimlerden öğrenmiş olmalıdır.

ondaki kuşkuları arttırmıştır.³⁰⁵ Aynı günlerde, Makedonya'nın çeşitli bölgelerinden Padişah'a gelen jurnallerde hep aynı konuya vurgu yapılmakta ve bölgede kısa süre içerisinde faaliyete başlaması muhtemel gizli bir cemiyetin olduğu konusu işlenmektedir. Fakat, 22 Haziran 1908'de Osmanlı Devleti'nin Atina büyükelçisinden gelen telgrafta diğerlerinden farklı bir bilgi verilmektedir. Bu telgrafta, elçiliğe bağlı bir istihbarat memurunun, Makedonya'daki gizli Cemiyet'e üye olmayı başardığından bahsedilmekte ve Cemiyet'in İkinci ve Üçüncü Ordu subayları arasında büyük destek bulduğu vurgulanmaktadır.³⁰⁶

Bu telgraf aslında bir bakıma Padişah için dönüm noktası olmuştur zira II. Abdülhamid, o güne kadar edindiği bilgilerden, Makedonya'da ortaya çıkan hareketlerin geçici bir takım kıpırdanmalar olduğunu zannetmektedir. Fakat ne zaman resmi bir makamdan, Atina Büyükelçiliği'nden, subayların da işin içinde olduğuna dair bir haber almış, işte o zaman işin ciddiyetini gerçekten anlamıştır. Bunu, bu telgraftan az sonra Serasker Rıza Paşa'nın konu hakkındaki görüşlerini alması kanıtlamaktadır. Kendisine Makedonya'da, özellikle de subaylar arasında ortaya çıkan hareketlerin çözümünde izlenecek yol hakkında sorulan soru karşısında Paşa, "*Ceza kanunu mucibince muamele*" cevabını vermiştir.³⁰⁷ Padişah'tan sonra ordu hiyerarşisinde üstlerde yer alan Seraskerlik makamından böyle bir cevabın gelmesi Padişah'ı cesaretlendirmiş olmadır ki zamanı geldiğinde, yukarıda detayları ile ele alındığı üzere Padişah Şemsi ve Tatar Osman Paşalar gibi askeri yetkililer ile durumu lehine çevirmek istemiştir.

Makedonya olaylarının tırmandığı günlerden birinde, 21-22 Temmuz gecesi, II Abdülhamid Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'yı sadarettten almış ve yerine Sait Paşa'yı getirmiştir. Bu görev değişimi esnasında Rıza Paşa da Seraskerlikten alınmış ve Seraskerlik makamı yeniden Harbiye Nazırlığı'na dönüştürülmüştür.

Hatıratlarda, Sait Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinin nedeni hakkında kesin bir bilgi olmasa da II. Abdülhamid, hatıratına bu değişikliğin sebebinin anlamamıza yardım edecek bir bilgiyi işlemiştir. Padişah, verdiği bu bilgide sık sık Sadrazam

³⁰⁵ Görice'den gelen fakat kimliklerine dair elimizde herhangi bir bilgi bulunamayan bu üç şahıs Padişah'a, Makedonya'da Mason locaları tarafından desteklenen bir cemiyetin kısa zaman içerisinde faaliyete geçerek şiddet yolu ile Meclis-i Mebusan'ı açtırma ve Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydurma isteğinden bahsetmiştir. Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 242-243.

³⁰⁶ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 243.

³⁰⁷ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 249.

değiştirmesinin nedenini devletin iç ve dış siyasetinde görülen dalgalanmalara bağlamakta ve şöyle demektedir: “*Bazen İngiltere’yi yatıştırmak için Kâmil’i kullanmam icap ediyor, bazen de ihtiyar kurt Küçük Said’e ihtiyaç oluyor.*”³⁰⁸ İşte Makedonya buhranının hat safhaya ulaştığı bugünlerde de Said Paşa’ya ihtiyaç duymuş ve bu yönde bir karar vermiş olmalıdır.

M. Said (Pekmen) Bey, Ferit Paşa’nın azledilmesine neden olarak onun Arnavut olmasını ileri sürmektedir.³⁰⁹ II. Abdülhamid’in kızlarından Ayşe Sultan da M. Said Bey’i doğrular nitelikte bir bilgi vermektedir. Ayşe Sultan, Saray’da Avlonyalı Ferit Paşa’nın azledilmesine çok kişinin sevindiğini belirtmekte ve Paşa’nın görevden alınmasının, sadakatindeki samimiyetsizlik, “*Arnavut prensliği*”ni istemesi ve bu nedenle de isyanların “*müsebbibi*” olarak kendi çıkarına çalışması gibi etkenlerden ileri geldiğini savunmaktadır.³¹⁰

Rıza Paşa’nın Seraskerlikten niçin alındığı hakkında da incelenen hatıratlarda yine sadece M. Said (Pekmen) Bey bilgi vermektedir. Rıza Paşa’ya göre kendisinin görevden alınması 3. Ordu’yu mektepli subaylar ile doldurmuş olmasından kaynaklanmaktadır. İzzet Paşa (Mabeynci Arap İzzet Holo)’ya göre ise Rıza Paşa’nın azledilmesi, Padişah’ın bir yanlış anlamasından ileri gelmektedir.³¹¹ Fakat gerçekte ne Ferit Paşa’nın ne de Rıza Paşa’nın azledilmesinin kesin nedeni bilinmemektedir. Rıza Paşa’nın azli belki de Said Paşa’nın sadareti kabulünün ön şartı olarak sunulmuştur fakat henüz buna dair elimizde herhangi bir kanıt mevcut değildir.

Terakki ve İttihat Cemiyeti, Padişah’ın yaptığı bu değişikliği yeni bir savaş çağrısı gibi algılamıştır. Kazım (Karabekir) Bey, Padişah’ın bu hamlesini sert bir mücadele girişimi olarak değerlendirdiklerini belirtmektedir.³¹² A. İhsan (Tokgöz) Bey de, istibdadın köklü paşalarından birinin, yeniden Sadarete getirilmesi ve Seraskerlik

³⁰⁸ Sultan Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 103.

³⁰⁹ M. Said (Pekmen) Bey, Padişah’ın Cemiyet’e destek veren Arnavutlara sinirlenerek bu ırktan olan Ferit Paşa’yı azletmiş olabileceğini ifade etmek istemiştir. Pekmen, **31 Mart...**, s. 90. Fakat elimizde bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir kanıt mevcut değildir.

³¹⁰ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid**, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 131.

³¹¹ M. Said (Pekmen) Bey, Padişah’ın yanlış anlamasını şöyle izah etmektedir: Bir gün II. Abdülhamid, İzzet Paşa’yı, Rıza Paşa’ya göndermiş o da konuşulan konu hakkında fikirlerini söyledikten sonra, “*Kanun, kanun!..başka bir şeye aklım ermez!*” demiştir. Paşa, bu sözleri başka bir manada söylemiş olmasına rağmen II. Abdülhamid Kanun-ı Esasi anlamında anlamış ve Paşa’yı azletmiştir. Pekmen, **31 Mart...**, s. 90. Her ne kadar M. Said Bey’in hatıraları güvenilir olarak addedilmişse de incelenen kaynaklarda ve hatıratlarda bu bilgiyi doğrulayacak başka bir bilgiye rastlanmadığından Paşanın azli meselesini yalnızca bu olaya atfetmek doğru olmayacaktır.

³¹² Karabekir, **a.g.e.**, s. 325.

makamının adının değiştirilmesi ile Padişah'ın, Makedonya hareketini susturabileceğini zannettiğini vurgulamaktadır.³¹³ Oysa gerçekte durum çok daha farklıdır. Böyle bir sadaret değişimi artık Padişah'ın meşruti hareketin başarısını kabullenmeye başladığının ve meşrutiyetçi hareketin seyrine yönelik adımlar atacağına işaretidir.³¹⁴

II. Abdülhamid, bu gibi sadaret değişikliklerine başvururken bir yandan da sorunun farklı kişiler tarafından değerlendirilmesinin çözümü üzerinde etkili olacağını düşünmüş olmalıdır ki, danışmanlarının toplanarak konu hakkında tartışmalarını istemiştir. Aslında bu, Osmanlı Padişahlarının önemli meseleler karşısında zaman zaman başvurdukları bir uygulamadır. II. Abdülhamid de, dedelerinin çeşitli tarihlerde topladığı “*Meşveret Meclisi*” mahiyetinde bir meclisin toplanarak Rumeli'den gelen istek dolu telgrafların tartışılmasını ve kendisine ortak bir görüşün bildirilmesini istemiştir.

Aslında Sultan Hamid, Rumeli'de ortaya çıkan durum karşısında zaten Said Paşa'yı sık sık huzuruna çağırmakta ve Makedonya ahvali hakkında kendisinden görüş almaktadır. Onun bu defaki isteği daha fazla devlet adamından meselenin çözümü hakkında fikir almaktır. Böyle bir maksat çerçevesinde toplanan vekiller heyetine Şeyhülislam ile bazı yüksek rütbeli kumandanlar da katılmış ve Makedonya meselesi ele alınmaya başlanmıştır.³¹⁵

Toplantı esnasında Padişah'a gönderilen tehdit dolu mesajlardan oluşan telgraflar İzzet Paşa tarafından heyete sunulmuş ve Padişah'ın acil olarak görüş beklediği bildirilmiştir. Haşim Paşa, telgraflarda istenenlerin reddedilmesi ve sorumluların şiddetle cezalandırılmasını istemiş, Memduh Paşa kararsızlıkla onu onaylamış, Kâmil Paşa³¹⁶'nın mütalaası anlaşılammış, Said Paşa da kararsızlık içerisinde kalmıştır.³¹⁷ Aslında Said Paşa o güne kadar Padişah'ın olaylar karşısında sert

³¹³Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 154.

³¹⁴ Akşin, **a.g.e.**, s. 77.

³¹⁵ M. Selâhaddin, **a.g.e.**, s. 23.

³¹⁶ **Mehmed Kâmil Paşa, (1832-1913)**, 1831 yılında Lekoşa'da doğmuştur. Topçu Yüzbaşısı Salih Ağa'nın oğludur. Eğitimini müteakip Mısır'a giden Kâmil Paşa, 1860'ta yeniden Kıbrıs'a gelerek, Kıbrıs Evkaf Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1863'te, Kıbrıs'ın Tuzla kazası kaymakamlığına, sonra da Beyrut Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. 1869'da Halep, 1871'de Kudüs, 1875'te önce Sakız, sonra yeniden Beyrut Mutasarrıflığı'na atanan Kâmil Bey, 1879'da Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı İnzimamı ile İntihabı Memurini Mülkiye Komisyonu Başkanlığı'na getirilerek Saray'a girmiştir. Bundan sonra rütbesi Paşalığa kadar yükseltilmiş ve 1885-1913 tarihleri arasında toplamda dört kez sadrazamlık yapmıştır. Bab-ı Ali baskını ile son sadaretinden indirilen Paşa, 1913 tarihinde ölmüştür. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1347-1441.

³¹⁷Pekmen, **31 Mart...**, s. 90-91.

bir tutum ile mukabele etmesi taraftarıdır fakat o gün muhtemelen bu derece büyük bir sorumluluğun altına girmek istemediğinden fikrini beyan etmemiştir.

Bir süre sonra Padişah'ın huzuruna çıkan İzzet Paşa, heyetin tam bir kararsızlık içerisinde olduğunu ve kesin bir görüş etrafında toplanamadığını ifade etmiştir. Bu olaydan sonra M. Said (Pekmen) Bey, İzzet Paşa'dan dinlediği kadarıyla Paşa'nın Padişah'a, "*Şimdi bunlara müsâade ederseniz gürültü bertaraf olur. Sonrası kolay ve rey-i şâhânelerine muhavveldir(bırakılmıştır).*" Dediğini ve buna karşılık Padişah'ın da "*Peki öyle olsun!*" Diye karşılık verdiğini ifade etmektedir.³¹⁸ Böylece Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılacağına dair mazbatanın hazırlanmasını isteyen II. Abdülhamid, İzzet Paşa'yı bu emri yerine getirmesi için korku, telaş ve karamsarlıkla bekleşen vekiller heyetine göndermiştir.

O günlerde Saray'da bulunan Tahsin Paşa da M. Said Bey'i doğrular nitelikte bilgiler vermektedir. Paşa, 9 Temmuz 1324 (22 Temmuz 1908) akşamı geldiği halde vükela heyetinin hala kesin bir kararda uzlaşmadığını duyan Padişah'ın bir süre sessizce düşündükten sonra, Mabeynci İzzet Paşa'ya, "*(...) heyeti vükelâya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz!*" dediğini ifade etmektedir.³¹⁹ A. Fuat (Cebesoy) da bazı kelime değişiklikleri ile de olsa, Tahsin Paşa'nın söylediklerini doğrulamaktadır.³²⁰

Tahsin Paşa'nın verdiği bu bilgiye benzer bir takım bilgileri Âtîf Hüseyin Bey ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi de, bizzat II. Abdülhamid'den dinledikleri kadarıyla hatıralarına işlemiştir. Âtîf Hüseyin Bey, 20 Mart 1910 tarihli hatıralarında sabık Padişah'ın, vükela heyetinin kararsızlığı üzerine onların kararını beklemeyerek, bizzat telgraf başına geçtiğini ve Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplantıya davet eden emri gerekli yerlere ulaştırdığını bildirmektedir.³²¹ Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ise, Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde Padişah'ın, Meşrutiyet'i koruyup devam ettireceğine dair ettiği yemin esnasında kendisine, "*(...) vekillerin kararını beklemeksizin Meclis-i Meb'usan'ın açılmasına emir verdim*" dediğini belirtmektedir.³²² Bunun yanında Celal (Bayar) Bey de anılarında, Kâmil Paşa'nın

³¹⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 91.

³¹⁹ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 266.

³²⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 133-134.

³²¹ Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s. 86

³²² Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hâtıralar (1908-1913)**, Ziyâeddin Engin (yay. haz.), Tercüman 1001 Temel Eser Serisi No: 119, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978, s. 34-35.

söylemiş olduğu bir cümleyi³²³ referans vererek, kararsızlığa düşen vekillerin imdadına Padişah'ın Meclisin açılması yönündeki kararının yetiştğini ifade etmektedir.³²⁴

Yukarıda anlatılan olay, Saray ve Padişah ile yakın ya da uzak bazı kişilerin hatıralarına ve S. Akşin'in konu ile alakalı eserinde geçen "(...) kapıkulu zihniyetinden başka Abdülhamit kuruntuları ile şartlandırılmış vezirler, bir türlü beklenen kararı veremeyince" cümlesine istinaden yazılmıştır. Fakat Şemsettin Kutlu tarafından yayına hazırlanan Said Paşa'nın hatıralarında durum çok farklı olarak ele alınmaktadır. Tarih araştırmalarında hatırat türünün kullanımı hakkında detaylı araştırmalara sahip bulunan Ali Birinci, her ne kadar Ş. Kutlu tarafından yayına hazırlanan hatıratların güvenilirliği³²⁵ konusunda şüphe edilmesi gerektiğini vurgulasa da biz, yukarıda bahsi geçen konunun bu hatıratta farklı şekilde ele alınmasından dolayı, onu görmezden gelmek istemedik.

Ş. Kutlu tarafından yayına hazırlanan Said Paşa'nın hatıralarında, yukarıda başka kaynaklara dayanarak ele aldığımız konu detaylıca işlenmektedir. Said Paşa hatıralarında, Sadrazamlığa getirildiğinin ikinci günü Saray'a çağırıldığını belirtmiş ve Babıâli'ye vardıktan sonra Padişah tarafından huzura beklendiği haberini almıştır. Huzura çıktığında kendisine, Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılması hakkında sorulan soru üzerine konu hakkında bir malumatının olmadığını bildirmesi Padişah'ı öfkelenmiştir. Padişah'ın, konu hakkında niçin bilgisi olmadığını sorması üzerine Paşa, Babıâli'ye bu yönde bir telgrafın gelmediğini beyan etmiştir. Bundan sonra Padişah, kendisine vekiller heyetinin Saray'da toplanarak Makedonya meselesini görüşmesini emretmiştir. Bir süre sonra Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi dışındaki vekillerin gelmesi ile toplanan meclis, çalıştığı süre boyunca Rumeli'den Saray'a gönderilen yüz, yüz elli kadar telgraf üzerinde yoğunlaşmış fakat kesin bir karara varamamıştır.

Karamsarlıkla geçirilen bir süreden sonra Said Paşa ortaya atılarak, Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasına dair bir mazbata hazırlayacağını söylemiş, buna muhalefet eden vekillerin olup olmadığını sormuş ve bir iki muhalifin, "*Kanun-ı Esasî feshedilmiş değildir ki yeniden yürürlüğe konsun*" sözleri karşısında "*ifadede*

³²³ Celal (Bayar) Bey'in referans verdiği Kâmil Paşa'nın bu cümlesi şöyledir: "*İçimizde bunu (muhtemeldir ki Meşrutiyet'in yeniden ilanını) Sultan Abdülhamid'e teklif edebilecek bir yiğit tasavvur olunamadığından mütehayyir bir halde idik.*" Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 135.

³²⁴ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 135 – 136.

³²⁵ Birinci, **a.g.e.**, s. 69-70.

hata etmiş olduğu”nu beyan etmiştir.³²⁶ Düzeltilen kelimelerin ardından Paşa, yeniden herhangi bir itirazın olup olmadığı konusunda ortamı yoklamış ve ardından mazbatanın bu yönde yazılmasına oy birliği ile karar verilmiştir. Bundan sonra Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa ile Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa mazbatayı beraberce yazmışlardır.

Paşa'nın hatıratında verdiği bu bilgileri, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz** adlı dergide konu ile ilgili çıkan hatıra parçacığı da desteklemektedir.³²⁷ Dergide yayımlanan “*10-23 Temmuz 1908'de Yıldız Sarayında Neler Olmuştu*” başlıklı yazıda, anlatanın Sadrazam Sait Paşa olduğu beyan edilmekte ancak yazıyı kimin kaleme aldığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Fakat içerik, bazı kelime farklılıkları ile birlikte Ş. Kutlu tarafından neşredilen hatırat ile örtüşmektedir. Diğer yandan, İsmail Müştak (Mayakon) ve Halil (Menteşe) Beyler'in hatıralarında verdikleri bilgiler de Said Paşa'yı doğrulamaktadır.³²⁸

Tüm bunlara karşın H. Cahit Bey de, detay vermeden kısa bir cümle ile Meşrutiyet'in ilanına giden günlerde Saray'da toplanan vekiller heyetinin Padişah'ı memnun etmek maksadı ile istibdat yönetiminin sürdürülmesi yönünde telkinlerde bulunduğunu ifade etmektedir.³²⁹

23-24 Temmuz gecesi Saray'da toplanan vükela heyetinin ne yönde karar verdiği hakkında elimizde kesin bilgi bulunmamaktadır. Fakat Sait Paşa'nın, başından beri meşruti harekete karşı bir tavrının olduğu bilinmektedir. Hatta Padişah tarafından zaman zaman Saray'a çağırılması ve kendisine danışılması göz önünde bulundurulursa, Padişah'ın harekete karşı aldığı tedbirlerde Paşa'nın da etkisinin olduğu düşünülebilir. Şu da bir gerçektir ki, Cemiyet'in isteklerine karşı başından beri muhalif konumda bulunan Paşa'nın, vekiller heyetinin toplandığı günde, fikir değiştirmesi pek akla yatkın görünmemektedir. Bu durumu kanıtlayan bir bilgiyi o günlerde Padişah'a yakın konumda bulunan Tahsin Paşa vermektedir. Tahsin Paşa'dan anlaşıldığına göre Padişah, Sadrazam Said Paşa'yı bugünlerde³³⁰ huzuruna çağırılmış ve ona Makedonya olayları hakkında Sadarete getirilmesinden önceki düşüncelerini sürdürüp sürdürmediğini sormuş

³²⁶ Nurer Uğurlu (der.), **İkinci Meşrutiyet'in İlanı**, Örgün Yay., İstanbul Şubat 2008, s. 312.

³²⁷ (Yazar Yok), “*10-23 Temmuz 1908'de Yıldız Sarayında Neler Olmuştu*”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz**, c. 2, s. 275-277.

³²⁸ Müştak, **a.g.e.**, s. 54 ; Mentese, **a.g.e.**, s. 125.

³²⁹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 92 (27 Temmuz 1935), s. 215.

³³⁰ Said Paşa'nın 22 Temmuz 1908'de Sadarete getirildiği düşünülürse, bu konuşma 22-24 Temmuz arasındaki bir günde olmuş olmalıdır. Aynı tarihlerde Yıldız'da vükela heyeti de toplanmak üzere olduğuna göre Said Paşa'nın bugünlerde Makedonya olayları karşısındaki sert tavrını hala koruduğu ihtimali yüksektir.

ve bu soruya karşılık Paşa, Rumeli'den gelen isteklerin şiddet ile reddedilmesi gerektiği yönündeki düşüncesini belirtmiştir.³³¹ Bu nedenle heyet-i vükela mazbatasının Meşrutiyet'in ilanı yönünde yazılması zayıf bir ihtimaldir. Paşa'nın hatıralarını II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında yazdığı ve hatıratların yazılmasının bir amacının kişinin kendisini yüceltmek olduğu düşünülürse, Paşa'nın kendisini Meşrutiyet'in ilanında hak sahibi olarak göstermek amacıyla böyle bir bilgi verdiği sonucuna ulaşılabilir. Fakat ne olursa olsun bu konu hakkında kesinleşmiş bir bilginin varlığından söz edilememektedir.

Said Paşa başkanlığında toplanan vekiller heyeti etkisi ile olsun ya da olmasın II. Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması kararını vermiş ve 10-11 Temmuz 1324 (23-24 Temmuz 1908) gecesinde bu yönde bir irade buyurmuştur. Böylece 24 Temmuz 1908 tarihli gazetelerde ufak bir Tuğra-yı Hümayun altında şu tebligat yer almıştır: *“Tesis-i celili Hilâfetpenahi olarak Kanunu Esaside sureti teşekkülü beyan olunan Meclisi Meb’usanın içtimaa davet olunması şerefmüteallik buyurulan iradei seniyei hilâfetpenahi icabı âlisinden bulunmuş ve hükmü celili bilcümle vilâyatı şahane ve veliliklerle, elviyei(sancaklar) gayri mülhaka mutasarrıflıklarına tebliğ kılınmış olmakla oraca da Kanunu mezkûrda münderiç(yer almış, içinde) sıfatı haiz âzanın intihabının icrası tensip kılındı.”*³³²

24 Temmuz 1908 tarihli gazetelerin hemen hepsinde yer alan gösterişsiz, heyecansız ve resmi ağızla yazılan birkaç satırlık bu bildirim, tahmin edileceği üzere halk üzerinde hiçbir etki yaratmamıştır. Öyle ki Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in bir tespiti, Padişah'ın resmi tebliğine rağmen gazetelerde halkı heyecana sürükleyecek yeni bir hürriyet ruhunun henüz oluşmadığını anlama noktasında ilginçtir. H. Cahid Bey, bugün çıkan bir gazeteyi dikkatle incelediğini fakat Meşrutiyet'in ilanına rağmen gazetenin, bir öncekinden hiç bir farkının olmadığını, istibdat gazeteciliğinin *“cansız”* ruhunun hala şiddetle hissedildiğini vurgulamaktadır.³³³

İncelenen hatıratların çoğunda, İstanbul'da 24 Temmuz sabahı gazete alan hemen herkesin bu ufak resmi tebligat karşısında şaşkınlığının gözlerinden okunduğundan fakat kimsenin konu hakkında ağzını açmaya cesaret edemediğinden

³³¹ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 265.

³³² **İkdam**, 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908)

³³³ Yalçın, *“Meşrutiyet Hatıraları (1908-1918)”*, **Fikir Hareketleri Dergisi**, c. 3, sa. 71 (28 Şubat 1935), s. 292.

bahsedilmektedir. 24 Temmuz sabahı iskelede bir gazete alıp birkaç satırlık resmi tebligatı okuduktan sonra hayretler içerisinde kalan A. İhsan (Tokgöz) Bey gibi Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey de yüz ifadesindeki şaşkınlığı ve tedirginliği gizleyememiş, etrafına şaşkın gözlerle bakmaya başlamıştır. Her iki müellif de istemsizce yapmış oldukları bu gözlemlerinde, gazeteyi okuyan insanların yalnızca bir noktaya odaklandığını, bir süre kımıldayamadığını, hayret dolu bakışlarını gazeteden kaldıramadığını ifade etmiş ve kimsenin tebligat hakkında bir kelime bile söyleme cesaretini gösteremediğini belirtmiştir.³³⁴ Dahası, Galip Kemalî Bey, tebligatı okuyanların nefeslerinin kesildiğini söylemenin abartı olmayacağını vurgulamış, kimsenin yanındakine yan gözle bakmaya bile cesaret edemediğini ifade etmiştir.³³⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere İstanbul, 10 Temmuz sabahına gözlerini tereddüt, şaşkınlık ve korku içerisinde açmıştır.

Peki bu duruma neden ne idi? Gazetelerde bizzat Padişah tarafından irade edilen ve Meclis-i Mebusan'ın açılması kararını bildiren tebligata rağmen İstanbul, yıllardır beklediği bugünü niçin sessizlik ve tedirginlik içerisinde geçiriyordu? Bu sorunun yanıtı aslında 1878'de bizzat II. Abdülhamid tarafından verilmişti. Padişah, geçmişte de Meşrutî idareyi ilan etmiş fakat bir süre sonra Saray'ın egemenliği altındaki merkezi yönetime yönelmişti. Yine aynı politikayı uyguluyor olabilir, gösterme bir ilan ile kendisine karşı olanları tespit etme siyaseti güdüyor olabilirdi. Yani II. Abdülhamid, halka karşı bir oyun oynuyor olabilirdi çünkü Abdülhamid ismi o günlerde, istibdat ve sürgün kelimeleri ile o kadar bütünleşmişti ki ufak bir heyecana kapılıp Padişah ve onun idaresi hakkında söylenecek bir söz, yıllarca süren mahkûmiyete, sürgüne ve kısacası hayatların mahvına sebep olabilirdi.

Hatıratlarda bu mütalaamızın izlerini görmek mümkündür. Örneğin, Cemil (Topuzlu) Bey³³⁶, gazetelerde ilan edilen tebligat üzerine arkadaşı Filoksera Cemal

³³⁴ A. İhsan Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 3 ; Galip Kemalî Söylemezoğlu, **Hariciye Hizmetinde Otuz Sene: Mutlakîyet-Meşrutîyet ve Milli Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler 1892-1922**, c. 1, Saka Matbaası, İstanbul 1950, s. 170.

³³⁵ Söylemezoğlu, **a.g.e.**, s. 170.

³³⁶ **Cemil Topuzlu, (1866-1958)**, İskeçeli Topuzoğlu Yusuf Ziya Paşa'nın oğludur. 1866 yılında Üsküdar'da doğmuştur. Babasının görevi dolayısıyla Şam'a giderek Şam Askerî Rüşdiyesi'ni bitiren Cemil Bey, 1879'da Kuleli Askerî Tıbbiyesi'ni bitirmiş ve 1886'da Maltepe Hastanesi'nde göreve başlamıştır. 1887'da tıp eğitimi için Paris'e gitmiş, ünlü Profesörlerden eğitim almıştır. 1895'te İstanbul'a dönem Cemil Bey, önce Haydarpaşa Hastanesi Operatörlüğü'ne, sonra da Aristidi Paşa'nın yerine Serfirryat-ı Hariciye muallimliğine tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren gösterdiği başarı dolayısıyla rütbesi ferikliğe kadar yükseltilmiş olan Cemil Bey, 1897'de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiyye-i Umumiye üyeliğine seçilmiştir. 1905'te müşirliğe terfi olunmuş, 1908'de Tıp Fakültesi Başkanlığı'na

Bey'in, "*acele etmeyiniz, sevinmeyiniz*" dediğini yazmakta ve onun, II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk yıllarda da buna benzer bir politika izlemesi dolayısıyla ilana çekince ile yaklaştığını ifade etmektedir.³³⁷ Ayrıca Orhan Kemalî Bey de, Cemal Bey ile aynı düşünceleri paylaşmakta ve geçmişte olduğu gibi bu gelişmenin de II. Abdülhamid'in politik manevralarından biri olabileceğini vurgulamaktadır.³³⁸

Bu ve bunun gibi düşünceler nedeni ile 24 Temmuz 1908 günü, İstanbul'da sıradan bir gün gibi oldukça sönük olarak geçmiştir. Kaldı ki ilandan iki gün sonra ortaya çıkan bir olay, Zaptiye Nazırlığı'na istibdat döneminin damgalı adamlarından Hamdi Bey'in getirilmesi, Abdülhamid'den çekinen kimselerin bu tutumlarında ne kadar haklı olduklarını göstermiştir.

Makedonya'da ve İstanbul'da ayrı kişiler/oluşumlar tarafından sahiplenilen Meşrutiyet'i aslında kim ilan³³⁹ et(tir)miştir? İncelenen hatıratların çoğunda bu konu hakkında kesin bir görüş birliği olduğu savunulamaz. M. Selahaddin Bey'e göre, İTC gibi zayıf bir grubun baskısı ile ilan edilemeyecek derecede mühim bir olay olan Meşrutiyet'in ilanında, Padişah'ın bu yöndeki isteği ile onun baskısından bıkan ve patlama derecesine gelen vekiller heyeti, memurlar ve halk etkili olmuştur.³⁴⁰ Fakat M. Selahaddin Bey, Makedonya'da ortaya çıkan askeri olayları göz ardı etmiş olmalıdır. Ayrıca hatıralarını 1918 yılında yazması, dönemin olaylarından etkilendiğini ve hatıralarına da bu yönde bilgiler eklediğini göstermektedir. Buna karşılık Rahmi (Apak) Bey, Meşrutiyet devrimini ordu içerisinde teşkilat kuran Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin yaptığını fakat esas vurucu gücün Genç Türklerin eserleri ile büyüyen, Pangaltı Harp Okulu'nda yetişen subaylardan geldiğini ifade etmiştir.³⁴¹ Celal (Bayar) Bey de, Jön Türklerin yurtiçinde ortaya çıkan askeri hareketlerde herhangi bir etkisinin olmadığını

tayin edilmiştir. Sürdürdüğü bu görevden 1911'de istifa etmiş fakat bu defa da İstanbul Vilayeti Vali Vekaleti memuriyetine getirilmiştir. 1914'te valilik görevine asaleten getirilmiş, fakat çok geçmen buradan da istifa etmiştir. 1919'da Şehreminliği'ne getirilen Cemil Bey, Cumhuriyet'in ilanından sonra da tıp alanında üstün hizmetlerde bulunmuştur. Tıp dalında uluslararası alanda kurulan cemiyet üyeliklerine de seçilen Cemil Bey, 1958 yılında ölmüştür. Pakalın, **a.g.e.**, c. 5, s. 1-17.

³³⁷ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 82-83.

³³⁸ Ögütçü, **a.g.e.**, s. 40.

³³⁹ Esasında Kanun-ı Esasi hala yürürlüktedir ve İTC ile Padişah arasında geçen tüm mücadele Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulması ile Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılıp açılmayacağına dairdir, bu nedenle Meşrutiyet'in yeniden ilanı gibi bir durum söz konusu olamaz fakat literatüre yerleşen tabir "*Meşrutiyet'in ilanı*"dır . Bu nedenle biz de geleneksel akıma uyararak bu tabiri tercih edeceğiz.

³⁴⁰ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 24.

³⁴¹ Apak, **a.g.e.**, s. 27.

savunmakta ve devrimi esas olarak Cemiyet'in yurtiçi kadrosunun gerçekleştirdiğinden bahsetmektedir.³⁴²

Ali Haydar Mithat Bey de Celal Bey'i doğrulayan bilgiler vermektedir. Hürriyet'in ilanı esnasında Avrupa'da bulunan Ali Haydar Bey, Avrupa gazetelerinin Meşrutiyet başarısını, Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde bulunan Jön Türkler ile Osmanlı topraklarında teşkilatlanmış Terakki ve İttihat Cemiyeti arasında paylaştığını beyan etmekte fakat esas başarının, Resne'de, Manastır'da, Selanik'te çalışanlara ait olduğunu bildirmektedir.³⁴³ Bunların yanında, Şerif Paşa³⁴⁴, Burhan (Felek)³⁴⁵, Hüseyin Kâzım Kadri gibi kimselerin hatıratlarında da Meşrutiyet'in ilanında ordu ve Cemiyet'in kesin bir etkisinden söz edilmektedir.³⁴⁶

Aslında, hatıralarında bir şekilde Terakki ve İttihat Cemiyeti adını zikreden müellifler dolaylı da olsa Meşrutiyet'in ilanında Cemiyet'in etkisinden bahsetmektedirler zira Cemiyet'in kuruluş amacı Meşrutiyet'in ilanını sağlamaktır. Tüm bunlara karşılık II. Abdülhamid, Meclisi Mebusan'ın açılmasına dair iradesinde halka, “*eserim olan Kanun-u Esasi ve Meclis-i Mebusan*” diye hitap ederek, Meşrutiyet'in

³⁴² Bayar, a.g.e., c. 1, s. 182-183.

³⁴³ Ali Haydar Mithat, a.g.e., s. 189.

³⁴⁴ **Mehmed Şerif Paşa, (1865-1951)**, 1865'te İstanbul'da doğmuştur. Babası, Hariciye Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet Reisleri'nden Kürt Said Paşa'dır. İlköğrenimini tamamladıktan sonra Paris'e giderek Saint-Cry Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. Daha okuduğu yıllarda Paris Sefareti İkinci Kâtipliği'ne getirilmiş, 1888'de de Bürüksel Sefareti Ateşemiliterliği'ne atanmıştır. Daha sonra rütbesi ferikliğe yükseltilerek Stocholm Elçiliği'ne tayin edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Türkiye'ye dönen Şerif Paşa, İTC'nin Pangaltı Kulübü reisini yapmış fakat bu süreçte Cemiyet ile çatışmaya girdiğinden 1909'da Paris'e yeniden gitmiştir. Burada zamanını İTC'ye muhalefet etmekle geçirmeye başlayan Şerif Paşa, 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastı dolayısıyla gıyabında idama mahkûm edilmiştir. Mütareke döneminde Kürçülük faaliyetlerine yönelmiş ve Kürt halkının çoğunlukta yaşadığı bölgelerin sınırını çizmiştir. Bu nedenle Milli Mücadele yıllarında, ayrılıkçı faaliyetlerle suçlanan Paşa, 1921'den sonraki hayatını, kızı ile evlenen Kont Pelorini Manzoni'nin, İtalya'daki evinde geçirmiş ve 1951 yılında burada ölmüştür. Ali Birinci, “*Şerif Paşa*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 39, TDV Yay., Ankara 2003, s. 1-2.

³⁴⁵ **Burhan Felek, (1889-1982)**, 11 Mayıs 1889'da İstanbul'da doğmuştur. Ortaöğrenimini Ravza-yi Terakki, Üsküdar İdadisinde, yükseköğrenimini Hukuk Fakültesinde tamamlamıştır. Evkaf İnşaat Başkâtipliği, Ticaret Bakanlığı Hukuk Müşavirliği ve lise öğretmenliği yapmıştır. 1907'de Anadolu Kulübünü, 1922'de Ali Sami Yen ve Yusuf Ziya Öniş ile Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nı oluşturmuştur. **Donanma** gazetesinde başladığı muhabirlik hayatını, 1918'de **Tasviri Efkâr**'da spor muhabirliği yaparak sürdürmüştür. 1924'ten itibaren, **Vatan, Millet, Yeni Ses, Milliyet, Tan, Cumhuriyet** gazetelerinde çalışmış, 1969'dan 1982'ye kadar da **Milliyet**'te köşe yazıları yazmıştır. Türk Basın Birliği'nin kurucuları arasında yer alan Burhan Bey, 1982'de İstanbul'da ölmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. 4, s. 2111.

³⁴⁶ Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet**, Nehir Yay., İstanbul 1990, s. 19 ; Burhan Felek, **Yaşadığımız Günler**, Milliyet Yay., İstanbul Nisan 1974, s. 26 ; Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım İstanbul/Trabzon/Selanik/Suriye**, İsmail Kara (yay. haz.), Dergâh Yay., İstanbul Haziran 2000, s. 70-71.

ilanını kendi lütfu gibi göstermek istemiştir.³⁴⁷ Bu durum yani Meşrutiyet'in ilanında kimin daha çok payı olduğu ya da onun bir ihtilal mı yoksa ihsan mı olduğu sorunsalı, hürriyet nümayişlerinin izlediği seyir üzerinde de etkili olmuştur.

3.2. Hürriyet Nümayişleri

Makedonya'da ve İstanbul'da farklı kişiler/oluşumlar tarafından farklı tarihlerde ilan edilen Meşrutiyet karşısında halk, aydınlar ve vatansever kimseler farklı şekillerde tepkiler vermiş, bu olayı farklı kişilere atfederek kutlamıştır. Bu nedenle hürriyet nümayişlerini incelerken o günlerde, "*Hürriyet Kâbesi*" denilen Makedonya ile "*Kahpe Bizans*" denilen İstanbul'u ve Anadolu'yu ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

23 Temmuz günü Manastır'da başlayan ve saatler içerisinde Makedonya'nın büyük kısmına yayılan Meşrutiyet'in ilanı hadisesi halkta o güne kadar görülmemiş bir coşku meydana getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'e diz çöktüren asıl merkez olan Manastır'da top atışlarını duyan halk, meydanlara akın etmiş ve buralarda hadiseden haberdar olmuştur. Bundan sonra başlayan sevinç gösterileri ve kucaklaşmalar insanların zihninde o denli yer etmiştir ki, yıllar sonra yazılan hatıratlarda bile o günkü coşku ve heyecan açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

Resneli Niyazi Bey, Manastır'da Meşrutiyet'in ilanını duyan Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve diğer dini grupların birbiriyle sarmaş dolaş olduğunu ve ortalığın adeta bir bayram yerine döndüğünü ifade etmektedir.³⁴⁸ Enver Bey de hatıralarında, Müslüman-Hıristiyan halk ile memurlar, askerler, dini liderler, Harbiye Mektebi öğretmenleri, öğrencileri ve daha birçok başka grubun Manastır Hükümet Konağı önünde toplandığını, hep bir ağızdan, "*Yaşasın Millet! Meşrûtiyet! Hürriyet!*" diye bağırarak sevinç çığlıkları attığını beyan etmekte ve meydana Bulgar rahiplerinden Pop Goşo Efendi'nin Bulgarca ve kendisinin de Bulgarca ve Türkçe nutuk söylediğini, bunun ardından da meydana bir nutuk patlaması yaşandığını ifade etmektedir.³⁴⁹ Bu

³⁴⁷ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 23.

³⁴⁸ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 375.

³⁴⁹ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 123.

esnada, geleneksel bir kutlama aracı olarak top seslerinin işitildiğini, askerinin selam vaziyetinde dizildiğini ve Müslümanların hep birlikte dua ettiklerini de eklemektedir.³⁵⁰

Manastır'da Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, Türk, Bulgar, Sırp, Rum, Ulah gibi çetelerin dağlardan şehir ve kasaba merkezlerine indiğini belirten Halil (Kut) Bey ile Abdülmecid Fehmi Bey, daha aylar öncesine kadar birbirlerini öldürmekte, köy ve mezra basmakta yarış yapan Gayrimüslim çetelerin Meşrutiyet'in ilanı sonrasında birbirleri ile kucaklaşmalarını hayretle anlatmaktadır.³⁵¹

24 Temmuz günü Manastır'da coşkulu bir bayram hazırlığına girişen ahali her tarafı hürriyet, adalet, eşitlik, kardeşlik gibi dövizlerle süslemiştir. Resne'de, halkın "*yaşasın ordu, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaşasın millet, yaşasın vatan, yaşasın hürriyet, müsavat, adalet, kardeşlik*" sözlerinin meydanları inlettini belirten Niyazi Bey, yollarda grup grup toplanan halkın Meşrutiyet'in ilanında emeği olduğu bilinen ya da düşünülen kimseleri, özellikle de subayları omuzlarda taşıdığını ifade etmektedir.³⁵²

Tikveş'te ise, 24 Temmuz günü Padişah'ın Meclis-i Mebusan'ı toplantıya davet eden telgrafından sonra halkın memnuniyetinin daha da arttığını bildiren Enver Bey, çoğu kimsenin ilanını kansız biçimde gerçekleşmesi dolayısıyla duyduğu şükranı büyük bir heyecanla dile getirdiğinden bahsetmektedir.³⁵³ İbrahim Temo da, Meşrutiyet'in ilanından sonra halka büyük bir özgüvenin geldiğini bildirmekte, bundan dolayı bazılarını "*kanatları açılmış horoz*"a benzetmekte ve ayrıca geçmişin hafiyeleri ile Padişah yanlısı kişilerin, ilandan sonra adeta yeni rejimin savunucusu kesildiklerini yazmaktadır.³⁵⁴

Selanik'te de durum, Manastır'dan farklı değildir. Burada da İttihatçı subaylar ile Terakki ve İttihat'a karşı olan sevgi ve hürmet hat safhadadır. Hasan Vasfi Bey³⁵⁵,

³⁵⁰ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 123-124.

³⁵¹ Kut, **a.g.e.**, s. 53 ; Abdülmecid Fehmi, **Manastır'ın Unutulmaz Günleri**, Ayşe Şen, Ali Birinci (yay. haz.), Akademi Kitabevi, İzmir 1993, s. 6-12.

³⁵² Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 376 , 378.

³⁵³ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 124.

³⁵⁴ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 186.

³⁵⁵ **Hasan Vasfi Kızıtaşı, (1884-1961)**, 1884'te Karadağ'da doğmuştur. Çerkez Recep Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini müteakip Kuleli Askeri İdadisi'ne, sonra da Harbiye'ye girmiştir. Fakat dönemin politik havasından etkilenen Hasan Bey, Harbiye'yi bırakarak politikaya yönelmiştir. Başlangıçta ateşli bir İttihatçı olan Hasan Bey, daha sonra muhalefete geçmiş ve Halâskar Zabitan grubuna katılmıştır. Bundan dolayı müebbet kalebendlik cezasına çarptırılmış, 1. Dünya Savaşı ile birlikte sürüldüğü Bodrum'dan İstanbul'a dönmüştür. Dönüşünden sonra Bahriye Nezareti'nde çalışmaya başlayan Hasan Bey, Cemal Paşa'nın güvenini kazanarak Suriye'ye gitmiş ve Ermeni Muhacirin Müfettişliği'ne

Osmanlı'nın hareketli şehirlerinden biri olan Selanik'in Meşrutiyet'in ilanı sonrasında adeta "*kaynadığı*"nı söylemekte, Selanik halkının, hürriyetin ilanını takip eden günlerde uyku uyumadığını söylemenin abartma olmayacağını vurgulamakta ve Selanik sokaklarının, caddelerinin, gazinolarının gecenin her saatinde dolup taşan ve sevinçten el ele tutuşup "*hora tepen*" insanlarla kaynadığını ifade etmektedir.³⁵⁶

Manastır'da olduğu gibi Selanik'te de 23 Temmuz'u 24 Temmuz'a bağlayan gece bir bayram havasında geçmiştir. Olimpos Meydanı'ndaki kahvehane ve meyhanelerde adım atacak yerin kalmadığını beyan eden Behiç (Erkin) Bey, ehliyetli, ehliyetsiz hemen herkesin içinden geldiği gibi Meşrutiyet'in faydaları hakkında söylevler verdiğini vurgulamakta ve bu söylevler karşısında ortaya çıkan alkışların meydanı inlettğini belirtmektedir.³⁵⁷ Behiç Bey'i doğrulayan bir bilgiyi, nümayişleri bizzat yaşayan Kazım Nami (Duru) Bey de vermektedir. Kazım Nami Bey, Hürriyetin ilanını takip eden günlerde Olimpos Meydanı'nın hınca hınç bir kalabalıkla dolup taşığını, balkonlardan halka hitap edenlerin dışında bazılarının yüksek yerlere ve arabalara çıkarak söyleve başladığını yazmakta, bunları yazarken de Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne karşı duyulan şükranın bir ifadesi olarak ona karşı sevgi haykırışlarının yapıldığını ifade etmektedir.³⁵⁸

Selanik'te nümayiş ve sevinç gösterilerinin saati yoktur. Halk adeta gece ile gündüzü aynı anda yaşamaktadır. Kentten sabahlara kadar yükselen davul zurna sesleri arasında subaylar, silahlı çeteler, askerler ve halk sevinç çılgınlıkları atmaktadır.³⁵⁹ İskele Meydanı, Beyazkule'nin önü, Örtülü Çarşı, Kerimefendi ve Paminonda gibi yalıların bayraklarla donatıldığını belirten M. Şükrü (Bleda) Bey, Genç Türkler ile Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler başta olmak üzere İttihatçı subayların resimlerinin kapışıldığını ifade etmektedir.³⁶⁰ Öyle ki Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra Manastır'dan Selanik'e gelen Enver Bey'i istasyonda halk, alkışlarla karşılamış ve bu karşılama karşısında kendini borçlu hisseden Enver Bey bir konuşma yapmıştır. "*Vatandaşlar!*"

atanmıştır. Mütareke döneminde İstanbul Polis Müdürlüğü'ne kadar yükselmiş, Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre Atina'da, 1920'lerin sonunda da Bulgaristan'da yaşamaya başlamıştır. Bulgaristan'da yaşadığı dönemde Türkiye için casusluk görevini ifa etmiştir. Faaliyetlerinin Bulgarlar tarafından öğrenilmesi ile Türkiye'ye dönen Hasan Vasfi bir süre öğretmenlik ve gazetecilik yaptıktan sonra ölmüştür. Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 7-8.

³⁵⁶ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 40-41.

³⁵⁷ Erkin, **a.g.e.**, s. 81.

³⁵⁸ Duru, **a.g.e.**, s. 30-31.

³⁵⁹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 41.

³⁶⁰ Bleda, **a.g.e.**, s. 67.

diye başlayan ve “Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!” nidaları ile biten konuşmasında Enver Bey, Meşrutiyet’e kavuşulmasından duyduğu şükranı dile getirmekle kalmamış, adeta bir uyarı mahiyetinde esas görevin şimdi başladığını, Meşrutiyet’i ilerletip yüceltmenin din ayrımı yapmadan tüm Osmanlı vatandaşlarının en önemli görevi olduğunu belirtmiştir.³⁶¹ Bu gibi sözleri bir “*Hürriyet Kahmanı*”ndan duyan halkın ne çeşit bir duygu seline kapıldığı az çok tahmin edilebilir.

Makedonya’da ortaya çıkan büyük coşku, Cemiyet tarafından Padişah’a karşı bir baskı malzemesi olarak kullanılmak istenmiştir. Bu bağlamda Kazım Nami (Duru) Bey, Selanik’te ortaya çıkan bu heyecanı, önce 3. Ordu Kumandanı Müşir İbrahim Paşa’nın konağına yönlendirmiş ve kendisi saklanarak gelişmeleri izlemiştir. Yolda coşkulu kalabalık, hemen o gün Büyük Rifat denilen Doktor Rifat tarafından yazılan ve Udi Ahmet tarafından bestelenen, “*Dünyada emsali adîm yaptık bir inkılâp/Hainleri, alçakları, zalimleri ettik harap*” bestesi ile Namık Kemal’in, “*İşte adu karşıda hazır silâh/Arş yiğitler vatan imdadına!/Arş! İleri arş bizimdir felâh(kurtuluş)/ Arş yiğitler vatan imdadına*” marşını ve yine Namık Kemal’in yazdığı, “*Amâlimiz, efkârımız ikbali vatandır/Serhad bize, kal’a bize hâki bedendir/Osmanlıyız, zinetimiz kanlı kefendir/Kavgada şehadetle bütün kâm(zevk) alırız biz/Osmanlıyız can veririz, nam alırız biz*” dizelerini haykırmıştır.³⁶² Kalabalık daha sonra da Umumi Müfettiş H. Hilmi Paşa’nın evine yönelmiştir. Burada Paşa, Padişah’ın Kanun-ı Esasi’nin yürürlüğe konulmasına dair yaptığı tebliğden bahsetmiş ve buna karşılık kalabalıktan “*kahrolsun*” nidaları yükselmiştir.³⁶³ Bu yönü ile bakıldığında Meşrutiyet’in, Rahmi (Apak) Bey’in de dediği gibi Namık Kemallerin, Ali Süavilerin, Mithat Paşaların eseri olmadığı söylenebilir mi?³⁶⁴

Hürriyet’in ilanında emeği geçen asker ve sivil kimselerin de halk arasına karışarak gösterilerde boy göstermesi, halkın coşkusunu tahmin edildiği üzere bir kat daha arttırmıştır. Fakat Kazım Nami (Duru) Bey’in de dediği gibi böyle karışık zamanlarda ortaya çıkan coşku ve heyecanın önünün alınması pek zordur.³⁶⁵ Bu nedenle o günlerde Selanik’te ortaya çıkan coşku, bazı kimselerin hayatına mal olmuştur. Bölge halkının, Padişah ve onun idaresine karşı beslediği kin ve nefret o dereceye varmıştır ki,

³⁶¹ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 126.

³⁶² Duru, **a.g.e.**, s. 31-32.

³⁶³ Duru, **a.g.e.**, s. 32.

³⁶⁴ Apak, **a.g.e.**, s. 27.

³⁶⁵ Duru, **a.g.e.**, s. 33.

Meşrutiyet'in ilanını duyan bazı aşırı kindar kimseler ya da gruplar baskı ve öldürme faaliyetlerine girişmişlerdir. Kazım Nami (Duru) ile Ali Canip (Yöntem) Beylerden öğrendiğimize göre, 24 Temmuz sabahı Selanik mezarlığında Kanun Yüzbaşı İbrahim, Merkez Kumandanlığı'nda Kanun Zabiti Süvari Yüzbaşı Ali ve Selanikli bir sivil (Ali Canip Bey'e göre bu kişi Selanikli gözlüklü Hidayet adında biridir) ölü olarak bulunmuştur.³⁶⁶ Öldürülme nedeni olarak tahmin edileceği üzere bu kimselerin hafiyeye olduğu öne sürülmüşse de bu cinayetlerin, kişisel husumetlerden kaynaklanma ihtimali de vardır. Fakat neden ne olursa olsun, 10 Temmuz (24 Temmuz) sabahına Selanik halkı cinayetlerle uyanmıştır.

Fakat ortada bir gariplik vardır. Halkı ürkütmesi gereken ölümün soğuk yüzü onları adeta kendine çekmektedir. Halk, yerde kanlar içerisinde yatan cesetleri görmek için akın akın gelmekte, kendi kendilerine “*Bunlar mı idi, evler yıkan, ortalığı kana bulayan jurnalciler, bunlar haa...Oh hele şükür geberip gitmişler...*” gibi cümleler eşliğinde cesetlere tükürmekte ve rahatlamaktadır.³⁶⁷ Bu olay, Selanik halkının Saray ve onun idaresi lehine çalışanlara karşı kinini gözler önüne sermek bakımından ilginçtir. Zannediyoruz ki, Makedonya'ya “*Hürriyet Kâbesi*” yakıştırmaları ve buna karşılık İstanbul'a da “*Kahpe Bizans*” denmesi şimdi daha iyi anlaşılabilir.

Meydana gelen cinayetlerin yanında, nümayişler sırasında aşırı coşkuya kapılan halk zaman zaman hükümet dairelerine dayanmakta, kimi zaman birkaç isim vererek, kimi zaman da bir liste yardımı ile istemediği memurları makamlarından atmakta ve geçmiş devrin hesabını sormaktadır. Hatta bu durum Balıkesir'de o kadar şiddetli bir hal almıştır ki vali M. Ali Aynî Bey'in şikâyetleri neticesinde Cemiyet bölgeye, “*Biz bina-yı istibdadı yıktık. Lâkin orada bazı müteğallibe şunu, bunu istemeyiz diye zat-ı sami-i hasafet muttasıflarını taciz ediyorlarmış. Bunların kâffesini derhal derdest ile mahfuzen Selânik'e gönderin.*” Cümlelerini içeren bir telgraf göndermiştir.³⁶⁸

Selanik, o günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi olması dolayısıyla tarihi günler yaşamaktadır. Cemiyet'in başarısını kutlamak ve Meşrutiyet coşkusu yerinde yaşamak için çeşitli vilayetlerden, kasabalardan, hatta köylerden seçilmiş heyetler Selanik'e akın etmekte, tebriğe koşmaktadır.

³⁶⁶ Duru, a.g.e., s. 33 ; Ali Canip Yöntem, “*Selânikte 10 Temmuz Sabahı*”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 2, s. 258.

³⁶⁷ Bleda, a.g.e., s. 67.

³⁶⁸ Mehmet Ali Aynî, **Hatıralarım**, İsmail Dervişoğlu (yay. haz.), Yeditepe Yay., İstanbul Ekim 2009, s. 75.

İstanbul'dan da tebrik için Selanik'e gidenler az değildir. Bunlar arasında; “*Hacei Evvel*” diye bilinen Ahmet Mithat Efendi, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Prens Sabahattin Bey, Müzika-i Hümayun Viyolenselcisi Cemil Bey, Tamburi Cemil Bey, tiyatrocu Burhaneddin Tepsi Bey gibi ünlü simalar da Selanik ve Manastır ruhunu yerinde görmek ve yaşamak için çeşitli tarihlerde bölgeye gitmişlerdir.³⁶⁹

Görüldüğü üzere Makedonya, 23 Temmuz'dan itibaren daha doğrusu Meşrutiyet ve ilan kelimelerini işittiği andan itibaren sevinç gösterileri ile çalkalanmaya başlamıştır. Bu gösteriler, büyük oranda Terakki ve İttihat Cemiyeti ile İttihatçı subaylara yöneltilmiştir. Ancak 24 Temmuz'da Padişah'ın Meclis'i Mebusan'ın toplanması için vilayetlere gönderdiği tebliğden sonra Padişah lehine gösterilerin olmadığını söylemek de yanıltıcı olacaktır. Fakat bu bölgedeki genel coşku İttihat ve Terakki Cemiyeti, özellikle de halkın “*Hürriyet Kahramanı*” diye addettiği İttihatçı subaylara yöneliktir. Hatta Enver Bey, kendisine gösterilen ilginin büyüklüğünden o derece duygulanmıştır ki, halkın kendisi gibi “*en hakîr hizmetçisine*” karşı gösterdiği coşkuyu ve hürmeti görünce, Sultan II. Abdülhamid'in, halkın isteği yönünde adım atmış olması halinde kendisine karşı gösterilecek sevinç ve hürmetin büyüklüğünü tasavvur edemeyeceğini ifade etmiştir.³⁷⁰

TİC'nin bir şubesinin yer aldığı Edirne ve etrafında ortaya çıkan nümayişlerde de halk, Meşrutiyet'in ilanında emeği geçen İttihatçı subayların isimlerini “*yaşasın*” nidalarıyla anmaktadır. Burada da Selanik ve Manastır'da olduğu gibi bir anda hatipler türemiş ve Meşrutiyet'in faziletlerine yönelik konuşmalar yapılmaya başlanmıştır. Nümayişler burada da neşe ve coşku içerisinde ilerlemekte, sivil ve askerlerden oluşan bir grup Dedeâğaç, Dimetoka, Sofulu ve Edirne arasında dolaşarak N. Kemal'in Vatan Yahut Silistre piyesini icra etmekte ve hatta gösterim esnasında heyecanına yenik düşerek hayatlarını kaybedenler bile olmaktadır.³⁷¹ Sanıyoruz ki bu durum, Meşrutiyet'in ilanının yarattığı coşkuyu anlamada oldukça yeterlidir.

Fakat Edirne ve havalisi nümayişlerinin, Makedonya'da ortaya çıkan gösterilerden bir farkı vardır. Burada Padişah'a, Selanik'te olduğu gibi “*kahrolsun*” nidaları ile hakaret edilmemekte, aksine, “*Sayei şahanede, felâketten kurtulduk*”

³⁶⁹ Duru, **a.g.e.**, s. 34-35.

³⁷⁰ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 127.

³⁷¹ Apak, **a.g.e.**, s. 34.

manasında sözler söylenmektedir.³⁷² Bu durum bir süre böylece artarak devam etmiş ve nihayetinde Edirne’de, Padişah’ın tahttan indirilerek tutsak edildiğine dair ortaya çıkan söylentiler 1 Ağustos 1908’de askerinin ayaklanmasına neden olmuştur.³⁷³

24 Temmuz 1908 günü Makedonya top atışları eşliğinde Meşrutî yönetimi kutlarken, İmparatorluğun merkezi İstanbul, kutlama yapmak şöyle dursun, ilanının mahiyeti hakkında sohbet dahi edememekte, tedirginlik havası içerisinde bulunmaktadır. Öyle ki o gün İstanbul ve Makedonya arasında seyahat eden biri sanki iki farklı devlet arasında seyahat ediyor hissine kapılacaktır. Oysa 24 Temmuz günü Selanik’ten Edirne’ye, Lübnan’dan Yemen’e kadar İmparatorluğun bütün coğrafyasında Meclis-i Mebusan’ın yeniden toplanması irade buyrulmuştur. İstanbul, bunun farkına vararak 24 Temmuz’un şokunu atlattıktan sonra işler değişecek ve Osmanlı payitahtı muazzam gösterilere sahne olacaktır.

24 Temmuz ve bunu takip eden günlerde İstanbul’da da olağanüstü hava hakimdir. Öyle ki bugünlerde İstanbul’da yaşayan kimselerin yazdığı hatıratların çoğunda bu coşkulu hava detayları ile ele alınmaktadır. Galip Kemalî (Söylemezoğlu), Hasan Vasfî (Kızıtaşı) ve Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyler’den öğrendiğimize göre İstanbul’da kutlamalar ilk olarak Babıali Caddesi’ndeki kütüphaneler, matbaalar ve dükkanlara asılan Meşrutîyet bayrakları ile başlamıştır.³⁷⁴ Abdülkadir Kemalî (Öğütçü) Bey, buralara asılan bayrakların aynı gün içerisinde Esirpazarı terzilerine acele ile diktirildiğini yazmaktadır.³⁷⁵ H. Cahit Bey de, zafer kazanıldığından dolayı bayrak asılmadığını, aksine bayrak asıldığı için zafer kazanıldığını belirtmekte ve dakikalar sonra Babıali Caddesi’nin kırmızı beyaz renginde bir “çiçek bahçesi”ne bezendiğini ifade etmektedir.³⁷⁶

Bayrakları gören meraklı halk caddeyi tıka basa doldurmuş ve ortalık bir anda birbirine Meşrutîyet’in faziletlerini anlatmaya çalışan insanların sohbetleri ve nutukları ile çınlamaya başlamıştır. Bundan başka, Padişah’ın Meclis’in toplanmasına dair iradesinin gazetelerde yayınlanmasından saatler sonra bu durumun II. Abdülhamid’in bir oyunu olduğunu düşünen kimselerce ve özellikle de Cemiyet’in İstanbul merkezince

³⁷² Apak, **a.g.e.**, s. 34.

³⁷³ Edirne’de ortaya çıkan bu isyan, **Meşrutîyet’in İlk İsyanı** başlıklı bölümde detaylı şekilde ele alınacaktır.

³⁷⁴ Söylemezoğlu, **a.g.e.**, s. 171 ; Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 18 ; Yalçın, “*Meşrutîyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 73 (14 Mart 1935), s. 326.

³⁷⁵ Öğütçü, **a.g.e.**, s. 44.

³⁷⁶ Yalçın, “*Meşrutîyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 73 (14 Mart 1935), s. 326.

halk, gösterilere davet edilmiş, umumi heyecan Saray ve Babıali'ye yönlendirilmek istenmiştir. Rıza Nur Bey, Padişah'ın, Meclis-i Mebusan'ı içtima davet eden ilanının sönük ve kuruluşundan şüphe ettiğini, bu durumu onun bir oyunu olarak algıladığını belirtmekte, bu oyuna karşılık halkın harekete geçirilerek Saray'a baskı yapması ve Padişah tarafından bir lütuf gibi gösterilmeye çalışılan Meşrutiyet'in sağlamlaştırılması gerektiğini vurgulamaktadır.³⁷⁷ Bu amaçla da arkadaşı Emrullah Efendi ve Said Beyler yardımı ile daha 24 Temmuz günü Tıbbiye talebesini ayaklandırmıştır.

Günün Cuma olması ve Cuma Selamlığı dolayısıyla Yenicami önlerinde biriken halkı harekete geçirmek isteyen Hüseyin Cahit Bey ve arkadaşları da Rıza Nur Bey'in düşüncesini paylaşmış olmalıdır. Hüseyin Cahit Bey, Yenicami önlerinde toplanmış fakat Meşrutiyet mefhumlarından habersiz kuru bir kitle olan halkı harekete geçirmek, onları bağırma sevk etmek ve böylece Saray'a bir mesaj vermek için tek çare olarak kalabalığı, "*Padişahım çok yaşa!*" diye bağırattıklarını belirtmekte ve hafiyelerin gazabına uğramaktan korkan bazı kimselerin "*Bizi kıskırtır da sonra gider jurnal eder misin?*" dediğini eklemektedir.³⁷⁸ İşte 24 Temmuz 1908'de İstanbul'un içerisinde bulunduğu ruh hali budur.

25 Temmuz'dan itibaren İstanbul'da da halk ve hürriyet severler yavaş yavaş korku ve tedirginliklerinden sıyrılmaya başladığından burada da hürriyeti kutlama çabaları başlatılmıştır. Başlatılmıştır diyoruz çünkü İstanbul'daki nümayişleri bazı meşrutiyet severlerin kişisel girişimlerinin yanı sıra genel olarak Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin İstanbul şubesi³⁷⁹ tertip etmiştir. Bundaki amaç şüphesiz II. Abdülhamid'e gözdağı vermek ve halkı harekete geçirerek Padişah'ın geçmişte yaptığı gibi Anayasayı yeniden yürürlükten kaldırmasına mani olmaktır. Bu düşünceye bir örnek teşkil etmesi bakımından Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin anılarında verdiği bilgiler önemlidir. Cemaleddin Efendi, o günlerde kalabalık bir grubun Babı Meşihat'e geldiğini, hürriyet coşkusu ile dolu olan grubun aslında Meşrutiyet'in geçmişteki gibi lağvedileceği endişesinden dolayı bir "*sinirlilik hâli*" içerisinde bulunduğunu ifade etmekte ve grup

³⁷⁷ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 244-245.

³⁷⁸ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 3, sa. 73 (14 Mart 1935), s. 326.

³⁷⁹ Kazım (Karabekir) Bey'den edindiğimiz bilgilere göre Cemiyet'in İstanbul şubesi 25 Temmuz 1908'de 15 kişi Kazım Bey'in, 40 kişi Silistreli Hamdi Baba'nın şubesinde olmak üzere, diğer şubelerle birlikte toplamda 127 kişidir. Karabekir, **a.g.e.**, s. 330. Cemiyet'in İstanbul şubesine kayıtlı üyelerinden Selim Sırrı (Tarcan) Bey'e göre ise İstanbul şubesi o tarihlerde toplamda 30 kişidir. Tarcan, **a.g.e.**, s. 29. Fakat fedai şubelerinin, şube yöneticileri haricindeki üyelerden gizlenmesi hususu dikkate alınırsa Kazım (Karabekir) Bey'in verdiği bilgilerin daha sağlıklı olduğu söylenebilir.

içerisinden birkaç kişinin, “*bu defa da hürriyetimizi elimizden alırsanız hepinizi paralarız*” dediğini belirtmektedir.³⁸⁰

Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, 25 Temmuz 1908 günkü İstanbul’un, dünkü İstanbul’dan çok farklı olduğunu bildirmekte ve onu fırtınanın gelişini haber veren şiddetli yağmurlara benzetmektedir.³⁸¹ Gerçekten de İstanbul’un 25 Temmuz günü halet-i ruhiyesi bu merkezdedir. 24 Temmuz 1908 tarihli gazetelerde çıkan resmi tebligatın şokunu atlatan halkın, 25 Temmuz tarihli gazetelerde, “*PADİŞAHIM ÇOK YAŞA*” yazısının altında Kanun-ı Esasi maddelerini görmesi ile birlikte H. Cahit Bey’in dediği gibi fırtına da başlamıştır.³⁸² Sokaklar, caddeler, kahvehaneler, dükkânlar... kısacası halkın bir araya toplanabileceği her yer, her bina tıklım tıklımdır. İstanbul’da sanki bir hatiplik hastalığı başlamıştır. Manastır, Selanik ve diğer yerlerde olduğu gibi İstanbul’da da bir “*yaşasın*” çılgınlığı sokakları inletmekte ve “*Meşrutiyet*”, “*Adalet*”, “*Hak*”, “*Hürriyet*”, “*Eşitlik*” gibi kelimeler ağızlardan düşmemektedir. İstanbul’un hemen her sokağında davul ve zurna seslerinin işitildiğini bildiren A. İhsan (Tokgöz) Bey, halkın Sirkeci’den Babıali’ye doğru akın akın ilerlediğini ve **Servet-i Fünun** matbaasının önünün nümayişçilerin feslerinden dolayı kıpkırmızı olduğunu, caddede adım atacak yerin kalmadığını yazmaktadır.³⁸³ Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey³⁸⁴ de, hafiyeye ve jurnal edilme korkusunun yerini hürriyet coşkusunun aldığını vurgulamakta, bir zamanlar Mülkiye’de kendilerine gizliden gizliye anlatılan Fransız İhtilalı’nın coşkusu o gün İstanbul’da yaşadıklarını ifade etmektedir.³⁸⁵

25 Temmuz’da tırmanışa geçen gösteriler, bu tarihi takip eden günlerde de azalmadan devam etmiştir. Bugünlerde İstanbul’da hayat adeta durma noktasına gelmiş, çoğu kişi işini gücünü bırakarak nümayişlerde boy gösterme yarışına girmiştir. A. Hilmi (Kalaç) Bey’den öğrendiğimize göre bugünlerde öğrenciler dersi ve mektepleri

³⁸⁰ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 30-31.

³⁸¹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 74 (21 Mart 1935), s. 342.

³⁸² **İkdam**, 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908), **Sabah**, 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908), **Servet-i Fünun**, 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908)

³⁸³ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 6-7.

³⁸⁴ **Ahmet Hilmi Kalaç, (1887-1966)**, 1887’de Kayseri’de doğmuştur. Babası, Hacı Ahmet Faik Efendi’dir. İlk, orta ve lise eğitimini müteakip Mülkiye Mektebi’nden mezun olmuş, bir süre Kayseri İdadisi tarih ve coğrafya muallimliği yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Liva Maiyet Memurluğu, Kangal Kaymakam Vekilliği, Şarkikaraağaç Mutasarrıf Vekilliği, Sivas Mektupçuluğu, Karaman Kaymakamlığı vazifelerinde bulunmuştur. Sivas Kongresi’nde Kayseri delegesi olarak yer alan Ahmet Hilmi Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularındandır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde IV. Dönem Kayseri mebusluğu yapmış, TBMM’de de I.-VII. Dönem Kayseri mebusu olarak yer almış, 1966’da ölmüştür. **TBMM Albümü 1920-2010**, c. 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara 2010, s. 42.

³⁸⁵ Kalaç, **a.g.e.**, s. 19.

bırakarak umumi coşkuya iştirak etmiş, gösterilerde ön saflarda yer alarak bayrak tutma heyecanına kapılmıştır.³⁸⁶ H. Cahit Bey de, aynı günlerde İstanbul'da ne kolluk kuvvetlerinin ne hükümetin ne de Padişah denetiminin kaldığını bildirmekte ve İstanbul'un başboş şekilde sürüklendiğini, her kafadan bir ses çıktığını, önüne gelenin hatip kesildiğini ve bazı kişilerin kendilerini Cemiyet üyesi gibi tanıtarak umumi coşkuya yön vermek istediğini vurgulamaktadır.³⁸⁷ Abdülkadir Kemalî (Öğütçü) Bey ise, Meşrutiyet'in ilanı üzerinden günler geçmesine rağmen halktaki heyecanın bir türlü dinmediğini belirtmekte ve bir gün kalabalık bir grubun hürriyet nidaları atarak Babıali'ye gittiğini, Maliye Nazırı Ziya Paşa'ya Meşrutiyet yemini ettirdiğini ifade etmektedir.³⁸⁸

Abdülkadir Bey'i doğrulayan bir takım bilgiler, bazı hatıratlarda da geçmektedir. Kazım (Karabekir) Bey, İstanbul'da ordu ve donanma subayları ile erlerinin Meşrutiyet'e dair ettikleri yeminin Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni sevince boğduğunu bildirmektedir.³⁸⁹ Cemiyet'in İstanbul şubesi mensuplarından Selim Sırrı (Tarcan) Bey de hatıralarına, halkın isteği karşısında önce Maarif Nazırı Haşim Paşa'nın, "*şu heyeti muhtereme huzurunda yemin ederim*" dediğini, sonra da Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin, "*(...) Kanunu Esasi ahkâmına sadık kalacağıma yemin ederim vallahi!*" diyerek yemin ettiği bilgisini işlemiştir.³⁹⁰

Terakki ve İttihat Cemiyeti üyelerinin, buldukları bölgelerdeki Meşrutiyet yanlısı memurlar ve subaylar ile sivil ve askeri okullardaki öğrencileri Meşrutiyet'e dair yemin ettirdiğini söyleyen İsmet (İnönü) Bey'in verdiği bilgileri, Cemiyet tarafından İstanbul'da bu iş için, Avukat Baha ve Selânikli mühendis Çolak Salim ile birlikte görevlendirilen Selim Sırrı (Tarcan) Bey tamamlamaktadır.³⁹¹ Selim Bey, Cemiyet tarafından yemin işi için görevlendirildikleri bölgelerin Selimiye Kışlası, Tıbbiye ve Tophane Mektepleri, Tophane Zabıtları ve amelesi ile birlikte Mühendishanei Berri Hümayun'dan ibaret olduğunu belirtmiş ve yemin metnini de hatıratına eklemiştir.³⁹² Metin şöyledir: "*Sevgili padişahımızın tebeai sadıklarına ihsan buyurdıkları kanunu esasi ahkâmı münifine ömrüm oldukça harfiyen itaat edeceğimi ve otuz iki sene*

³⁸⁶ Kalaç, **a.g.e.**, s. 19-20.

³⁸⁷ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 3, sa. 74 (21 Mart 1935), s. 343 ; sa. 75 (28 Mart 1935), s. 359.

³⁸⁸ Öğütçü, **a.g.e.**, s. 45.

³⁸⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 331.

³⁹⁰ Tarcan, **a.g.e.**, s. 31-32.

³⁹¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 43.

³⁹² Tarcan, **a.g.e.**, s. 40

mukaddem(önde gelen) bazı erazilin(rezillerin) ihanetile lağvedildiği gibi yine ilerde maazallah böyle bir hal vukubulursa hürriyeti vataniyenin muhafazası uğrunda kanımın son katrası akıncaya kadar Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyetine yardım edeceğimi ve her kim cemiyet aleyhinde ikai fesada cür'et eylerse kendi elimde öldüreceğimi ve bize bu lütfu bahşeden sevgili padişahımıza, din, millet ve vatanıma Kemalî sadakat ve ubudiyetle hizmet edeceğimi Kuranı azimüşşan'a elimi basarak yemin ederim Vallahi billahi.”³⁹³

Görüldüğü üzere bu metin, Meşrutiyetten çok Terakki ve İttihat Cemiyeti namına çalışılmasına dair bir yemindir. Bu düşüncemizi kanıtlayan bir konuşma Selim Bey ile yemin etmesi beklenen Nazır Topçu Feriki Livarnalı Rıza Paşa arasında geçmiştir. Paşa, yemin metninin Cemiyet'e dair olan kısmına itiraz ederek, bu kısma yemin edemeyeceğini ifade etmiştir.³⁹⁴

Terakki ve İttihat Cemiyeti, bir yandan askeri ve mülki idareler ile okullar içerisinde görünüşte Meşrutiyet'e, aslında ise Cemiyet'e yemin merasimleri düzenlerken, A. İhsan (Tokgöz) Bey'den öğrendiğimize göre, bir yandan da ortaya çıkan nümayişleri alevlendirmekte ve umumi heyecanı istibdat devrinin tanınmış hafiyeleri ve azılı devlet adamları üzerine yönlendirmektedir. A. İhsan Bey, özellikle Selanik ve Manastır'dan İstanbul'a gelen kişilerin yaptığı telkinler neticesinde patlamayı bekleyen heyecanlı halkın suçlu gördüğü kişilerin evlerini bastığını ifade etmektedir.³⁹⁵ H. Cahit (Yalçın) Bey de, bu kimselerden bazılarının halk tarafından zorla alıkonulduğunu, bazılarının da bir faciaya uğramaktan korkarak kendi istekleri ile Nezaret'e teslim olduğunu yazmaktadır.³⁹⁶

Cemiyet'in o günlerde İstanbul'daki yemin merasimlerini organize etme, nümayişleri idare etme ve İstanbul komiserliği görevini yürütmesi nedeniyle tutuklama işlerine bakan Selim Sırrı (Tarcan) Bey'in tutuklananlar arasında bulunan Mektepler Nazırı Müşir Zeki Paşa ile olan konuşmasından anladığımız kadarıyla Terakki ve İttihat Cemiyeti bu günlerde Saray mensubu İkinci Kâtip Arap İzzet (Holo) Paşa'nın harice firarı nedeni ile İstanbul'a, tutuklanması gereken şahısların isimlerinden oluşan bir liste göndermiştir.³⁹⁷ Nihayetinde, Başkâtip Tahsin Paşa, Padişah'a veda bile edmeden

³⁹³ Tarcan, **a.g.e.**, s. 40-41.

³⁹⁴ Tarcan, **a.g.e.**, s. 41.

³⁹⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 43.

³⁹⁶ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 77 (11 Nisan 1935), s. 390.

³⁹⁷ Konuşmanın detayları için bkz. Tarcan, **a.g.e.**, s. 38-39.

alıkonulmuş,³⁹⁸ Eczacı Refik Bey, başında şapka olduğu halde kaçarken yakalanmış,³⁹⁹ Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, Serasker Rıza Paşa, Tophane Nazırı Zeki Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Askeri Mektepler Müfettişi İsmail Paşa ve daha sırma ve nişanları ile göz kamaştıran birçok Paşa tevkif edilerek görevinden alınmış ve Harbiye Nezareti'ne hapsedilmiştir.⁴⁰⁰

Rıza Nur Bey, Serasker Rıza Paşa'dan “*tehdit*” yolu ile iki yüz bin altın liranın alınarak Maliye'ye aktarıldığını bildirmektedir.⁴⁰¹ Rıza Nur Bey'in verdiği bilgiye benzer bir bilgiyi Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de vermektedir. İttihatçıların, eski devir devlet adamlarının serbest bırakılması karşılığında onlardan “*Cemiyet'e bağış*” adı altında para aldığını ve onların bu bağışları gazetelerde ilan etmekten çekinmediğini vurgulamaktadır.⁴⁰²

Gerçekten de 20 Ağustos 1908 tarihli **Tanin** gazetesinde bu yönde bir haber çıkmıştır. Gazetede, “*Bahriye Tensikati*” başlığı altında “*Rami Paşa*” alt başlığı ile çıkan yazıda, “*Bahriye Nâzır-ı sâbıkı Rami Paşa, Bahriye veznesinden kendi senediyle almış olduğu mebâliği iâde etmeğe karar vermiştir. Bunlar on bin liraya bâliğ oluyor (...)*” denilmektedir.⁴⁰³ Fakat Rıza Nur ve Hasan Vasfi Beylerin söylediği gibi alınan bu paraların “*tehdit*” yolu ile olup olmadığı hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buna karşılık A. İhsan (Tokgöz) Bey, o günlerdeki karmaşa ve karışıklıktan istifade eden bazı kimselerin bir anda Meşrutiyet taraftarı görünerek, geçmiş devir dolayısıyla halk nezdinde sabıkalı bulunan kimselere şantaj yapıp onlardan maddi gelir elde etmeye çalıştığını vurgulamaktadır.⁴⁰⁴

Anılarında H. Cahit (Yalçın) Bey, bugünlerde tutuklanan Paşaların tutukluluk hallerini görmek amacıyla Süleymaniye Kışlası'na gittiğinden bahisle, Rami, Memduh, Reşit, Zeki ve Tahsin Paşaların bir odada, Ebülhüda ile oğlu Kâmil Beylerin de başka bir odada tutulduklarını ifade etmektedir.⁴⁰⁵ Burada gördüğü manzarayı gazete aracılığı ile halka aktarmaya çalışan müellif, 7 Ağustos 1908 tarihli **Tanin** gazetesinde

³⁹⁸ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 132.

³⁹⁹ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 260

⁴⁰⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 43. Mektepler Nazırı Zeki Paşa ile Askeri Mektepler Müfettişi İsmail Paşa'nın tevkif edilmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarcan, **a.g.e.**, s. 37-40.

⁴⁰¹ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 260.

⁴⁰² Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 53.

⁴⁰³ **Tanin**, 7 Ağustos 1324(20 Ağustos 1908)

⁴⁰⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, 46-47.

⁴⁰⁵ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 77 (11 Nisan 1935), s. 391.

“*Mevkufîn ile Mülâkat*” başlığı altındaki yazısında, sırma ve nişanlarından arındırılan Paşaların acınacak halleri karşısında içindeki öfkenin yok olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁶

O günlerde, öfkeli halkın gazabından nasibini alanlar yalnızca Padişah gözdesi Paşalar ve bazı hafiyeler değildir. Selim Sırrı (Tarcan) Bey’den öğrendiğimize göre Saray ile yakın ilişkileri bulunan Ermeni Patriği Ormanyan Efendi’nin de evi, 28 Temmuz 1908 gecesini yüz kadar Ermeni tarafından sarılmış ve Patrik evden alınmak istenmiştir.⁴⁰⁷

Halkı ilk günlerde aşırı heyecana sürükleyen etken şüphesiz ki Hürriyet’in ilanını kutlamak idiyse de hafiyeliğin ilga edilmesi, genel affın çıkarılması ve hapisanelerin boşaltılması istekleri de nümayişlerde sıklıkla dile getirilen konulardandır. Bundan dolayı coşkulu halk kitlesi sık sık Saray ve Babıali’ye giderek bu yöndeki isteğini bildirmekte ve “*Padişahım çok yaşa!*” avazeleri altında yıllardır yüzünü görmediği Padişahını görmek istemektedir. II. Abdülhamid’in kızlarından Ayşe Sultan’dan öğrendiğimiz kadarıyla bu durum günde iki üç defa tekrar etmekte, Saray’ın önü “*Padişahı görmek isteriz*” sesleri ile yankılanmaktadır.⁴⁰⁸

Halkın, Meşrutiyet’i bahsettiğini düşündüğü Padişahı’na karşı gösterdiği ilgi karşısında Sultan Hamid ve Saray erkânı bu kontrolsüz kitleden korkmaya başlamıştır. Padişah’a o dönemde yakın isimlerin yazdığı hatıratlardan anlaşıldığına göre bugünlerde Padişah, Saray’ın önündeki gösterilerden duyduğu endişeyi sık sık dile getirmektedir. Ali Cevad Bey, 4 Ağustos 1908 günü, daha önce hiçbir yerde görmediği kadar kalabalık bir kitlenin Saray önüne gelerek nümayişlerde bulunması dolayısıyla II. Abdülhamid’in, endişeli bir tavır ile kendisine kalabalığın toplanma amacını sorduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁹ Ali Cevad Bey’in verdiği bilgilerle yakın bazı bilgileri Şeyhülislam Cemaleddin Efendi de vermektedir. Cemaleddin Efendi, Padişah’ın, İstanbul ve Saray önünde yapılan nümayişlerden şikâyet ettiği esnada Said Paşa’nın, halkın henüz Meşrutî idare için yeterli olmadığını geçmişte çok defa söylemesine rağmen kendisinin bu

⁴⁰⁶ H. Cahit Bey’in **Tanin** gazetesindeki makalesi şu cümleler ile bitmektedir: “(...) *Şu çıplak odada, karşılarında toprak desti, tek bir bardak ile, yer bulamayarak karyolaların üzerine oturmuş bu adamlar o kadar âciz, o kadar sefil, o kadar boynu bükkük idiler ki uliivv-i cenâbı, Osmanlı müriüveti bunlar karşısında bütün gayzını unutuyordu.*” **Tanin** 25 Temmuz 1324(7 Ağustos 1908). Tevkiflerinden sonra bir süre Süleymaniye Kışlası’nda hapis hayatı yaşayan tutuklular, A. İhsan (Tokgöz) Bey’den öğrendiğimize göre daha sonra Büyükada’ya sevk edilmişler, “*Ada Misafirleri*” adını almışlar ve nihayetinde hepsi Midilli Adası’na gönderilmiştir. Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 44.

⁴⁰⁷ Tarcan, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁰⁸ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 132.

⁴⁰⁹ Ali Cevad, **İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve 31 Mart Hadisesi-II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi-**, Faik Reşit Unat (yay. haz.), TTK, Ankara 1991, s. 7.

sözlerinin dikkate alınmadığını, bu nedenle şimdiki durumun ortaya çıktığını ve sıkıntılarının ilerde de devam edeceğini söylediğini beyan etmektedir.⁴¹⁰

Yine, kutlamaları Saray ve Babıali'ye yönlendiren Cemiyet üyelerinden Selim Sırrı (Tarcan) Bey'den öğrendiğimize göre 26 Temmuz 1908 Pazar günü Harbiye önünde toplanan kalabalığın hareketinden kuşkulanan Padişah, Müşir Abdullah Paşa aracılığı ile kalabalığın dağılması ve herkesin işi ve gücü ile ilgilenmesi gerektiğini belirten bir irade göndermiş fakat kalabalık Padişah'ı görmeden dağılmayacağını ifade etmiştir.⁴¹¹

Buna benzer hadiselerin arttığı günlerden birinde Padişah'ın, İstanbul'da ortaya çıkan gösterilerde kardeşi Reşat Efendi ile kendisini tahtta istemeyen bazı çevrelerin parmağı olduğuna dair sözler söylediğini beyan eden Cemaleddin Efendi, kendisinin aksi yöndeki telkinlerine rağmen II. Abdülhamid'in tedirginliğini sürdürdüğünü bildirmektedir.⁴¹² Rıza Nur Bey de, nümayişlerde gösterilen aşırı heyecan dolayısıyla Padişah'ın, İstanbul halkının da Selanik'tekilerle birleştiğini zannederek korktuğunu ifade etmektedir.⁴¹³ Buradan da anlaşılmaktadır ki II. Abdülhamid, nümayişlerin kendiliğinden ortaya çıkan hareketlerden çok çeşitli kesimler tarafından tertip edildiğini düşünmekte ve bu nedenle kendisine övgü dolu sözlerle başlayıp biten nümayişlerden çekinmektedir.

Bu olaylar karşısında Padişah, ara ara ahaliye yaptırdığı sükûnet çağrısını 27 Temmuz 1908 tarihli bildirisini ile somutlaştırmıştır. Padişah'ın, Meşrutiyet'i ilan etmesi dolayısıyla hakkında gösterilen övgü ve duayı yeterli bulduğu bilgisi ile başlayan bildiri, gerek devletin ve gerekse ahalinin kendi işlerinden geri kalmaması için nümayişlere son verilmesi isteği ile bitirilmiştir.⁴¹⁴

Halkı sakinleştirmeye yönelik bildirilerin yanında II. Abdülhamid, Tahsin Paşa'dan öğrendiğimize göre başka tedbirler de almıştır. Paşa'nın anılarında 5 başlık olarak ele aldığı bu tedbirlerin başında, bir saldırı ve hakarete uğrama tehlikesine karşılık hanedan üyelerinin Beyoğlu semtinden ve kalabalıklardan uzak durması gerektiği; ikinci maddede, Padişah ve Saray'ı korumakla görevli bulunan "*Tüfekçiler*"

⁴¹⁰ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 84-85.

⁴¹¹ Tarcan, **a.g.e.**, s. 35.

⁴¹² Müellif, Padişah'ın kendisine, "(...) *Sizin karşınızda nutuk söyleyenler, birâderin parası ile söz söyleyenlerdir. Bunlar hep tahrik eseridir*" dediğini yazmaktadır. Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 33.

⁴¹³ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 48.

⁴¹⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 10

ile Arap ve Arnavut taburlarına mensup kimselerin şehirde dolaşmaması gerektiği; üçüncü maddede, Padişah'ın yaver, Paşa ve Beyleri ile Saray'ı korumakla görevli subay ve askerlerin, Padişahın şahsı ile kendi şahıslarına karşı edilen hakaretlere karşılık vermemesi gerektiği; dördüncü maddede, hafiyeliğin lağvı dolayısıyla resmi görevliler (polis ile jandarma) dışında kimselerin getirdiği haberlerin dikkate alınmaması gerektiği; beşinci maddede, hükümetin idari sisteminin değişmesi dolayısıyla yabancı elçilikler ile gayrimüslim dini temsilciler tarafından Saray'a yapılacak olan başvurulara son verildiği bildirilmektedir.⁴¹⁵

Padişah'ın korku ve tedirginliğinden doğan tedbirleri karşısında ilk günlerde Terakki ve İttihat Cemiyeti üyeleri ile bazı hürriyet severler, nümayişleri II. Abdülhamid'e karşı bir baskı aracı olarak kullanmışlarsa da, nümayişlerin aldığı görüntü dolayısıyla bir süreden sonra Cemiyet de bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştır. Bundan dolayı Terakki ve İttihat Cemiyeti⁴¹⁶ İstanbul Merkezi mührünü taşıyan bir bildiri 27 Temmuz'da elden dağıtılmış, 28 Temmuz günü gazetelerde de yayınlanmıştır. Herkesin nümayişleri bırakarak işi ve gücüne yönelmesi "*ihbarı*" ile başlayan beyannamede, şu saatten sonra heyecanlı ve coşkulu gösterilerin "*maksadı yalnızca bulandıracağı*" bildirilmekte, özellikle gayrimüslim vatandaşlara yönelik hareketlerden kaçınılması istenmekte ve bildirinin aksi yönünde hareket edenlerin büyük bir "*mes'uliyet*" altında kalacakları beyan edilmektedir.⁴¹⁷ Cemiyet, bununla da yetinmemiş olacak ki Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Cemiyet üyelerinden Hasan Rıza Paşa'nın bir gün kendisini çağırarak, gazetelerin umumi heyecanı kamçılıadığından bahisle, bundan zarar görülebileceğini söylemiş ve gazetecileri halka aksi tesir yaparak

⁴¹⁵ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 273-274.

⁴¹⁶ Kazım (Karabekir) Bey, konu ile ilgili eserinin 340. sayfasında verdiği bir dipnotta Cemiyet'in isminin, yakında Terakki ve İttihat'tan, İttihat ve Terakki'ye evrileceğinden bahsetmektedir. Karabekir, **a.g.e.**, s. 340. T. Zafer Tunaya'dan öğrendiğimize göre Terakki ve İttihat Cemiyeti İstanbul Merkezinden dağıtılan bir bildiri de bundan böyle Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Paris'te, Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî ile Meşrutiyet ismi altında çalışan Cemiyetlerin, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namında birleştiği yazılmaktadır. Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 31-32. Tunaya, bu bildirinin tarihini 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909) olarak vermektedir fakat yapılan araştırma sonucu Tunaya'nın verdiği 1324 (1909) yılının yanlış olduğu saptanmıştır. Bu durumun baskı sırasında meydana gelen bir hatadan kaynaklanma ihtimali de vardır. Bildirinin esas tarihinin Tunaya'nın verdiği tarihten bir sene öncesi yani 10 Ağustos 1324 (23 Ağustos 1908) olduğu **Tanin** gazetesi üzerinde yapılan bir araştırma sonucu anlaşılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin konu ile ilgili bildirisi 10 Ağustos 1324 (23 Ağustos 1908) tarihinde çıkan **Tanin** gazetesinin 4. sayfasında "*İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden*" başlığı ile yer almıştır. **Tanin**, 10 Ağustos 1324 (23 Ağustos 1908)

⁴¹⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s. 340-341.

umumi heyecanı yatıştırması gerektiği hususunda uyardığını ifade etmektedir.⁴¹⁸ Bu bağlamda 2 Ağustos 1908 tarihli **Tanin** gazetesinde çıkan bir yazı enteresandır. “*Ahâlînin Vâzîfesi*” başlığı ile çıkan yazıda, medeni ülkelerde özgürlüğün sınırsız olmadığından bahisle, kimsenin başkasının hakkına tecavüz edemeyeceği bildirilmekte, “*birtakım vatandâşlarımızın galeyân-ı teessür ve hamîyyetle*⁴¹⁹ *bu hakikatı unuttukları görülyor*” denilmekte, bir uyarı mahiyetinde “*gayet muvaffakiyet-i i’tidâl(ölçülülük) ile başladığımız işden yüzümüzün akıyla çikalım. (...) Osmanlılara mahsûs terbiyemizi, vekârimizi unutmayalım*” diye yazılmakta ve nümayişlerin sona erdirilmesi isteği, “(...) *artık şikâyet devresi bitti; sükûn içinde iş görmek zamanı geldi.*” Cümlesi ile halka duyurulmaktadır.⁴²⁰ Yapılan uyarılar dikkate alınmamış olacak ki İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 7 Ağustos 1908 tarihinde ikinci bir beyanname yayınlanmıştır. Bu bildiriye Cemiyet, Padişah’a olan hürmet ve sevginin devam ettirilmesini istemiş, heyeti vükelaya güvenilmesini salık vermiş ve dikkat çekici bir biçimde, halkın kendi başına cezalandırma yetkisine sahip bulunmadığından bahisle bu görevin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne ait olduğu uyarısını yapmıştır.⁴²¹

Saray önlerinde toplanan halk tarafından yapılan nümayişler incelendiğinde nutukların, söylevlerin ve gösterilerin genelinin “*Padişahım çok yaşa!*” nidaları ile başlayıp, Padişah’a dua ile sonlandığı görülmektedir. Bu durumun, Meşrutiyet’in ilanının halk tarafından Padişah’ın bahsettiği bir ihsan, bir hediye gibi algılanmasından ileri geldiği savunulabilir. Ayrıca, Meşrutiyet’in ilanını takip eden günlerde halk tarafından geçmiş devirde çekilen çile ve sıkıntıların sorumlusu aranmış ve Padişah yerine, onun ile halk arasındaki etkileşimi sağlayan devlet görevlileri suçlu ilan edilmiştir. Bu durum sırmalı paşalardan basit devlet görevlilerine kadar bazı şahsiyetlerin halk tarafından niçin tazyiklere uğradığının da bir kanıtıdır.

Bu düşüncüyü kanıtlayan bir bilgiyi Selim Sırrı (Tarcan) Bey de hatıralarına işlemiştir. Selim Sırrı Bey, Padişah’ı görmek isteyen kalabalık bir nümayişçi grubunun dağıtılmak istenmesi karşısında, “*Biz otuz iki yıldır padişahımızın yüzüne hasret*

⁴¹⁸ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 78 (18 Nisan 1935), s. 406.

⁴¹⁹ “*Millî onur ve haysiyet*” manasına gelen “*hamiyyet*” sözcüğünün, bir aralık “*taassup (fanatisme)*” sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığını ifade eden Ferit Devellioğlu’nun vermiş olduğu bilgiden yola çıkılarak, 2 Ağustos 1908 tarihli **Tanin** gazetesinde de aynı sözcüğün “*fanatisme*” kelimesi manasında kullanıldığı söylenebilir. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Sami Güneçal (yay. haz.), Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2008, s. 322.

⁴²⁰ **Tanin**, 20 Temmuz 1324(2 Ağustos 1908)

⁴²¹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 28-29.

*kalmıştık. Buraya onu görmeğe geldik” dediğini iletmekte ve ardından kararını çoktan veren ahalinin geçmiş devrin günahları için Sultan Hamid’i sorumlu tutmadığını ifade etmektedir.*⁴²²

Meşrutiyet’in ilanının Avrupa kamuoyunda da yeterli yankıyı uyandırdığını ifade eden Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa, Avrupa devletlerinin bu ilana bir hediye mahiyetinde, daha önce alınan “*Müreşti*” ve “*Reval*” kararlarının işlerlikten kaldırıldığını beyan eden açıklamalarda bulunduğunu belirtmektedir.⁴²³ O günlerde Avrupa’da bulunan Ali Haydar Mithat Bey de, 24 Temmuz olayının Avrupa’da bulunan Jön Türklere karşı büyük bir alaka uyandırdığını vurgulamakta ve gazete ve telgraflar aracılığı ile tebriklerin yağdığını bildirmektedir.⁴²⁴ Hürriyet’in ilanını gözlemlemek amacıyla Fransız **Temps** gazetesinin M. Jean Rodes’i, **Matin** gazetesinin de M. Jovunel’i İstanbul’a gönderdiğini belirten A. İhsan (Tokgöz) Bey ise, Avrupa’dan gelen muhabirlerin İstanbul’da gördükleri Meşrutiyet manzarası karşısında Osmanlılar’daki ilerleme ruhunu takdir ettikleri bilgisini vermektedir.⁴²⁵

Diğer yandan, Osmanlı’nın özellikle İngiltere ve Fransa’nın idari sistemine benzer bir idare sistemine geçmesi ile birlikte, Rusya’ya karşı bu gibi “*hürriyetperver*” devletlerin desteğinin alınacağını düşünen Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Avrupalı güçlerin yıllardır süren Osmanlı idaresinin düzeltilmesine yönelik istekleri karşısında Meşrutiyet’in ilanı ile onların istediğinden daha fazlasının başarılmış olduğundan bahsetmektedir.⁴²⁶ Hatta kısa zaman öncesinde Ayastefanos Anlaşması’nı yırtması dolayısıyla “*müstebit bir Türkiyeye yardım eden İngilterenin meşrutî bir Türkiyeyi gözbebeği saymamasına imkan var mıydı?*”demekte ve bu cümlesi ile o günün hislerine tercüman olmaktadır.⁴²⁷

Rıza Nur Bey de Hüseyin Cahit Bey gibi düşünenlerden olmalıdır ki onun da aralarında bulunduğu bir grup, ilanı takip eden günlerde İngiliz Konsolosluğu’na giderek Meşrutiyet için yardım dilemiştir.⁴²⁸ Ayrıca o günlerde İstanbul’a gelen İngiliz

⁴²² Tarcan, **a.g.e.**, s. 35.

⁴²³ Furgaç, **a.g.e.**, s. 43.

⁴²⁴ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 189.

⁴²⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 21-22.

⁴²⁶ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 77 (11 Nisan 1935), s. 389.

⁴²⁷ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 3, sa. 77 (11 Nisan 1935), s. 389.

⁴²⁸ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 279.

Büyükelçisi, halk tarafından coşku ile karşılanmış ve elçinin arabasının atlarını çözen halk arabaya kendisini koşturmuşur.⁴²⁹

24 Temmuz'u takip eden günlerde İstanbul'da olduğu gibi taşrada da nümayiş ve kutlamalar ortaya çıkmıştır. Merkeze uzak bölgelerde ortaya çıkan bu nümayişler İstanbul'daki kadar görkemli olamamışsa da gösteriler esnasında görülen memur azilleri ile linç girişimleri, İstanbul'da olduğundan daha kanlı şekilde gelişmiştir. Naciye Neyyal (Biren) Hanım'dan öğrendiğimize göre, geçmiş dönemde Saray ile sıkı ilişkileri olan Fehim Paşa Bursa'da kaçmaya çalıştığı esnada arabasından alınarak linç edilmiş ve oracıkta öldürülmüştür.⁴³⁰ Padişah'ın Meclis'in açılmasına dair telgrafından pek bir şey anlamayan Ankara halkının, İstanbul gazetelerinin bölgeye gelmesi ve coşkulu nümayişlere dair haberleri okumasıyla birden bire kıpırdanmaya başladığını belirten A. Reşit (Rey) Bey de, bundan sonra zorla memur azillerinin başladığını bildirmektedir.⁴³¹

Sivas ve Kayseri şehirlerinde de Ankara'dakilere benzer olaylar yaşanmıştır. Kayseri Fırka Kumandanı Ferik Mehmet Paşa, halkta gördüğü öfke karşısında çareyi kaçmakta bulmuş fakat kaçamayan memurlar yaka paça dairelerden atılmıştır.⁴³² Sivas'ta da bölge kadısına karşı linç girişiminde bulunulmuş, kaymakamın "hasbelicap(zorla)" diye yazdığı istifa mektubu öfkeli halk arasında tartışmalara neden olmuş ve kaymakam ancak istifanamesinden bu kelimeyi çıkarmak sureti ile canını kurtarabilmiştir.⁴³³

Memur azillerinin yanında, öfkeli taşra halkı arasında zaman zaman devlet idaresine karşı başkaldırıları da ortaya çıkmıştır. Bursa'da öfkeli bir kalabalığın, istibdat idaresinin sona ermesini fırsat bilerek vergi vermeyeceklerini beyan etmesi üzerine Bursa valisi Tevfik (Biren) Bey zor durumda kalmış fakat olay büyümeden yatıştırılmıştır.⁴³⁴

Bursa gibi bazı mutaassıp şehirlerde nümayişler esnasında gayrimüslim ahaliye yönelik bazı tazyiklerin ortaya çıktığını bildiren Naciye Neyyal (Biren) Hanım, bölgede bulunan Hıristiyan esnafın, korkudan dükkânını açamadığından ve bazılarının da şehri terk ettiğinden bahsetmektedir. Yine Naciye Hanım'dan öğrendiğimize göre,

⁴²⁹ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 192.

⁴³⁰ Biren, **a.g.e.**, s. 212.

⁴³¹ Rey, **a.g.e.**, s. 134.

⁴³² Kalaç, **a.g.e.**, s. 28.

⁴³³ Kalaç, **a.g.e.**, s. 26.

⁴³⁴ Biren, **a.g.e.**, s. 216.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Bursa'da ilmiyeye mensup bazı kişiler, kadınların serbest dolaşması karşısında sözlü hakaretlere girişmişlerdir.⁴³⁵ Bu durum karşısında Cemiyet'in bir takım tedbirler aldığıını bildiren Enver Bey, Anadolu ve Arabistan gibi merkeze uzak bölgelere müfettişler gönderildiğini bildirmektedir.⁴³⁶

1908 İnkılâbı, Padişah'ın yıllardır süren keyfi idaresine karşı hürriyet ve adaleti savunan bir isteğin sonucudur. 24 Temmuz günü bu istek uzun bir mücadelenin ürünü olarak resmen gerçekleşmiştir. M. Zekeriya (Sertel) Bey, Temmuz İhtilali'nin o güne değin şahit olunmamış bir "*hürriyet havası*" estirdiğini ifade etmektedir.⁴³⁷ Baskı, endişe ve korku dolu uzun yılların ardından gelen hürriyet dalgası ile insanlar adeta kendinden geçmekte ve ne yapacağını şaşırılmış bir vaziyette sağa sola koşuşturmaktadır. Bu durum, nümayişlerin niçin haftalarca hatta aylarca sürdüğü hususunu ve bu esnada ortaya çıkan heyecanın nedenini açıklar görünmektedir.

Asım (Us) Bey, Hürriyet'in ilanı dolayısıyla ortaya çıkan hürriyet, eşitlik, kardeşlik, adalet gibi hususların ilk günlerde halk üzerinde "*sihirli bir tesir*" yarattığını ifade etmektedir.⁴³⁸ Gerçekten de zaman içerisinde bastırılan düşünceler ve eylemler, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte o derece coşkulu bir şekilde ortaya çıkmıştır ki, bunlar karşısında hürriyet mefhumlarına malik olamayan insanlar dahi bilir bilmez bir şekilde meydanlara atılmış, tam kavrayamadıkları Meşrutiyet'i kutlamaya başlamışlardır.

Aslında Meşrutiyet'in ilanında az ya da çok emeği geçenlerin büyük bir bölümünün bile bu sözcüğün altında yatan anlamı tam olarak kavradıklarından söz edilemez. Bu düşünceyi kanıtlayan bir bilgi Rahmi (Apak) Bey tarafından ele alınmıştır. Rahmi Bey'den öğrendiğimize göre, daha sonra mebus seçilecek olan Karasu Efendi, Meşrutiyet inkılâbının filizlendiği yerlerden Selanik'te, Meşrutiyet'i halka şöyle izah etmektedir: "*Vatandaşlar, hürriyet demek yezme(gezme) demektir. Amma nasıl yezme, tamamı tamamına yarın bir yuneş(güneş) doğacak, kimin için? Senin için, benim için, bütün Osmanlılar için v.s.*"⁴³⁹ Kendisine filozof yakıştırması yapılan Emrullah Efendi de, Meşrutiyet hakkında Karasu Efendi'nin yaptığı yorumdan biraz daha bilinçli bir yorum yapmakta ve Meşrutiyet'i söz söyleme özgürlüğü olarak açıklamaktadır.⁴⁴⁰

⁴³⁵ Biren, **a.g.e.**, s. 217.

⁴³⁶ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 129.

⁴³⁷ Sertel, **a.g.e.**, s. 15.

⁴³⁸ Us, **a.g.e.**, s. 191.

⁴³⁹ Apak, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁴⁰ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 25.

Bilgili, kültürlü geçinen ve toplumu aydınlatma görevini üstlenen kişilerin bile Meşrutiyet hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı düşünülürse, sıradan bir köylünün Meşrutiyet'i şahıs zannederek gelip geçtiğini ya da geleceğini beklemesini garip karşılamamak gerekmektedir.⁴⁴¹

1908 Temmuzunda, Osmanlı toplumundaki genel geçer düşünce, Meşrutiyet'in tüm dertlere deva olacağı yönündedir. Bu nedenle Tevfik (Biren) Bey, eşi Naciye Neyyal (Biren) Hanım'a bir oh çekip şükür ederek bundan sonra işlerin yolunda gideceği manasına gelen sözlerine ek olarak, "*bitti artık, hepimiz kurtulduk*" demekte ve "*Eğer Meşrutiyet bizi adam etmezse, artık hiçbir şey etmez demektir*" diyerek Meşrutiyet'e duyduğu güveni dile getirmektedir.⁴⁴² A. İhsan (Tokgöz) Bey de, Tevfik Bey gibi düşünmüş olacak ki, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte o güne kadar kötü giden her şeyin düzeleceğini, gelişmenin başlayacağını ve Kanun-ı Esasi sayesinde de Türklüğün ilerleyeceğini ifade etmektedir.⁴⁴³ Tevfik ve A. İhsan Beylerin Meşrutiyet'e duyduğu güvene benzer şekilde Osmanlı halkının da o günlerde aynı hissiyat içerisinde bulunduğunu belirten M. Said (Pekmen) Bey, halkın Meşrutiyetten beklentisini, "*Zenginler ondan rahat bekliyor, fakirler medet umuyordu*" gibi kısa ve çarpıcı bir cümle ile açıklamaktadır.⁴⁴⁴ Fakat halk, Meşrutiyet'in ne olduğu, ondan nasıl ve ne yönde yararlanması gerektiği ya da bir sınırının olup olmadığı hakkında kesin bir şey bilmemektedir. Ortalıkta bir "*yaşasın!*" çılgınlığı dolaşmakla birlikte toplumda Meşrutiyet kelimesi, sınırsız özgürlük manasında kullanılmaktadır. Bundan dolayı olsa gerektir ki, H. Cahit (Yalçın) Bey, **Tanin**'de, yukarıda bahsi geçen "*Ahâlînin Vâzîfesi*" başlığı ile yazdığı makalede, "*medenî memleketlerde insanların mâlik olduğu hürriyet, bilâ-kayd ü şart değildir*" diyerek halka gittiği yolun yanlışlığını hissettirmeye çalışmıştır.⁴⁴⁵

Kısacası, 1908 İnkılabı'nı takip eden günlerde Anadolu'ya yaptığı geziler ile halk üzerinde etkili bir gözlem yapma şansını yakalamış bulunan Ahmet Şerif Bey'in de dediği gibi o günlerde halk, Meşrutiyet'in kıymetini özümsemiş fakat onun "*varlığın*

⁴⁴¹ A. Hilmi (Kalaç) ve Ahmet Şerif Beyler, Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde Anadolu içlerine yaptığı bir seyahatte, Meşrutiyet'i insan olarak, bir şahıs adı olarak algılayan kimselerin bulunduğunu ifade etmektedir. Kalaç, **a.g.e.**, s. 25. Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, M. Çetin Börekçi (yay. haz.), c. 1, TTK, Ankara 1999.

⁴⁴² Biren, **a.g.e.**, s. 209.

⁴⁴³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 62.

⁴⁴⁴ Pekmen, **31 Mart...**, s. 9.

⁴⁴⁵ **Tanin**, 20 Temmuz 1324(2 Ağustos 1908)

devamı ve ilerleme için bir araçtan başka bir şey olmadığı” hususunu kavrayamamıştır.⁴⁴⁶ Neden kavrayamadığı hususuna gelince burada, H. Kâzım Kadri Bey’in hatıralarında verdiği bir anekdot karşımıza çıkmaktadır. H. Kâzım Bey, halkın büyük çoğunluğunun Meşrutiyet’in ilanından evvelki idareden memnun olduğundan bahisle onu kaderci bir anlayışla karşıladığını ifade etmektedir.⁴⁴⁷ Buna en büyük dayanak olarak da halkın, hakkını dile getirmek ve onu elde etmek düşüncesine sahip olmadığı çünkü her şeyi, her ihsanı devletten beklemeye alıştırıldığı hususunu işaret etmektedir.⁴⁴⁸ Gerçekten de Osmanlı yenileşme tarihi kabaca incelendiğinde, yenilik hareketlerinin her zaman devletten topluma doğru bir seyir izlediği görülür. Bu nedendir ki, Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme çabaları ve konumuzu ilgilendiren kısmı ile 1908 İnkılâbı, ne halk üzerinde derin tesirler yaratabilmiş, ne de kalıcı etkiler bırakabilmiştir. Hal böyle olunca, Tevfik (Berkman) Bey’in de belirttiği üzere, halka Meşrutiyet’in faziletlerinden bahseden müftünün sözlerinden ziyade görkemli kıyafeti, dikkatleri daha çok çekmiştir.⁴⁴⁹

Fakat daha 1908 Temmuzunda, Meşrutiyet’in ne olduğunu bilen, onun elde ediliş şeklinin kalıcılığına olan etkisini kavrayan aydınlar yok değildir. Abdülkadir Kemalî (Öğütçü) Bey’in anılarından anladığımız kadarı ile bu aydınlardan birisi, müellifin babası Bekir Sıtkı Efendi’dir. Bekir Sıtkı Bey, 24 Temmuz’u takip eden günlerde Meşrutiyet neşesi ile kabına sığmayan oğluna, Osmanlı Anayasası’nın zaten her yıl salnamelerde yayımlandığından bahsetmiş ve bu durumun halkın kanun ve nizam ile yönetildiğini göstermediğini, Anayasa’nın etkili bir ceza kanunnamesi ile desteklenmemesi dolayısıyla “*yaptırım gücü*”nden mahrum olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵⁰ Filoksera Cemal Bey’de o günlerde Meşrutiyet sarhoşluğuna kapılmayanlar arasındadır. O da 1908 İhtilali’nin halk hareketinden ziyade askeri tabanlı olması dolayısıyla çok yaşayamayacağını ifade etmiştir.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Ahmet Şerif, **a.g.e.**, s. 2.

⁴⁴⁷ Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 224.

⁴⁴⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 224-230.

⁴⁴⁹ A. Tevfik Berkman, **Engelli-Engibeli Uzun Yollar-Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi “Bir Hayat Anıları” 1900-1987-**, Selar Ofset, İstanbul 1987, s. 20.

⁴⁵⁰ Öğütçü, **a.g.e.**, s. 54-55.

⁴⁵¹ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 82-83.

3.3. İTC'nin İlk Hataları

3.3.1. Meşrutiyet'in İlk İsyanı

Meşrutiyet'in ilk isyanı, Hürriyet'in ilanından yaklaşık bir hafta sonra, 1 Ağustos 1908'de Edirne'de ortaya çıkmıştır. Fakat bu hareketin amacı ilerde ele alınacağı üzere 31 Mart isyanının amacından oldukça farklıdır. 1 Ağustos isyanı, bizzat Meşrutiyet'in kendisinden öte Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne yöneliktir. Bu nedenle isyan, meşruti yönetime geçişten duyulan rahatsızlıktan çok, askerın Padişah sevgisi ve Padişah'ın, Cemiyet tarafından tutsak edildiğine dair söylentiler nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet'in ilk haftasında, başkente yakın bir bölgede askeri isyanın patlak vermesi Cemiyet'in ilk hatasıdır ve gerçekte onun tüm çabasına rağmen Padişah'ın asker ve halk nezdindeki nüfuzunun hala sarsılmaz olduğunu göstermektedir. Hatanın başlangıcını, Selanik'te H. Hilmi Paşa'nın 24 Temmuz 1908 günü Cemiyet efradından Manyasîzâde Refik Bey⁴⁵²'i çağırarak ona, “*Padişahımız hakkında bazı şayialar var. Cemiyet bunu tekzib(yalanlama) etsin!*” demesi oluşturmaktadır.⁴⁵³ Bu isteğin sonucu olarak 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908) tarihinde, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Selanik Merkezi tarafından bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride dikkati çeken en önemli nokta, Padişah'ın Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'i ilan ederek yeni bir devir açması dolayısıyla ona karşı saygı, hürmet ve liyakatte kusur edilmemesi gerektiğidir.⁴⁵⁴ Bundan da anlaşılacağı üzere Cemiyet, Meşrutiyet'in ilanındaki çabasını çabuk unutmuş

⁴⁵² **Manyasîzâde Refik Bey, (1853- 1909)**, Temyiz mahkemesi üyelerinden, Mekteb-i Hukuk Mecelle Mualimi, Manyasîzâde Rauf Efendi'nin oğludur. 1853'te İstanbul'da doğmuştur. Rüşdiye, Mekteb-i Sultani ile Mekteb-i Hukuk'u bitirmiş ve 19 yaşında Hukuk Mahkemesi zabıt kâtipliğine tayin edilmiştir. Daha sonra bir süre avukatlık yapan Refik Bey bir aralık Defter-i Hâkâni ve Bahriye Nezaretleri ile hukuk müşavirliklerinde ve polis meclis reisliğinde bulunmuştur. 1881'de Mithat Paşa'nın mahkemesinde dava vekilliğinde bulunmuş ve böylece halk tarafından tanınmıştır. Bir süre sonra Sultan Hamid'in dikkatini çekmek dolayısıyla görevinden istifa ederek Kavala'da avukatlık yapmaya başlamıştır. Burada İTC'ye üye olan Refik Bey, Meşrutiyet'in ilanı ile Kâmil Paşa hükümetinde Adliye Nazırlığı yapmıştır. 1909'da bu görevinden istifa etmiş ve az sonra ölmüştür. Pakalın, **a.g.e.**, c. 14., s. 135-141.

⁴⁵³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 369.

⁴⁵⁴ 12 Temmuz 1324(25 Temmuz 1908) tarihli, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Selanik Merkezi'nin mührünü taşıyan bu bildiri, “(...) *Milleti Osmaniyemize yeni bir devri hürriyet ve saadet küşâd etmiş olan padişahımız hakkında lâıyk olan hürmet ve riayette kusur edilmemesini Osmanlı Terakki ve İttihad cemiyeti görülen lüzum üzerine ahaliye tebliğ ve ilân eder*” cümlesi ile sonlanmaktadır. Karabekir, **a.g.e.**, s. 368.

görünmekte, ilanı Padişah'ın lütfu gibi göstermektedir. Bu durum askerin Padişah'a olan sevgisini bir kat daha arttırmıştır.

Askerin isyan durumuna geçmesi, Cemiyet üyelerinden Ruşenî Bey'in Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla yaptığı bir konuşma esnasında Padişah karşıtı hal ve hareketlerinden ileri gelmiştir. 24 Temmuz'u takip eden günlerde Erkânıharp Yüzbaşı Giritli Ruşenî, Yüzbaşı Ragıp Rıfki, Drama ceza reisi Azmi Beyler (İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey) ile Drama ve Serez eşrafından bazı kimselerden oluşan bir heyet Edirne'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında halkın kendisine gösterdiği hürmete güvenerek bir binbaşının göğsündeki nişanı koparan ve çiğneyen Yüzbaşı Ruşenî Bey, kutlama için meydanlara yerleştirilen ve üzerlerinde "*Padişahım çok yaşa!*" sözleri yazılı olan levhalara sinirlenmiş, Padişah hakkında ileri geri konuşmuş ve ardından da kılıcını çekerek levhalardan birini parçalamıştır.⁴⁵⁵ Padişah'ın şahsına karşı bu hakaretleri duyan merasimdeki askerler, kışlaya döndüklerinde onun hayatından endişeye düşmüş ve bu esnada halifeye sadakatle bağlı kimseler tarafından yapılan telkinlere kapılmışlardır. Neticede, "*Çarıklı*" lakabı ile tanınan Ömer adındaki bir subay ve Alay müftüsü Yahya Efendi önderliğinde kışladan çıkan asker, "*Padişahımızı isteriz, Babamızı isteriz*" nidaları ile Edirne Postanesine doğru yürüyüşe geçmiştir.⁴⁵⁶ Postaneye ulaştıktan sonra Padişah ve Sadrazam Said Paşa'ya hitaben gönderdikleri iki telgrafta Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Padişah'a düşman olduğu ve ona bir kötülük yaptığı dolayısıyla, Padişah'ı merak ettiklerini ve gözleri ile görmek istediklerini beyan etmişlerdir.⁴⁵⁷ Bundan sonra, Harbiye Nezareti tarafından görülen lüzum üzerine askerler arasından seçilen üç yüz, üç yüz elli kadar er, İstanbul'a doğru yola çıkarılmıştır.

Kazım (Karabekir) Bey'den öğrendiğimiz kadarıyla İstanbul'da bu erler arasına karışan Cemiyet efradından Üsteğmen Hulûsi Bey tarafından yapılan, "*Cemiyet sizler adına Padişahımızdan terhisinizi istedi, siz de isteyiniz*" gibi propagandalar yardımı ile Cemiyet'e karşı olan tutumları yumuşatılmış ve Padişah'ı da gözleri ile görüp terhislerini istedikten sonra Edirne'ye dönmüşlerdir.⁴⁵⁸ Böylece Terakki ve İttihat

⁴⁵⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 372.

⁴⁵⁶ Apak, **a.g.e.**, s. 31 ; İnönü, **a.g.e.**, s. 45 ; Karabekir, **a.g.e.**, s. 372.

⁴⁵⁷ Telgrafların tamamı için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, s. 372-373.

⁴⁵⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 370.

Cemiyeti, isyanın parlayarak diğer bölgelere de yayılmasını önlemiştir. Fakat bu olay askerın Cemiyet'e karşı telkinlere kolayca kapılabileceği gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

3.3.2. Perde Arkası İktidar

1908 İhtilali, Asım (Us) Bey'in vurguladığı üzere II. Abdülhamid'in saltanat ve hilafetine karşı değil, onun “*keyfî idaresi*”ne karşı girişilmiş bir hareketti.⁴⁵⁹ İhtilal, başarıya ulaştığı andan itibaren gerçekten de Padişah'ın istibdat idaresini sarsmış ve vatansever kesimler arasında devletin kurtulduğu hissini uyandırmıştı. Oysa durum gerçekten bu merkezde mi idi? Yıllardır süren çetin mücadelelerin ürünü olan Meşrutiyet'in, ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği garanti altına alınmış mıydı? Kısacası Meşrutiyet'in ilanı tüm dertleri bitirecek miydi?

O günlerde kendilerine bu sorulardan herhangi birini soran okumuş-okumamış, kültürlü-kültürsüz çoğu kişi için yanıt muhtemelen “*evet*” olacaktı. M. Zekeriya (Sertel) Bey'den öğrendiğimize göre bugünlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid istibdadını bitirmekle her şeyin düzeleceği hususuna o kadar inanmıştı ki bunun aksini sorgulamayı bile aklına getirmemişti.⁴⁶⁰ İsmet (İnönü) Bey de hatıralarına bu yönde bir itiraf eklemiştir. O da, kendisi ile birlikte Cemiyet mensuplarının çoğunda bulunan Meşrutiyet'in gelmesi ile her şeyin düzeleceği umudunun, Meşrutiyet sonrasına dair bir planın yapılmasını önlediğinden bahsetmektedir.⁴⁶¹

Meşrutiyet'in ilanından evvel Cemiyet içerisinde genel kabul gören bu düşünceye karşıt üyeler yok değildir fakat; Ali Fuat (Cebesoy) Bey'den öğrendiğimize göre bu üyeler, diğerleri arasında sevilmemekte, iyi karşılanmamaktadır.⁴⁶² Yine Cebesoy'un hatıralarına işlediği bilgilere göre, toplantılarda bu yönde isteklerini dile getiren üyeler, “*Unutmayınız ki, İttihat Terakki âleniyete çıkmış bir cemiyet halini henüz almamıştır. Aldığı gün lüzumlu kararlar verilecektir.*” Mahiyetinde sözler ile uyarılmaktadır. Bu nedenledir ki Ali Fuat (Cebesoy) Bey, Cemiyet'in ihtilal öncesinde,

⁴⁵⁹ Us, **a.g.e.**, s. 173.

⁴⁶⁰ Sertel, **a.g.e.**, s. 9.

⁴⁶¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 144.

⁴⁶² Cebesoy, **a.g.e.**, s. 108.

geleceğe dair herhangi bir plan yapmamasını ihtilal gerçekleşmeden dağılmaktan korkmasına bağlamaktadır.⁴⁶³

Cemiyet, bu düşüncesinde o denli saplantılıdır ki memleket meseleleri karşısında çözüm önerileri sunmak şöyle dursun, bu meseleleri detaylıca araştırmayı bile düşünmemiştir. Ona göre, Meşrutiyet ilan edilince nasılsa her şey kendiliğinden düzelecektir. Bundan dolayı kendisine Meşrutiyet'in ilanı sonrasında izleyeceği bir yol haritası yapma girişiminde bulunmamıştır. Buna rağmen Cemiyet, 24 Temmuz'dan sonra siyasetten zerre kadar ayrılmayı da düşünmemiştir çünkü ateş ve kavga ile kazanılan Meşrutiyet'in korunmasız bırakılması halinde, geçmişte olduğu gibi yeniden hasıraltı edilebilme tehlikesi vardır.

Onu elde eden Cemiyet için Meşrutiyet'in korunması da yalnızca Cemiyet'e aittir. Fakat bu iş nasıl gerçekleştirilecek, Meşrutiyet'in devamı ne şekilde sağlanacaktır? Cemiyet o günlerde iktidara fiilen el koyabilecek cesarete şüphesiz sahiptir fakat; iktidar tecrübe ve olgunluk gerektirmektedir. Oysa İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde o günlerde yönetme ve iktidar tecrübesine sahip üyeler şöyle dursun Cemiyet, Manyasîzâde Refik Bey haricinde olgun ve yaşlı sayılabilecek üyelere bile mahrumdur.

Diğer yandan istibdat yönetiminin yaşlı, tecrübeli ve güngörmüş Paşaları hala görevlerinde bulunmaktadır. Hem bakalım II. Abdülhamid'in deyimiyle bu “*eski kurtlar*” yönetimi kolayca teslim edecek midir? O halde ne yapılmalı, Hürriyet'in devamı nasıl sağlanmalı, o ne şekilde korunmalıdır? Bugün bizim sorduğumuz bu soruları, 24 Temmuz'u takip eden günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup üst düzey üyelerin de kendilerine sormuş olması su götürmez bir gerçekliktir. Onlar da henüz Cemiyet'in yönetimi ele alamayacak seviyede olduğunu bildiklerinden olsa gerektir ki başlangıçta istibdat yönetiminin büyük ve şanlı adamlarını yerlerinde bırakmışlardır. Fakat Cemiyet, geri planda kalarak olayları yönlendirme ve onlara müdahale etme hakkını da bir vatan borcu olarak görmüş ve onu üstüne almıştır. Böylece İT, belirli bir süreye kadar adeta tiyatro oyununda suflörünkine benzer bir görev üstlenerek “*perde arkasından*” iş görmeye çalışmıştır. Fakat bu süre zarfında eksikliklerini gidermek amacıyla yönetim kademelerine üyelerini “*müsteşar*” namı

⁴⁶³ Cebesoy, a.g.e., s. 109.

altında yerleştirmeyi de ihmal etmeyen Cemiyet, bu kademeleri bir “*devlet adamlığı stajı*” gibi kullanmaya da başlamıştır.⁴⁶⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin perde arkası iktidarını Selanik'ten yürütemeyeceği açıktır. Bu nedenle Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde Merkez-i Umumi üyelerinden birçoğu, İstanbul'a gelerek iktidara yakın konumda bulunmanın gerekliliğini kavramışlardır. Ayrıca onların İstanbul'a gelmelerinde Sadrazam Said Paşa'nın bir isteği de etkili olmuştur.

Talat Bey'den öğrendiğimiz kadarıyla Said Paşa, İstanbul'da hürriyet nümayişlerinin tüm hızı ile sürdüğü günlerde, Selanik'te Genel Müfettiş H. Hilmi Paşa'ya gönderdiği bir telgraf vasıtasıyla Cemiyet ile görüşmek istemiştir.⁴⁶⁵ Merkezden aldığı bu emri yerine getirmekle mükellef H. Hilmi Paşa'nın, Cemiyet temsilcilerinden oluşan bir heyetin İstanbul'a gönderilmesinin pek uygun olacağını ifade ettiğini yazan A. Fuat (Cebesoy) Bey, bu istek karşısında Genel Merkez'in konuyu görüşmek üzere toplandığını belirtmektedir.⁴⁶⁶ M. Şükrü (Bleda) Bey de, konu hakkında Selanik Merkezi'nin uzun süren toplantılar ve hararetli tartışmalar neticesinde bir karara vardığını ifade etmektedir. Tartışmaların bizzat içerisinde bulunan Enver Bey'den öğrendiğimize göre ise heyetin birinci ve en önemli görevi Said Paşa hükümetine işlerlik kazandırmak yani Enver Bey'in deyimiyle ona “*iktidar vermek*” ve böylece payitaht başta olmak üzere hemen her bölgede ortaya çıkan asayişsizlik ortamına son vermektir.⁴⁶⁷ Bu görevin yanında Cemiyet, İstanbul'a gönderdiği temsilciler vasıtası ile Padişah'a yönelik bir tehdit oluşturmadığını da ilan etmek istemektedir.⁴⁶⁸

Ali Fuat (Cebesoy) Bey, Selanik Merkezi'nde konunun görüşülüp tartışıldıktan sonra Binbaşı Cemal, Talat, Rahmi, Cavit (Maliye Nazırı), Binbaşı Enver, Binbaşı Hafız Hakkı, Necip (Draga) ve Kolonyalı Hüseyin Kâzım Beylerden oluşan bir heyetin seçildiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁹ M. Şükrü (Bleda) Bey ise konunun görüşüldüğü toplantılardan birinde Rahmi Bey'in temsilci olarak seçildiğini ve ona bu seyahatinde isimlerini zikretmediği bazı üyelerin de katıldığını beyan etmektedir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Tunaya, **a.g.e.**, s. 37.

⁴⁶⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 375.

⁴⁶⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁶⁷ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 128.

⁴⁶⁸ Enver Paşa, **a.g.e.**, s. 128.

⁴⁶⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁷⁰ Bleda, **a.g.e.**, s. 69.

Konunun geçtiği hatıratlardan anlaşıldığı kadarıyla seçilen heyetin hepsi aynı gün İstanbul'a gitmiş değildir. O günlerde İstanbul polis müdürlüğünde görevli bulunan Selim Sırrı (Tarcan) Bey, 1 Ağustos 1908'de Rahmi Bey'in, 4 Ağustos'ta Binbaşı Cemal Bey'in, bunları takip eden günlerde de Erkânıharp Binbaşı Enver Bey ile Hafız Hakkı, Necip Draga ve Cavit Beylerin İstanbul'a ulaştığını yazmaktadır.⁴⁷¹

İlk gelenlerden birinin Rahmi Bey olduğunu Rıza Nur Bey de teyit etmektedir.⁴⁷² Fakat Selanik'ten gelenleri karşılayan ve Cemiyet'in İstanbul Merkezi yöneticilerinden olan Kâzım (Karabekir) Bey'in verdiği bilgiler, Selim Sırrı ve Rıza Nur Beyler'den oldukça farklıdır. Kâzım Bey, 1 Ağustos 1908 tarihinde, Sirkeci İstasyonu'nda karşıladığı heyetin Erkânıharp Binbaşı Cemal, Rahmi, Cavit, Necip Draga ve Kolonyalı Hüseyin Beylerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁴⁷³ Yine Kâzım Bey'den edindiğimiz bilgiye göre, Cemal ve Rahmi Beyler, Cemiyet'in İstanbul şubesine ulaştıktan sonra güvenlik maksadı ile Selanik Merkezi'nden on kişilik fedai grubu istemeye karar vermişlerdir.⁴⁷⁴ Burada devreye Halil (Kut) Bey'in hatıraları girmektedir. Anılarında Halil Bey de, İstanbul'a giden heyeti korumak maksadı ile Selanik'te bir fedai grubunun oluşturularak acilen İstanbul'a sevk edilmesi kararından bahisle, bu görevin kendisine verildiğini ve Mülâzım Hilmi, Yakup Cemil, Mustafa Necip ve Arnavut Ali Beylerden oluşan silahlı adamlarla İstanbul'a hareket ettiğini bildirmektedir.⁴⁷⁵

Yukarıda bahsi geçen ve konuyu ele alan hatıratlardan yalnızca ikisinde, Ali Fuat (Cebesoy) Bey ile Kâzım (Karabekir) Bey'in anılarında, Talat Paşa'nın İstanbul'a gidiş tarihi net olarak verilmektedir. Ali Fuat Bey, bu tarihin 30 Temmuz olduğunu belirtmekteyken, Kâzım Bey 2 Ağustos 1908 tarihini vermektedir.⁴⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya'dan edindiğimiz bilgilere göre ise Talat Bey ilk gelen grup, yani 1 Ağustos günü gelen grupla beraberdir.⁴⁷⁷ Zaten Cemiyet'in kurucu kadrosundan biri olarak büyük nüfuza sahip olan Talat Bey gelmeden Said Paşa ile yapılacak görüşmelerin

⁴⁷¹ Tarcan, **a.g.e.**, s. 42.

⁴⁷² Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 248.

⁴⁷³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 359.

⁴⁷⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 365.

⁴⁷⁵ Kut, **a.g.e.**, s. 56.

⁴⁷⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 138. Kâzım (Karabekir) Bey, 20 Temmuz 1324 günü İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi'ne uğradığında Talat Bey'i karşısında gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca onun Edirne dolaylarında çıkan askeri isyan ile söze başlaması, Talat Bey'in bu isyandan endişelenerek 20 Temmuz günü İstanbul'a gelmiş olabileceği hissini uyandırmaktadır.

⁴⁷⁷ T. Zafer Tunaya, bugün gelen heyetin Talat, Rahmi, Necip, Hüseyin ve Hakkı Baha Beylerden oluştuğunu beyan etmektedir. Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 29.

başlayamayacağı açıktır. Said Paşa ile yapılan görüşmelerin de Ağustos başlarına tesadüf ettiğine göre, Cemiyet'in merkez kadrosunun kabaca, Temmuz sonu ile Ağustos başlarında İstanbul'a geldiği söylenebilir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Merkez-i Umumisi'nden gelen yönetici kadrosu ile İstanbul Şubesi arasında bir takım çatışmaların yaşandığı Kâzım (Karabekir) Bey'in anılarından anlaşılmaktadır. Kâzım Bey'den edinilen bilgilere göre bu anlaşmazlıklar Selanik heyetinin sessiz sedasız şekilde İstanbul'a gelmesi noktasında başlamıştır. Öyle ki Kâzım (Karabekir) Bey ve İstanbul Merkezi, Selanik heyetinin donanma vasıtası ile şenlikler altında İstanbul'a girerek halka ve Padişah'a karşı bir güç gösterisinde bulunmasının, ona muhalif kimseler üzerinde baskı yaratacağını savunmaktadır.⁴⁷⁸

Öte yandan, etkili bir program hazırlanmadan İstanbul Merkezi'nin ortalığa çıkmasını istemeyen Kâzım Bey ve arkadaşlarına karşılık Rahmi ve Cemal Beyler başta olmak üzere Selanik Heyeti, İstanbul şubesi binasının camından sarkıttıkları ve üzerinde "*Terakki ve İttihat Cemiyeti İstanbul Merkezi*" yazılı bir bayrak ile onu alenen ilan etmiştir.⁴⁷⁹ Selanik grubunun Meşrutiyet'in ilanındaki rolünü abartan sözler sarf etmesi ve buna karşılık İstanbul Merkezi'nin ilan sürecindeki faaliyetlerini küçümsemesi de tartışmanın diğer bir boyutudur.⁴⁸⁰

Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha 24 Temmuz'u takip eden günlerde bile kendi içerisinde bir birlik yaratmış değildir. Bu durumun en önemli nedeni kuşkusuz Cemiyet'in başından beri kendisine kesin ve güçlü bir lider seçmeyi düşünmemiş olmasıdır. Ortada böyle bir hal varken 1908 Ağustosunda Cemiyet'in iktidara fiilen el atması ve onu bünyesine taşıması her tarafta kargaşaya yol açacağından Cemiyet, başlangıçta istibdadın görkemli Paşalarını yönetimden uzaklaştırmamıştır. Bu durumu İsmet (İnönü) Bey, Cemiyetin başlangıçta idareye doğrudan el koymayı aklına getiremediği, bu nedenle de tecrübeli, bilgili fakat zihniyet itibarı ile istibdat yönelimine eğilimli paşalar ile iş yürütmeye çalıştığı hususları ile açıklamakta ve Cemiyet'in o günlerde, "*onlar idare etsinler, biz kontrol ederiz*" düşüncesine sıkı sıkıya sarıldığını vurgulamaktadır.⁴⁸¹ Ahmet Rıza Bey'in hatıralarında verdiği bilgiler de İsmet Bey'i

⁴⁷⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 360.

⁴⁷⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 359-360.

⁴⁸⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 363.

⁴⁸¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 144.

doğrular niteliktedir. Ahmet Rıza Bey, 24 Temmuz'u takip eden günlerde Paris'ten, İstanbul Merkezi'ne gönderdiği mektuplarda, Cemiyet'in görevinin iktidara gelmek değil, hükümeti ve dolayısıyla devlet işlerini gözlemlemek olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸²

Merkez-i Umumi üyelerinden Rahmi Bey'in, Cemiyet adına Ağustos 1908 başlarında **Le Temps** gazetesine verdiği mülakat, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin o günkü zihniyetini anlamak bakımından önemlidir. Rahmi Bey bu mülakatında, Selanik heyetinin o günlerde zayıf olan İstanbul şubesini takviye etmek amacıyla geldiğini ifade etmekte ve Cemiyet'in İstanbul'da yeterli güce ulaştığı andan itibaren resmi hükümete daha fazla tesir edeceğini bildirmektedir.⁴⁸³ Bundan başka, şu an herhangi bir siyasi programlarının olmadığından bahsetmekte, Cemiyet'in "*bugüne kadar yıkmak için uğraştığı*"nı, ancak bugünden sonra Kanun-ı Esasi'nin en büyük koruyucusu olacağını bildirmekte ve bu nedenle de resmi hükümetin doğru iş görmemesi halinde onu doğruluğa sevk etme hakkını kullanacağını ifade etmektedir.⁴⁸⁴

İttihat ve Terakki'nin perde arkası iktidarı, Rahmi Bey'in bu beyanatından çok önce, Cemiyet ile Sadrazam Said Paşa ve kabinenin diğer üyeleriyle yapılan görüşmeler neticesinde başlamıştır.⁴⁸⁵ M. Şükrü (Bleda) Bey, Ağustos başlarında temas kurulan Said Paşa ile yapılan görüşmelerde en önemli konunun, seçimlerin nasıl yapılacağı hususu olduğunu ifade etmekte ve görüşmeler sonucunda Cemiyet'in Paşa'dan, "*memleketin her köşesine telgraflar çekilerek biran önce seçim işlemlerine geçilmesi*"ni istediğini vurgulamaktadır.⁴⁸⁶ Talat Bey de, Paşa ile yapılan bu ilk görüşmede kendisine, Hakkı Paşa dışındaki kabine üyelerinin eski devir adamlarından olması dolayısıyla ülkenin bu buhranlı zamanında devletin böyle bir kabine ile yönetilemeyeceğini söylediğini, buna karşılık Paşa'dan konuyu II. Abdülhamid'e taşıyacağı cevabını aldığını ifade etmektedir.⁴⁸⁷

Netice itibariyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Said Paşa kabinesi arasındaki görüşmelerden çıkan sonuç, Kâzım (Karabekir) Bey'in dediği gibi, hükümeti

⁴⁸² Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 25.

⁴⁸³ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 49. Mülakat, 8 Ağustos 1908 günü İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştır. Tamamı için bkz. **Sabah**, 26 Temmuz 1324(8 Ağustos 1908)

⁴⁸⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 389.

⁴⁸⁵ Bu, Rahmi Bey'in yukarıda bahsi geçen mülakatında zikrettiği, "*(...)Said Paşanın Sadrazam olmak üzere intihab edilmesini de muvafık bulmuyoruz.*" Cümlesinden açıkça anlaşılmalıdır. Konunun detayı, ilerleyen bölümde **Said Paşa'nın Düşüşü** başlığı altında incelenecektir.

⁴⁸⁶ Bleda, **a.g.e.**, s. 69.

⁴⁸⁷ Talat Paşa, **a.g.e.**, s. 40.

faaliyetlerinde serbest bırakmak fakat onu sürekli denetim altında tutmak⁴⁸⁸ yani arka planda kalarak onu istenilen yöne sevk etmektir. Böylece Cemiyet, kendini halkın bütün isteklerine, şikâyetlerine, hayal kırıklıklarına ve en önemlisi de “*muhâlefeti*”ne odak noktası yapmış olurken; Padişahın güç ve zorlu durumunu da sırtlanmış oluyordu.⁴⁸⁹

Rıza Nur Bey, İstanbul’da kurulan resmi hükümetlerin yalnızca Merkez-i Umumi’nin aldığı kararları onaylayan bir yapıya mahkûm edildiğinden bahisle, esas hükümetin Talat, Rahmi, Doktor Nâzım gibi kişilerden oluşan İttihat ve Terakki Genel Merkezi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Merkez-i Umumi içerisinde etkili bazı kimselerin, aldığı kararları diğerlerine kabul ettirdiğini vurgulayan Rıza Nur Bey, üç beş kişiden oluşan bu esas gruba gazetelerde “*gizli oda*”, “*karanlık oda*”, “*klik*”, “*kamerilla*”, “*rical-i gayb*” gibi isimler taktıklarını da belirtmektedir.⁴⁹⁰ Rıza Nur Bey gibi Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de, memleketi Merkez-i Umumi’nin kararları ile idare ettiklerinden bahsetmekte fakat bu kararların Rıza Nur Bey’in dediği kadar sert birer emir olmadığını, öneri vasfında şeyler olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁹¹

İttihatçıların yönetimi bizzat ele al(a)mayışı, Meşrutiyet’in ilanından sonra Paris’ten hareketle İstanbul’a gelen Ali Haydar Mithat Bey’in, İstanbul gümrüğüne çıktığı anda dikkatini çekmiştir. Ali Haydar Bey, İstanbul’a ayak bastığı andan itibaren derin bir hayal kırıklığına uğradığını belirtmekte, bu duruma sebep olarak da bir zamanlarının istibdat paşalarının ve en önemlisi de “*müstebit Padişah*”ın yerli yerinde bırakılmasını göstermektedir.⁴⁹² Ayrıca istibdat yönetimin kıvrak bir politik hamle ile bir anda Meşrutiyetçi görünüme bürünmesinden duyduğu rahatsızlığı da dile getirmektedir. Asım (Gündüz) Bey de Ali Haydar Bey gibi düşünmektedir. O da hatıralarında, “*Abdülhamid’in köhne zihniyeti*”ne mensup siyaset adamlarının yönetimde hala aktif olarak bırakıldığını ifade ederek Cemiyet’i eleştirmektedir.⁴⁹³ “*İhtilali yapmışız, hükümet başkalarında, biz kontrol ediyoruz.*” Diyerek, İsmet (İnönü)

⁴⁸⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 378.

⁴⁸⁹ Beyatlı, **Çocukluğum, Gençliğim...**, s. 175.

⁴⁹⁰ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 277.

⁴⁹¹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 43.

⁴⁹² Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 189-190. İsmail Müştak (Mayakon) Bey’den öğrendiğimize göre II. Abdülhamid, daha Meşrutiyet’in ilk günlerinde Cemiyet ile uzlaşma politikasına yönelmiş ve hatta Başkâtip Ali Cevad Bey ile Cemiyet merkezine gönderdiği bir tebliğde kendisinin, “*cemiyetin ilk ve en büyük ferdi*” olduğunu bildirmiştir. Mayakon, **a.g.e.**, s. 59. Bu nedenle onun ilk günlerden itibaren göğsüne Meşrutiyet kokartları takmasını garip karşılamamak gerekmektedir.

⁴⁹³ Asım Gündüz, **Hatıralarım**, İhsan Ilgar (yay. haz.), Kervan Yay., İstanbul Ekim 1973, s. 25.

Bey de Cemiyet'in benimsediği bu yönetim tarzını eleştiren diğer bir isimdir.⁴⁹⁴ Fakat Ali Haydar Bey'den farklı olarak gerek Asım Bey'in ve gerekse İsmet Bey'in hatıralarına ekledikleri bu eleştirel cümlelerin 1908'deki düşünceleri olup olmadığı tam kestirilememektedir. Hatıralarını daha sonradan kaleme aldıkları düşünülürse 1908 Ağustosunda aynı düşünceleri paylaşıp paylaşmadıkları konusunda ihtilafa düşülebilir. Fakat bu düşünceleri o günlerde, hatta daha 1908 öncesinde ileri süren biri varsa o kişi Mustafa Kemal Bey'dir. Ali Fuat (Cebesoy) Bey'in hatıralarından öğrendiğimiz kadarı ile o, Cemiyet'in plansız ve programsız yapısını her fırsatta eleştirmektedir.⁴⁹⁵

Cemiyet'in yönetimi fiilen ele al(a)mayışı, Meşrutiyet sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nu gözlemlemek üzere İstanbul'a gelen yabancı gazeteci ve temsilcilerin de dikkatini çekmiştir çünkü başarıya ulaştırılan bir ihtilalin arkasından eski yönetimin yerli yerinde bırakılması ya hiç görülmemiş ya da ender rastlanılmış bir durumdur. Ahmet Rıza Bey, Almanya Büyükelçiliği'ne yemeğe davetli olduğu bir akşam, Büyükelçi Baron Marshall'ın yanına gelerek bu konuyu açtığını ifade etmektedir. Büyükelçi, Cemiyet'in iktidarı neden ele almadığını sorduktan sonra, konuyu hükümet ile de görüştüğünü fakat ondan, "*ben ne yapayım Cemiyet öyle istiyor*" cevabını aldığını söylemiş ve ardından da Cemiyet'in sorumluluk almaktan korktuğu yorumunu eklemiştir.⁴⁹⁶ **Tanin** muhabirlerinden İzzet Melih'in, 1 Ağustos 1908 günü Mösyö Jan Rod ile yaptığı mülakatta aynı konu dile getirilmiştir. Görüşmede Mösyö Jan Rod, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde ve gerekse dışarıda "*zimâm-ı hükûmeti*" yani hükümet iplerini ele almaya ehliyetli kişilerin olup olmadığı sorusuna karşılık İzzet Melih'den "*evet*" manasına gelen cevabı aldıktan sonra sözünü, bu kimselerin niçin idare başına getirilerek "*emel-i hâin-âneleri muhakkak olanları bir an evvel...*" diye sürdürmek istemiş fakat fazla ileri gittiğini anladığından konuyu bir şekilde değiştirmiştir.⁴⁹⁷

Fakat tüm bu eleştirilere karşın Ziya Şakir (Soku) Bey, o dönemde İttihatçıların yönetimi bizzat ele alamayacak derecede tecrübesiz olduğunu vurgularken; aynı günlerde Cemiyet'in bu düşüncesini açığa vurur şekilde Ahmet Rıza Bey'in, "*Bizi,*

⁴⁹⁴ İnönü, **a.g.e.**, s. 144.

⁴⁹⁵ Mustafa Kemal Bey'in eleştirel fikirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 114-117.

⁴⁹⁶ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁹⁷ "*Tan Gazetesi İle Mülakat*", **Tanin**, 21 Temmuz 1324(3 Ağustos 1908)

bugünkü perişanlıktan kurtaracak ve istikbalde de bizi en emin yolda yürütecek bir kuvvet varsa, o da Sultan Hamid'in tecrübesidir.” Dediğini iletmektedir.⁴⁹⁸

3.3.3. Cemiyet'in Genişleme Siyaseti

Terakki ve İttihat Cemiyeti adını alan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, II. Abdülhamid'in keyfi idaresine karşı Meşrutiyet idaresini tesis etmek maksadı ile kurulmuştu. İlk zamanlarda Cemiyet, Makedonya'nın belli başlı merkezlerinde, özellikle de kendilerinin alaylı subaylar karşısında Padişah'ın üvey evladı olduğunu düşünen 3. Ordu mensubu mektepli subaylar arasında hızla yayılma imkânı bulmuştur. Fakat subaylar arasında Padişaha karşı öfkeye rağmen Meşrutiyet'in ilanına değin Cemiyet, bünyesine alacağı üyeleri sıkı bir araştırma ve kontrolden geçiriyor, daha sonra mistik bir tören eşliğinde üye kaydediyordu. Cemiyet'e üye yapılacak kimselerin dikkatli bir incelemeden geçirilmesi şarttı çünkü o dönemde II. Abdülhamid'in hafiye teşkilatı Osmanlı topraklarını bir örümcek ağı gibi sarmıştı. Hatta bu teşkilat o kadar etkili çalışmaktaydı ki Cemiyet, derinlemesine yaptığı araştırmalara rağmen bünyesine birkaç hafiyeyi dahil etme hatasını göstermişti. Fakat genel itibarı ile Terakki ve İttihat Cemiyeti, üye kayıt işlemlerinde gösterdiği sıkı disiplini 1908 ortalarına kadar sürdürmüştür.

1908'e değin hinterlandı büyük oranda Makedonya ile sınırlı kalan Cemiyet, Hürriyet'in ilanı ile birlikte II. Abdülhamid'in olası bir hamlesine karşılık ona gözdağı vermek maksadı ile Anadolu başta olmak üzere merkeze uzak bölgelere “*falanca İTC şubesine*” diye telgraflar ve mektuplar göndermiştir. Bu durumun bir nedenini, o günlerde Balıkesir'de görevli M. Ali Aynî Bey anılarına kaydetmiştir. M. Ali Bey, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Balıkesir'e, “*Balıkesir İTC Şubesi'ne*” başlığı ile gelen telgraflara, bu bölgede böyle bir cemiyet olmamasına rağmen bazı hürriyet sever kimseler ile kendisinin “*Balıkesir İTC*” imzası ile cevap verdiklerini ifade ederken, bundaki amaçlarının İttihat ve Terakki'nin yurt çapında faaliyet gösteren bir cemiyet olduğu hissini uyandırmak olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁹ A. Reşit (Rey) Bey de hatıratına bu yönde bir bilgi kaydetmiştir. O da, Ankara'ya, Cemiyet merkezi tarafından

⁴⁹⁸ Ziya Şakir Soku, **İttihat ve Terakki**, c. 2, Akıl Fikir Yay., İstanbul Ekim 2014, s. 103.

⁴⁹⁹ Mehmet Ali Aynî, **a.g.e.**, s. 78-79.

halkı istibdat memurlarına karşı ayaklanmaya davet eden telgrafların yağdığını ifade etmektedir.⁵⁰⁰

Gerçekte, Cemiyet'in 1908 ortalarında Anadolu başta olmak üzere Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Arabistan'daki nüfuzu sifıra yakındır. Oysa Meşrutiyet'i ilan eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, tüm Osmanlı vatandaşları arasında yayılmalıdır aksi halde kendi eseri olan Meşrutiyet'i devam ettirmesi, onu koruyup kollaması çok güç olacaktır. Bu nedenle İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilanı karışıklıklarının sona ermesi ile birlikte zaman kaybetmeden bu düşüncüyü uygulama sahasına koymuşlardır. Mithat Şükrü (Bleda) Bey, Cemiyet'in halk arasında yayıldığı esnada önem verdiği en önemli hususun, halkın Cemiyet'i tanınması ve bu süreçte Cemiyet-halk etkileşiminin tam manası ile sağlanabilmesi olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁰¹

Merkez-i Umumi azalarından M. Şükrü (Bleda) Bey'in anılarından anladığımızı göre, 1908 öncesinde Makedonya'da yeterli gelişmeyi sağladığından Cemiyet, Meşrutiyet'in ilanından sonra Anadolu'ya açılmaya gayret etmektedir. M. Şükrü Bey, Cemiyet'in bu düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik olarak uygun gördüğü bazı kimseleri, “İttihat ve Terakki mutemedi” namı ile Anadolu'daki il merkezlerine gönderdiğini vurgulamakta fakat Cemiyet adına çalışan bazı üyelerin onun amaç ve emellerine uygun hareketlerden çok şerefini lekelemeye yönelik girişimlerde bulunmaları dolayısıyla istenilen başarının sağlanamadığını itiraf etmektedir.⁵⁰² Bunun üzerine yine M. Şükrü Bey ile Enver Bey'den öğrendiğimize göre İttihatçılar, kendilerince önemli buldukları merkezlerde “katibi mes'ul” unvanı vererek güvenilir, namuslu ve ehil kişilere yeni şubeler açtırmışlardır.⁵⁰³ Cemiyet, bununla da yetinmemiş olacak ki Celal (Bayar) Bey, 1789 İhtilali'ni takip eden günlerde “Jakoben(Jacobin)”lerin yaptığı gibi İttihatçıların da, ülkenin hemen her yerinde sosyal, siyasi ve toplumsal ahlaka yönelik kulüpler açtığını ifade etmektedir.⁵⁰⁴ Fakat bu kulüplerin kişisel çıkar sağlama merkezi olduğunu savunan A. Reşit (Rey) Bey'e göre kulüplerin amacı, tehdit ve baskı yolu ile yerel üstünlüğü elde etmektir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Rey, a.g.e., s. 134-135.

⁵⁰¹ Bleda, a.g.e., s. 71.

⁵⁰² Bleda, a.g.e., s. 71-72.

⁵⁰³ Bleda, a.g.e., s. 72 ; Enver Paşa, a.g.e., s. 129. Celal Bayar, bu dönemde Cemiyet tarafından kendisine “katibi mes'ul” unvanı verilen ve İzmir ilinden sorumlu tutulan Cemiyet üyesidir.

⁵⁰⁴ Bayar, a.g.e., s. 138.

⁵⁰⁵ O günlerde Ankara Mutasarrıfı olan müellif, İTC kulüplerinden, “hükümet içinde hükümet kurmaya çalışan kulüpler” olarak bahsetmektedir. Rey, a.g.e., s. 138-139.

Cemiyet'in, geniş kitlelere yayılma düşüncesini 1908 öncesi dönemde olduğu gibi sıkı denetimler yolu ile gerçekleştir(e)memesi, bünyesinde laçkalaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu durum, gerek kendi üyeleri ve gerekse muhalefet tarafından ona karşı sert eleştirilerin yöneltilmesine neden olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefeti ile tanınan Mevlânzâde Rıfat Bey⁵⁰⁶, Abdülhamid istibdadını yıkmakla büyük itibar kazanan vatansever Cemiyet'in arasına bir süre sonra, sabık devir adamlarının karıştırılmasının kendilerini ve halkı hayal kırıklığına uğrattığını ifade etmektedir.⁵⁰⁷ Meşrutiyet'in ilk Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa da Rıfat Bey gibi düşünenlerdendir. Paşa, Cemiyet'in Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra devletin olası bir gericilik hareketine kapılmaması için her tarafa tebligatlar göndererek, bazı ehil olmayan kimselere görev verdiğinden bahsetmekte ve bu durumdan yararlanan birçok menfaatperest, İT adını kullanarak çıkar elde ettiğinden söz etmektedir. Hatta Paşa, Beyrut bölgesinde 24 Temmuz sonrasında Cemiyet'e üye olan düşük rütbeli bir subayın, kendi kendisine sınırsız yetkilere bürünerek bölgede terör havası estirdiğini de eklemektedir.⁵⁰⁸

Halk arasında “*Cemiyet-i Mukaddese*” olarak tanınan Cemiyet'e kaydolmanın adeta bir “*farz*” gibi algılandığını belirten M. Selahaddin Bey de, kısa zaman içerisinde muazzam kitleler arasında yayılan Cemiyet'in bir süre sonra kuruluş amacından saptığı eleştirisini iletmektedir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ **Mevlânzâde Rıfat, (1869/1870-1930)**, Süleymaniye kürtlerinden olan Mevlânzâde Rıfat Bey, Küçükçekmece'de doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1869/70 olarak tahmin edilmektedir. Babası, İstanbul Kütüphaneler Müfettişi Abdurrahman Nacim Efendi'dir. Mekteb-i Hukuk-u Şahane mezunudur. Mezuniyetini takiben bir süre Matbuat-ı Ecnebiyye Kalemi'nde görev yapmış, daha sonra Beyoğlu Mutasarrıflığı Tahrirat Kalemi'ne atanmıştır. Ardından da Sinop Cezaevi Müdürlüğü'ne getirilmiş fakat, Sinop Mutasarrıfı'nın şikayeti üzerine tutuklanmıştır. 1908'e kadarki süreyi sürgün ve tutuklulukla geçiren Rıfat Bey, II. Meşrutiyet'in ilanı ile serbest kalmış ve 1908 yılı sonunda Hasan Fehmi Bey ile **Serbestî** gazetesini çıkarmıştır. 31 Mart İşyanı dolayısıyla suçlu bulunarak hakkında on yıl sürgün kararı çıkmış fakat önce Mısır'a, oradan da Atina'ya kaçmıştır. Yunan hükümetinin baskıları neticesinde İstanbul'a dönerek Rıfat Bey, tutuklanarak Bursa'ya sürülmüştür. 1912'de çıkarılan af ile **Serbestî** gazetesini yeniden çıkarmaya başlamıştır. Babalı baskınından sonra tekrar kapatılan **Serbestî** gazetesinden sonra Mevlânzâde Rıfat Bey'in 1918'e kadarki hayatı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Mütareke döneminde kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti'ne üye olmuş, bu cemiyetin parçalanmasından sonra ortaya çıkan Teşkilat-ı İttimayye Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Bu yönü dolayısıyla 1922 yılında Türkiye'yi yeniden terke zorlanmış, San Remo'ya gitmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yurtdışına sürülen 150'likler arasında yer alan Rıfat Bey, 1930'da Suriye'de ölmüştür. Murat Issı, “*Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıfat Bey*”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, sa. 196 (Nisan 2010), s. 1-10.

⁵⁰⁷ Mevlâzade Rıfat, **31 Mart Bir İhtilâlin Hikayesi**, Berire Ülgenci (yay. haz.), Pınar Yay., İstanbul Kasım 1996, s. 111.

⁵⁰⁸ Furğaç, **a.g.e.**, s. 44.

⁵⁰⁹ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 24.

İttihatçıları bu husus üzerinden eleştiren diğer bir kişi de o günlerde Harbiye’de okuyan Ahmet Bedevî (Kuran) Bey’dir. Anılarında İttihat ve Terakki’nin, Harbiye Mektebi’ne bakış açısının yanlışlığını vurgulayan Ahmet Bey, kendilerinin öğrenci ve daha önemlisi de asker olması dolayısıyla siyasetle ilgilenemeyeceği vurgusuna İttihatçıların öfke ile karşılık verdiğinden bahsetmekte ve kendisinin Cemiyet’e üye olmayı reddetmesi üzerine Ethem (Çerkes Ethem) ve Hasan (Şumnu) Beylerin tehditkâr hareketlerde bulunduğunu eklemektedir.⁵¹⁰ Ahmet Bey’in, bu mütalaaları o dönem Harbiye Mektebi’nin düşüncesini yansıttığından ayrıca önemlidir.

Harbiye öğrencilerinin çoğunun, o günlerde hiçbir cemiyete üye olmak istemediğini ayrıca belirten Ahmet Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne bu dönemde kayıt olmanın yalnızca kişisel çıkar peşinde koşmak olduğu bilgisini de anılarına eklemiştir.⁵¹¹ Buna rağmen, Ahmet Bey’in anılarından anlaşıldığı üzere bir gün Cemiyet üyelerinden Binbaşı Remzi (Divan-ı Harb-i Örfi Reisi Remzi Paşa) Bey, Harbiyelileri “*Kuran*” ve “*rövelver*⁵¹²” eşliğinde zorla ettirilen bir yemin ile Cemiyete kaydetmiştir.⁵¹³

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, 24 Temmuz sonrası uyguladığı genişleme politikası, Cemiyet içerisinden de eleştirel seslerin çıkmasına sebep olmuştur. Başından beri İttihatçı çizgisini sürdüren Ahmet Rıza Bey, İstanbul’a dönüp Genel Merkez’e gittiğinde daha önce isimlerini bile işitmediği bazı kimsele karşılaştığından bahisle, bu kimselerin küçümser bakışlarından üzüntü ile bahsetmekte ve Merkez-i Umumi’nin bir zamanlar hafiyelik eden kimseleri bile cemiyete alacak derecede hatalar işlediğini vurgulamaktadır.⁵¹⁴ Selim Sırrı (Tarcan) Bey de böyle düşünen isimlerdendir. Selim Bey, Meşrutiyet’i takip eden günlerde Cemiyet’e yön veren hizbin amacının, bir an önce çoğalmak olduğunu bildirmekte, kendisi ile Filozof Rıza Bey’in, “*vaktile Yıldız’da hafiyelik etmiş olanları da mı aramıza kabul edeceğiz*” diye onlara çıkıştığını ifade etmekte ve hatta Merkez-i Umumi üyeliğine bu gibi kimselerin seçildiğini de belirtmektedir.⁵¹⁵ Bu durumun, Cemiyet’ten şikâyetler ile kopmaları da beraberinde getirdiği açıktır. Selim Bey de bunlardan biri olmuştur.

⁵¹⁰ Kuran, **Harbiye...**, s. 132.

⁵¹¹ Kuran, **Harbiye...**, s. 133.

⁵¹² Halk arasında altı patlar da denilen 6 mermi kapasiteli bir çeşit tabancadır.

⁵¹³ Kuran, **Harbiye...**, s. 143-144.

⁵¹⁴ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 26.

⁵¹⁵ Tarcan, **a.g.e.**, s. 42.

Cemiyet'in kitlelere yayılma hevesi, onu eski ve temkinli çizgisinin dışına itmiştir. Hal böyle olunca, Cemiyet ile aynı fikri zeminde buluşan fakat ona üye olmayı istemeyen, daha doğrusu menfaat peşinde koşan üyelerin arasına katılmayı vatan ihaneti gibi algılayan bazı hürriyet severler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile aralarına çizgi çekmek mecburiyetinde kalmıştır. H. Cahit (Yalçın) Bey, bu gibi vatanseverlere en iyi örnektir. Kendisinin ancak 1908 seçimleri esnasında Cemiyet'e üye olduğunu bildiğimiz Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, bir süre için Cemiyet'e üye olmayı reddetmiştir. H. Cahit Bey'i böyle bir politikaya yönelten esas nedeni kendi ağzından dinlemek yerinde olacaktır: “(...) Cemiyete girmek istemeyişim daha ziyade, bir menfaat koparmak ümidiyle takım takım müracaat eden zamanecilere benzemekten öğrendiğim içindi.”⁵¹⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup üyelerin arka planına bakıldığında onların ortak bir fikri zeminde buluştuğunu söylemek yanlış olacaktır. Bu nedenle “İttihatçı” tanımlaması aslında bir genellemeden ibarettir çünkü; İttihatçılık keskin ve ayırt edici olmamak kaydıyla kendi içerisinde fikri bölünmelerden meydana gelmektedir. Yahya Kemal (Beyatlı) Bey'in de dediği gibi İTC, ateistlerden Hıristiyanlara, Yahudilerden muhafazakâr İslamcılara, aydın beşeriyetçilerden saplantılı milliyetçilere, tanınmış âlimlerden ahlaksızlığı meslek edinmiş kimselere ve en önemlisi de vatanın geleceğini düşünen ve varlığını ona adayan vatanseverlerden, siyasi ve maddi güce erişmek için Cemiyet'i bir araç gibi kullananlara değin çeşitli katmanlardan oluşmaktadır.⁵¹⁷ Kısacası İttihatçılık, karşıt görüşleri dolayısıyla birbiri ile çatışmasına rağmen; Cemiyet çatısı altında birbirine arkadaşlık ve en önemlisi de bir hizbi temsil etme bağı ile bağlanmak demektir. İşte ortaya çıkışından yok oluşuna kadar İttihatçılığın zihniyeti bu idi. Yani İTC, adeta farklı dine, eğitime, fikri altyapıya ya da amaçlara sahip insanlardan oluşan bir toplama kampı görünümünde idi. Fakat bu farklılıklar, İttihatçılık adı altında bir arada yaşatılmaya çalışılıyordu.

Yaşatılmasına yaşatılıyordu ancak Cemiyet'in idareyi kesin olarak ele alması için bundan daha fazlasına yani, halka açılmasına ihtiyacı vardı. Ayrıca, bu iş için ayırdığı süre de kısıtlı idi çünkü istibdat yönetimi her şeyi ile yerli yerinde duruyordu ve her an Meşrutiyet'e karşı bir harekette bulunabilirdi. Ama bir sorun vardı. Cemiyet,

⁵¹⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, “İttihadi Terakki Cemiyeti'ne Nasıl Girdim?”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, sa. 1 (1 Mart 1942), s. 23.

⁵¹⁷ Beyatlı, **Çocukluğum...**, s. 171-172.

büyük kitleler arasında görmeyi istediği kendine yakınlığı bu kadar kısa süre içerisinde nasıl başaracaktı? Yahya Kemal (Beyatlı) Bey anılarında bu sorunun yanıtını, “*iktidar*”, “*servet*”, “*itibar*”, “*arkadaşlık*”, “*dostluk*” ve en önemlisi de “*menfaat*”, gibi kavramlarla açıklamaktadır. Ona göre Cemiyet, kısa süre içerisinde birbirinden ayrı zihinlere evvela iktidar, servet, itibar vaat etti, bunları aşağılık ve vatana ihanet gibi gören kimseler için ise arkadaşlık ve dostluk bağını kullandı.⁵¹⁸ Nihayetinde İTC, menfaatçilerden vatanseverlere kadar varan bir Cemiyet’e dönüştü. Böylece geniş kitlelere ulaşabilen Cemiyet, kendinden olmayanlara karşı gizli kuvvetini yani “*komitacılık ruhu*”nu kullanmaktan geri kalmadı. Sonuç olarak, Ahmet Bedevî (Kuran) Bey gibi muhaliflerin deyimiyle ortaya bir “*Meşrutiyet istibdadı*” çıktı.⁵¹⁹ Bu durum karşısında elbette muhalefet de boş durmayarak örgütlenme yolunu tuttu. Böylece toplumda, “*Cemiyet-i Mukaddese*” yanlısı ve onu hoş görmeyenler olmak üzere kamplaşma meydana geldi ve toplum iki kutba ayrıldı.⁵²⁰

3.4. İTC – Said Paşa Çekişmesi

Saray ve II. Abdülhamid’e yakınlığı ile tanınan isimlerden biri olan Tahsin Paşa, hatıralarında Said Paşa’dan her fırsatta bahsetmekte ve onun şahsi ve siyasi hayatını Sultan Hamid’in istibdat idaresinden ayırmanın mümkün olamayacağını ifade etmektedir.⁵²¹ Saray’a kâtip olarak giren ve zamanla Paşalığa ve oradan da sadrazamlığa kadar yükselen Paşa’nın, görevden uzaklaştırıldığı dönemlerde bile II. Abdülhamid ile kurduğu yakın ilişkisinin sürdüğünü belirten Tahsin Paşa, Padişah’ı istibdada yönelten ve Yıldız Sarayı’nı adeta korunaklı bir kale haline getiren kişinin de Said Paşa olduğundan ayrıca bahsetmektedir.⁵²² Bütün bunlar, Sultan Hamid’in kafasında kurduğu ve gerçekleştirmek istediği merkezi yönetim anlayışına yakın olduğundan olsa gerektir ki o, Said Paşa’yı hiçbir zaman yanı başından ayırmamış, her fırsatta fikirlerinden

⁵¹⁸ Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim...*, s. 173.

⁵¹⁹ Kuran, *Harbiye Mektebinde...*, s. 145.

⁵²⁰ Bu durum 1911’de Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kurulması ile daha derinden hissedilecektir. 1911’den Osmanlı’nın yıkılışına kadar geçen sürede, Osmanlı içerisinde sürekli bir İttihatçı-İtilafçı çekişmesi baş göstermiştir.

⁵²¹ Paşa, bu hususu anılarında şöyle izah etmektedir: “*Sultan Hamit ile hükümetin başında bulunan Said Paşanın mutlakiyeti idareyi idame hususunda hemfikir ve hemkanaan olduklarına bence asla şüphe yoktur.*” Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 77.

⁵²² Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 27.

yararlanma yolunu tutmuştur. Fakat bu durum, idareden memnun olmayan hürriyet severlerin Padişah yanında Said Paşa'ya karşı da kin duymasına neden olmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından Said Paşa'ya duyulan kinin sebebi her ne kadar onun, istibdadın sırmalı Paşaları arasında bulunması ise de; asıl kin, Meşrutiyet'in ilanına giden günlerde başlamıştır. Said Paşa, bu olaylar karşısında endişeye kapılan Padişah'ın sık sık danıştığı isimlerden biridir ve kendisi, İTC'nin baskısına rağmen istibdat idaresinin devam ettirilmesini salık vermektedir. Bu düşüncemizi kanıtlayan bir bilgiyi Tahsin Paşa, anılarına işlemiştir. Tahsin Paşa'nın dediğine göre Said Paşa, Rumeli'den gönderilen, Meşrutiyet'in ilanına dair telgrafları, buna lüzum olmadığı görüşü ile birlikte Sultan Hamid'e sunmaktadır.⁵²³

Meşrutiyet'in ilanı öncesinde başlayan İTC ile Said Paşa'nın uyuşmazlık durumu, 24 Temmuz'u takip eden günlerde biraz yumuşamıştır. M. Şükrü (Bleda) Bey, bugünlerde Said Paşa'nın bulunduğu her fırsatta, İttihat ve Terakki Cemiyeti hizmetinde bulunmaktan duyacağı kıvancı dile getirdiğini bildirmektedir.⁵²⁴ Fakat bunun kalpten gelen gerçek bir istekten çok politik arzudan kaynaklandığı ortadadır. Bu durum, bir süredir Cemiyet'in ateşli taraftarlarından biri olduğunu beyan eden Paşa'nın, İttihatçıların ilk zamanlarda iktidarı doğrudan ele al(a)mayışını fırsat bilerek müstebit hareketlere girişmesinin nedenini de açıklamaktadır.

3.4.1. Zaptiye Nazırlığı Meselesi

Meşrutiyet, 24 Temmuz 1908 tarihinde, II. Abdülhamid'in tebliği ile resmen ilan olunmuştu ve matbuat üzerindeki sansür kendiliğinden kalkmıştı. Fakat önceki devrin adamları ve özellikle de Said Paşa ve onun hükümeti, her şeyi ile yerli yerinde durmaktaydı. Ayrıca hükümet, hürriyet severlerin şiddetle talep ettiği umumi affın çıkarılması, hafiyeliğin kaldırılması gibi isteklere karşı kayıtsız kalıyor, ya da geçirdiği bu sıkıntılı dönemde sorunlar karşısında kesin bir etkinlik gösteremiyordu. Bu durum, matbuatın birden bire hükümete yönelmesine neden oldu. Gazeteler Said Paşa başta olmak üzere hükümete ateş püskürmeye başladılar. Umumi efkârı harekete geçirme görevini layıkıyla yerine getiren gazeteler sayesinde şikâyetler, nümayişlere de taşındı.

⁵²³ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 78.

⁵²⁴ Bleda, **a.g.e.**, s. 69.

Fakat hafiyeliğin ilgası ile bu işle ilişkili kişilerin Saray'dan uzaklaştırılmasını heyecanla bekleyen İstanbul halkı, 27 Temmuz 1908 sabahına meşhur hafiyelerden Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'in, Zaptiye Nezareti'ne tayin haberi ile uyandı.

Eline aldığı bir gazetede Hamdi Bey'in tayin haberi ile karşılaşan Cemil (Topuzlu) Bey, şaşkınlığını gizleyemediğini ifade etmekte ve birkaç gün önce Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla kendisine, "*Beyhude yere sevinmeyiniz*" diyen arkadaşı Filoksera Cemil Bey'in haklı çıktığını ifade etmektedir.⁵²⁵ Şaşırıları yalnızca Cemil Bey ile sınırlı değildir. A. İhsan (Tokgöz) Bey'den öğrendiğimiz kadarıyla, 27 Temmuz 1908 sabahı gazetelerde çıkan bu bildiri birçok hürriyet sever üzerinde soğuk duş etkisi yaratmıştır.⁵²⁶

Bu etkiyi anlamak bakımından Ali Fuat (Türkgeldi) Bey⁵²⁷'in anıları da son derece önemlidir. Anılarında Meşrutiyet'in ilanından duyulan genel heyecandan bahsederken Ali Fuat Bey, birden bire gelen bu bildiri karşısında geceli gündüzlü coşku ile süren Meşrutiyet havasının değiştiğini vurgulamaktadır.⁵²⁸

Bizzat Padişah tarafından bir irade-i seniyye ile gözde hafiyelerden birinin Zaptiye Nezareti'ne getirilmesini, hürriyet hareketini engellemeye yönelik bir girişim olarak algılayan A. İhsan (Tokgöz) Bey, çok geçmeden Babıali'nin de bu yönde bir harekete başvurduğunu isbat eder bir bildiri yayınladığından bahsetmektedir.⁵²⁹ Bildiri, Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla halkın Padişah'a göstermiş olduğu teşekkürün yeterli olduğunu vurgulamakta ve hükümetin bir an önce görevi başına dönebilmesi ve devlet işlerinin geri kalmaması için şenliklere son verilmesi isteği ile sonlanmaktadır.⁵³⁰ Anlaşılan odur ki II. Abdülhamid ve Babıali'yi böyle bir siyasete iten asıl sebep nümayişler esnasında kontrolden çıkması muhtemel kalabalıkların kendilerine

⁵²⁵ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 83.

⁵²⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 8.

⁵²⁷ **Ali Fuat Türkgeldi, (1867-1935)**, 1867 yılında İstanbul-Acıbadem'de doğmuştur. Babası, Tercüme Odası Müdürü Cemal Bey'dir. Soğukçeşme Askeri Rüstiyesi'ni bitirdikten sonra 1895'te Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. Bu süreçte Dahiliye Mektubî Kalemî'ne girmiş (1881), 1901'de de Dahiliye Mektupçusu olmuştur. 1903'ten itibaren, Dahiliye Müsteşarlığı görevini de vekaleten yürütmüştür. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Sadaret Mektupçuluğu'na getirilen Ali Fuat Bey, 1909 yılında Dahiliye Müsteşarı olmuş, 1912'de de Mabeyn Başkatipliği'ne getirilmiştir. Mütareke döneminde, Sadrazam Damat Ferit Paşa ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle bir süre için Saray'dan uzaklaştırılmışsa da, Tevfik Paşa'nın son sadaretinde yeniden Sadaret Müsteşarlığı görevine tayin edilmiştir. İstanbul Hükümeti'nin ilgasına kadar bu görevi sürdüren Ali Fuat Bey, Cumhuriyet döneminde ilmi, siyasi ve tarihi eserler yazmış ve 1935 yılında ölmüştür. Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK, Ankara 1949, s. 7-8.

⁵²⁸ Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 4.

⁵²⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 10.

⁵³⁰ Bildirinin tamamı için bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 10.

yönelmesi korkusudur. Ayrıca, Padişah'ın sadık bir bendesini Zaptiye Nezareti başına getirmesi de onun içerisinde bulunduğu endişeden kaynaklanmaktadır.

Gazetede resmi tebligatı okuduktan sonra zaman kaybetmeden **Servet-i Fünun** matbaasına koştuğunu belirten Cemil (Topuzlu) Bey, odaya girdiğinde karşısında Ahmet İhsan (Tokgöz)⁵³¹, Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyler ile Padişah yaverlerinden Ferik İzzet Fuat Paşa'yı konu hakkında görüşür bulduğunu ifade etmektedir.⁵³² Cemal Bey'i doğrulayan bir bilgiyi Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey de hatıralarına eklemiştir. Tebligatı müteakip Babıali'ye gittikten sonra tekrar **Servet-i Fünun** idarehanesine gelen Ahmet Bey, Mahmut Sadık, Erkânı Harp Hasan İzzet, Hüseyin Cahit (Yalçın), Celâl (eski Dahiliye Nazırı), Osman Hamdi (müze müdürü), Kemal Ömer (Şehremaneti İktisat Müdürü) Beyler ile tam emin olmamakla birlikte Fatin Hoca'nın orada olduğunu yazmakta ve bu esnada da Cemil (Topuzlu) Bey'in geldiğini ifade etmektedir.⁵³³

Hatıralarından anladığımız kadarı ile aralarında gazetecilerin de bulunduğu bu münevver kimseler, Sultan Hamid'in Meşrutiyet karşısında atmış olduğu bu adımı boşa çıkarmak istemişlerdir. O tarihlerde İTC'nin İstanbul'daki varlığı henüz kesin olarak sağlanamadığından Cemiyet'e üye olsun olmasın bu kişiler, umumi heyecanı resmi bildiriye yazıldığı gibi yatıştırmak yerine canlandırarak Zaptiye Nazırlığı meselesi dolayısıyla Saray'a yönlendirme kararı almışlardır. Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, bu kararın alınması esnasında Cemil (Topuzlu) Bey'in yaptığı ateşli konuşmadan etkilendiğinden olsa gerek kendisine, söylediği bu sözleri yazarak altına imza atıp atmayacağını sormuş ve Cemil Bey'den onaylar nitelikte aldığı cevap üzerine bunları ertesi günkü **Servet-i Fünun** gazetesinde yayınlacağını ifade etmiştir.⁵³⁴ Böylece 28 Temmuz 1908 tarihli **Servet-i Fünun** gazetesinde "*Operatör Müşir Cemil*" imzası ile

⁵³¹ **Ahmet İhsan Tokgöz, (1868-1942)**, 1868 yılında Erzurum'da doğmuştur. Defterdar ve muhasebeci Ahmet Halit Bey'in oğludur. Şam Askeri Rüştiyesi ile İstanbul Mülkiye Mektebi'ni bitirmiştir (1887). Kısa süre için Hariciye Nezareti Tercüme Kalem'i'nde görevlendirilmiş, sonra ise Tophane Müşirliği'nde Fransızca tercümanı olarak çalışmıştır. Bu süreçte **Umran** ve **Şafak** dergilerini yayınlamıştır. 1891'de haftalık **Servet-i Fünun**'ı çıkarmaya başlamıştır. 1895'te Rezaizade Mahmut Ekrem'in tavsiyesi ile **Servet-i Fünun**'u, dergi haline getirmiş, Meşrutiyet'in ilanından sonra gazeteciliğe devam etmiştir. 1909-1915 yılları arasında Ali Ticaret Mektebi'nde iktisadi coğrafya hocalığı yapmıştır. Daha sonra Beyoğlu Belediye Başkanı olarak görevlendirilmiş, Mütareke yıllarında Avrupa'ya giderek Milli Mücadele'yi fikri yönden desteklemiştir. Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyonunun matbuat bürosunu da yöneten Ahmet İhsan Bey, yakalandığı kanser hastalığı dolayısıyla 1942'de ölmüştür. **Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, c. 2, s. 827-828.

⁵³² Topuzlu, **a.g.e.**, s. 83.

⁵³³ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 10.

⁵³⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 11.

çıkan yazıda Cemil Paşa, hafiyeliğin kaldırılmasına karşılık tanınmış hafiyelerden biri olan Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'in, Zaptiye Nezareti'ne tayin edilmesini bir türlü anlayamadığını belirtmekte ve bu hususun nedenini, **Servet-i Fünun** gazetesi aracılığı ile yetkililerden sorduğunu ilan etmektedir.⁵³⁵ Cemil Paşa'nın cevabını aradığı bu sorunun altında Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey tarafından yazılan konu ile ilgili bir makale de basılmıştır.

Cemil (Topuzlu) Bey'in cevap bekleyen sorusu ile H. Cahit (Yalçın) Bey'in Zaptiye Nazırı'nın değiştirilmesi hakkındaki makalesi 15 Temmuz Salı sabahı İstanbul'da derin yankılar uyandırmıştır. Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'den edindiğimiz bilgiye göre, bundan güç alan matbuat, "*Zaptiye nâzırının intihabı Dahiliye nezâretine ait olduğu halde mumaileyhin memuriyetini nasıl kabul ettin?*" diye Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'ya karşı büyük bir eleştiri hamlesine girişmiştir.⁵³⁶

Diğer yandan, Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey'in anılarında ele aldığı üzere daha günler önce ilan edilen Meşrutiyet'in ellerinden alınmak istenmesi karşısında genç hürriyet severler, Saray ve Babıali'ye akın etmişler ve onu geri adım atmaya zorlamışlardır.⁵³⁷ Bundan dolayıdır ki, Babıali önüne yığılan öfkeli kalabalık karşısına çıkan Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Sultan Hamid'in Meşrutiyet'e bağlılık yemini ettiğini dini kimliğini vurgulayarak ilan etmiştir. Cemil (Topuzlu) Bey ise, Zaptiye Nezareti'ne getirilen Hamdi Bey'in, bu tepkiler karşısında endişeye kapıldığını ve kendisine tevcih edilen görevi yapamayacağına dair bıraktığı evraklardan sonra gizlice evine kaçtığını ifade etmektedir.⁵³⁸

Padişah'ın buyruğu ve Sadrazam Said Paşa'nın girişimleri ile Hamdi Bey gibi Sultan Hamid'e sadakat bağı ile bağlı fakat geçmişteki hareketlerinden dolayı halk nezdinde sabıkalı olarak addedilen birinin, Zaptiye Nezareti'ne tayini meselesinin nedenini Padişah ve hükümetin nümayişler karşısında kapıldığı tedirginlikte aramak gerekmektedir. Babıali'den yapılan ve nümayişlerin bir an evvel sona erdirilmesi istekleri ile dolu tebligatlardan da bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Ama Said Paşa'nın atladığı bir nokta vardır. Zaptiye Nazırı'nı tayin hakkı 1876 Anayasası'na göre ne doğrudan doğruya Padişah'a, ne de Sadrazam'a havale edilmiştir. Bu hak yalnızca

⁵³⁵ **Servet-i Fünun**, 15 Temmuz 1324(28 Temmuz 1908)

⁵³⁶ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 4.

⁵³⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 12.

⁵³⁸ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 84.

Dahiliye Nazırlığı'na aittir. Bu nedenle Said Paşa'nın uyguladığı bu işlem, bir Meşrutiyet hükümetinden çok istibdat idaresinin uygulayabileceği türden işlemdir. Zaten bu durum, Paşa'ya karşı hareketlerin ortaya çıkmasında başlıca etken olmuştur. Fakat Cemiyet o günlerde henüz İstanbul'a tam olarak hakim olamasa da bu girişim, Cemiyet üyesi bazı aydın ve gazeteciler öncülüğünde başlatılan bir karşı hareket ile sonuçsuz bırakılmıştır.

3.4.2. Umumi Af Meselesi

II. Abdülhamid, 24 Temmuz öncesinde kendisine karşı hareketlerde bulunmayı düşünen ya da bulunan kimseleri tutuklatmış ve ardından göstermelik bir mahkeme ile, Anayasa'nın tanıdığı yetki dahilinde sürgüne göndermiştir. Yıllardır süren bu durum, hapishanelerin II. Abdülhamid'e karşı düşüncelerinden dolayı mahkûm edilen siyasi suçlular ile dolmasına sebebiyet vermiştir. Buralardan kaçabilme şansına erişenler Avrupa ve Mısır başta olmak üzere Jön Türklerin yanına sığınmışlar ve Jön Türk hareketini alevlendirmişlerdir. Fakat kaçamayanlar 24 Temmuz'u takip eden günlerdeki genel af ilanına kadar hapishanelerde tutulmuşlardır.⁵³⁹

Said Paşa'nın hatıralarından anlaşıldığına göre umumi af meselesi, Meşrutiyet'in ilan günlerinde toplanan vükela heyetinde de görüşülmüş bir konudur. Anılarında Paşa, vükela heyetinin Meşrutiyet hakkında verdiği kesin kararı içeren mazbatanın imzası sırasında Şûrayı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın, hazırlanan mazbataya "*siyasi mücrimler hakkında umumi af ilanını*" içeren bir maddenin eklenmesinin gerekliliğinden bahsettiğini ifade etmektedir.⁵⁴⁰ Bu istek karşısında, Şûrayı Devlet üyelerinden Kâmil Paşa'nın, umumi affın rastgele ilan edilemeyeceğinden bahsettiğini bildiren Said Paşa, bu karışıklık ortamında ilan edilecek bir affın Padişah'ın da aklını bulandıracağı hususunu ileri sürerek, umumi af ilanını başka bir tarihe bırakmayı uygun gördüğünü vurgulamaktadır.⁵⁴¹

Kâmil Paşa'nın bu düşüncesine karşılık Selanik'ten Said Paşa'ya gönderilen 23 Temmuz 1908 tarihli bir mektupta Cemiyet, siyasi suçluların bir an önce salınmasını

⁵³⁹ II. Abdülhamid'in keyfi idaresi zamanında tutuklanan siyasi suçluların akıbeti hakkında detaylı bilgi için bkz. Pekmen, **Fizan...**

⁵⁴⁰ Uğurlu (der.), **a.g.e.**, s. 317.

⁵⁴¹ Uğurlu (der.), **a.g.e.**, s. 317.

Paşa'dan “*istirham*” etmektedir.⁵⁴² Bunun karşısında Said Paşa, Rumeli'deki üç vilayette bulunan siyasi suçlular hakkında umumi affın gerekliliği hususunu 25/26 Temmuz günü Padişah'a arz ettiğinden bahsetmekte ve aynı gün Padişah tarafından buyrulan bir irade ile Kosova, Manastır ve Selanik'te umumi affın ilan edildiğini ifade etmektedir.⁵⁴³

Fakat hürriyet severlere göre ortada bir tuhafılık vardır. Çünkü eğer bir umumi af ilan edilecekse bu memleketin bazı bölgeleri ile sınırlı kalmamalı, aksine her yeri kapsamalıdır. Dahası, Sultan Hamid'in sürgün yeri olarak en çok tercih ettiği Trablusgarp, Fizan, Suriye, Lübnan ve Yemen gibi yerler dururken Makedonya gibi diğerlerine göre kısmen daha serbest bir bölgede af ilan edilmesi onlara göre eşitliğe aykırı olduğu gibi istibdat zihniyetinin de bir devamıdır. Bu nedenle A. İhsan (Tokgöz) Bey, anılarında umumi af meselesinden bahsederken, meseleyi “*Babîâlinin ikiyüzlülüğü*” olarak ele almaktadır.⁵⁴⁴

Ahmet İhsan Bey gibi düşününler azımsanmayacak derecede olmalıdır ki daha önceden Zaptiye Nazırlığı meselesi dolayısıyla galeyana getirilen umumi heyecan, bu defa genel af meselesi için kullanılmıştır. Görevi dolayısıyla o günlerde, Babıali karşısındaki **Servet-i Fünun** matbaasında bulunan Ahmet İhsan Bey, halkın bu coşkulu isteğine bizzat şahit olanlardandır. Bu nedenle konu hakkında sağlıklı bilgi alabileceğimiz önemli isimlerden biri olmaktadır.

Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, Babıali önüne yığılan kalabalığın Sadrazam Said Paşa ile Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'yı dışarı çıkarttığından bahisle, genel affın neden ilan edilmediğini sorduğunu ve buna karşılık Paşaların, umumi af vaadinde bulunduğunu yazmaktadır.⁵⁴⁵ Halk, istibdadın bu sırmalı Paşalarına inanmamış olacak ki Ahmet İhsan Bey, kendisinin halk tarafından vekil yapılarak Babıali'ye

⁵⁴² BOA, **Y.PRK.AZJ.**, 23/Ca/1326 (Hicri), Dosya No: 54, Gömlek No: 36.

⁵⁴³ Nurer Uğurlu tarafından derlenen kitapta Said Paşa, Rumeli'deki üç vilayette yapılacak olan umumi af teklifini 24 Temmuz Cuma günü Padişah'a arz ettiğini belirtmektedir. Uğurlu (der.), **a.g.e.**, s. 317. Oysa müellifi bilinmeyen fakat anlatanın Said Paşa olduğunu beyan eden (muhtemelen Paşa'nın anılarından alınmıştır) ve bir dergide yayınlanan hatıra parçacığında, umumi affın Paşa tarafından Padişah'a arz edilmesinin tarihi olarak Hicri 13 Temmuz 1324 Pazar günü verilmektedir. Y.y., “*10-23 Temmuz 1908'de Yıldız Sarayında Neler Olmuştu*”, **Hatıralar, Vekilar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 2, s. 277. Bu tarih miladi olarak, 26 Temmuz 1908 Pazar'a tekabül etmektedir. Takvim ve tarih çevirmelerinde bir iki günlük kaymanın yaşanacağı dikkate alınırsa bu durum normal olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle biz bahsi geçen tarih için 25/26 Temmuz 1908 demeyi uygun göreceğiz.

⁵⁴⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 13.

⁵⁴⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 14.

gönderildiğini ifade etmekte ve burada Said Paşa ile umumi af ilanına dair görüştüğünü bildirmektedir.⁵⁴⁶

Fakat o gün Saray'da Dahiliye Müsteşarlığı ile görevli bulunan Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey'den farklı bilgiler vermektedir. Ali Fuat Bey, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın 27 Temmuz 1908 pazartesi günü, siyasi suçluların affedilerek salıverilmesine dair iradenin derhal vilayetler ile Zaptiye Nezareti'ne bildirilmesini içeren bir emir verdiğini ifade etmekte ve bu esnada Paşa'nın yanına **Servet-i Fünun** matbaasından üç kişinin geldiğini yazmaktadır.⁵⁴⁷ Yine Ali Fuat Bey'in hatıralarından öğrendiğimize göre gelen bu kişiler arasında Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey olmamakla birlikte bunlar, Şûrayı Devlet Mülkiye Dairesi üyelerinden Ahmed Muhtar, **İkdam** gazetesi sahibi Ahmed Cevdet ve Mirza Said Paşa zade Kadri Beylerdir.⁵⁴⁸ Ali Fuat Bey'in bundan sonra verdiği bilgiler Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey ile uyuşmakta ve o da odaya gelen bu kişilerin halk adına umumi affın ilanına şahit olmak üzere gönderildiklerini beyan etmektedir. Bundan sonra Ali Fuat Bey, gelen kişilere gerekli mazbatanın gösterildiğini ve bununla da yetinmeyen Memduh Paşa'nın, eline aldığı umumi af ilanını kapının önünde yüksekçe bir yere çıkararak okuduğunu ve halkın kendisini kucakladığını ifade etmektedir.⁵⁴⁹

Netice itibarı ile o esnada hazırlanan ve telgraf aracılığı ile taşraya bildirilen emirle birlikte Meşrutiyet'in getirdiği eşitlik ve adalet fikri de ilk kez uygulanmış olmaktadır. Fakat ortada bir sorun vardır. İlan edilen umumi affın kapsamı ne olacaktır? Hapishanelerde siyasi suçlardan başka suçlar dolayısıyla tutuklu bulunan mahkûmlar da bulunduğu kimlerin serbest bırakılıp kimlerin bırakılmayacağı konusu bir karışıklığa mahal vermeyecek midir? Ayrıca, hapishanelerin birden bire boşaltılmasının şehirlerde bir karışıklığa sebep olacağı da açıktır.

Böyle de olmuştur. Ali Fuat Bey, umumi af ilanını takip eden saatler içerisinde İstanbul hapishanesindeki siyasi mahkûmların serbest bırakılması esnasında sahtekârlık suçundan hüküm giymiş bulunan **Malûmat** gazetesi sahibi Baba Tahir'in, etrafına topladığı bazı suçlular ile “*Ya bizi de salıverirsiniz veya bunları da bırakmayız.*” Diyerek karışıklık çıkarmaya çalıştığından bahsetmekte ve bu olay karşısında vükela

⁵⁴⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 14-15.

⁵⁴⁷ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 4.

⁵⁴⁸ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 4.

⁵⁴⁹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 4.

heyetinin, Baba Tahir ve etrafındakilerin de salıverilmesi kararına vardığını ifade etmektedir.⁵⁵⁰ O günlerde Bursa'da ikamet eden Naciye Neyyal (Biren) Hanım da hatıratında, Ali Fuat Bey'in verdiği bilgiye benzer bilgiler kaleme almıştır. Gazetelerden, umumi af ilanı dolayısıyla İstanbul'daki suçluların salıverildiğini öğrenen Bursa hapisanesindeki tutukluların da isyana başladığını belirten Naciye Hanım, halkın hapisaneye koşarak mahkûmları zorla serbest bıraktığını belirtmektedir.⁵⁵¹ M. Ali Aynî Bey'in hatıralarından öğrendiğimize göre o günlerde aynı durum Balıkesir'de de yaşanmış fakat burada dirayetli idareciler tarafından karışıklığa mahal verilmemiştir.⁵⁵²

Sabık devir dolayısıyla halk nezdinde sabıkalı olarak addedilen Said Paşa'nın, Zaptiye Nezareti'ne ünlü bir hafiyeyi getirmesi ve umumi af ilanını ertelemesi gibi hareketleri, hürriyetseverler tarafından Meşrutiyet'i boğma teşebbüsleri olarak algılanmıştır. Bu durum ilk zamanlarda Cemiyet ile Paşa'yı doğrudan karşı karşıya getirmemişse de Paşa'nın Meşrutiyet karşıtı bu hareketlerinin Cemiyet tarafından eleştirildiği açıktır. Kaldı ki kendisini Meşrutiyet'in bayraktarı ve himayecisi olarak gören bir Cemiyet'in, Said Paşa'nın bahsi geçen hareketlerini eleştirmedini söylemek mantığa aykırı olacaktır.

İTC, elbette Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinin farkındadır ancak henüz o tarihlerde İstanbul'da yeterli varlığı gösteremiştir. Bu nedenle Paşa'nın Meşrutiyet karşıtı hamleleri, Cemiyet üyesi olsun olmasın İstanbul'daki bazı hürriyet severlerin kişisel çabası ile boşa çıkarılmıştır. Fakat bir süre sonra Said Paşa bu hareketlerine bir yenisini ekleyecek ve Sadrazam ve Şeyhülislam'ın seçiminde olduğu üzere Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın da Padişah tarafından seçilmesi gibi bazı yetki arayışlarına girecektir. Bu defa İstanbul'a yavaş yavaş hakim olmaya başlayan İTC ile doğrudan doğruya bir çatışma içerisine girecek ve nihayetinde Sadrazamlıktan çekilmek zorunda kalacaktır. Şimdi Said Paşa'nın bu yetki arayışının arka planı irdelenecektir.

3.4.3. Harbiye - Bahriye Nazırları'nın Seçimi Meselesi

Makedonya'da ortaya çıkan Meşrutî hareket karşısında Sultan Hamid, son bir hamle olarak 21-22 Temmuz gecesi aldığı bir karar ile Avlonyalı Ferid Paşa'yı azl etmiş

⁵⁵⁰ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 4-5.

⁵⁵¹ Biren, **a.g.e.**, s. 213.

⁵⁵² Mehmet Ali Aynî, **a.g.e.**, s. 70.

ve yerine Said Paşa'yı getirmiştir. 22 Temmuz 1908 günü Said Paşa'nın yeni Sadaretinin ilk günü olmuştur.

Bu sıkıntılı günlerde kurulan Said Paşa hükümeti, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte gelen coşku selini göğüslemekle kalmamış, gerektiğinde önüne set çekmeye yönelik faaliyetlerde de bulunmuştur. Zaptiye Nazırlığı ile umumi af meselesi bu set çekme hareketlerinin somut birer örneğidir. Fakat hükümet, bu faaliyetleri esnasında, yılların getirdiği suskunluğun da etkisi ile bir anda patlayan halk ve matbuatın hedefi haline gelmiş ve hesaplaşmadan nasibini almıştır.

İstibdadın bu son hükümeti, Meşrutiyet karşısında ancak 31 Temmuz 1908'e kadar dayanabilmiş, ardından kaldıramayacağı bir eleştiri yükü altında ezilerek istifa etmiştir. İlginçtir ki yeni hükümeti kurma görevi bu defa da Said Paşa'ya havale edilmiştir. Fakat bu esnada Said Paşa, geçmişte olduğu gibi yönetimde Padişah ile birlikte tek başına söz sahibi olamayacaktır çünkü İTC, geliştirdiği yeni yönetim tarzı ile iktidarda siyasal bir figür olarak sivrilmiş ve Padişah ile Babıali arasına katılmıştır. Bu nedenle Said Paşa'nın bu ikinci hükümeti İTC karşısında beş gün gibi kısa bir süre dayanabilmiş ve Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın seçim esasları üzerinde yaşanan bir anlaşmazlık nedeni ile yerini Kâmil Paşa hükümetine bırakmak durumunda kalmıştır.

Said Paşa'yı sadareten düşüren meselenin çıkış noktası bir hattı hümayuna dayanmaktadır. Said Paşa kabinesinde Şeyhülislamlık görevini yürüten Cemaleddin Efendi meselenin başlangıcını ele alan müelliflerdendir.

Anılarında Cemaleddin Efendi, Padişah'ın Meşrutiyet'e sadakat yemini ettiğine dair matbuat üzerinden yapılacak bir tebligatın, umumi heyecanı yatıştıracağını düşündüğünü, bu düşüncesini 27 Temmuz 1908 günü Padişah'a açtığını ve aynı şeyi düşünen Padişah'tan "*Ben bu maksadı daha mühim bir belge ile kuvvetlendirmek düşüncesindeyim.*" Cevabını aldığını belirtmektedir.⁵⁵³ Padişah, aynı gün bu sözleri Said Paşa'ya da söylemiş olmalıdır ki ertesi günkü vükela heyeti toplantısında Said, Kâmil, Memduh ve Hasan Fehmi Paşalar bu konu üzerinde görüşmüşler ve bir hattı hümayunun kaleme alınmasını kararlaştırmışlardır.

Cemaleddin Efendi, hattı hümayunun ilan edileceği günün sabahında bir telgraf ile Babıali'ye davet edildiğinden bahisle, hattı hümayunda bulunan Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın Padişah tarafından seçilmesine dair maddenin, Kanun-ı Esasi'ye aykırı

⁵⁵³ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 38.

olduğunu söylemesine karşılık Said Paşa'dan, “*Padişah, başkumandan oldukları cihetle Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının kendileri tarafından seçilmesi ve tâyin edilmesi haklarıdır.*” Cevabını aldığını belirtmektedir.⁵⁵⁴

Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, 2 Ağustos 1908 günü, İkinci Mabeynci Nuri Paşa tarafından Babıali önlerinde toplanan kalabalığa bu iradenin tebliğ edildiğini ifade etmektedir.⁵⁵⁵ “*Evvelâ, saniyen, salisen...*” (birinci, ikinci, üçüncü...) diye devam eden bildirinin, “*âşiren*” (onuncu) maddesi okununcaya kadar Kanun-ı Esasi'nin maddelerinin tekrarından başka bir şey olmadığını beyan eden Ahmet İhsan Bey, onuncu maddenin okunması ile birlikte dinleyiciler arasında bir huzursuzluğun baş gösterdiğini belirtmektedir.⁵⁵⁶

Ahmet İhsan Bey'i doğrulayan bir bilgiyi Ali Fuat (Cebesoy) Bey de vermektedir. Ali Fuat Bey, hattı hümayundaki Harbiye ve Bahriye Nazırlarının, Padişah tarafından seçileceğine yönelik olan onuncu maddeyi duyan halkın o anda Babıali'ye hücum etmeye kalktığından bahsetmektedir.⁵⁵⁷ Hattın okunması esnasında orada bulunanlardan biri olan Ali Fuat (Türkgeldi) Bey de anılarında Cebesoy gibi, heyeti vükeladan bazılarının o esnada tehdit ve hakarete uğradığını ifade etmektedir.⁵⁵⁸

Böyle bir şartın ilk birkaç madde yerine onuncu maddeye konulmasının politik manevra yapmak isteyen Said Paşa'nın eseri olduğunu belirten Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, Paşa'nın göz kamaştırıcı maddelerden sonra eklediği onuncu madde ile aslında Kanun-ı Esasi'yi “*kökünden baltalamak*” istediğini ve bunun “*Cizvitlik*”ten başka bir şey olmadığını şiddetle kaleme almıştır.⁵⁵⁹ Padişah ve Said Paşa ile hürriyetçiler arasında, hattı hümayundaki onuncu madde dolayısıyla ortaya çıkan çekişmeyi Ahmet İhsan Bey'in yaptığı gibi ilginç bir benzetme ile açıklayanlardan biri de İsmail Müştak (Mayakon) Bey'dir. İsmail Müştak Bey, ortaya çıkan bu çekişmeyi, Sultan Hamid ile Meşrutiyetçileri “*aynı ipte oynayan iki cambaz*”a benzeterek açıklamak istemiştir.⁵⁶⁰

Gerçekten de böyledir. Fakat sorun şudur ki bu ip iki cambazı çekecek derecede sağlam değildir. Kamuoyu o günlerde hürriyet sarhoşluğu ile sarsılmaktadır. Zorla

⁵⁵⁴ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 85-86 ; Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 39-40.

⁵⁵⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 30.

⁵⁵⁶ Hattı hümayunun 10. maddesi şöyledir: “*Makam-ı Meşihatte ve Harbiye ve Bahriye Nezaretlerindeki zevattan başka vükelayı sadrazam intihab ve tasdikimize arz eyleyeceği gibi (...)*” Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 30.

⁵⁵⁷ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 139.

⁵⁵⁸ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 5.

⁵⁵⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 30.

⁵⁶⁰ Mayakon, **a.g.e.**, s. 58.

alınmış bir Meşrutiyet'e karşı hareketlerde bulunanlara öfke ile tepki vereceği mukadderdir. Bu nedenle olsa gerek Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Said Paşa'nın bu hareketinin kamuoyunda büyük endişe yarattığından bahisle, bu durumun ona karşı Meşrutiyetçi kesimler arasındaki öfkeyi arttırdığını ifade etmekte ve Paşa'nın bu hususlar dahilinde kurduğu yeni kabinenin, hürriyet severler tarafından tepki ve üzüntü ile karşılandığını bildirmektedir.⁵⁶¹ Ali Fuat (Türkgeldi) Bey de, H. Cahit Bey gibi, Said Paşa başkanlığında kurulan yeni kabinenin, kamuoyunu hiçbir şekilde memnun etmediğinden bahsetmekte ve bu memnuniyetsizliğe sebep olarak; halkın yönetimde genç ve iş görebilecek kimseleri isteriz dediği o günlerde Bahriye Nezareti'ne, ismi bir süredir yolsuzluklar ile çalkalanan Rami Paşa'nın, Dahiliye Nezareti'ne seksen yaşını geçkin olan Hacı Âkif Paşa'nın, Şûrayı Devlet Başkanlığı'na Türkçeye yeterince vakıf olamayan Turhan Paşa'nın, Orman ve Maâdin Nezareti'ne fen işleri ile hiçbir ilgisi olmayan eski Sadaret müsteşarı Tefvîk Paşa'nın, getirilmesini göstermektedir.⁵⁶² Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey de, Said Paşa başkanlığında kurulan bu kabinenin, Meşrutiyet ahkâmına tamamen aykırı olduğunu bildirmekle birlikte hattın okunması esnasında Anayasa'ya aykırı şekilde kurulacak böyle bir kabinede yer alamayacağını söyleyen Cemaleddin Efendi'nin bu sözüne rağmen Şeyhülislam olarak kabineye girmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir.⁵⁶³

Ali Fuat (Cebesoy) Bey'den öğrendiğimize göre matbuat hiç zaman geçirmeden konuyu ele almış ve hattı hümayundaki onuncu maddenin Meşrutiyet'i yıkmaya yönelik bir hamle olduğunu yazmıştır.⁵⁶⁴ **Tanin**'de Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, "*Kanûn-ı Esâsî ve Yeni Hatt-ı Hümayûn*" başlığı ile yazdığı makalesinde, dün büyük bir merasimle okunan hattı hümayunda bulunan onuncu maddenin, Meşrutiyet ve 1876 Anayasası'na aykırı olduğunu anayasadan maddeler vererek açıklamaktadır.⁵⁶⁵ Bu açıklamanın ardından, "*Bir Hey'et-i Vükelâ'ya Bakalım*" başlığı altında ele aldığı Said Paşa kabinesini yerden yere vurmakta ve "*(...) İdâre-i istibdâdın kavâid-i keyfiyyesiyle(keyfi kaidelere) alışmış, irtikâb(rüşvet yeme) ve irtişâ(rüşvet alma) ile terakki etmiş, hayatlarını, terakkilerini, saâdetlerini iltimâsa, jurnalciliğe medyun(borçlu) bulunmuş kimselerin bir ilân-ı resmî ile tashîh-i ahlâk etmeleri kabul olamazdı. (...) Bir ilân-ı*

⁵⁶¹ Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 3, sa. 77 (6 Nisan 1935), s. 375.

⁵⁶² Türkgeldi, a.g.e., s. 5.

⁵⁶³ Tokgöz, a.g.e., c. 2, s. 32.

⁵⁶⁴ Cebesoy, a.g.e., s. 139.

⁵⁶⁵ **Tanin**, 21 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908)

resmî ile iktidârsız, değersiz kimselerin sahib-i liyâkat ve kifâyet oluverecekleri tahayyül bile edemeyiz. (...) Hükûmet milletin timsâlidir. (...) Hiçbir zaman arkasından (yuha!) çağırıldığı hâlde isti'fâsını vermeyen bir asker, kendisine irtişâ isnâd edildiği hâlde namûsunu temizlemeyen bir nâzır hey'et-i vükelâ arasında bulunamaz.” Demektedir.⁵⁶⁶

Hüseyin Cahit Bey, bunlarla da yetinmemiş olacak ki, bir Meşrutiyet hükümetinde bulunması gereken en önemli özelliğin, halkın düşüncelerini de içermesi gerektiğini vurgulamakta ve Said Paşa kabinesini kastederek bu “âtil” ve “bâtil” adamların böyle bir düşüncenin farkında olup olmadıklarını sorgulamaktadır.⁵⁶⁷ Ayrıca Hüseyin Cahit Bey de Ali Fuat (Türkgeldi) ve Ahmet İhsan (Tokgöz) Beyler gibi Said Paşa kabinesinin ehil olmayan kişilerden oluştuğunu savunmakta, kabine üyelerinden, “(...) işe yaramaz, lakırdı anlayamaz hale gelmiş, kanları kurumuş kimseler” olarak bahsetmekte ve onların değil devlet yönetiminde bulunmak, evlerinden dışarı bile çıkmaması gerektiğini aksi halde, “(...) biz iş görecek adam isteriz!” nidaları arasında kaybolacağını vurgulamaktadır.⁵⁶⁸

Hüseyin Cahit Bey'in bu son derece ağır ve eleştirel makalesi, 3 Ağustos 1908 günü İstanbul'da bomba gibi patlamıştır. Makale, kamuoyunda umumi heyecanı Said Paşa ve Babıali'ye yönlendiren bir bildiri gibi karşılanmıştır. Bu durum karşısında İstanbul gençliğinin Babıali'yi sıkıştırmaya başladığını belirten Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, bundan sonra Said Paşa'nın, halk nezdindeki nüfuzunu iyiden iyiye kaybettiğini belirtmektedir.⁵⁶⁹

II. Abdülhamid'in, geri planda kalarak Said Paşa aracılığı ile gerçekleştirmek istediği bu düşüncesi, konuyu ele alan hemen her hatırratta meşruti rejime vurulmak istenen bir darbe olarak eleştirilmişse de, başta Mustafa Kemal Bey olmak üzere, Ali Fuat (Cebesoy), Hasan Vasfi (Kızıtaşı), Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyler, Paşa'nın bu olağanüstü günlerde yönetimde istediği kararları alacak mevkide bırakılmasını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hatası olarak görmektedir. Paşa'nın, istibdat devrini anımsatan kararlar almasını kolaylaştıran en önemli sebebin, Cemiyet'in elinde inkılâp sonrası için herhangi bir bir planı olmayışına bağlayan Mustafa Kemal Bey, böyle bir plan olsa dahi

⁵⁶⁶ **Tanin**, 21 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908)

⁵⁶⁷ **Tanin**, 21 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908)

⁵⁶⁸ Hüseyin Cahit Bey, ehil olmayan bu üyeler arasında Maarif Nazırı Hakkı Bey'i hariç tutmaktadır. **Tanin**, 21 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908)

⁵⁶⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 32.

Cemiyet'in bir liderden yoksun olması dolayısıyla bu planın da uygulanamayacağını ifade etmektedir.⁵⁷⁰

Mustafa Kemal Bey'in bu düşüncesi aslında Ali Fuat, Hüseyin Cahit ve Hasan Vasfi Beylerin konu hakkındaki eleştirilerinin de temelini oluşturmaktadır. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, anılarında Said Paşa'nın bu politik hamlesini ele aldıktan sonra, ihtilali gerçekleştiren gücün, ülke yönetimine gelmek yerine onu kendi akıntısına bıraktığını ve Saray ile Babıali'nin de Cemiyet'in bu açığundan yararlanmak istediğini vurgulamaktadır.⁵⁷¹ Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey ise Cemiyet'i, o günlerde İTC adına Rahmi Bey'in **Le Temps** gazetesi muhabiri ile yaptığı bir mülakat üzerinden eleştirmektedir. Mülakatta, Cemiyet'in plansız ve programsızlığının tüm dünyaya duyurulduğunu belirten Hasan Vasfi Bey, İttihatçıların o gün için devlet yönetimi, meclis, halk egemenliği gibi konularda çok geri olduğundan eleştiri ile bahsetmektedir.⁵⁷²

Fakat şunun da göz ardı edilmemesi gerekmektedir ki, Said Paşa'nın Harbiye, Bahriye Nazırları'nın seçim esaslarını yeniden düzenlediği günlerde Cemiyet yöneticilerinden birçoğu henüz İstanbul'a yeni gelmiştir. Yani Cemiyet o tarihlerde İstanbul'a ve Babıali'ye tam anlamı ile egemen değildir. Cemiyet'in Kâzım (Karabekir) Bey ve arkadaşları öncülüğündeki İstanbul Merkezi, o günlerde açığa çıkmanın erken ve tehlikeli olduğunu kavramış olduğundan yalnızca, nümayişleri el altından idare etmekle yetinmektedir. Bu nedenle İttihatçılar ancak Merkez-i Umumi üyelerinden büyük kısmının İstanbul'a gelmesi ile Said Paşa hükümetini düşürmeye yönelik faaliyetlere başlamışlardır.

Talat Bey, Selanik'ten gelen Merkez-i Umumi üyeleri ile Said Paşa arasında tam da bu olay üzerine gerçekleşen ilk görüşmede, kendisinin Paşa'ya karşı bu sıkıntılı dönemde devletin böyle bir kabine ile yönetilemeyeceğini söylemesine karşılık Paşa'nın, konuyu Padişah'a açacağını ifade ettiğinden bahsetmektedir.⁵⁷³

Aynı günlerde Selanik heyeti, Sultan Hamid ile de görüşmüştür. Kâzım (Karabekir) Bey, bugünlerde Talat ve Erkânıharp Binbaşısı Hafız Hakkı Bey'in, Padişah ile bir mülakat gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.⁵⁷⁴ Yine Kâzım Bey, hatıralarında

⁵⁷⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 139.

⁵⁷¹ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 3, sa. 77 (11 Nisan 1935), s. 390.

⁵⁷² Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 50-51.

⁵⁷³ Talat Paşa, **a.g.e.**, s. 39.

⁵⁷⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 38.

Padişah ile görüşen Talat Bey'in, "*Kabineyi değiştirerek şüpheli olan Sait Paşa yerine Kâmil Paşayı getirecek.*" Dediğini yazmaktadır.⁵⁷⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki Cemiyet nezdinde Said Paşa, İTC'nin kurmayı planladığı perde arkası iktidar için güvenilir olarak görülmemekte ve yönetimden uzaklaştırılması gerektiği düşünülmektedir. Bu nedendir ki Merkez-i Umumi üyelerinden Rahmi Bey, yukarıda bahsi geçen, **Le Temps** gazetesine verdiği o meşhur mülakatta, Rami Paşa'nın Bahriye Nezareti'ne, Abdurrahman Paşa'nın da Adliye Nezareti'ne seçilmesinin "*hoşlarına gitmediği*"nden bahsettikten sonra, "*(...) Sait Paşanın Sadrazam olmak üzere intihab edilmesini de muvafık bulmuyoruz. 1876 Kanunî Esasî'sini boğmak emrinde muaveneti(yardımlı) sebkeken odur.*" Diyerek Cemiyet'in Said Paşa'yı istemediğini açığa vurmaktadır.⁵⁷⁶

Said Paşa'nın Cemiyet tarafından yönetimden uzaklaştırılmak istenmesine dair bir bilgiyi Ali Münif (Yeğenağa) Bey de anılarına eklemiştir. Said Paşa gibi istibdadın ünlü Paşalarından birinin, kurduğu kabineye inkılâbı gerçekleştiren kişileri almaması dolayısıyla Cemiyet ile arasının açıldığını vurgulayan Ali Münif Bey, bu durumun matbuata da yansarak Paşa'nın aleyhinde yazılar çıkmasına neden olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁷

3.4.4. Said Paşa'nın Düşüşü

Said Paşa'nın, Anayasa'ya aykırı olarak Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın tayin esaslarını değiştirmesi, kendisinin istibdat zihniyetini sürdürdüğüne inanan Cemiyet ile arasındaki zayıf bağı koparmıştır. Bu nedenle, devlet yönetimindeki görevlerinin gözlem ve yönlendirme olduğuna inanan İttihatçılar, Paşa ile Babıali'de yaptıkları uzun görüşmeler neticesinde ilk kez bu görevi uygulama fırsatını bulmuşlar ve neticede Paşa'yı istifaya mecbur etmişlerdir.

Görüşmenin birkaç detayını Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, anılarında ele almıştır. Görüşmelerde, Cemiyet yöneticilerinden Talat ve Cavit Beylerin, Harbiye Nazırlığı'na Müşir Recep Paşa'nın getirilmesi isteği karşısında Said Paşa'nın, Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın seçiminin "*Padişah'ın mukaddes hukukundan*" olduğunu

⁵⁷⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 382.

⁵⁷⁶ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 49-50.

⁵⁷⁷ Yeğenağa, **a.g.e.**, s. 39.

belirterek itirazda bulunduğunu beyan eden Cemaleddin Efendi, Paşa'nın, Cemiyet'in bu isteğini yerine getirmeyerek istifa etmeye karar verdiğini bildirmektedir.⁵⁷⁸

Cemaleddin Efendi'nin yanında, Ali Fuat (Türkgeldi) Bey de buna benzer bilgiler vermektedir. Ali Fuat Bey, Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın seçim esasları hakkındaki tartışmaların, Said Paşa hükümetini sarstığı günlerde, kabine üyelerinden Dahiliye Nazırı Hacı Akif Paşa'nın “*bu adamlar*” diye hitap ettiği İttihatçıların Said Paşa kabinesini istemediğini sık sık dile getirdiğini iletmektedir.⁵⁷⁹

Böylece Said Paşa hükümeti, 4 Ağustos 1908'de istifasını Padişah'a takdim etmiş ve bu isteği kabul eden Padişah aynı gün onu azletmiştir. Bu günü Sultan Hamid, özel doktoru Âtîf Hüseyin Bey'e nakletmiştir. Âtîf Hüseyin Bey'in 23 Mart 1914 tarihli anılarından öğrendiğimize göre istifanamesini vermek üzere sıkıntıdan alını terle kaplı biçimde huzura giren Said Paşa, Meşrutiyet'e yemin etmediğini söylemiş fakat bu itiraf karşısında Sultan Hamid, “*yemin etmemiş iseniz o size ait bir meseledir*” diyerek azil kararını vermiştir.⁵⁸⁰

Aynı gün, Şeyhülislam tarafından istifanamenin şeriata uygun olduğu fetvası ile birlikte yeni kabineyi kurma görevi Kâmil Paşa'ya havale edilmiştir. O gün kendisinden yeni kabinenin kurulması için yardım istenildiğini ifade eden Cemaleddin Efendi, Kâmil Paşa'nın Harbiye Nazırlığı için Rıza Paşa'yı uygun görmesi üzerine, nezarete halk nezdinde itibar gören Trablusgarp Kumandanı Recep Paşa'nın getirilmesinin umumi heyecanı yatıştıracağını vurgulamıştır.⁵⁸¹ Yine Cemaleddin Efendi'nin anılarından öğrendiğimize göre Kâmil Paşa, Şeyhülislam'ın bu vurgusuna karşılık, Recep Paşa'nın halk tarafından çok sevilen ve sayılan biri olması dolayısıyla Padişah'ın ondan çekindiği hususu nedeniyle Rıza Paşa'yı Harbiye Nazırlığına getirmek istediğini ifade etmiştir.⁵⁸² Bundan sonra Cemaleddin Efendi, Mabeynci Nuri Paşa aracılığı ile Padişah'a konuyu açtığını ve ondan halkın uygun gördüğü Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı seçilmesini onaylayan bir cevap aldığını belirtmektedir.⁵⁸³

Cemaleddin Efendi'nin hatıralarına kaydettiği bu bilgilere benzer bir bilgiyi o günlerde Başkâtiplik görevini yürüten Ali Cevad Bey de vermektedir. Ali Cevad Bey,

⁵⁷⁸ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 42.

⁵⁷⁹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 7.

⁵⁸⁰ Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s. 255.

⁵⁸¹ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁸² Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁸³ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 43-44.

Recep Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi konusunun Kâmil Paşa ile Padişah arasında uzun tartışmalara sebebiyet verdiğinden bahsetmekte ve Padişah'ın, Recep Paşa'nın sadakatinden emin olmadığı dolayısıyla Müşir Şakir Paşa ismi üzerinde ısrarcı bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Ali Cevad Bey, bu tartışmalar esnasında Padişah'ın, Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın seçim ve tayin hakkının kendisine ait olduğu gerekçesi ile Sadrazam'ın işe karışmasını istemediğini bildirmekte ve buna karşılık Kâmil Paşa'nın, Anayasa'nın bu maddesinin kesin ve açık olmaması dolayısıyla konunun Meclis-i Mebusan ve Ayan tarafından görüşülerek kesin bir karara bağlanması yönünde sözler ile Padişah'ı ikna ettiği bilgisini iletmektedir.⁵⁸⁴ Nihayetinde Sultan Hamid, Recep Paşa'yı Harbiye Nazırlığı için gönülsüz de olsa kabul etmiş ve Babıali'de 7 Ağustos 1908 Cuma günü okunan bir hattı hümayun ile Kâmil Paşa kabinesi resmen ilan olunmuştur.⁵⁸⁵

3.5. İTC – Kâmil Paşa Çekişmesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeni kabineden son derece memnun olmuş görünmektedir. Bu memnuniyetini kabinenin kurulduğu gün ilan ettiği bir beyannamede, halkın yeni kabineye güven duymasını isteyerek göstermektedir.⁵⁸⁶ Fakat kabineden memnun olmayan Cemiyet üyeleri de vardır. Ali Fuat (Cebesoy) Bey'den öğrendiğimize göre memnuniyetsizlerin başında kendi ile birlikte Mustafa Kemal ve Fethi (Okyar) Beyler vardır. 7 Ağustos günü Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin kendisi

⁵⁸⁴ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 8-9.

⁵⁸⁵ Gazetelere verilen ilan metni şöyledir:

“Veẗîr-i maâli-semîrim Kâmil Paşa

Sa'id Paşa'nın vuku'ı istifâsı cihetiyle Mesned-i Sadaret mücerreb olan sadâkat ve ehliyetinize mebnâ uhdenize ihâlâ ve tevcih ve mesned-i meşihat dahi Cemaleddîn Efendi uhdesine ibkâ kılınmağla diğer vükelânın Kanun-ı Esasî'miz mucibince bitteşkil me'mûriyetleri icrâolunmak üzere arz ve ahz-ı âmâlîmiz devlet-i aliyeye ve memâlik-i şâhânemizin müsta'id olduğu her türlü terakkiyatın istikmaliyle bilcümle teba-i şâhânemizin tezyid-i refah ve sa'adeti kaziyeye-i mühimmesi olmağla ona göre sarf-ı mesa'i olunması matlub-ı şâhânemizdir. Cenâb-ı Hakk tevfiyat-ı ilahiyesine mazhar buyursun. Fî 9 Recep 326/7 Ağustos 1908” **İkdam**, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908) Kabine üyeleri şu isimlerden oluşmaktadır: Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Harbiye Nazırı Recep Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şâra-yı Devlet Reisi Tevfik Paşa, Dahiliye Nazırı Reşid Akif Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mahmut Ekrem Bey, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Maarif Nazırı Hakkı Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi. **Yeni Gazete**, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908) ; **Tanin**, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908)

⁵⁸⁶ “(...) hey'eti vükelâya emniyet ve itimat ve netayice intizar edilmesini (...)” diye devam eden 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908) tarihli bildirin tamamlamı için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, s. 409-411.

ile birlikte olduğunu belirten Ali Fuat Bey, **Asır** gazetesinde kabine üyelerinin isimlerini okuyan Mustafa Kemal Bey'in, "*Bunlar mı, bu kabine mi uğrunda bu kadar yıldır mücadele ettiğimiz Meşrutiyet İnkılâbını tamamlayacaklar?*" Diye üzüntü ile sorduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁷

Ali Fuat (Türkgeldi) ve Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyler ise Mustafa Kemal Bey ve arkadaşlarının aksine, yeni kabineden İTC'nin Merkez-i Umumisi'nin olduğu kadar halkın çoğunluğunun da memnun olduğunu ifade etmektedir. Hatta Ali Fuat Bey, Said Paşa'dan öğrenen halkın, onun yerine gelen Kâmil Paşa için nümayişler düzenlediğini ve "*yaşasın Kâmil Paşa*" diye bağırıldığını vurgulamaktadır.⁵⁸⁸ Hüseyin Cahit Bey de, Kâmil Paşa kabinesinin kurulması ile birlikte halkta ve basında hükümete karşı güven duygusunun baş gösterdiğinden bahsetmektedir.⁵⁸⁹

Kabine kuruluşunun onuncu gününde ilan edilen hükümet programına bakıldığında, İttihatçılara ve halkın çoğunluğuna hak vermemek elde değildir. Kapsamlı ve inkılâp yanlısı fikirlerle dolu olan bu programın Osmanlı Devleti'ne ilerici bir görünüm kazandırmak amacıyla olduğu görülmektedir.⁵⁹⁰ Fakat kısa süre içerisinde ilerici fikirlerle dolu bir hükümet programı ile ortaya çıkan Kâmil Paşa hükümeti ile Cemiyet'in arası açılmış ve uzlaşma sonucu sadarete gelen Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasında, çatışmalar görülmeye başlamıştır.

Ziya Şakir (Soku) Bey, Kâmil Paşa'nın o günlerde yürütmeye çalıştığı şahsi programının; "*Cemiyet erkânının tagallüplerine (zorbalıklarına) mümanaat eylemek (engel olmak).*" Ve "*Ordunun, siyâsetle alâkasını kesmek.*" Maddelerine dayandığını bildirmekte ve bu nedenle Paşa'nın, İttihatçılar ile uzlaşmasını imkânsız görmektedir.⁵⁹¹ Sina Akşin'e göre de İTC ile Kâmil Paşa'nın arasının açılmasında en önemli faktör; Paşa'nın İttihatçıları "*çoluk çocuk*" olarak nitelendirmesi ve onları Sultan Hamid'e karşı denge unsuru olarak kullanmak istemesidir.⁵⁹² Paşa'nın bu düşüncesini kanıtlayan bir bilgiyi Ali Haydar Mithat Bey de anılarına işlemiştir. Kâmil Paşa'nın o günlerde, milletin henüz Meşrutî yönetimle idare edilecek seviyeye erişmediği kanaatinde bulunduğunu ifade eden Ali Haydar Bey, bundan dolayı Paşa'nın bir taraftan

⁵⁸⁷ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 140.

⁵⁸⁸ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 12.

⁵⁸⁹ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 3, sa. 77 (11 Nisan 1935), s. 390.

⁵⁹⁰ Programın tamamı için bkz. İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Ağustos 2012, s. 63-66.

⁵⁹¹ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 106.

⁵⁹² Akşin, **a.g.e.**, s. 110.

İttihatçıları, diğer taraftan da Padişah'ı idare ederek devlet yönetimini sağlamaya çalıştığını ve iç politikanın durumundan endişelendiği sıralarda bir gün kendisine, “*Bence yegâne kurtuluş yolu şudur: Politika münakaşalarını tamamiyle durdurmak, memleketin harici siyasetini dahili işlerden ayırarak tam istiklâl temin etmek, dahili işler için geniş selahiyetli bir İngiliz mütehassısı getirerek, birkaç sene, sırf onun imar ve terakki yolunda çalışmalarına meydan bırakmaktır.*” Diyerek ilerlemeyi İngiliz bayrağı altında aradığını ifade etmektedir.⁵⁹³ Fakat yabancı müdahalesine karşı ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Kâmil Paşa'nın bu düşüncesine şiddetle karşı çıkacağı açıktır.

Bu karşı çıkış, daha kabinenin kuruluşunun ilk ayında kendini göstermiştir. Paşa'nın Sadarete gelişinden 18 gün sonra, 25 Ağustos 1908 tarihinde, Dahiliye Nazırı Reşit Akif Paşa'nın istifası dolayısıyla Cemiyet'in bu makama Ferit Paşa'yı layık görmesine rağmen onun yerine Hakkı Bey'in getirilmesi, İttihatçıları memnun etmemiştir.

Bundan bir ay sonra Cemiyet, kabine üzerine yeni bir hamlede bulunmuştur. Dahiliye Nazırı Hakkı Bey ile Hariciye Nazırı Tevfik ve Zaptiye Nazırı Sami Paşaların görevinde ehil olmadığını beyan eden İttihatçılar, Dahiliye Nezareti'ne Ankara Valisi Nuri Bey'i, Hariciye Nezareti'ne Galip Bey'i ve Şûrâ-yı Devlet Reisliği'ne de Hakkı Bey'i uygun gördüklerini bir telgraf ile Sadrazam'a iletmişlerdir.⁵⁹⁴ Fakat Sadrazam Paşa, Cemiyet'in bu isteğini kabul etmediği gibi onların bu davranışını devlet işlerine bir müdahale olarak yorumlamıştır. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kâmil Paşa arasındaki ilk anlaşmazlık ortaya çıkmıştır.

İkinci anlaşmazlık, Meclis-i Mebusan'ın çalışmaya başladığı ilk günlerde ortaya çıkmıştır. İttihatçıların, Padişah'ın Meclis'te yemin etmesi isteğine karşılık Kâmil Paşa'nın, Padişah'ın 1876 Meclisi'nin açılışı sırasında zaten yemin ettiğini öne sürerek bu isteği reddetmesi ve “*Zâten bu hürriyeti veren Zât-ı Şâhânedir, Cemiyet ne yaptı?*” mealinde sözler sarf etmesi, İttihatçıların tepkisini çekmiştir.⁵⁹⁵ Hüseyin Cahit (Yalçın)

⁵⁹³ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 199.

⁵⁹⁴ Telgrafın tamamı için bkz. Bayur, **a.g.e.**, c. 2, s. 204-206.

⁵⁹⁵ **Tanin**, 22 Mart 1325 (4 Nisan 1909). Tarık Zafer Tunaya'ya göre Kâmil Paşa'nın bu konuşma esnasında sarf ettiği cümle şöyledir: “*Canım siz ne oluyorsunuz, bu Meşrutiyeti Padişahımız Efendimiz lütfettiler.*” Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 42.

Bey'den öğrendiğimize göre Hafız Hakkı Bey, Paşa'nın bu sözlerine karşılık Kâmil Paşa'yı halk ile Padişah'ın arasını açmakla suçlamıştır.⁵⁹⁶

Üçüncü anlaşmazlık, Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında birtakım politik nüfuz kazanma hamleleri ile bazı siyasal hareketlere girişmesi nedeniyle meydana gelmiştir.⁵⁹⁷

Paşa ile İttihatçılar arasında daha başka anlaşmazlıklar da meydana gelmiştir. Bunlar biraz sonra detaylarını ele alacağımız Balkan Komitesi, istizah, Ahrar Fırkası ve Harbiye-Bahriye Nazırları dolayısıyla meydana gelen meselelerden kaynaklanmaktadır.⁵⁹⁸

Bu gibi anlaşmazlıklar neticesinde İttihatçılarda, yürütmeye çalıştıkları perde arkası iktidarı için Kâmil Paşa'nın uygun olmadığı sanısının olduğu açıktır. Zaten Sina Akşin, 3 Aralık 1908 tarihinde **Times** gazetesinde çıkan bir habere dayanarak, Cemiyet'in Sadarete Kâmil Paşa yerine Hüseyin Hilmi Paşa'yı istediğine işaret etmektedir.⁵⁹⁹ Bu haber de kanıtlamaktadır ki Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasında daha ilk aylarda bir soğukluk baş göstermiştir. Bu soğukluk gün geçtikçe artacak ve uzlaşma ile sadarete getirilen Kâmil Paşa, çatışma ile Sadrazamlıktan istifa ettirilecektir. Şimdi Cemiyet ile Paşa arasındaki gerginliği tırmandıran olaylardan biri olan Balkan Komitesi meselesine göz atacağız.

3.5.1. Balkan Komitesi Meselesi

Said Paşa'nın politik manevralarından sonra, Cemiyet'in memnuniyetini kazanarak iktidara gelen Kâmil Paşa, İTC'nin devlet siyasetindeki konumunu kavramış ve bu nedenle iktidarının ilk aylarında onu göz önünde bulundurmaya gayret etmiştir. Kabine üyelerinden Cemaleddin Efendi, Kâmil Paşa'nın sadarete geldikten sonra İTC

⁵⁹⁶ **Tanin** gazetesinde "*Kâmil Paşa'nın İzâh-nâmesi*" başlığı ile çıkan uzun makalede Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey "*onuncu isnâd*" alt başlığında Hafız Hakkı Bey'in Kâmil Paşa'ya, "*Paşa, millet otuz seneden beri Padişahı bu yolda işfâl eden kimselerin kurbân-ı mezâlimi oluyordu. Millet ile Padişah artık birbirini anladıktan sonra yine aralarını açmaya mı çalışıyorsunuz?*" diye çıkıştığını ifade etmektedir. **Tanin**, 22 Mart 1325(4 Nisan 1909)

⁵⁹⁷ Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 42.

⁵⁹⁸ Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasında anlaşmazlığa sebebiyet veren faktörler şüphesiz bizim saydıklarımızdan fazladır. Biz tezimizde bu faktörleri, sistemli başlıklar halinde toplamaya gayret göstereceğiz. İncelenen hatıratlarda son dört mesele diğerlerine oranla kısmen daha detaylı ele alındığı için bu meseleleri ayrı başlıklar halinde incelemeyi uygun görmekteyiz.

⁵⁹⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 111.

yöneticileri ile iyi geçinmeyi adeta izlenecek bir hükümet programı gibi gördüğünden bahisle, Cemiyet'i devlet idaresinde Saray ve Babıali yanında yeni bir figür olarak tanımayı lüzumlu gördüğünü belirtmektedir.⁶⁰⁰ Fakat bir süreden sonra Kâmil Paşa ile Cemiyet arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. Şerif Paşa bu gerginliğe sebep olarak, Cemiyet'in hükümet üzerindeki baskısını günden güne arttırması ile Kâmil Paşa'nın, devlet yönetiminde askerin müdahalesini kırmak istemesini ileri sürmekteyken Cemaleddin Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nu dış siyasette zor duruma sokacak İttihatçı istek ve hırslarının Sadrazam ile Cemiyet'in arasını açtığını savunmaktadır.⁶⁰¹ M. Said (Pekmen) Bey de Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasındaki tartışmanın kaynağını Paşa'nın, Babıali'yi Cemiyet baskısından kurtarma düşüncesine bağlamaktadır.⁶⁰² M. Selâhaddin Bey ise farklı bir neden üzerinde yoğunlaşmaktadır. O, İttihatçıların kişisel güç ve zenginlik hevesi yüzünden Kâmil Paşa ile aralarının açıldığını vurgulamakta ve Cemiyet üyelerinin gittikçe artan memuriyet ve müsteşarlık isteklerinin gerilimi daha da arttırdığı belirtmektedir.⁶⁰³ Neden ne olursa olsun, Kâmil Paşa bir süreden sonra İttihatçıların perde arkası iktidarı karşısında Babıali'nin istiklalini savunan bir noktaya gelmiş, bu durum Cemiyet ile anlaşmazlıklar yaşamasına neden olmuştur.

İttihatçılar ile Kâmil Paşa arasındaki memnuniyetsizlik, Londra'dan misafir olarak İstanbul'a gelen Balkan Komitesi Heyeti ile birlikte su yüzüne çıkmıştır. Hüseyin Cahit Bey'in **Tanin**'de yazdığı bir makaleden öğrendiğimize göre Balkan Komitesi, Meşrutiyet'i ilanına kadar Osmanlılığa aykırı faaliyetleri ile tanınmaktayken 24 Temmuz sonrasında bu faaliyetleri terk ederek Osmanlı'ya ilgi ile yaklaşmaya başlamış ve bunun bir göstergesi olarak İstanbul'a gelmiştir.⁶⁰⁴ Heyetin iyi şekilde ağırlandmasının Avrupa kamuoyunda önemli etkiler bırakacağı tahmin edilmiş olmalı ki; Cemiyet bu işi kendi üzerine almış ve büyük bir hazırlığa başlamıştır. Buraya kadar bir sorun yoktur. Fakat Cemiyet'in, Kâmil Paşa'dan habersiz olarak onun konağında Balkan Heyeti için bir ziyafet tertip etme planını açıklaması, Paşa ile İttihatçıları karşı karşıya getirmiştir.

⁶⁰⁰ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 45.

⁶⁰¹ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 28 ; Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 45.

⁶⁰² Pekmen, **31 Mart...**, s. 17.

⁶⁰³ Mehmed Selâhaddin, **a.g.e.**, s. 25-26.

⁶⁰⁴ **Tanin**, 22 Mart 1325(4 Nisan 1909)

Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Cemiyet'in Paşa'ya haber vermeden onun konağında düzenlenecek bir ziyafeti programına alması karşısında Paşa'nın bu hareketi, "âdâb-ı muâşeret"e aykırı bularak kabul etmediğini bildirdikten sonra; Padişah'tan gelen buyruk üzerine onun geri adım atmasına rağmen bir defa Cemiyet'in haysiyetinin sarsıldığını bildirmektedir.⁶⁰⁵ Cemaleddin Efendi ise bu olay üzerine İttihatçıların, Paşa'yı tamamen gözden çıkardığından bahisle onun hemen azli için Padişah'a müracaat ettiklerini fakat Meşrutî yönetime aykırı olan bu isteğin Padişah tarafından kabul edilmediğini ifade etmektedir.⁶⁰⁶ M. Said (Pekmen) Bey de, Cemiyet'in bu girişimi karşısında Kâmil Paşa'nın büsbütün kızdığını ifade etmekte ve bir süredir "Ricâlü'l-gayp" dediği İttihatçılar ile bağları koparma noktasına geldiğini belirtmektedir.⁶⁰⁷

Balkan Heyeti'nin ağırlanması konusundaki görüş ayrılığı, Kâmil Paşa ile Cemiyet arasında bir süredir memnuniyetsizlik ile yürütülmeye çalışılan ilişkileri alenen çatışma durumuna getirmiştir. Diğer bir deyişle, bu olaydan sonra Paşa ile İttihatçılar iki hizip olarak kesin bir şekilde ayrılmışlar ve birbirlerini tenkide başlamışlardır. Bundan sonraki süreçte çatışmalar özellikle hiziplerin taraftarlığını yapan gazeteler üzerinden artarak devam edecek ve Aralık 1908'den itibaren de Meclis kürsüsüne taşınacaktır.

3.5.2. Seçimler ve Meclis'in Açılması

3.5.2.1. Meşrutiyet'in İlk Seçimleri

İttihat ve Terakki öncülüğünde Makedonya'da başlatılan ve kısa zaman içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli iç politika sorunlarından biri haline gelen Meşrutiyet'in yeniden ilanını amaçlayan hareket, 24 Temmuz 1908 günü başarıya ulaştırılmıştır. Bunu takip eden günlerde ortaya çıkan bazı Meşrutiyet karşıtı

⁶⁰⁵ Tanin, 22 Mart 1325(4 Nisan 1909)

⁶⁰⁶ Cemaleddin Efendi, a.g.e., s. 45. Ziya Şakir (Soku) Bey'den öğrendiğimize göre bu istek karşısında Sultan Hamid, "Artık o devirler geçti. Millet'in bu derece perestişini celbetmiş olan sadrazamı azledemem. Yakında Meclis-i Mebusan açılacak. Meseleyi, Millet halletsin. İsterse itimat; istemezse, adem-i itimat kararı versin." Diyerek Kâmil Paşa'nın azli işini Meclis'e sevklemiştir. Soku, a.g.e., c. 2, s. 89.

⁶⁰⁷ Pekmen, 31 Mart..., s. 18.

hareketlerin ardından iktidara gelen Kâmil Paşa kabinesi ile birlikte Meşrutî yönetimin ilk seçim hazırlıkları da başlamıştır.

Meşrutîyet'in bu ilk seçimlerine İttihat ve Terakki Cemiyeti dışında yeni kurulan Ahrar Fırkası da katılmıştır. Bu nedenle seçimleri ele almadan önce Ahrar Fırkası'nın kuruluşu ve programı hakkında verilecek kısa bir bilginin bu seçimleri anlamaya katkısı olacaktır.

Ahrar Fırkası, Meşrutîyet ortamı içerisinde kendini halka “*Cemiyet-i Mukaddese*” olarak tanıtan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Fırka program ve faaliyetlerine bakıldığında onun, Meşrutîyet öncesi dönemde Jön Türkler arasında ortaya çıkan hizipleşmelerin 1908 sonrasına aktarılmış bir devamı olduğu açıkça görülecektir. Bu yönü ile ele alındığında Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'den memnun olmayan kesimi örgütlü muhalefete dahil eden bir yapıdadır. Zaten Tarık Zafer Tunaya'dan edindiğimiz bilgiye göre, Fırka'nın kurulması fikri, Prens Sabahattin'in verdiği bir konferans esnasında ortaya çıkmış ve Fırka, Prens Sabahattin Bey'in 1900'lerden başlayarak Meşrutîyet sonrası döneme taşıdığı adem-i merkezîyet ve şahsi teşebbüs fikirleri etrafında tertiplenmiştir.⁶⁰⁸

Ahmet Bedevî (Kuran) Bey, fırka kurucuları olarak Fazlı, Mahir Said (Pekmen), Celâleddin Arif, Nureddin Ferruh, Ahmed Samim, Kıbrıslı Mustafa Paşa'nın oğulları Tevfik, Nazım ve Şevket Beyler ile Solon ve Bebi Kazanova Efendi isimlerini saymakta iken T. Zafer Tunaya, ilk girişimin Nurettin Ferruh ve Ahmet Samim Beylerden geldiğini, ancak Prens Sabahattin Bey'e fırka başkanlığı teklif edilmesinden sonra Ahmet Fazlı, Mahir Said, Celâleddin Arif Beylerin fırka ile ilgilenmeye başladığını ifade etmektedir.⁶⁰⁹

Fırka'nın ideolojisi, daha Meşrutîyet'in ilanından önce Prens Sabahattin Bey'in Paris'te ortaya attığı fikirlere dayanmaktadır. Bu yönü ile bakıldığında Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin fikirsel açıdan bir devamı gibidir. Fırka programında kişisel girişim (teşebbüsü şahsi) ve adem-i merkezîyet yani yerinden yönetim ilkeleri geniş yer etmektedir.⁶¹⁰ Fırka programının geniş ve titiz bir araştırmanın ürünü olduğunu ifade eden Ahmet Bedevî (Kuran) Bey, bu programın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan çeşitli milletlerin istek ve “*eğilimlerine*” göre

⁶⁰⁸ Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 1, s. 143.

⁶⁰⁹ Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 330 ; Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 1, s. 143.

⁶¹⁰ Fırka program hakkında detaylı bilgi için bkz. Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 1, s. 155 – 158.

hazırladığını vurgulamakta ve fırka üyeliği konusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aksine çok titiz davranıldığını ifade etmektedir.⁶¹¹ Bu nedenle olsa gerektir ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden memnun olmayanların savunucusu haline gelen Fırka'nın hinterlandı, yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmış ve Ahrarcılar, seçimlere sadece İstanbul'dan katılmışlardır. Böylece İstanbul seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhaliflerin bayrağını taşıyan Ahrar Fırkası ile de boy ölçüşmek zorunda kalmıştır.

28 Ekim 1876'da hazırlanan Meclis-i Mebusan'ın Suret-i İntihabı ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate isimli seçim yasasına göre toplanan Osmanlı Devleti'nin ilk parlamentosu, daha sonra yeni bir İntihab-ı Mebusan Kanunu hazırlamıştı fakat Sultan Hamid'in Meclis-i Mebusan'ı dağıtması nedeni ile bu kanun onun onayına sunulmadığından yasallaşamamıştı.⁶¹² 1908 seçimleri yasallaşamayan bu kanuna göre gerçekleştirilmiştir.

İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre her elli bin nüfus için bir adet 25 yaşını geçmiş erkek mebus seçilecek, seçim hakkı yalnız vergi veren erkeklere ait olacaktır.⁶¹³ Yine seçim kanununa göre, seçme hakkına sahip vatandaşlar, mebusları doğrudan seçmek yerine onları seçecek olan kimseleri, adına müntehib-i sani denilen ikinci seçmenleri seçmek durumundadır. Yani iki dereceli seçim sistemi yürürlüktedir. Fakat bu seçim sisteminde halkın kimi seçeceğini, kime oy vereceğini bilmediğini vurgulayan Burhan (Felek) Bey, seçimlerin tüm vatandaşlara hitap etmemesi dolayısıyla “*propaganda*”ların görülmediğini, bunun yerine yalnızca gazete ve sokaklarda “*siyasi deşarjlar*”ın gerçekleştiğini belirtmektedir.⁶¹⁴ İşte 1908 seçimleri bu şartlar altında, Kâmil Paşa kabinesi zamanında, Kasım-Aralık 1908 aylarında gerçekleştirilmiştir.⁶¹⁵

İncelenen hatıratlarda 1908 seçimlerini ele alan müelliflerden çoğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimlere müdahil olmasından bazen öfke ile bazen de umutsuzluk ile bahsetmektedir. Öfkeleri, Cemiyet adaylarına karşı kendilerinin ya da destekledikleri adayların yeterli başarıyı gösterememesinden ileri geliyorsa da

⁶¹¹ Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 330.

⁶¹² Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 161.

⁶¹³ Recep Karacakaya, “*Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler(1908-1914)*”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, sayı 3 (2003), s. 128.

⁶¹⁴ Felek, **a.g.e.**, s. 56.

⁶¹⁵ II. Meşrutiyet'in ilk seçimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri: 1908-1914**, İmge Kitabevi, Ankara 2007 ; Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, ATAM Yay., Ankara 2008.

umutsuzlukları birkaç ay önce büyük coşkular ile ilan edilen Meşrutiyet yönetiminden umduklarını bulamamalarından kaynaklanmaktadır.

Anılarında Meşrutiyet'in ilk seçimlerine yer veren fakat seçim safhalarından çok Cemiyet'in bu süreçte izlediği politikaları eleştirenlerin başında Ahmet Reşit (Rey) Bey gelmektedir. Ahmet Reşit Bey, seçimlerin başlayacağı esnada İTC Selanik Merkezi'nden seçim bölgelerinde bulunan valilere gönderilen telgraflarda Cemiyet'in, seçimlere müdahalede bulunulmasını istediğini belirtmekte ve özellikle müntehib-i sani olarak seçilecek kimseler için valilerin desteğinin arandığını ifade etmektedir.⁶¹⁶ Bu durumu kanıtlayan bir bilgiyi M. Ali Aynî Bey de vermektedir. M. Ali Bey, seçimler esnasında Lazkiye'deki görevi başına gitmek üzere Beyrut'tan geçerken Beyrut Valisi Nâzım Paşa'nın, Lazkiye'de bulunan Gürcü Beylerinden Mir Muhammet Reslân Bey'in mebus olarak seçilmesinin İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından istenildiği bilgisini verdiğini ifade etmektedir.⁶¹⁷ Rıza Nur Bey de, Cemiyet'in seçim işlemleri için bölgelere adam göndermesine rağmen Prens Sabahattin Bey'in çoğu yerde daha başarılı bir profil çizdiğini, bu durumdan rahatsız olan Cemiyet'in halkı tehdit, Sabahattin Bey'in adamlarını da tevkif yolu ile amacına ulaştığını ve hükümet ile ordunun da onlarla birlikte olması dolayısıyla Sabahattin Bey'in ancak iki üç mebus çıkarabildiğini ifade etmektedir.⁶¹⁸ Seçimler esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleri ile Prens Sabahattin ve Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet taraftarlarının yer yer tutuklandığını söyleyen Ahmet Bedevî (Kuran) Bey de, tutuklanan kişiler arasında 24 Temmuz öncesinde Sultan Hamid yönetimine karşı başkaldırmış bulunan Doktor Hicri Bey gibi hürriyet severlerin de bulunduğunu ifade etmektedir.⁶¹⁹

Şerif Paşa da birçok müellif gibi anılarında Cemiyet'in seçim döneminde uyguladığı politikalarından şikâyet edenlerdendir. Halkın henüz Meşrutiyet ve seçim gibi konulardaki bilgisizliğinin İttihatçılar tarafından kullanıldığını vurgulayan Şerif Paşa, seçimlerde başarı sağlamak isteyen İttihatçıların askeri kuvvete başvurduğundan ve yer yer müntehib-i sanileri silahlı tehdide maruz bıraktığından bahsetmektedir.⁶²⁰ Şerif Paşa'yı doğrulayan bir bilgiyi Ahmet Bedevî (Kuran) Bey de hatıralarına işlemiştir. Ahmet Bey, seçim döneminde Cemiyet'in, memlekette istibdat devrini aratmayacak

⁶¹⁶ Rey, **a.g.e.**, s. 140.

⁶¹⁷ Mehmet Ali Aynî, **a.g.e.**, s. 95.

⁶¹⁸ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 265.

⁶¹⁹ Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 116.

⁶²⁰ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 22.

derecede sıkı bir kontrol kurduğunu belirtmekte ve kurduğu bu kontrol sayesinde kendi adayları dışındaki kişilere oy verilmesinin önüne geçtiğini bildirmektedir.⁶²¹ Rıza Nur Bey de, Cemiyet'in hemen her bölgede kendi istediği kişilerin seçilmesine uğraştığını fakat henüz o tarihlerde İmparatorluğun her bölgesinde yeterli varlığı gösterememesi dolayısıyla bunu başaramadığını ifade etmekte ve bu hususta anılarına, Sinop'ta İttihatçı Yusuf Kemal Bey'in seçilmesine uğraştıkları halde kendisinin ve Müftü Hasan Fehmi Bey'in seçildiği örneğini ilave etmektedir.⁶²²

Fakat yine Rıza Nur Beyden öğrendiğimize göre Cemiyet böyle durumlarda hemen pes etmiş değildir. Rıza Nur Bey, bu gibi durumlarda İttihatçıların tehdit ve yıldırma yolu ile isteklerine ulaştığından bahisle; örneğin Hasan Fehmi Bey'i, "*Eğer İstanbul'a gelirsen Sirkeçide kayıktan çıkarken seni denize atacağız*" diyerek korkutmaları dolayısıyla kendi yanlarına çektiklerinden bahsetmektedir.⁶²³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları ve bayraktarları arasında bulunanlardan İbrahim Temo da 1908 seçimlerinde İttihatçıların izlediği politikalarından hoşnut olmayanlar arasındadır. Fakat onun hoşnutsuzluğu daha ziyade seçmenlerden aldığı beş yüz imzalı mazbataya rağmen Cemiyet'in kendisini Manastır'dan aday göstermek istememesinden kaynaklanmaktadır.⁶²⁴

İstanbul'da ve taşrada ayrı ayrı gerçekleştirilen seçimlerde İttihatçılar, çoğunluğu elde etmek maksadı ile gerek kişisel ve gerekse resmi kanallar ile yaptıkları telkinler neticesinde büyük oranda amaçlarına ulaşmışlardır. Bu durum, Cemiyet girişimlerinin yanı sıra taşrada onun karşısında müstakil bir partinin yer almamasından kaynaklanmaktadır. Fakat İstanbul'da İttihatçıların amaçlarına daha çetin bir mücadele ile ulaşacakları açıktır çünkü burada gayrimüslim ve özellikle de Rum nüfus bir hayli fazladır. Ayrıca kişisel girişimlerin yanında yeni kurulmuş da olsa İttihatçıların karşısında müstakil bir fırka, Ahrar Fırkası, vardır. Keza anılarında Ziya Şakir (Soku) Bey de bu düşüncüyü doğrulamakta ve Cemiyet'in, güç ve nüfuza erişmek isteyen Anadolu'daki rakipleri ile anlaşmasının pek kolay olmasına karşın, İstanbul'dakilerle uyuşmasının bir hayli zor olduğunu vurgulamaktadır.⁶²⁵

⁶²¹ Kuran, **İnkılap Tarihimiz...**, s. 114.

⁶²² Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 250.

⁶²³ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 258.

⁶²⁴ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 188.

⁶²⁵ Soku, **a.g.e.**, c.2, s. 21.

İstanbul'da seçimler oldukça hareketli geçmiştir. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey bu durumu, İttihatçıların İstanbul seçimlerine büyük bir önem verdiği hususu ile açıklamaktadır.⁶²⁶ Fakat Cemiyet'in İstanbul seçimlerine verdiği önem oranında Ahrar Fırkası da girişimlerini arttırmaktadır. Burhan Bey (Felek) Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olanların Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası etrafında toplanarak seçimlere katıldığını iletmektedir.⁶²⁷ Cemiyet'in Hüseyin Cahit (Yalçın), Manyasîzâde Refik Beyler gibi tanınmış adayları karşısında Ahrar Fırkası'ndan Ali Kemâl Bey'in aday gösterildiğini ileten Kâzım (Karabekir) Bey, Mizancı Murat Bey'in de herhangi bir fırkaya üye olmadan adaylığını koyduğunu belirtmektedir.⁶²⁸ Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey de seçimlere bağımsız olarak katılan isimlerdendir.

Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası etrafında toplanan muhaliflerden başka İttihat ve Terakki Cemiyeti, gayrimüslim seçmen ve özellikle de Rumlar ile büyük mücadele yaşamıştır. 1908 seçimlerinde Rumlar ile İttihatçılar arasındaki gerilimin büyüklüğünü işaret eden Sina Akşin, Rumların seçim işlemlerine olan yatkınlığı dolayısıyla oylarını bölmeden çoğunluğu elde ettiklerini ifade etmektedir.⁶²⁹ Gerçekten de Patrikhane vasıtası ile seçimlere aşina olan Rumlar, 1908 seçimlerinde iyi bir örgütlenme örneği göstermişlerdir. Fakat bu durum Cemiyet ile onları sık sık karşı karşıya getirmiştir. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, seçim işlemleri esnasında Rumların, Patrikhane vasıtası ile tam bir düzen içerisinde çalıştığından bahsetmekte ve bu durumun, Cemiyet'in dikkatini çektiğini ifade etmektedir.⁶³⁰ Ayrıca Hüseyin Cahit Bey, seçim işlemlerinin adalarda yapılabilmesi amacı ile Adalar Belediye Dairesi'nde yapılan seçim neticesinde tüm üyelerin Rumlardan seçilmesi karşısında İttihatçıların endişeye kapıldığını da anılarına eklemiştir.⁶³¹ Aynı şekilde Ziya Şakir (Soku) Bey de, İTC'nin Rumlar karşısında hezimete uğraması ihtimalinin, İttihatçıları bir taraftan komiteciliğe başvurmaya, bir taraftan da hükümet gücüne müracaat etmeye sevk ettiğinden bahsetmektedir.⁶³²

Meşrutiyet'i elde eden ve onun koruyucusu olmak dolayısıyla iktidarı üstlenmek isteyen Cemiyet, Rumların bu başarısı karşısında çareyi ilk önce Türk seçmenleri örgütlemekte bulmuş fakat bu da yeterli olmamış olacak ki seçimlere olan müdahalesini

⁶²⁶ Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 4, sa. 90 (13 Temmuz 1935), s. 182.

⁶²⁷ Felek, a.g.e., s. 56.

⁶²⁸ Karabekir, a.g.e., s. 425.

⁶²⁹ Akşin, a.g.e., s. 106.

⁶³⁰ Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 4, sa. 85 (6 Haziran 1935), s. 102.

⁶³¹ Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 4, sa. 85 (6 Haziran 1935), s. 102.

⁶³² Soku, a.g.e., c. 2, s. 77-78.

arttırmıştır. Cemiyet'in yaptığı girişimler neticesinde yer yer seçim iptal işlemlerinin yaşandığını gören Rumlar, seçimleri bir kenara bırakarak Cemiyet'i ve hükümeti protesto faaliyetlerine başlamışlardır. Kasım ayı içerisinde İzmir'de yapılan seçimlerde, Rumların beklediğinden az mebus çıkarması dolayısıyla çıkan olaylarda bir kişi ölmüştür.⁶³³ İzmir'den sonra olaylar İstanbul'a taşınmıştır. Rumların, seçimler esnasındaki protestolarını gittikçe arttırdığını ifade eden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, 22 Kasım 1908'de Beyoğlu seçimlerinde yapılan usulsüzlük iddiası ile Rumların İstanbul'da büyük bir gösteri düzenlediğini ve ertesi gün daha da kalabalık bir grup ile Babıali'ye hücum ederek seçimlerin iptalini istediklerini fakat asker yardımı ile dağıtıldıklarını belirtmektedir.⁶³⁴

Rumların gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada yaptığı taşkınlıklar kısa süre içerisinde Cemiyet'e yakınlığı ile bilinen gazetelerde eleştiri konusu haline getirilmiştir. Eleştirilerin merkezinde, Rumların İmparatorluk bünyesindeki nüfuslarını gayri meşru olarak 6 milyon civarında göstererek seçimlerde ona göre mebus çıkarmak istemesi hususu yer almaktadır. 23 Kasım 1908 tarihli **Tanin** gazetesinde, "*Rumların Dünkü Nümâyişi*" başlığı ile çıkan yazıda gösterilerde taşkınlık yapanların "*ayak takımı*"ndan ibaret bulunduğu, asıl sorumlunun Patrikhane olduğu şiddetli bir dil ile eleştirilmektedir.⁶³⁵ Bunun yanında 22 Kasım günü Rumların İstanbul'da giriştiği hareketlerin asker tarafından şiddetle bastırılması hakkında **Tanin** başmuharriri Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Rumlara nispet edencesine, "*Dünkü vekâyi' hülâsa edilmek istenilirse dile gelecek en sâde ifâde budur: Yaşasın Asker!*" demekte ve İttihatçılar ile birlikte **Tanin** idarehanesinin olaydan duyduğu memnuniyeti ifade etmektedir.⁶³⁶

Tanin ve Hüseyin Cahit Bey'in seçimler münasebeti ile Rumları ve özellikle de Patrikhane'yi ağır eleştiri oklarına maruz bırakması, Rum gazetelerinin de dikkatini çekmiş olmalıdır ki anılarında Rum gazetecilerin artık **Tanin**'i ve kendisini en büyük düşman olarak ilan ettiğini ifade eden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, **Neoloğos** isimli bir gazetenin, "*Tanin emin olsun ki Rum milleti Tanin sermuharririnin Yunanlık aleyhindeki makalelerini unutmayacaktır! Hayır! Osmanlı Devletinin Rumları Tanin ve refikleri(yandaşları) ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin Rum unsuru aleyhindeki*

⁶³³ Akşin, **a.g.e.**, s. 106.

⁶³⁴ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 86 (13 Haziran 1935), s. 117-118.

⁶³⁵ **Tanin**, 10 Teşrinisani 1324(23 Kasım 1908)

⁶³⁶ **Tanin**, 10 Teşrinisani 1324(23 Kasım 1908)

makalâtını, ruhu millîmizi ta âmakından(derinden) cerihadar eden(yaralayan) ve Rum unsurunu sıfıra indirmek kastile yapılan intihabat fenalıklarını unutmıyacaktırlar.” Diyerek tehditler savurduğunu iletmektedir.⁶³⁷ Ziya Şakir (Soku) Bey de, Rum asıllı **Proodos** gazetesinin, seçimleri şaibeli görerek, “*Şimdiye kadar vuku bulan intihabat, muhalif-i nizam bulunduğu cihetle, ahali buna karşı itiraz eder ve intihabatın feshini bilcümle akvam arasındaki fikrî müsavata ve kanuna muvafık surette yeniden icrasını talep eyler.*” Şeklinde haberlere yöneldiğini iletmektedir.⁶³⁸

Rumların yanında İttihatçılar, Ermeni ve Bulgarlar ile de bazı anlaşmazlıklar yaşamıştır. Cemiyet, İstanbul’da iki Ermeni adaydan biri olan Zohrap Efendi’ye itirazda bulunmuş fakat Ermenilerin isteklerinde ısrarcı olması neticesinde İzmir’den İstefan Efendi ile İstanbul’dan Zohrap Efendi seçilmiştir.⁶³⁹ Buna rağmen Cemiyet’in seçimler esnasında uyguladığı politika, bir zamanlar ittifak halinde bulunduğu gayrimüslimler ile arasında soğukluğa neden olmuştur. Bu durum Rum, Bulgar ve Ermeni gibi Osmanlı vatandaşlarının yanında Mahir Said (Pekmen) ve Ahmet Bedevî (Kuran) Beyler gibi muhalif kimselerin de tepkisini çekmiştir. M. Said Bey, Meşrutiyet’in ilanı dolayısıyla İmparatorluğu oluşturan tüm milletler arasında birlik nidalarının çalkalandığı bir zamanda, Cemiyet’in seçim meselesi yüzünden Rumlara baskı yaparak Rum Patriğini “*çete reisi*” olarak ilan etmesini “*pışmış aşa su katmak*” olarak değerlendirmektedir.⁶⁴⁰ Ahmet Bey de, seçimler dolayısıyla İttihatçı gazetelerin Arap, Arnavut, Rum ve Ermenilere karşı hakarete varan yayınları karşısında bu milletlerin de Türklüğü aşağılamaya yönelik neşriyat yaptığından bahsetmekte ve İttihatçıların, Bosna ve Hersek’ten mebus çıkarma sevdası nedeniyle bölgenin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal edildiği eleştirisini iletmektedir.⁶⁴¹

Meşrutiyet’in ilk seçimlerinin gelişim seyri incelendiğinde seçmenlerin, seçim ve parlamento hususları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı ve bu nedenle de yönlendirme ve dayatmalara oldukça açık olduğu gerçeği ile karşılaşılacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu hususu kavradığından, 1908 seçimleri çoğu yerde müdahaleler altında gerçekleştirilmiştir. Rauf (Orbay) Bey’in anılarından anlaşıldığı kadarıyla Cemiyet, seçimlere Rum Patrikhanesi ile ittifak yaparak katılan Prens Sabahattin

⁶³⁷ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 90 (13 Temmuz 1935), s. 181.

⁶³⁸ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 78.

⁶³⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 107.

⁶⁴⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 47.

⁶⁴¹ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 116-117.

karşısında büyük çabalar göstererek Prensi ve Rumları saf dışı bırakmış ve gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada çoğunluğu elde etmeyi başarmıştır.⁶⁴²

Anılarında, Prens Sabahattin ve Ali Kemal Beyler⁶⁴³ ile Ahrar Fırkası'nın nüfuzu altında kalan **İkdam** gazetesinin, Kâmil Paşa siyaseti güden **Yeni Gazete**'nin ve Cemiyet'e dost görünmeyen **Servet-i Fünun**'un oyları bölme çabasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hemen her bölgede birinci parti olarak çıkararak seçimlerde büyük başarı kazandığını belirten Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, İstanbul'dan çıkan 517 müntehib-i saniden 512'sinin kullandığı oy neticesinde Cemiyet'in gösterdiği adayların hepsinin mebus olmaya hak kazandığını ifade etmektedir.⁶⁴⁴ Böylece, Manyasîzade Refik Bey (503 oy), Mustafa Asım Efendi (475 oy), Ahmet Rıza Bey (472 oy), Vitali Feraci Efendi (461 oy), Hallâçyan Efendi (455 oy), Ahmet Nesimî Bey (425 oy), Zohrap Efendi (392 oy), Kostantinidi Efendi (369 oy), Hüseyin Cahit Bey (354 oy), Kozmidi Efendi (340 oy) İstanbul'dan seçilmişlerdir.⁶⁴⁵ Bunların yanında Talât Bey'in Edirne'den, Rahmi ve Cavit Beylerin Selânik'ten, Mithat Şükrü (Bleda) Bey'in Serez'den, Binbaşı Tahir Bey'in de Bursa'dan mebus olarak seçildiklerini bildiren Ali Fuat (Cebesoy) Bey, İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinden çoğunun Meclis'e girdiğini belirtmektedir.⁶⁴⁶ Halil (Menteşe) Bey de anılarında Enver Bey vasıtası ile Cemiyet'in kendisini Mentese'den aday gösterdiğini ifade etmekte ve buradan seçildiğini bildirmektedir.⁶⁴⁷

Mebus seçilen İttihatçılardan biri de Ali Münif (Yeğenağa) Bey olmuştur. Seçimlerde kendisinin Adana'dan seçildiğini bildiren Ali Münif Bey, eniştesi Arif Hikmet Bey'in ise Mersin'den seçildiğini iletmektedir.⁶⁴⁸

⁶⁴² Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım**, c. 1, Emre Yay., İstanbul Ocak 2004, s. 299.

⁶⁴³ **Ali Kemal Bey, (1867-1922)**, İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Ali Rıza'dır. Mülkiye Mektebi'nde iken çıkardığı **Gülşen** adlı gazetede Ali Kemal mahlasını kullandığı için bu isimle tanınmıştır. 1886 yılında Avrupa'ya giderek Jön Türk hareketine katılmıştır. 1888'de İstanbul'a gelen Ali Kemal Bey, 1889'da Halep'e sürüldüyse de 1894'te Avrupa'ya yeniden kaçmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün önce İstanbul'a gelmiştir. **İkdam** gazetesinde yazdığı yazılar ile İttihatçı karşıtı politika izlemiştir. 1919 yılında Damat Ferid hükümetinde önce maarif, sonra dahiliye nazırlığı yapmıştır. Daha sonra **Peyam-ı Sabah** gazetesini çıkarmaya başlayan Ali Kemal Bey, Milli Mücadele hareketine karşı çalışmaları nedeniyle 18 Kasım 1922'de tutuklanmış ve halk tarafından linç edilerek öldürülmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. 1, s. 245.

⁶⁴⁴ Yalçın, "**Meşrutiyet...**", **a.g.d.**, c. 4, sa. 90 (13 Temmuz 1935), s. 182.

⁶⁴⁵ Yalçın, "**Meşrutiyet...**", **a.g.d.**, c. 4, sa. 90 (13 Temmuz 1935), s. 182.

⁶⁴⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 142.

⁶⁴⁷ Mentese, **a.g.e.**, s. 127.

⁶⁴⁸ Yeğenağa, **a.g.e.**, s. 41.

Fakat bir de, tüm çabalarına rağmen seçimleri kaybeden adaylar vardır. Bunların başında Prens Sabahattin, Ali Kemal ve Mizancı Murat Beyler ile Ahrar Fırkası tarafından aday gösterilen Kâmil Paşa gelmektedir. Hüseyin Cahit Bey, seçimlerde Prens Sabahattin Bey'in 18, Ali Kemal Bey'in 64 ve Murat Bey'in de 16 oy alarak Meclis dışında kaldığını ifade ederken; diğer adaylardan biri olan Ali Haydar Mithat Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi aleyhinde giriştiği propagandalar karşısında tutunamadığını ifade etmekte ve 76 oy alarak azınlıkta kaldığını bildirmektedir.⁶⁴⁹ Anılarında, seçimleri kaybedenler hakkında bir anekdota değinen Ziya Şakir (Soku) Bey, halkın İttihatçı mebusları omuzlarda taşıyıp, “Yaşasın hürriyet, yaşasın mukaddes Cemiyet” avazeleri ile meydanları inlettiği esnada, seçilemeyen adayların kin ve öfkесinin daha da arttığını ifade etmektedir.⁶⁵⁰

Görüldüğü üzere Meşrutiyet'in ilk seçimlerinden çıkan sonuç İttihat ve Terakki'yi oldukça memnun etmiş fakat aynı oranda da muhalefeti kızdırmıştır. Anılarında bu durumu Ahmet Bedevî (Kuran) Bey, muhalif kanattan adaylığını koyanların mebus seçilmediğini ve 275 kişilik mebus kadrosu içerisinde Cemiyet'e muhalif konumda bir kişinin dahi bulunmadığını üzüntü ile dile getirirken; kısa bir süre içerisinde Meclis'te 70 kadar mebusun muhalefete geçeceği bilgisini de eklemektedir.⁶⁵¹ Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey de, seçimlerde İttihatçıların Cemiyeti bozmak ve Meşrutiyet'i sarsmak için her yola başvurduğundan bahisle, Meclis'in açılması için yıllardır çaba sarf eden Osmanlı aydınlarının 1908 seçimleri sonucunda ehliyetli kimseleri mebus olarak görmek isterken; İttihatçıların Meclis-i Mebusan'ı “komite” karargâhı haline getirmesinden duyduğu öfkeyi bildirmektedir.⁶⁵² Şerif Paşa'nın ise 1908 Aralığı'nda ülkenin durumundan bahsederken, “İttihat Meşrutiyeti” diye bir tabir kullanması Cemiyet'e karşı duyulan öfkenin farklı bir biçimde dile getirilmesidir.⁶⁵³

Kâzım (Karabekir) Bey'den öğrendiğimize göre seçimleri kaybeden Mizancı Murat ve Ali Kemâl Beyler de Meşrutiyet'in ilanından sonra Cemiyet'e karşı giriştikleri eleştiri hamlesine yenilerini eklemişler, taarruzlarını adeta bir yarış haline

⁶⁴⁹ Yalçın, “Meşrutiyet...”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 90 (13 Temmuz 1935), s. 182 ; Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 201.

⁶⁵⁰ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 79.

⁶⁵¹ Kuran, **Harbiye...**, s. 117.

⁶⁵² Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 65.

⁶⁵³ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 23.

getirmişlerdir.⁶⁵⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arası bir süredir bozuk olan Kâmil Paşa'nın ise seçimlerde Ahrar yanlısı bir politika izlemesi dolayısıyla İttihatçılarla olan ilişkileri iyice gerginleşmiştir. Bunu kanıtlayan bir bilgiyi Hüseyin Kâzım Kadri Bey vermektedir. Seçimler esnasında Cemiyet tarafından hazırlanan aday listelerinde Hakkı Paşa ismini gören Kâmil Paşa'nın **Yeni Gazete**'de onun aleyhine başlattığı neşriyat ile son derece etkili olduğunu belirten Hüseyin Kâzım Bey, onun böyle bir girişimi neticesinde Hakkı Paşa'nın adaylığının iptal edildiği bilgisini iletmektedir.⁶⁵⁵ Bu durumun İttihatçılar ile Paşa arasındaki gerilimi iyice tırmandırdığı açıktır.

3.5.2.2. Meclis-i Mebusan'ın Açılması

Kasım ve Aralık ayları arasında gerçekleştirilen seçimlerin bölge bölge sonuçlanması ile birlikte seçilen mebuslar İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. İsimleri gazeteler aracılığı ile İmparatorluğun hemen her yerine ilan edilen mebusların, İstanbul'a gelişinin bir nümeyişi andırdığını belirten Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey, mebusların İttihat ve Terakki üyeleri ile hemşerileri tarafından alkışlarla karşılandığını, daha sonra Babıali'ye, oradan da İTC Genel Merkezi'ne götürüldüğünü ve nihayetinde yerleştirilecekleri mahallere gönderildiğini ifade etmektedir.⁶⁵⁶ Ali Fuat (Türkgeldi) Bey de İstanbul'a ayak basan mebusların bayraklarla süslü arabalar aracılığı ile Babıali'ye getirildiğinden bahsetmekte, burada düzenlenen nümeyişlerin, Meclis'in açılışına kadar hemen her gün sürdüğünü bildirmektedir.⁶⁵⁷

Seçimlerin ardından sıra hürriyet severlerin yıllardır özlemine çektiği Meclis-i Mebusan'ın açılışına gelmiştir. Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey, İstanbul'da çoğu kimsenin Meclis'in açılmasını sabırsızlıkla beklediğini ifade ederken; gazetelerin baş makale sütunlarını bir süredir bu konunun işgal ettiğini ve okullarda hemen herkesin Meclis-i Mebusan'dan bahsettiğini ifade etmektedir.⁶⁵⁸

1878'den beri kapalı bulunan Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin yeniden açılış tarihi olarak 17 Aralık 1908 Perşembe günü kararlaştırılmıştır. Hasan Vasfî (Kızıtaşı) Bey, anılarında bugüne duyduğu özlemden biraz edebi bir dille, "*Bu mes'ut sabah bir*

⁶⁵⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 425.

⁶⁵⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 74.

⁶⁵⁶ Kalaç, **a.g.e.**, s. 32.

⁶⁵⁷ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 12.

⁶⁵⁸ Kalaç, **a.g.e.**, s. 32.

bayramdı. Hem öyle her yıl gelip giden, ne demek olduğunu, nereden geldiğini yüzde doksan dokuzumuzun bilmediği, bilmeyerek mübareklediği bayramlardan biri de değildi, ilk defa geliyordu. Bundan evvel bir aralık uğramış, kimseye görünmeden gitmiş... Onun için ilk defa geldi, denilebilirdi. Saadet ve emniyet getiren bir gündü, bugün (...)" Şeklinde bahsederken aslında umumi heyecanı anlatmak istemiştir.⁶⁵⁹ Gerçekten de 17 Aralık günü İstanbul'un içerisinde bulunduğu coşku, 24 Temmuz sonrasında yaşanan coşku ile eşdeğer niteliktedir. Çünkü Meşrutiyet'in en büyük hediyesi olan Meclis-i Mebusan'ın açılması ile birlikte İmparatorluğun tüm sıkıntılarının biteceği görüşü umumidir. Sokaktaki sıradan vatandaşın Saray ve Hanedan'a mensup kişilere kadar herkes tüm umudunu Meclis-i Mebusan'ın açılmasına bağlamıştır.

Bir örnek olması bakımından anılarında Ayşe Sultan, Meclis'in açılması ile birlikte ülkenin refah ve mutluluğa kavuşacağına olan güvenin tam olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁰ Ayşe Sultan gibi düşünenlerden biri de Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey'dir. O da özellikle mektepli gençler arasında Meclis'in adeta bir kurtarıcı gibi görüldüğü bilgisini iletmekte ve Meclis'in açılması ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni bir devre gireceğinin sık sık dile getirildiğini bildirmektedir.⁶⁶¹ İşte bu gibi beklentiler ile 17 Temmuz sabahı daha güneş bile doğmadan İstanbul halkı, Ayasofya Meydanı'na akın etmeye başlamıştır.

İTC'nin, Mebuslar için Nuruosmaniye'deki Arifi Paşa konağını bir toplantı merkezi haline getirdiğini bildiren Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, onların 17 Aralık sabahı burada toplandığını ifade etmektedir.⁶⁶² Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'den farklı olarak Ahmet Rıza Bey ise mebusların Harbiye Nezareti'nde toplandığı bilgisini vermektedir.⁶⁶³ Toplantı yerinden arabalara ikişer ikişer bindirilerek Meclis'e doğru yola çıktıklarını belirten Ahmet Rıza Bey, kendisinin yanına Ahmed Nesib Bey'in oturduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁴ Rıza Nur Bey'den edindiğimiz bilgiye göre mebusları

⁶⁵⁹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 68.

⁶⁶⁰ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 139.

⁶⁶¹ Kalaç, **a.g.e.**, s. 32.

⁶⁶² Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 91 (20 Temmuz 1935), s. 197-198.

⁶⁶³ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁶⁴ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 28.

taşıyan konvoy, Şeref Sokağı ve Divanyolu'ndan geçerek Ayasofya'da bulunan eski Adliye, yeni Meclis-i Mebusan binasına gelmiştir.⁶⁶⁵

Mebusların Meclis-i Mebusan binasına gelmesi esnasında halkın cadde ve sokakları hınca hınç doldurduğu bilgisini ileten Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey, herkesin içinde büyük bir mutluluk ve merakın olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁶⁶ Ahmet Hilmi Bey'i doğrular nitelikte bir bilgiyi mebuslar içerisinde bulunan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de vermektedir. Hüseyin Cahit Bey, 17 Aralık gününün, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ortaya çıkan coşkuya benzer bir biçimde alkışlar ve nutuklar ile çalkalandığı bilgisini iletmektedir.⁶⁶⁷ Bu coşkunun derecesi öyle büyük olmuştur ki Ahmet Rıza Bey, gazetelerde Sultan Hamid'e bile bu derece sevgi gösterilerinin yapılmadığına dair haberler çıktığını bildirmektedir.⁶⁶⁸

Ayasofya Meydanı'nın, İmparatorluğu oluşturan çeşitli milletlerden vatandaşlar ile dolup taşığını bildiren Hasan Vasfi (Kıztaşı) Bey, mebuslar ile Padişah'ı selamlamakla görevli bulunan askeri kıtaların yanında yöresel kıyafetleri ile bekleyen vatandaşların kendi mebuslarını selamlamak için yarış yaptığı bilgisini vermektedir.⁶⁶⁹

İşte 17 Aralık sabahı Ayasofya Meydanı'nın ruh hali bu merkezdedir. Heyecan ve coşku hat safhadadır. Fakat ortada bir tuhafılık vardır. Mebusların, Meclis binasına gelmesine rağmen Padişah II Abdülhamid henüz Ayasofya Meydanı'na ayak bile basmamıştır. Halktaki heyecan bir anda tereddüde dönüşür ve kalabalık arasında Padişah'ın açılışa teşrif edip etmeyeceğine dair acabalar görülmeye başlar. Oysa, kızı Ayşe Sultan'ın anılarından edindiğimiz bilgilere göre Padişah, açılış merasimi için hazırlıklarına günler öncesinden başlamıştır. Ayşe Sultan, babasının, Meclis-i Mebusan'ın açılış törenine başında "*Hemşerim*" diye hitap ettiği Kumandan Mehmet Efendi bulunan Söğütlü alayı ile gitmek istediğini ve bunun için de günler öncesinden "*nefti*" (haki) renginde üniformalar ile "*kabalak*" (kalpak) biçimli başlıklar sipariş ettiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁰

Ayşe Sultan'ın verdiği bu bilgilere karşılık o günlerde Saray'da Başkâtiplik görevini yürüten Ali Cevad Bey ise anılarında, Sultan Hamid'in 17 Aralık günü

⁶⁶⁵ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 272.

⁶⁶⁶ Kalaç, **a.g.e.**, s. 32.

⁶⁶⁷ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 91 (20 Temmuz 1935), .s. 198.

⁶⁶⁸ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁶⁹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 68.

⁶⁷⁰ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 139.

Meclis'e gitme konusunda isteksiz bir tavır takınması dolayısıyla sarsılan Kâmil Paşa'nın, Padişah'ın açılışa katılmaması durumunda Sadrazamlıktan istifa edeceğine dair bir haberi İkinci Mabeynci Emin Bey vasıtası ile Sultan Hamid'e ilettiğini ifade etmektedir.⁶⁷¹

Anılarında Ayşe (Osmanoğlu) Sultan, Sultan Hamid'in, askeri üniformasını giyerek dört atlı arabasına bindikten sonra karşısına Sadrazam Kâmil Paşa ile oğlu Burhaneddin Efendi'yi alarak, Söğütlü Alayı Süvarileri'nin koruması altında Ayasofya Meydanı'na doğru yola çıktığını yazmaktadır.⁶⁷² Padişah'ın kısa bir güzergâh takip ederek, deniz yolu ile Sarayburnu üzerinden Ayasofya'ya geleceği sanısının aksine, halk ile iç içe olan bir güzergâhı tercih ettiğini bildiren Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de Ayşe Sultan'ın belirttiği gibi Padişah'ın, körüğü yarı açık bir fayton ile yanında Karakeçili Aşireti'ne mensup muhafızları olduğu halde Ihlamur, Pangaltı, İstiklâl Caddesi ve Unkapanı yolu ile Ayasofya Meydanı'na geldiğini ifade etmektedir.⁶⁷³ Padişah'ın böyle bir güzergâh takip etmesine neden olarak Ali Cevad Bey, o günlerde Galata Köprüsü'nün tamir altında bulunmasını göstermektedir.⁶⁷⁴

Halkın yıllardır görmediği Padişahı karşılama biçimi de oldukça ilginç gelişmiştir. Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey, Ayasofya Meydanı'nı, "*Bize, hainler mübarek yüzünüzü göstermediler, hamdolsun Allahımıza sizi görebildik, bin yaşa Padişahım*" diye haykırırların doldurduğunu, medrese öğrencilerinden bazılarının, arabasının merdivenlerini öptüğünü bildirirken, yıllar önce Meclis-i Mebusan'ı kapatan Padişah'ın, 17 Aralık günü bir "*halâskar(kurtarıcı)*" gibi karşılandığını beyan etmektedir.⁶⁷⁵

O gün merasime katılan mektep talebelerinden Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey, Padişah'ın "*Padişahım çok yaşa*" nidaları altında arabasından etrafına selam vererek ilerlediğini ve "*Hamidiye Marşı*" eşliğinde Meclis binası önüne geldiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁶ Meclis binası önünde bir heyet tarafından karşılanan Sultan Hamid, yıllar önce yaptığı gibi Meclis-i Mebusan'ı açmak üzere bina içerisine alınmıştır. Meclis salonunda bulunan mebuslardan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Padişah'ın saat sekiz

⁶⁷¹ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁷² Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 139.

⁶⁷³ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 71.

⁶⁷⁴ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁷⁵ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 71.

⁶⁷⁶ Kalaç, **a.g.e.**, s. 33.

buçuğa doğru salonda kendisi için ayrılmış bulunan bölüme girdiğini ifade etmekte ve bu esnada onun yüzünde gördüğü soğukluk ile nefreti eleştirmektedir.⁶⁷⁷

Meclis-i Mebusan'ın açılış nutku, 101 pare top atışı eşliğinde gerçekleştirilmiştir.⁶⁷⁸ Sadrazam Kâmil Paşa tarafından kaleme alınan ve Ali Cevad Bey tarafından okunmaya başlayan nutuk, mebuslar üzerinde başlangıçta hiçbir etkide bulunmamıştır. Anılarından bu durumu öngördüğünü anladığımız Ali Cevad Bey, daha nutkun hazırlanması esnasında Padişah'a birtakım telkinlerde bulunarak tamamıyla siyasi içerikle doldurulmuş olan nutkun değiştirilmesini sağlamıştır. Kâmil Paşa'nın kaleminden çıktığı şeklinin halka ve mebuslara Meşrutiyet'in geleceğine dair herhangi bir güvence vermeyeceğini Padişah'a ileten Ali Cevad Bey, ondan aldığı onay sonrasında nutkun sonuna, "*Memleketimizin Kanun-ı Esasi ile idaresi hakkındaki azmim kat'î ve lâ-yetegayyerdur.*" Cümlesini eklediğini ifade etmektedir.⁶⁷⁹ Nitekim 17 Aralık günü nutkun sonunda bu cümleyi duyan mebuslar arasındaki huzursuzluğun yerini alkış ve coşku almıştır.

Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Meclis açılış nutkunda bazı noktaların dikkatini çektiğinden bahsetmektedir. Anılarından tespit ettiğimize göre Hüseyin Cahit Bey'in dikkatini çeken bu noktalar; Padişah'ın 1876 Anayasası'nın ilanı şerefini kendi üzerine alması, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasını "*ricali devlete*" yani yüksek rütbeli devlet adamlarına yüklemesi ve 1908 Temmuzunda yine "*ricali devlet*"ten bazılarının muhalefetine rağmen tereddüt etmeden Meşrutiyet'i yeniden ilan ettiğini savunmasıdır.⁶⁸⁰

Diğer yandan, kısa süre önce Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da Bosna ve Hersek'i işgal etmesinden duyulan üzüntü de Meclis açılış nutkunda ele alınmıştır. Hatta nutukta Padişah, "(...) bu

⁶⁷⁷ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 91 (20 Temmuz 1935), s. 199.

⁶⁷⁸ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 140.

⁶⁷⁹ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁸⁰ Hüseyin Cahit Bey'in dikkatini çeken nutkun bu kısmı şöyledir: "***Hini cülûsumda vazetmiş olduğum kanunuesasinin mevkii tatbika vaz'ında tesadüf olunan müşkülâta mebni o zaman ricali Devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine Meclisi Meb'usan muvakkaten tatil olunmuş iken memaliki şahanemde maarifin terakkisile terbiyei ahali derecei matlubeye isal olununcaya kadar kanunu mezkûrun tehiri izrası tavsiye ve arz olunmuş idüğünden Meclisi Meb'usanın tekrar içtimai vakti merhununa bırakılmış, memaliki şahanemin her tarafında mektepler tesisile maarifin terakkisine ihtimam olunmuştu. Şükür olsun o maksadın husulile intişarı maarif sayesinde sunufu ahalimizin seviyei istidadi teali etmiş olması hasebile ihzar olunan arzuya binaen ve bu arzunun husulü Devlet ve milletimizin halen ve istikbalen saadetini mucip olacağına mutmain olduğumdan buna muhalif rey ve mütaleada bulunanlara rağmen bilâtereddüt kanunuesasîyi ezserinev ilân eyledim.***" Hüseyin Cahit Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.e.**, c. 4, sa. 91 (20 Temmuz 1935), s. 199.

tecavüzat üzerine icab-ı halin icrasiyle hukuk-ı devletin muhafazası heyet-i vükelâmızın himmetine mevdu olmakla(emanet edilmekle) bu babta her halde Meclis-i Umuminin muavenet(yardım) ve müzaheret(i)desteği) arzu olunur.” Demekte ve Meclis-i Mebusan’a sorumluluk yüklemek istemektedir.⁶⁸¹

Meclis açılış nutkunu takiben Sultan Hamid, “*Meclisimizin huzurunda küşadından(açılışından) ve sizi cümleten burada gördüğümünden dolayı fevkalâde memnun oldum, devamını ve hüsnü muvaffakiyetini Cenabı Allahtan niyaz eylerim. Cenabı Hak muvaffakı bilhayır buyursun.*” Diyerek kısa bir konuşma yapmış⁶⁸² ve geldiği güzergâh üzerinden Yıldız Sarayı’na dönmüştür. Ali Cevad Bey, Padişah’ın dönüş yolu üzerinde sayıları üç dört yüz bine varan halk tarafından gördüğü ilgi ve saygıdan oldukça memnun olduğu bilgisini bir anekdot olarak vermektedir.⁶⁸³

Rıza Nur Bey, Meclis-i Mebusan’ın açılışını müteakiben en yaşlı mebus olan Trabzon Mebusu Nakî Efendi’nin geçici başkan olarak tayin edildiğini, esas başkanlık seçiminin ise birkaç gün sonra gerçekleştirildiğini bildirmektedir.⁶⁸⁴ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de, Meclis’in başkanlığa üç aday gösterdiğini fakat bunlar arasından Padişah’ın Ahmet Rıza Bey’i tercih ettiğini ifade etmekte ve Meclis Başkanı seçildiği gün Ahmet Rıza Bey’in üzerinde taşıdığı o ulvi görevin vücuduna yansıdığını bildirmektedir.⁶⁸⁵ Fakat bu durum Kâmil Paşa’nın da dikkatini çekmiş olsa gerektir ki Ahmet Rıza Bey, Meclis Başkanı seçildikten birkaç gün sonra Paşa’nın, kendisini birinci Osmanî ve Mecidî nişanları ile ödüllendirerek Meclis Başkanlığı mevkiini “*ulâevveli rütbesi*”ne indirmek gibi politik bir hamlede bulunduğundan bahsetmektedir.⁶⁸⁶ Fakat zamanında Paris’teki Jön Türklük hayatında geçirdiği sefalet dolu günlerde bile Padişah ihsanlarını kabul etmeyen Ahmet Rıza Bey, ödüllendirilmenin kendisine aykırılığı beyanı ile nişanları geri çevirmiştir.

Otuz küsur yıllık bekleme devresinden sonra Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908 Perşembe günü büyük nümayişler ile açılmıştır. Fakat umumi heyecanın tahmin ettiği gibi Meclis’in açılması ile her şey yoluna girecek midir? Diğer bir ifade ile Meclis-i Mebusan çatısı altında bir araya gelen vekiller, halk tarafından kendilerine yüklenen

⁶⁸¹ Meclis açılış nutkunda bu iki olayın ele alındığı kısım için bkz. Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 26.

⁶⁸² MMZC, 04.12.1324(17 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 1, s. 3.

⁶⁸³ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁸⁴ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 272.

⁶⁸⁵ Ahmet Rıza Bey’in nutku için bkz. Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 92 (27 Temmuz 1935), s. 216.

⁶⁸⁶ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 27.

“kurtarıcı” görevini layığı ile yerine getirebilecek midir? Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Meclis’in açıldığı gün bir araya gelen mebusları gördüğünde hissettikleri ile bu sorunun cevabını daha 17 Aralık günü vermektedir. İstanbul mebusu, büyük güçlük ve zahmetlerle seçilerek İstanbul’da toplanan mebus grubunu, “*Birbirini hiç tanımaz, birbirine düşünce, öğrenim, emel ve amaç bakımından hiç uymaz, tutarsız bir yığın*” olarak tanımlamaktadır.⁶⁸⁷ Hüseyin Cahit Bey’in bu düşüncesini kanıtlayan bazı olaylar, Meclis’in açılışının ikinci haftasında Saray’da mebuslar için düzenlenen bir ziyafette de ortaya çıkmıştır. 1908 yılının son gününe rastlayan bu ziyafette bulunan mebuslardan birçoğu halkın temsilcisi sıfatı ile orada bulunduğunu unutmuş olmalıdır ki; Padişah yanında Sadrazam’ın eteğini öpenler bile olmuştur.

O günlerde büyük umut bağlanan Meclis-i Mebusan’ın, toplumdaki ayrışmayı önleyerek İmparatorluğu bir arada tutacağını düşünenlerin aksine 1908 Meclisi, aydınlar ve siyasetle az çok ilişkili bulunan halk arasındaki kamplaşmanın şiddetlenmesine zemin hazırlamıştır. Meclis’e muhalifleri sokmadıklarını düşünen ve bununla övünen İttihatçılar, bir süre sonra karşılarında azımsanmayacak derecede bir muhalif kitlesi ile karşılaşmışlardır. Böylece “*Cemiyet-i Mukaddese*” olarak tanınan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası ile Kâmil Paşa hizbi arasında matbuat üzerinden süren mücadeleler, Meclis kürsüsüne taşınarak hız kazanmıştır. Bundan sonraki süreçte İttihatçıların perde arkası iktidarının geleceği açısından Kâmil Paşa ile olan münakaşaları, Meclis’te gensoru önergelerinin birbiri ardına baş göstermesine sebebiyet verecektir çünkü İttihatçılar, Kâmil Paşa’yı düşürmek maksadı ile Padişah nezdindeki girişimlerine bir yenisini daha ekleyecekler ve sonucu meclis üzerinde arayacaklardır.

3.5.3. İstizah Meselesi

İttihatçılar ile Kâmil Paşa arasındaki anlaşmazlığı Meclis ortamına taşıyan istizah meselesini ele almadan önce Meşrutiyet sonrası Osmanlı Devleti’nin harici vaziyetine göz atmak yerinde olacaktır çünkü Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey tarafından verilen istizah (gensoru önergesi), İmparatorluğun dış ilişkileri ile ilgilidir.

19.Yy’ın sonu ve 20. Yy’ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ilişkileri adeta pamuk ipliğine bağlı bir şekilde ilerlemekteydi. Bir tarafta Türklerin kadim

⁶⁸⁷ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 91 (20 Temmuz 1935), s. 198.

düşman olarak gördüğü Rusya ile yıllardır süren kan davası devam etmekte, diğer yanda büyük bir sömürge İmparatorluğu'na sahip İngiltere'nin, Hindistan yolunun güvenliğini sağlama politikası onu Osmanlı topraklarına yöneltmekte idi. İngiltere'ye oranla sömürge kapma yarışında geri kalmış olan Fransa, bir an önce bu durumu tersine çevirmenin çarelerini aramakta ve çözümü Osmanlı üzerinde bulmakta iken; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise kuzey ve doğu bölgelerinde güçlü devletlere komşu olması sebebi ile yayılma bölgesi olarak kendine Osmanlı egemenliğindeki Balkanları seçmekte ve her fırsatta Balkanlar üzerinden Osmanlı'ya yüklenmekte idi. 1850'lerden sonra milli birliklerini tamamlamaya vakıf olan Almanya ve İtalya ise dış politikalarını, geri kaldıkları sömürge yarışında hız kazanmak ekseninde şekillendirmiş ve bu amaçlarına ulaşmak için Osmanlı İmparatorluğu topraklarını en kestirme yol olarak görmeye başlamışlardı. Kısa bir süre önce Osmanlı'dan koparak bağımsız devletçikler kuran Balkan milletleri ise açıktan açığa Osmanlı toprak bütünlüğüne karşı politikalar yürütmeyi adet haline getirmişlerdi.

Tüm bunlar karşısında Osmanlılar ise, Avrupa'nın izlediği bu politikalara ittifak ve tavizler yolu ile cevap vermeye çalışıyor, örneğin, Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa desteğine sığınıyor, bu da olmazsa, kan davasını şiddetlendirmemeye çalışıyordu.

Avrupa Devletleri'nin, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi emellerinin temelini, İmparatorluk bünyesinde bulunan gayrimüslim azınlıklar oluşturmaktaydı. Başta Rusya olmak üzere dönemin Avrupalı güçleri, Osmanlı ekalliyetlerini her fırsatta isyana teşvik ediyor ve bu isyanları reform ve özerklik istekleri takip ediyordu. Mehmet Ali Aynî Bey, anılarında bu durumu çok yerinde bir örnek ile ele almıştır. 1876'yı takip eden süreçte Balkan toprakları üzerindeki politik hamlelerini arttıran Avrupalı güçlerin, bu bölgeye gönderdikleri “*emiserler*” yani “*gizli tahrikçi memurlar*” vasıtası ile gayrimüslim halkı kışkırttıklarını ifade eden M. Ali Bey, onların çalışma prensibini şöyle izah etmektedir: “*Emiserler, karşılıklarına çıkan herhangi bir gayrimüslime soruyorlardı: Sen nesin? Gavurum! Hayır! Sen Bulgarsın, Sırpsın, Yunansın...*”⁶⁸⁸ İşte böylece onlara milliyet düşüncesi aşılanıyor ve bir süre sonra Osmanlı'dan koparak kendi milli devletlerini kurmalarının yolu açılıyordu.

Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu bu durumun tersine döneceği düşüncesi umumi idi. Fakat 24 Temmuz'u takip eden

⁶⁸⁸ Mehmet Ali Aynî, **a.g.e.**, s. 23.

günlerde ortaya çıkan gelişmeler, durumun bir ilan ile hallolamayacak derecede karmaşık olduğunu gözler önüne sermiştir.

Meşrutiyet İnkılâbı ile birlikte etnik milliyetçiliğinin yerini, Osmanlılığa bırakacağını uman Meşrutiyetçiler, Hürriyet'in ilanı üzerinden çok geçmeden ilk şoku yaşamıştı. 5 Ekim'de Osmanlı'ya bağlı olan Bulgar Prenslığı bağımsızlığını ilan ettiğini duyurdu. Bulgarlar ile yapılan bir işbirliğinin sonucu olsa gerek 6 Ekim'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bir süredir üzerinde çalıştığı Bosna-Hersek'i topraklarına kattı. Bunlardan kuvvet alan Giritliler ise aynı gün, adanın Yunanistan'a bağlandığını beyan ettiler.

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi olayından anılarda sıklıkla, “*Geşof hadisesi*” olarak bahsedilmiştir. Padişah'ın doğum yıldönümü dolayısıyla dönemin Sadrazamı Kâmil Paşa tarafından 12-13 Ekim gecesini Hariciye Nazırı'nın konağında yabancı elçilere bir kutlama tertip edildiğini ifade eden Ayşe (Osmanoğlu) Sultan, Bulgaristan'ın Osmanlı'ya bağlı bir prenslik olması dolayısıyla bu prensliğin “*Kapı Kethüdası*” Geşof'un, ziyafete davet edilmemesine gücenerek İstanbul'u terk ettiğini bildirmektedir.⁶⁸⁹ Olayı duyar duymaz Abdullah Zühtü Bey ile Kâmil Paşa'nın huzuruna çıktığını belirten Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey ise, kendilerinin gazeteci sıfatı ile sorduğu sorular karşısında onun, “*Darılırsak bizi barıştıracak dostlar bulunur*” diyerek konuyu hafife aldığını bildirmektedir.⁶⁹⁰

Diğer yandan Rıza Nur Bey, Geşof'un bu hareketini Bulgarların “*kavga aradığı*”na yormakta ve amaçlarının Rumeli'yi Bulgaristan'a bağlamak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹¹ Bu olayın uluslar arası ortamda büyük yankı uyandırdığını bildiren Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey ise, olay karşısında İngiltere'nin Osmanlı'dan yana tavır aldığını, buna karşılık İtalya'nın Bulgarları haklı gördüğünü, Avusturya'nın tarafsız kaldığını ve Fransa'nın da olay hakkında araştırmalara başladığını beyan etmektedir.⁶⁹²

Fakat olay üzerinden bir ay bile geçmeden Bulgar Prensi Ferdinand kendini Kral Ferdinand olarak ilan etmiş ve Bulgaristan'ın bağımsız bir statüye kavuştuğunu açıklamıştır.⁶⁹³ Bu durum karşısında Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, dönemin bir

⁶⁸⁹ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 139.

⁶⁹⁰ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 81 (9 Mayıs 1935), s. 38.

⁶⁹¹ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 279.

⁶⁹² Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 64.

⁶⁹³ 5 Ekim 1908 tarihli, Kral Ferdinand imzasını taşıyan ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını, Padişah'a bildiren telgraf şöyledir: “*Taraf-ı eşref-i hazreti padişahilerinden hakkı senaveranemde ibraz buyurulan*

özeleştirisini yaparak, bazı yabancı gazetecilerin ve Türk dostu yabancıların Osmanlı hükümetini, Bulgar hükümetinin politikalarına karşı uyardığını fakat ne matbuatın ne de hükümetin bu uyarılara kulak asmadığını, hatta hükümetin o sıralarda tek derdinin nezaretleri, “*nezareti celile(büyük, ulu nezaret)*” derecesine çıkarmak olduğunu bildirmektedir.⁶⁹⁴ Hadisenin İstanbul’da duyulmasının ardından Saray’da genel bir üzüntün baş gösterdiğini ifade eden Ayşe (Osmanoğlu) Sultan da, Padişah’ın endişeli bir ses ile “*Tedbirsizlik oldu*” dediğini bildirmektedir.⁶⁹⁵

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından Bosna-Hersek’in işgali meselesine gelince; Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey anılarında, Bulgaristan meselesinde olduğu gibi dış basının bir süredir Avusturya ile Rusya’nın Balkanlara yönelik politikalarını sık sık dile getirmesine rağmen Kâmil Paşa hükümetinin bunlara aldırış etmediğini ifade etmektedir.⁶⁹⁶ Hatta **Tanin** gazetesinin, 31 Ağustos 1908 tarihli nüshasında “*Bosna-Hersek Mes’eleşi*” başlığı ile çıkan yazıda; birkaç gün önce bazı Viyana gazetelerinin Avusturya-Macaristan hükümetinin Bosna ve Hersek’i topraklarına katmak istediği ve konuyu Avrupalı devletlere açtığı bilgisi verilmektedir.⁶⁹⁷ Fakat Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması hükümlerinin çiğnenemeyeceğine olan güveni tam olmalıdır ki kabine, Avusturya-Macaristan hükümetinin bu hareketine karşı bir tedbir almamıştır.

measiri celilei hayrihahiden dolayı Zat-ı Hümayunlarına karşı hissiyatı samimane-i sadakatkârane ve ihtiramatı fâika perverde ettiğim cihetle şurasını zati hazreti şehriyarilerine iş’ar etmeyi vazifeden addeylerim ki: Devleti Aliye ile emaret beyninde bu âna değin süizan ve adem-i emniyete tevlid edip menafî mütekailemiz icabınca Devleti Aliye ile Bulgaristan beynindeki münâsebâtı dostanenin tevsî ve teşyidi emrinde birtakım mevani teşkil eyleyen esbabın suret-i kat’iyede ref ve izalesini görmek, Bulgar kavmince şiddetle arzu edilmekte olduğundan, işbu arzuyu kat’iye tebeiiyetle Bulgaristan’ın tamamıyla müstakil bir kraliyet haline ifrağ olduğunu ilân ettim. (...)” Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 43-44.

⁶⁹⁴ Hüseyin Cahit Bey, yapılan bu uyarıların birkaçını anılarında zikretmektedir. **Times** muhabiri tarafından **Tanin** gazetesi Sofya muhabirine uyarı mahiyetinde şunlar söylenmiştir: “*Anasırı muhtelifei Osmaniye, ergeç, muhtariyet için, velev mahdud ve mahsur olsun, uğraşmaktan geri durmıyacaktırlar.*” Bundan başka, Bulgaristan İstanbul eski Kethüdası Naçoviç de şöyle demektedir: “*Türkiyenin ahval ve vaziyeti hususile mütenasip bir idare tesis etmelidir. Herkes Osmanlı olmalı. Bu âlâ. Fakat sizin memleketinizde yekdiğerinden farklı birçok milletler var. Her millet Osmanlı olmakla beraber gene milliyetini muhafaza etmek istiyecektir... Böyle bir usulü idare tanzimi filvaki güçtür... Siz İsviçre, Almanya usulünü tabike muztarsınız. Bundan sonra Naçoviç konuyu Bulgar hükümetinin Osmanlı’ya karşı tavrına getirmekte ve “Bulgar hükümeti hazırasının tuttuğu mesleke gelince, bugünkü vaz’ı ihtiyatı terk etmiş olsa daha iyi ederdi. Lâkin, ihtimalki menafî hususiyesi için, bu ciheti daha münasip buluyor. Bu meslek taraftarları Türkiyedeki vaziyeti hakikiyeyi bilmiyorlar. Onları inkulâbî vâkun ehemmiyetini takdir edememekle itham etmelidir. Eğer bunu hakikile anlamış olsaydılar başka bir mesleki muhalâsat takip eder ve mazharı muvaffakiyet olurlardı.*” Demektedir. Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 81 (9 Mayıs 1935), s. 38 – 39.

⁶⁹⁵ Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 139.

⁶⁹⁶ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 80 (2 Mayıs 1935), s. 23.

⁶⁹⁷ **Tanin**, 18 Ağustos 1324(31 Ağustos 1908)

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bu hareketini, 1908 seçimleri dolayısıyla Osmanlıların Bosna ve Hersek'ten mebus çıkarmasını önleme maksadına yormakta ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "yeni bir ilerleme devri"ne girmesi dolayısıyla Avusturya'nın ondan ürkmesinin bir sonucu olarak görmektedir.⁶⁹⁸ Cemaleddin Efendi'nin bu düşüncesine benzer bir düşüncüyü Rıza Nur Bey de savunmaktadır. Rıza Nur Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun Meşrutî yönetime geçmesinin düşmanlarını korkuttuğunu ve Avusturya'nın, Osmanlıların henüz güçsüz olduğu şu sıralarda, Bosna-Hersek işini halledelim gibi bir düşünceye kapıldığını ifade etmektedir.⁶⁹⁹ Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey de, Selanik ve Manastır gibi merkezlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı olarak kısa süre önce ortaya çıkan **Top, Süngü** gibi gazetelerin uluslar arası heyecanı galeyana getirerek Bosna-Hersek meselesi hakkında olumsuz etkide bulunduğunu savunmaktadır.⁷⁰⁰ Fakat neden ne olursa olsun Bosna-Hersek'in elden çıkması, Osmanlıların yeni bir devir dedikleri Meşrutîyet'e olan güvenlerinin sarsılmasına neden olmuştur.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgali de en az Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi olayında olduğu gibi üzüntü ve tepki ile karşılanmıştır. Konunun ele alındığı hatıratların çoğunda, Bosna-Hersek olayından sonra İstanbul başta olmak üzere çeşitli şehirlerde hemen hemen tüm Avusturya mallarının boykot edildiği bilgisi yer almaktadır. Fakat uzun sürmeyen ve Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey'den öğrendiğimize göre de pek ciddiye alınmayan bu tepki, çoğu Osmanlı için bir eğlence arayışı olarak görülmüştür.⁷⁰¹

Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa'dan öğrendiğimize göre Osmanlı hükümeti, Bosna-Hersek'in ilhakı konusunda Avusturya ile bir muharebeye girmenin sakıncalarını görmüş bulunduğundan, olayı iktisadi boyuta indirerek yalnızca Avusturya mallarını boykot ile yetinmişse de; Bulgaristan meselesi hakkında Balkan devletleri nezdinde çeşitli girişimlere yönelmiştir.⁷⁰² Ahmet İzzet Paşa'nın anılarında detayı ile ele almadığı bu girişimleri Ali Fuat (Türkgeldi) Bey kısmen detaylı denilebilecek şekilde anılarına işlemiştir. Ayan Meclisi'nin, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit olayları hakkında

⁶⁹⁸ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 44.

⁶⁹⁹ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 279.

⁷⁰⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 66.

⁷⁰¹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 54. Osmanlı Devleti'nin ilk geniş çaplı boykotaj hareketi hakkında detaylı bilgi için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yay., İstanbul 2004.

⁷⁰² Furgaç, **a.g.e.**, s. 53.

yeterli malumata sahip olmaması dolayısıyla Cemaleddin Efendi'nin meclistekilere hitaben, "*Ortada bir takım mesâil-i mühimme var; halbuki ona dair bizim malûmatımız yok. Sadr-ı âzam hazretleri bizi de haberdar etseler*" dediğini belirten Ali Fuat Bey, Sadrazam Paşa'nın orada bulunanları akşam konağında vereceği iftar yemeğine davet ettiğini ve yemekten sonra Bulgar hükümetine karşı Sırbistan, Romanya ve Yunanistan ile ittifak arayışı içerisine girdiği haberini beyan ettiğini ifade etmektedir.⁷⁰³ Yine Ali Fuat Bey'in anılarından öğrendiğimize göre Sırp hükümeti, Kâmil Paşa'nın bu teklifine olumlu yaklaşmışken Roman ve Yunan hükümetleri Paşa'nın teklifini geri çevirmiştir.

Sadrazam Paşa'nın heyeti vükelaya bu durumu arzını müteakip Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya ordunun savaş için yeterli olup olmadığı konusundaki sualine karşılık Paşa'nın, "*Askerimizin ayağına giydirecek çarığımız bile yok*" cevabını verdiğini ifade eden Ali Fuat Bey, bu söz karşısında Kâmil Paşa'nın üzüntü ile birlikte, "*Ne yapalım! Seraskerimiz (Serasker-i esbak Rıza Paşa) kendi binay-ı servetini yapmaktan başka bir şey düşünmemiş*" dediğini iletmektedir.⁷⁰⁴ Netice itibarı ile Bulgaristan meselesinde de yalnızca siyasi protesto ile yetinilmiştir.

Kâmil Paşa, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında uluslar arası alanda ortaya çıkan ve toprak kayıpları ile neticelenen olaylar hakkında Meclis-i Âyan'ı yeterli derecede bilgilendirmediği gibi Meclis-i Mebusan'ı da gelişmelerden günü gününe haberdar etmemiştir. Bu durumun Paşa ile bir süredir anlaşmazlık yaşayan İttihatçıların tepkisini çektiği açıktır. O dönemde matbuatın politik yönünün daha ağır bastığı düşünülürse, İTC yanlısı gazetelerin Kâmil Paşa'yı bu olaylar üzerinden yüklenmesi doğal karşılanmalıdır. Zaten anılarında Ali Haydar Mithat Bey, bu düşüncemizi kanıtlar biçimde bilgiler vererek; o günlerde uluslar arası alanda ortaya çıkan aksaklıkların Kâmil Paşa'nın hatası olarak görüldüğü savının hakim olduğunu iletmektedir.⁷⁰⁵

Meclis-i Mebusan içerisinde ilk tepki İstanbul mebusu Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'den gelmiştir. O dönem mebuslarından M. Said (Pekmen) Bey, Hüseyin Cahit Bey'in "*siyaset-i dâhiliye ve hariciye*" konuları hakkında Sadrazam Paşa'nın, Meclis'i yeterince bilgilendirmediğini öne sürerek bir istizah takriri verdiğini ifade etmektedir.⁷⁰⁶ 28 Aralık 1908 günü verilen bu istizahta Hüseyin Cahit Bey, Dahili Nizamname'nin 29.

⁷⁰³ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 13-14.

⁷⁰⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 14.

⁷⁰⁵ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 205.

⁷⁰⁶ Pekmen, **31 Mart...**, s. 18.

maddesine dayanarak Sadrazam Kâmil Paşa'yı, Meşrutiyet'in ilanını müteakip Sadarete geldiği halde bu süreçten beri izlediği iç ve dış siyaset hakkında herhangi bir açıklamada bulunmadığı, Paşa'nın Meşruti idareye karşı bazı hareketlerde bulunduğu söylentilerinin ortada dolaştığı ve Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit olayları hakkında birtakım bilgilerin millete açıklanmadığı dolayısıyla Meclis-i Mebusan'a davet ettiğini ve Sadrazam Paşa'nın bu konular hakkında Meclis'i bilgilendirmesinin adeta bir "derecei vucuba" olduğunu belirtmektedir.⁷⁰⁷

İstizah takririnin Meclis-i Mebusan'da tepki ile karşılandığını bildiren Hüseyin Cahit Bey, özellikle takriri duyan Rum mebusların kendisi aleyhine döndüğü bilgisini vermekte ve Meclis'in sakin havasının birden gerildiğini iletmektedir.⁷⁰⁸

Fakat bu ilk tepkiler istizahın içeriğinden çok veriliş biçimine yönelik olmuştur. İlk sözü alan Gümülcine mebusu İsmail Bey, verilecek istizah takririnin daha önceki bir günde Meclis heyeti tarafından incelenerek görüşmeye alınıp alınamayacağını kararlaştırılması işinin Meclis nizamnamesinde açık surette yer almasına rağmen Hüseyin Cahit Bey tarafından verilen istizahın evveliyatında bu durumun göz ardı edilmesi dolayısıyla istizahın oya sunulmasının ileriki tarihe ertelenmesi gerektiğine dair bir eleştiri yapmıştır.⁷⁰⁹ İsmail Bey'i onaylayan İstanbul mebusu Alber Feraci Efendi, geçen görüşmelerde Meclis başkanının gelecek toplantının saati, günü ve müzakere edilecek konu hakkında bilgilendirme yapmadığını fakat bugünkü toplantının başkanın isteği ile gerçekleşmesi dolayısıyla bu hususun göz ardı edilebileceğini ve Meclis başkanlığının bugüne özgü bir program oluşturabileceğini söylemiştir.⁷¹⁰ Fakat Karesi mebuslarından biri⁷¹¹ Alber Feraci Efendi'nin bu düşüncesine karşı çıkararak, Meclis'i Mebusan'ın alelaide bir parlamento olmadığını ifade etmiş ve kanun

⁷⁰⁷ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 80 ; Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 245. Tunaya, istizah tarihi olarak 30 Aralık 1908 tarihini vermektedir. Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 43.

⁷⁰⁸ Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 245.

⁷⁰⁹ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 80 – 81. Meclis nizamnamesinin 86. maddesi şöyledir: "Her meclis hitâmindan evvel irtesi meclisin kangî gün ve sâat kaçda başlayacağı ve ne müzâkere olunacağı hey'etce kararlaştırıldıktan sonra meclise hitâm virildiğini reis beyan ider ertesi meclisin vakt-i içtima'ıyla mevzû-i müzâkereye konulacak mevâddı mübeyyen bir ruznâme-i müzâkerât tanzîm olunub hey'et-i meb'ûsân dâiresinin dahilinde münâsib bir mahalle tâ'lik olunur ve bunun sûreti devletin resmî gazetesiyle ilân etdirilir." **Kanûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân Nizâm-nâme-i Dâhilîsi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327, s. 39.

⁷¹⁰ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, devre: 1, içtima: 1, s. 81.

⁷¹¹ 1908 Meclis-i Mebusan'ına Karesi'den seçilen mebuslar, Hoca Ali Galip Efendi, Muharrem Hasbi Efendi, Abdülaziz Mecdi (Torun) Bey, Şefik Efendi, İbrahim Vasfi Efendi, Konstantin Savapoulos Efendi'dir. Kansu, a.g.e., s. 380-381.

hükümlerinin “*harfiyen*” yerine getirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷¹² Buna karşılık istizah sahibi Hüseyin Cahit Bey, taktirin verilmiş biçimine muhalefet eden vekillerin itirazlarını anlayamadığını, çünkü kendisinin bu taktirinden evvel Meclis’in iki konu üzerinde görüşerek karar aldığını ve eğer Meclis bir “*ruznameye*” yani programa göre çalışacaksa bu durumun daha oturumun en başında dile getirilmesi gerektiğini ifade eden bir konuşma yapmıştır. Manastır mebuslarından Paңcedrof Efendi de Hüseyin Cahit Bey’i onaylar bir tavır ile, Meclis nizamnamesinin tıpkı bir kanun gibi ele alınamayacağını, onun tek tek kelimelerinden çok “*ruhuna*” riayet edilmesi gerektiğini belirtmiş ve taktirin oylamaya sunulmasını istemiştir.⁷¹³ Selanik Mebusu Artas Efendi başta olmak üzere bir takım vekiller de Paңcedrof Efendi’yi onaylar nitelikte konuşmalar yapmışlardır.

Sözü yeniden ele alan Gümölcine mebusu İsmail Bey’in, taktirin görüşmeye alınıp alınamayacağına meclis heyetinin karar vermediğine dair bildirdiği eleştiri ile tartışmalar bu defa da bir istizah taktirinin meclis programına alınmadan evvel meclis heyetine verilip verilemeyeceği hususu üzerine kaymıştır. Bu durum karşısında Ahmet Rıza Bey, verilen istizahın az önce meclis ruznamesine eklendiğini ifade etmiş ve mebuslara bu durumu kabul edip etmediklerini sormuştur. Ahmet Rıza Bey’in mebusları yatıştırmaya yönelik bu konuşmasının ardından Kırkkilise mebuslarından Emrullah Efendi, Meclis nizamnamesinin 29. maddesinde verilen bir taktirin ruznameye geçirilmeden okunarak oylamaya sunulmasının açık bir şekilde belirtildiğini ifade etmiştir.⁷¹⁴ Bunun üzerine sözü yeniden ele alan başkan Ahmet Rıza Bey, sert bir dil ile mebuslara iş görmek isteyip istemediklerini sormuş ve karşılığında Ankara mebusu M. Said (Pekmen) Bey’den, hükümetten her şeyi sormanın hakları olduğunu ancak verilen taktirin uygun olup olmadığını anlamaya çalıştıkları cevabını almıştır.⁷¹⁵ Gerilen ortamda Tekfurdağı (Tekirdağ) mebusu Agop Babikyan Efendi de, nizamnamenin 86.

⁷¹² MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 81.

⁷¹³ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 81.

⁷¹⁴ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre:1, İçtima: 7, s. 81. Nizamnamenin 29. maddesi şöyledir: “*Bir maddenin vükelâ-yı devletten istizâh olunmasını meb’ûsândan biri teklif ettiği hâlde reîse esbâb-ı mücibeyi vâhi bir taktir takdim etmek lâzım gelir de bu taktir hey’et-i umûmîde kırâat olunduktan sonra esas maddenin müzâkeresine girilmeyerek kabûl ve adem-i kabûlü hakkında rey’e mürâcaat olunur da eksreriyyet ârâ ile kabûl olunur ise bir gün ta’yînine karar verilir. Kendisinden istizâh-ı madde olunacak zâtın o gün hey’et-i meb’ûsâna gelmesi veya maiyyetindeki rüesây-ı me’mûrînden birini göndermesi için istizâh olacak maddenin tasrihiyle beraber reîs tarafından da’vetnâme yazılır.*” **Kanûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb’ûsân Nizâm-nâme-i Dâhilîsi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327, s. 14-15.

⁷¹⁵ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 81-82.

maddesi gereğince istizah takririnin oya sunulması işinin ertelenmesinin gerekliliğini ifade etmiş ve bundan başka söz söylemenin “*caiz olmadığı*” hususu üzerinde durmuştur. Babikyan Efendi’yi onaylar nitelikte Dersim mebusu Lütfi Bey de Ahmet Rıza Bey’e hitaben, kendisinin istizah takririni az evvel ruznameye almış bulunması sebebi ile 89. maddeye olan hilafın ortadan kalktığını fakat istizah metninin incelenmek üzere Meclis heyetine teslim edilmemiş bulunması dolayısıyla takririn bugün onaylanmasının doğru olmayacağını söylemiştir.⁷¹⁶

Meclis sıralarından yükselen “*doğru*” sesleri arasında sözü yeniden ele alan takrir sahibi Hüseyin Cahit Bey ise, nizamnamede bu konuyu ele alan 75. maddenin yeterince açık olduğunu, kendisi tarafından verilen istizah takririnin, başkanlık tarafından mebuslara okunduğunu ve 75. maddeye aykırı davranılmadığını, bu nedenle de sıranın 29. maddenin ifasına gelerek takririn oylamasına geçilmesi gerektiğini ifade etmiş ve ayrıca, başından beri yapılan istizahın ruznameye alınıp alınmayacağına dair tartışmaların, sunduğu öneri ile bir ilgisi olmadığını da vurgulamıştır.⁷¹⁷ Hüseyin Cahit Bey’in bu konuşmasını mebuslardan Pançedrof Efendi de onaylayarak oylamaya geçilmesini talep etmiştir.

Diğer yandan, şiddetli geçen tartışmalardan bunaldığından olsa gerek Karahisarşarki mebuslarından Rıza Paşa, Meclisin bir takririn içeriğini öğrenmeden onu ruznameye alamayacağını beyan ile, “*İki saattir dır dır edip duruyoruz*” diyerek istizahın okunmasını ve mahiyeti hakkında Meclisin bilgilendirilerek tartışmaya son verilmesini istemiştir.⁷¹⁸ Fakat Hüseyin Cahit Bey ile Engiri mebuslarından Müfit Bey arasındaki gergin diyalog, ruzname meselesi nedeni ile bir süre daha devam etmiştir. Bu esnada Müfit Bey ile Selanik mebuslarından Cavit Bey⁷¹⁹ arasında ufak bir sözlü

⁷¹⁶ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 82.

⁷¹⁷ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre:1, İçtima: 7, s. 82. Nizamnamenin 75. maddesi şöyledir: “*Rûz-nâme-i müzâkerede muharrer mevâddın müzâkeresine başlanmazdan evvel hey’ete tebliğ olunmak üzere verilmiş veya vürûd etmiş evrâk var ise reis onları bildirir.*” **Kanûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb’ûsân Nizâm-nâme-i Dâhilîsi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327, s. 34.

⁷¹⁸ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 82.

⁷¹⁹ **Mehmet Cavid Bey, (1875-1926)**, Mehmet Cavid Bey, 1875’te Selanik’te doğmuştur. Tüccar Recep Naim Efendi’nin oğludur. Selanik’te Sıbyan Mektebi’nde başlayan eğitim hayatı, Mülkiye Mektebi ile 1896 yılında sona ermiştir. Bundan sonra Ziraat Bankası’na memur olarak girmiş ve bundan bir yıl sonra Maarif Nezareti İstatistik Şubesi’ne, 1899’da da Rüşdiye Mektepleri İdaresi başkâtipliğine atanmıştır. 1902’de Selanik’e giderek, Mekteb-i Feyziye Okulu’na müdür, Selanik İdadisi’nde de öğretmen olmuştur. O sıralarda Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne katılan Cavid Bey, Meşrutiyet’in ilanından sonra Mülkiye ve Darülfünun’da iktisat öğretmenliği yapmıştır. 1909’da Maliye Nazırlığı’na getirilen Cavid Bey, aynı zamanda 1918’e değin Meclis-i Mebusan’da Biga mebusu olarak bulunmuştur. Mütareke döneminde Damad Ferid Paşa hükümeti tarafından hapis cezasına çarptırılması nedeni ile Aralık 1919’da

sürtüşmenin yaşandığını gördüğünden olsa gerek İstanbul mebusu Zehrap Efendi, kürsüye çıkarak uzun bir konuşma yapmış ve gergin ortamı sakinleştirmeyi başarmıştır. Zehrap Efendi bu konuşmasında, Kâmil Paşa kabinesinin izlediği iç ve dış siyaset hakkında, Meclis-i Mebusan'ı bilgilendirmesi konusunda hemen hemen tüm mebusların hemfikir olduğunu, asıl tartışmanın Meclis işleyişine dair bir meseleden ortaya çıktığını, fakat Meclis görüşmelerinin esasını oluşturan nizamname maddelerine ciddi suretle uyulması hususunun tartışan her iki grup tarafından da dile getirilmesi dolayısıyla aslında burada da mebuslar arasında ittifakın sağlandığını, bu nedenle de ortada bulunan anlaşmazlığa nihayet verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷²⁰ Ayrıca, Fransız Meclisi'nden örnekler vererek ele aldığı ruzname meselesine de açıklık getirmiş ve Hüseyin Cahit Bey'in isteğinin devletin hayati meselelerinden biri olması sebebi ile istizah takririnin acilen Meclis programına alınarak, gelecek görüşmelerde oya sunulmasını tavsiye etmiştir. Zehrap Efendi'nin bu yatıştırıcı konuşmasını müteakip Meclis başkanı Ahmet Rıza Bey, "*münasip, münasip*" nidaları arasında "*siyaset-i dâhiliye ve hariciye*" hakkında verilen istizahı mebuslara arz ettiğini ifade ettikten sonra Meclis'in, takriri yarınki programına alma kararına vardığını beyan etmiştir.⁷²¹

Anılarında Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, 28 Aralık günü Meclis-i Mebusan'a sunduğu takrir isteğinde, Girit meselesi üzerinde özellikle durduğunu ve Avrupa Devletleri nezdinde yapılan girişimler neticesinde Girit'in bir oldubitti ile Yunanistan'a bağlandığı söylentilerinin esasını Sadrazam Paşa'dan sorduğunu ifade etmektedir.⁷²² 29 Aralık 1908 tarihli Meclis-i Mebusan zabıt ceridesinden anlaşıldığına göre Hüseyin Cahit Bey'in Girit meselesini sorgulayan bu takriri, özellikle Rum mebuslar arasında büyük tepkiye yol açmıştır. Kürsüye çıkan ilk isimlerden olan Serfiçe mebusu Boşo Efendi, Hüseyin Cahit Bey'in gerçekliği kanıtlanmamış ve gerçekte sadece bir söylentiden ibaret olan Girit meselesini ortaya atmakla kendince siyasi bir maksada hizmet ettiğini, gazeteci kimliğini mebus kimliği ile karıştırdığını ve her şeyden öte onun "*hulûskârlık*" yani dalkavukluk ettiğini iddia etmiştir.⁷²³ Bu ithamlar karşısında müdahalede bulunan Meclis başkanı ile bazı mebusların baskıları neticesinde Boşo

Avrupa'ya kaçmıştır. 1922'de İstanbul'a dönem Cavid Bey, İzmir suikastında suçlu bulunarak 26 Ağustos 1926'da Ankara'da idam edilmiştir. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi** c. 3, s. 1309-1311.

⁷²⁰ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7 s. 82-83.

⁷²¹ MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7, s. 83.

⁷²² Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 245.

⁷²³ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 92.

Efendi sözünü bitirmeden kürsüden inmek durumunda kalmıştır. Ardından sözü alan Edirne mebusu Doktor Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey, anladığı kadarıyla Hıristiyan mebusların Girit meselesinden kuşkulandığını fakat istizah isteğinde şahsi bir amaç ve fikrin bulunmadığını, aksine Meşrutî idarelerde kabineyi devlet işlerinden sorumlu tutmanın bir gereklilik olduğunu, otuz milyon Osmanlı vatandaşının temsilcisi olarak Meclis'in iç ve dış siyaseti ilgilendiren konular hakkında bilgilendirilmesinin gerekliliğini, Hüseyin Cahit Bey'in de bu amaca hizmet için çalıştığını ifade etmiştir.⁷²⁴ Sinop mebusu Rıza Nur Bey de, Girit meselesi hakkında tartışmanın gereksizliğinden bahisle şuan en önemli konunun, takririn oya sunulma meselesi olduğunu iddia ederek oylama işlemine geçilmesini önermiş ve böylece oylamaya geçilmiştir.

Oylama esnasında yükselen “*istiyoruz*” sedaları ile uygun görülen bir günde Sadrazam Kâmil Paşa kabinesini izahata davet etme kararı çıkmıştır. Fakat kararın ardından söz isteyen İstanbul mebuslarından Kozmîdi Efendi, milletin temsilcisi olmak maksadı ile Meclis-i Mebusan'ın, ülkenin iç ve dış işlerinden haberdar edilmesinin önemini vurgulayarak başladığı konuşmasını, takririn kabineyi ve dolayısıyla devleti ve milleti sarsacak surette cereyan etmemesi gerektiğine dair bir teklif ile sonlandırmıştır.

Alkışlar içerisinde kürsüden inen Kozmîdi Efendi'nin yerini alan Karahisarısahip mebusu Rıza Paşa, yeni tartışma başlatacak bir yorumda bulunarak, bir mebusun vekiller heyetini herhangi bir konuda açıklama yapmak üzere Meclis'e davet etme hakkına sahip bulunduğunu fakat; Hüseyin Cahit Bey tarafından verilen bu takririn Kâmil Paşa'ya yöneltilmesi nedeni ile “*kısmen yolsuz*” ve “*noksan*” görüldüğünü çünkü istizahta “*asayişsizlikten*” bahis olunması dolayısıyla buna dair izahatı Dahiliye Nazırının yapması gerektiğini, oysa Sadrazam'ın yalnızca genel siyaseti ilgilendiren konularda açıklama yapabileceğini bildirmiştir.⁷²⁵ Bunun karşısında Pañcedrof Efendi, kabine başkanı sıfatı ile Sadrazam'ın kabineyi oluşturan tüm nezaretleri ilgilendiren konularda Meclis'i bilgilendirme vazifesine sahip olduğuna dair söylediği sözlerden sonra Rıza Paşa, fikirlerinde direnerek; harici vaziyeti ilgilendiren konularda Hariciye Nazırı'na, dahili vaziyeti ilgilendiren konularda da Dahiliye Nazırı'na başvurmanın kanun maddesi ile tespit edildiğini ve bu nedenle istizahın kanun nezdinde de “*noksan*”

⁷²⁴ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 92-93.

⁷²⁵ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 94-95.

olduğunu ifade etmek için, “*Bu noksandır. Siz bütün gün takırtı edin.*” Diyerek konuşmasını sonlandırmıştır.⁷²⁶

Rıza Paşa'nın bu konuşmasından sonra dayanamayarak ortaya atılan Sinop mebusu Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Kanun-ı Esasi'de, başvekaletin harici ve dahili bütün işlerin merkezi olduğunun açık şekilde yer alması dolayısıyla Sadrazam'ın, devleti ilgilendiren tüm konularda izahat vermeye yetkili bulunduğunu bildirmiş ve bu nedenle gerekli izahatın Sadrazam Kâmil Paşa tarafından yapılmasının kanuna da Meclis nizamnamesine de uygun olacağını beyan ederken takririn kabulünden başka yapılacak bir şeyin bulunmadığını anlatmaya çalışmıştır.⁷²⁷ Yusuf Kemal Bey'i onaylar biçimde sözü ele alan Karesi mebuslarından Şefik Bey'in de bu yönde bir konuşma yapmasını müteakip Meclis başkanı Ahmet Rıza Bey takriri oylamaya yeniden sunmuştur.⁷²⁸

Oylama neticesinde Meclis'te çoğunluğun sağlandığını gören Ahmet Rıza Bey, Meclis'ten bir gün belirlemesini istemiştir. Bu istek karşısında Dıraç mebusu Esad Paşa, bayramın yaklaşması dolayısıyla takririn günü olarak bayramdan sonrasını işaret etmişken Yusuf Kemal Bey, buna istizaha cevap verecek kişi olan Sadrazam Paşa'nın karar vermesini teklif etmiştir. Yusuf Kemal Bey'in bu teklifine Meclis nizamnamesinden örnek verdiği bir madde ile karşı çıkan Kırkkilise mebuslarından Mustafa Arif Bey, bu görevin Meclis Başkanlığı'na ait olduğunu ve bu günü izahat verecek kişinin belirlemesinin kanunda yer almadığını ifade etmiştir.⁷²⁹ Bunun üzerine durumdan haberdar edilen Sadrazam Kâmil Paşa, Meclis Başkanlığı'na gönderdiği 9 Ocak 1909 tarihli evrakta bir aksilik olmadığı müddetçe 11 Ocak Pazartesi günü izahatta bulunacağını beyan etmiş fakat bundan bir gün sonra gönderdiği evrakta takrir hakkında yabancı elçilerle görüşeceği bahanesi ile tarihi 14 Ocak Perşembe'ye ertelemek istemiş bu defa da 14 Ocak gününün Ortodoksların yılbaşına tesadüf etmesi nedeniyle izahat tarihini 13 Ocak'a çektiğini bildiren bir evrak göndermiştir.⁷³⁰

Anılarında Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, şahsi teşebbüsü ile verdiği bu istizah takririnin Cemiyet'e muhalif kimseler tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir ürünü olarak algılandığını ve **Şûra-yı Ümmet** ve **Tanin** dışında hemen hemen tüm

⁷²⁶ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 95.

⁷²⁷ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 95.

⁷²⁸ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 95.

⁷²⁹ MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8, s. 96.

⁷³⁰ MMZC, 29.12.1324 (10 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 9, s. 111.

İstanbul gazetelerinde İttihatçıların, Kâmil Paşa'yı düşürerek yerine kendilerinin geçmek istedikleri için Meclis'te Paşa aleyhine isteklerde buldukları haberlerinin çıktığını ifade etmektedir.⁷³¹ Hatta bu haberler bir aralık o kadar çoğalmış ve İttihatçıları bunaltmıştır ki **Tanin**, 8 Ocak 1909 tarihli nüshasında, “(...) *hırs-ı caha(mevki hırsına) kapıldıkları îmâ' ve hattâ tasrîh edilen(bildirilen) gençlerin hiçbiri Kâmil Paşa kabinesinin buhrânı muhtemeli neticesinde hiçbir me'mûriyeti kat'iiyen kabûl etmiyeceklerdir.*” Diyerek Cemiyet aleyhine döndürülmek istenen efkarı umumiyeği yatıştırmaya çalışmıştır.⁷³²

O günlerde Sadaret Mektupçuluğu görevini yürüten Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, bir süredir kendisinden açıklama bekleyen Meclis'i Mebusan'a hitaben Kâmil Paşa'nın bir beyanname kaleme aldığını ve bu beyannameyi Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'ya veya Dahiliye Müsteşarı Âdil Bey'e okutturacağına dair gazetelerde haberlerin çıktığını ifade etmektedir.⁷³³ Fakat yine Ali Fuat Bey'in anılarından tespit edildiği kadarı ile beyannamenin okunmasından bir gün önce yani 12 Ocak'ta Kâmil Paşa, Ali Fuat Bey'i çağırarak beyannameyi vükela heyeti önünde iki defa okutturmuş, gerekli düzeltmeleri de yaptırdıktan sonra kabine üyelerine dönerek, “*Mektupçu Bey de yarın bunu Meclis-i meb'ûsanda büilend-âvaz(yüksek ses) ile kıraat eder.*” Diymiş ve bu işi kendisine havale etmiştir.⁷³⁴ O geceyi ateşler içerisinde geçirdiğini ifade eden Ali Fuat Bey, sabah yorgun bir halde Babıalî'nin kapısından içeri girdikten sonra garip bir şekilde kendisini çok iyi hissettiğini ve buradan Hüseyin Hilmi Paşa'nın arabasına binerek Meclis'e gittiğini bildirmektedir.⁷³⁵

13 Ocak 1909 Çarşamba günü Meclis'te Sadrazam Paşa'nın yanında, Dahiliye, Bahriye, Tophane-i Âmire, Adliye, Nafia, Evkaf Nazırları ile Şura-yı Devlet Reisi hazır bulunmuştur. Celseyi açan Ahmet Rıza Bey, sözü izahatta bulunacak Kâmil Paşa'ya bırakmış ve Paşa da sesinde ortaya çıkan bir problem nedeni ile izah metnini Sadaret Mektupçusu Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in okuyacağını beyan etmiştir.⁷³⁶ Beyannameyi okumaya başladığı sırada başkanlık koltuğunda oturan Ahmet Rıza Bey'in eğilerek

⁷³¹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 245.

⁷³² **Tanin**, 26 Kânunevvel 1324 (8 Ocak 1909)

⁷³³ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 19. Kâmil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'a izahat verme maksadı ile kaleme aldığı beyannamenin tamamı için bkz. MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 165-170.

⁷³⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 19-20.

⁷³⁵ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 20.

⁷³⁶ MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 165.

yavaşça, “*Her bend bittikçe biraz teneffüs edin de hüzzâra derece-i tesirini anlayalım*” dediğini ifade eden Ali Fuat Bey, her paragraf bitiminde mebuslar arasından “*tavanı çatlatacak derecede*” alkış seslerinin geldiği bilgisini vermektedir.⁷³⁷ Ali Fuat Bey’i doğrular nitelikte bir bilgiyi de Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, anılarını işlemiştir. O gün meclise büyük bir heyecan ve sinirlilik halinin hakim olduğunu ifade eden Hüseyin Cahit Bey, Kâmil Paşa taraftarlarının İttihatçılar karşısında adeta “*talimli bir ordu*” gibi dayanışma içerisinde bulunarak okunan beyanname müddetince şiddetli alkışlar tuttuklarını bildirmektedir.⁷³⁸

“*Beyannamei Sadrazamî*” ibaresi ile başlayan ve okunması yaklaşık 45 dakika süren Kâmil Paşa’nın beyannamesinde dikkati çeken noktalar şunlardır: İzahatına, Meşrutiyet’in ilanı sonrasında gerek taşrada ve gerekse merkezde ortaya çıkan karşılıklar karşısında aldığı tedbirleri açıklamakla başlayan Kâmil Paşa, kısa bir süre içerisinde merkeze uzak bölgelerde, örneğin Mekke dolaylarında bile asayişin sağlandığı ifade etmektedir.⁷³⁹ Ardından, milletin en büyük arzusu olan Meclis-i Mebusan’ın açılışını gerçekleştirdiğini ve böylece millet ile Padişah arasında ciddi bir muhabbet meydana geldiğini bildirmektedir.

Paşa’nın beyannamesindeki diğer bir satır başlığı da sabık devrin yolsuzlukları ile askeri ve mülki idarelerdeki iltimas ve bozukluklara dairdir. Milletin ve dolayısıyla Meclis-i Mebusan’ın yardımı ile geçmiş devir idaresine ait artıkların temizlenmesi işinin hükümet programında titizlikle ele alındığını bildirirken; Meşrutiyet’in ilanı ile güçlenen Osmanlı idaresinin askeri güçle de desteklenmesi gerektiğini, Osmanlı ordusunun taktik gücünün geliştirilmesi için Avrupa ve özellikle de Alman subaylarından yararlanılmaya başlandığını beyan ederek açıklamıştır.⁷⁴⁰ Bunlardan başka Kâmil Paşa, ekonomiden eğitime, tarımdan ziraat ve hayvancılığa kadar devletin hemen her alanına dair aldığı ya da almayı düşündüğü tedbirleri uzun uzun açıklamış ve devletin dahili vaziyetinde ortaya çıkan söylentilerin gerçek olmadığına dair kanıtlar sunmaya çalışmıştır.

Sürekli alkışlara maruz kalan Kâmil Paşa’nın bundan sonraki açıklamaları, devletin harici vaziyetine dair olmuştur. Paşa, Meşrutiyet’in ilanını takip eden karışıklık

⁷³⁷ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 20.

⁷³⁸ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 246.

⁷³⁹ MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 165-166.

⁷⁴⁰ MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 166-168.

günlerinde Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan ederek Avusturya-Macaristan'ın da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini fakat buna karşılık işgal altında bulundurduğu Yenipazar Sancağı'nı boşalttığını, bu gelişmelerin 1878 Berlin Anlaşmasına uymaması dolayısıyla hükümetinin Avrupa devletleri nezdinde girişimlere başladığını ve olayın Avrupa tarafından da protesto edildiğini beyan ettikten sonra Bulgaristan Devleti'nde bir süredir askeri hareketliliğin görülmesi sebebi ile bölgeye yakın konumda bulunan 2. ve 3. Orduların durumdan haberdar edilerek ikmal ve iaşe düzenlerinin yeniden ele alındığını açıklayarak olası bir Bulgar saldırısına karşı sınır güvenliğinin sağlandığını vurgulamaya çalışmıştır.⁷⁴¹ Ayrıca Bulgaristan topraklarında kalan Osmanlı Devleti'ne ait taşınmaz mallar ile liman ve demiryolları gibi emlaklerin geleceği hakkında Bulgar hükümeti ile müzakerelerin yürütüldüğünü de bildirmiştir.

Diğer yandan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Balkanlar'da izlediği politika nedeni ile 1878 Berlin statükosunun bozulduğunu ileri süren Sırp hükümeti ile Karadağlıların hükümet nezdinde girişimlerde bulunduğunu, bundan destek alan Babıali'nin Avusturya hükümetine yaptığı baskıyı arttırdığını ve böylece Bosna-Hersek ahalisinin "*hukuku mezhebiye ve siyasiyeleri*"nin muhafazası hakkında daha "*ümitvar*" olduğunu beyan etmiştir.⁷⁴²

Paşa bu açıklamalarının ardından salonu inleyen alkışlar eşliğinde Girit meselesine geçmiştir. Adanın Yunanistan'a bağlandığı ilanı karşısında Avrupa devletlerinin de bu oldubittiyi kabul etmemeleri üzerine Yunan hükümetinin geri adım attığını ve Babıali'nin İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya devletleri nezdinde yapmayı düşündüğü bir görüşme ile adadaki Osmanlı varlığının korunması hususunun itina ile sağlanacağını vaat etmiştir.⁷⁴³ Böyle bir vaat ile beyannameğine son veren Kâmil Paşa, Meclis kürsüsünden alkışlar eşliğinde ve "*Yaşasın Kâmil Paşa*" nidaları ile ayrılmıştır.

Sadrazam Paşa'nın izahatını müteakiben Ahmet Rıza Bey'in, "*Lehte ve aleyhte söz alanlar kürsüye buyursunlar*" demesi ile birlikte beş altı mebusun kürsüye çıktığını ifade eden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, bu mebusların; Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Doktor Ârif İsmet Beyler ile Zehrap, Boşo Efendiler olduğu bilgisini vermekte ve kürsüye çıkanlardan Doktor Ârif Hikmet Bey'in, "*Sadr-ı âzam Paşa hazretleri genç Türkiyenin kar-âzmûde(görmüş geçirmiş) bir veziridir*" sözleri ile Paşa'yı alkışladığını beyan

⁷⁴¹ MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 168-169.

⁷⁴² MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 170.

⁷⁴³ MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 170.

etmektedir.⁷⁴⁴ Meclis zabıt ceridesinden öğrendiğimize göre bu esnada Ahmet Rıza Bey, takrir sahibi Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in düşüncesini merak etmiş olmalı ki sözü ona vermek istemiş fakat buna karşılık Hüseyin Cahit Bey ise izahatın kâfi olduğunu beyan ederek söz almaya gerek olmadığını ifade etmiştir.⁷⁴⁵

Böylece, Meclis salonundan alkışlar ve yaşasın nidaları ile uğurlanan Kâmil Paşa aynı zamanda kabinesine güvenoyu alarak da ayrılmıştır. Sadrazam Paşa'nın, Meclis salonundan, Babıali'ye dönünceye kadar hemen her yerde kalabalıklar tarafından alkışlar ve “*Yaşasın Kâmil Paşa*” sözleri ile karşılandığını ifade eden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, sadaret odasında Kâmil Paşa'nın, büyük bir tebrik yağmuruna tutulduğunu ve bu esnada, “*Sizin de sadây-ı âlîniz o muvaffakiyeti temine hizmet etti*” diye kendisini övdüğünü bildirmektedir.⁷⁴⁶

13 Ocak 1909 tarihinde Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasında Meclis kürsüsünde geçen meydan savaşından Kâmil Paşa ve dolayısıyla muhalifler keskin bir başarı ile ayrılmışlardır. Bu başarı 15 Ocak 1909 tarihli **İkdam** ve **Servet-i Fünun** gazetelerinin baş sütunlarını süslemiştir. **İkdam**'da Ali Kemal Bey, “(...) *Aylardan beri o hâdimi milleti sade usule, adaba değil, hattâ vicdana bile muhalif surette tahkirlere, taarruzlara hedef eden mütecavizler(sataşan, saldıranlar) hakkın bu tecellisine karşı lâoldular. Kürsii hitabete geçerek o arkadan arkaya müddealarını(iddialarını) yüz yüze müdafaa edeceklerine adetâ yerlere geçtiler. Reisin daveti vakıâsına rağmen sustular. Hiçbir kerecik olsun merdane bir hareket için son fırsatı da kaçırdılar.*” Diye neşe ile yazmaktayken **Servet-i Fünun**, “*O ne büyük mazhariyet(başarı), o ne büyük zaferdir! Şimdiye kadar “hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir” düsturu akilânesile sessiz sedasız çalışan, vakti merhununu bekleyen Kâmil Paşa adedi zaten pek kalil(az) olan hasımlarına, umum efradı ümmetin muzaheretile(yardımla) öyle bir darbei müdafaa indirdi ki fırkai muhasımanın kafilesâları(hasım fırkanın reisi) bile itiraza değil hattâ söz söylemeğe mecali kalmıyarak mağlûp, makhur(bozguna uğramış bir şekilde), yerine oturdu. Mecliste velveleendaz olan(yaygaracı) avazı takdir arasında başı döndü, düştü.*” Diyerek Kâmil Paşa'nın muvaffakiyetini kutlamakta ve aynı oranda da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yermektedir.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 21.

⁷⁴⁵ MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11, s. 170.

⁷⁴⁶ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 21.

⁷⁴⁷ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 246.

Netice itibari ile Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, istizah takririnin kendi kişisel çabasından kaynaklandığını bildirmesine rağmen; muhalefet onu Cemiyet'in hamlesi olarak algılamış ve bu durum, o güne değin saflaşma ve gruplaşmanın baş göstermediği Meclis-i Mebusan'ı iki gruba ayırmaya yetmiştir. Zaten takrir görüşmeleri esnasında söz alan mebusların siyasi tutumlarına bakıldığında, belli başlıları haricinde kesin bir şekilde İttihatçı ve muhalif ayrımı yapılamasa da Rahmi, Talat, Hafız Hakkı Beyler gibi Cemiyet Merkez-i Umumi'sinden olan mebusların söz alarak Hüseyin Cahit Bey'i savunmadıkları ya da o günlerde meclis e gelmedikleri düşünülürse, takririn Hüseyin Cahit Bey'in kendi kişisel çabasının ürünü olduğu kanısı daha ağır basacaktır. Anılarına, bu düşüncüyü kanıtlar nitelikte bilgiler kaleme alan Ziya Şakir (Soku) Bey, o günlerde Kâmil Paşazade Said Paşa ile İttihatçılar arasında yapılan görüşmeler neticesinde hükümet-Cemiyet ittifakının sağlandığını ve İttihatçıların Paşa'yı sadarettten düşürmek için daha uygun zamanı ve sebepleri beklediğini ifade etmektedir. Devamında, **Tan** gazetesi İstanbul muhabirinin, gazetesine bu ittifakı bildiren şu telgrafi çektiğini bildirmektedir: "*Hâl-i hazıranın müşkülâtı nazar-ı dikkate alınarak ve şimdilik ihtilâfat hasıl etmekte büyük tehlike olacağı anlaşılarak İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumî azaları son içtimainda Sadrazam Kâmil Paşa'ya muzaherette ve Pazartesi günü vuku bulacak Meclis-i Mebusan istizah ve müzakeresinde, Kâmil Paşa'ya itimat reyî kazandırmaya karar vermiştir.*"⁷⁴⁸

Fakat takrir ne şekilde verilirse verilsin sonuç itibarı ile Kâmil Paşa onu kendi lehine çevirmeyi başardığı gibi eğer bu durum muhalefetin savunduğu üzere İTC'nin bir tuzağı ise Paşa bu tuzaktan büyük bir güç ve nüfuz kazanarak çıkmıştır. Tabi bu durum Paşa ile İttihatçılar arasındaki anlaşmazlığı daha da tırmandırdığı gibi Meclis'i ve dolayısıyla mebusları da işin içerisine katarak İstanbul'da görülen fırka ayrılıklarını derinleştirmiştir. Bu mütalaamızı kanıtlayan bir bilgiyi Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de vermektedir. Hüseyin Cahit Bey, istizah takririni takip eden günlerde Cemiyet'in, Meclis'te İttihatçı bir grubun kurulması hazırlıklarına başladığını bildirmektedir.⁷⁴⁹

İstizah meselesi neticesinde Meclis ve matbuat üzerindeki savaştan galibiyet ile ayrılan Kâmil Paşa, ihtimaldir ki Meclis-i Mebusan'ın büyük kısmının kendini desteklemesi ve çoğunluk kararı ile güvenoyu alması dolayısıyla İttihatçılara karşı olan tutumunu sertleştirmiştir. Bu durum, İttihatçılar ile bir süredir ayrı düşünen Kâmil

⁷⁴⁸ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 90.

⁷⁴⁹ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 246.

Paşa'nın Ahrar Fırkasına yakınlığını arttırması ile sonuçlanacaktır. Şimdi İttihatçılar ile Kâmil Paşa arasındaki çatışmayı derinleştiren diğer bir meseleye, Ahrar Fırkası meselesine, göz atacağız.

3.5.4. Ahrar Fırkası Meselesi

24 Temmuz'u takip eden günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bir alternatif olarak kurulan fırkalardan biri de Osmanlı Ahrar Fırkası'dır. İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından Ahrar Fırkası'nın kuruluşu elbette memnuniyetle karşılanmamıştır çünkü kısa süre öncesinde muhalefeti de bünyesine almak maksadı ile Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile birleştiğini duyuran Cemiyet için yeni bir rakip daha ortaya çıkmaktadır. Hatıralarında Şerif Paşa, İttihatçıların bu durumdan duyduğu memnuniyetsizliğe genişçe yer vermiştir. Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendinden başka bütün partileri devlet için zararlı gördüğünden bahisle “*fırka hayatını*” kendisinden başka hiçbir oluşuma uygun görmediğini vurgulamakta ve İttihatçıların bu düşünceleri ile adeta Sultan Hamid istibdadına benzer bir tavır takındığı yorumunu eklemektedir. Ayrıca, parti istememenin muhalefetin ve dolayısıyla Meşrutiyet'in doğasına aykırı olduğunu ve Cemiyet'in böyle bir düşüncesi ile açık bir şekilde “*irtica*”ya yöneldiğini ifade ederek devam eden Şerif Paşa, İttihatçıların parti kabul etmeyen tavrının aslında, sınırsız ve sorgusuz hareket etme isteğine yönelik olduğunu savunmaktadır.⁷⁵⁰

İttihatçıların parti kabul etmez tavırlarına karşılık Kâmil Paşa'nın, yeni kurulan Ahrar Fırkası'na yakınlık göstermesi, Cemiyet içerisinde bir süreden beridir Paşa'ya karşı yapılan tenkitleri bir anda arttırmıştır. Paşa, İttihat ve Terakki'nin şahsına ve kabinesine yaptığı baskılar karşısında desteğe duyduğu ihtiyacın bir sonucu olarak Ahrar Fırkası'na meyletmiş olmalıdır. Fakat ne olursa olsun bu durum, İttihatçıları oldukça öfkelenmiştir çünkü iktidarda bulunan Kâmil Paşa'nın Cemiyet vesayetinden çıkarak farklı ve üstelik de Cemiyet'e muhalif konumda bulunan bir fırkaya yakınlık göstermesi, perde arkası iktidarın geleceği açısından olumlu sonuçlar vermeyecektir.

Kâmil Paşa'nın Ahrar Fırkası'na yakınlığını ilan etmesi 26 Ocak 1909 tarihine rastlamaktadır. M. Said (Pekmen) Bey'den öğrendiğimize göre vakti ile Sultan

⁷⁵⁰ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 30.

Hamid'in baskısından kaçarak Mısır'a giden hürriyet severler, burada kendilerine politik ve vatansever bir hava katmak için "*istiklâl-i Osmani*" yani Osmanlı bağımsızlık gününü⁷⁵¹ kutlamayı bir adet haline getirmişlerdir.⁷⁵² Bu adet, Ahrar Fırkası tarafından İstanbul'da da sürdürülmek istenmiş olmalıdır ki Fırka, 26 Ocak günü Beyoğlu'nda bulunan Pera Palas'ta bir kutlama yemeği tertip etmiştir. Yemeğe İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin yanında hükümeti temsilen Sadrazam Kâmil Paşa ve kabinesi de davet edilmiştir. Tahmin edileceği üzere İttihatçılar, Ahrarcılara nefretleri dolayısıyla davete icabet etmemiştir.

M. Said (Pekmen) Bey, bir süredir Ahrar Fırkası'na yakınlık gösteren Kâmil Paşa'nın bu daveti "*kemâl-i nezaket*" ile kabul ettiğini ifade etmektedir.⁷⁵³ Ziyafet saatinde Kâmil Paşa'nın otelde hazır bulunması ve yemekten sonra yaptığı konuşma ile Ahrar Fırkası'na yakınlığını ilan etmesi, İttihatçılar tarafından öfke ile karşılanmış olmalıdır. Zira anılarında Şerif Paşa, Kâmil Paşa'nın bu tutumu karşısında "*mahva mahkum edildiği*" bilgisini vermektedir.⁷⁵⁴ Buna rağmen, 4 Nisan 1909 tarihli **Tanin** gazetesinde "*Kâmil Paşa'nın İzâh-nâmesi*" başlığı ile çıkan uzun makalede Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, "*isnâdlar*" kısmında, Ahrar Fırkası tarafından düzenlenen ziyafete katılması dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kâmil Paşa'ya karşı "*hiss-i husûmet peydâ etdiği iddiâsı*"nı, o ziyafete Hüseyin Hilmi Paşa'nın da katılmasına rağmen Paşa ile Cemiyet'in arasının son derece iyi olduğu hususunu dayanak göstererek yalanlamaktadır.⁷⁵⁵ Fakat bu düşünce, yaradılışı itibarı ile cemiyet ve gruplara katılmaktan pek hoşlanmadığını sık sık ifade eden Hüseyin Cahit Bey'in şahsi düşüncesi olmalıdır çünkü Merkez-i Umumi üyelerinden Ahmet Rıza Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 14 Mart 1909 günü Pera Palas Oteli'nde verilen bir ziyafette İTC'nin, Ahrar Fırkası ve ona yakınlık göstermesi dolayısıyla da Kâmil Paşa'ya karşı beslediği kinin adeta bir açıklamasını yapan "*Devr-i istibdatta cerr-i menfaat(çıkar sağlama) veya anasır-ı Osmaniye'yi ayırmaya hizmet eden hainler bu inkılâptan tabii memnun değildirlere. Onlar yine eski devri isterler veyahut aynı*

⁷⁵¹ Tarık Zafer Tunaya'dan öğrendiğimize göre istiklal-i Osmani 26 Ocak günlerinde kutlanmaktadır. 1908 yılı ise Osmanlı saltanatının 610. yıldönümüdür. Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 1, s. 146.

⁷⁵² Pekmen, **31 Mart...**, s. 68.

⁷⁵³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 68.

⁷⁵⁴ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 31.

⁷⁵⁵ "*Ahrâr ziyâfetine icâbet mes'elesinin de Cemiyetce Kâmil Paşa'ya karşı hiss-i husûmet peydâ etdiği iddiâsı mecrûhdur. Çünkü o ziyâfete Hüseyin Hilmi Paşa da icâbet etmişdi. Hiddet etmek icâb ederse bunu Hüseyin Hilmi Paşa'ya da teşmîl lâzım gelir idi.*" **Tanin**, 22 Mart 1325(4 Nisan 1909)

maksada bir tarik-i aharla nail olabilmek için hürriyetin kayıtsız, kontrolsüz olmasını isterler. Cemiyetin tahakkümünden şikâyet edenler onlardır. Bir taraftan ilmiyeyi, diğer taraftan da anasır-ı gayr-i müslimeyi cemiyetten soğutmaya çalışanlar onlardır. Hâsılı, cemiyetin dağılmasına lüzûm gösterenler onlardır.” Cümlelerini kullanmıştır.⁷⁵⁶

Tüm bu olup bitenler Cemiyet ile Sadrazam Paşa arasındaki anlaşmazlığı bir adım daha öteye taşısa da Kâmil Paşa'nın sadareten düşürülmesine yetmemiştir. Fakat bugünlerde Bahriye Nâzırı Ârif Hikmet Paşa'nın istifası dolayısıyla Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin perde arkası yönetimini hiçe sayan bir takım kabine değişikliklerine girişmesi, İttihatçılar için bardağı taşıran son damla olmuştur.

3.5.5. Harbiye-Bahriye Nazırları Meselesi

1909 yılının başlarında şiddetlenen Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasındaki anlaşmazlık, Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in anılarından tespit edildiği kadarı ile bugünlerde Bahriye Nazırı Ârif Hikmet Paşa'nın Sadrazam Paşa'ya istifanamesini sunması dolayısıyla bir çıkmaza sürüklenmiştir. Bu duruma İsmet (İnönü) Bey de anılarında değinerek, birkaç ay önce Bosna-Hersek ve Bulgaristan olayları dolayısıyla gerginleşen dış ilişkilerin bugünlerde hafiflemesi oranında iç çekişmenin şiddetlendiğini ifade etmektedir.⁷⁵⁷ Gerçekten de Meclis-i Mebusan'ın açılması ve istizah takrirlerinin birbirini izlemesi ile birlikte İstanbul'da, İttihat Terakki ile muhalefet arasındaki çatışmalar büyük ivme kazanmış ve Sadrazam'ın, önemli nazırlarından Harbiye ve Bahriye Nazırlarını Cemiyet ve Meclis'in haberi olmaksızın değiştirmesi, Paşa ile İttihatçılar arasındaki bağın kopmasına neden olmuştur.

Şubat başlarında Kâmil Paşa'nın, kabinede geniş çaplı bir değişikliğe giriştiğini ifade eden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, Paşa'nın Maarif Nazır vekili Abdurrahman Şeref Efendi'nin yerine Ziya Paşa'yı tayininden başka Harbiye Nazırı'nı Mısır Komiserliği'ne tayin ederek yerine 2. Ordu Kumandanı Nazım Paşa'yı ve Bahriye Nazırı Ârif Hikmet Paşa'nın da istifası dolayısıyla yerine Ferik Hüsnü Paşa'yı getirdiğini bildirmektedir.⁷⁵⁸ Fakat Sultan Hamid, bu durumun siyaset sahasında gerginlik yaratacağını öngörmüş olmalıdır ki Ali Cevad Bey, onun yeni kabine listesini başlangıçta onaylamayarak geri

⁷⁵⁶ Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 1, s. 146.

⁷⁵⁷ İnönü, **a.g.e.**, s. 50.

⁷⁵⁸ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 22.

gönderdiğini bildirmektedir.⁷⁵⁹ Buna karşılık Sadrazam Paşa, değişikliğin elzem olduğu beyanı ile Padişah'ın onayını şiddetle arzu ettiğini bildirmiştir. Ali Cevad Bey'den öğrendiğimize göre Sultan Hamid her ne kadar, “*Kâmil Paşayı bilirim, bu adam dikdatör olmak ister*” demişse de 10 Şubat 1909 Çarşamba günü çekingen bir tavırla yeni kabineyi onayladığını ifade etmiştir.⁷⁶⁰ Padişah'ın bu onayı karşısında Kâzım (Karabekir) Bey, Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın değiştirilmesi isteğinin Sultan Hamid'den geldiğini vurgulayarak Padişah'ın Said Paşa zamanında hattı hümayun ile yaptıramadığı şeyi bu sefer Kâmil Paşa yolu ile yaptırmaya çalıştığından bahsetmekte ve Âsar-ı Tevfik Zırhlısı Kumandanı Ali Kabuli Bey'in, “*Bütün işleri yapan Hamid'dir.*” Dediğini iletmektedir.⁷⁶¹

Paşa'nın, kabinede değişikliğe gitmesi esasında doğal bir şeydir fakat o günlerin gergin havasında bu durum, siyasi bir manevra olarak algılanmış ve İttihatçılar başta olmak üzere Kâmil Paşa sadaretini tasvip etmeyen hemen herkes ona karşı tavır takınmıştır. Ahmet Reşit (Rey) Bey, Kâmil Paşa'nın, Harbiye Nezaretinde bulunan ve görevinde yeterince muktedir olamayan Ali Rıza Paşa'nın yerine kendi girişimi ile Nazım Paşa'yı getirmesinin İttihatçılar tarafından kamuoyuna Anayasa ihlali olarak duyurulduğunu bildirmektedir.⁷⁶² Ahmet Reşit Bey'i doğrular nitelikte bir bilgiyi Şerif Paşa da vermektedir. Paşa, Kâmil Paşa'nın, devlet mekanizmasını anlayış ve düşünüş bakımından daha türdeş bir hale getirmek amacı ile Harbiye ve Bahriye Nazırları'nı değiştirdiğini fakat Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasının askerin siyasetten çekilerek kışlaya dönmesi anlamına gelmesi dolayısıyla durumdan endişelenen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Kâmil Paşa'yı tamamen gözden çıkardığını ifade etmektedir.⁷⁶³ Kâmil Paşa kabinesi üyelerinden Cemaleddin Efendi'ye göre ise Paşa'nın bu hareketi, bir süredir fırsat kollayan İttihatçılar tarafından etkili bir biçimde kullanılmıştır. Aynı şekilde Ziya Şakir (Soku) Bey de, Kâmil Paşa'nın bugünlerde çalışmalarına başladığı matbuat kanunu ile basına sansür getirme amacından yararlanarak onu düşürmeyi planlayan İttihatçılar için kabinede ortaya çıkan değişikliğin, büyük bir fırsat olduğunu zikretmektedir.⁷⁶⁴

⁷⁵⁹ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 36.

⁷⁶⁰ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 36.

⁷⁶¹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 421.

⁷⁶² Rey, **a.g.e.** s. 142.

⁷⁶³ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 28-29.

⁷⁶⁴ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 124.

Diğer yandan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Kâmil Paşa'nın kabinede yaptığı değişikliklerin Meşrutiyet'i yıkmaya yönelik hareketler olarak algılandığını ifade ederken bu sıralarda Paşa'nın, "*meşrutiyet müdafii ve muhafızı*" diye addedilen Avcı Taburları'nı İstanbul'dan uzaklaştırmaya yönelik çabalara yönelmesi ile birlikte basın ve kamuoyunda ona karşı bir nefretin oluştuğu bilgisini vermektedir.⁷⁶⁵ Gerçekten de 12 Şubat 1909 tarihli **Tanin** gazetesinde, "*Tebdîl-i Vükelâ*" başlığı ile çıkan başmakalede "*Vükelâyı bu sûretle değiştirmek Meşrutiyet-i idâreye muvâfık mıdır? Meclis-i Meb'usan bu hâle karşı ne vaz'iyet alacaktır?*" gibi sorulardan sonra Sadrazam Kâmil Paşa'nın etrafında istibdat devrinde olduğu gibi onu etkileyen bir zümrenin, "*mukarrebîn*"in oluştuğu söylenmekte ve "*Avcı Taburları'nı İstanbul'dan göndermeğe azm eden, nazırları deviren, istikrazları kararlaştırılan bu gayr-i mes'ul mukarrebîn hey'eti eline kalacak devlette ne hayır olacaktır?*" Denilmektedir.⁷⁶⁶

Kâmil Paşa'ya tepki gösterenler; İttihatçılar, hürriyet severler ve gazeteciler ile sınırlı değildir. Bizzat kabine üyelerinden bazı Paşalar da Sadrazam'ın kendilerinden habersiz biçimde gerçekleştirdiği bu değişiklikleri eleştirmiştir. O günlerde Sadaret Mektupçuluğu görevini ifa eden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, Heyet-i Vükela toplantısında durumu açıklayan Kâmil Paşa'ya, huzurda bulunan nazırlardan hiçbirinin tepki göstermediğini fakat yalnızca Hasan Fehmi Paşa'nın toplantı bitiminde sessizce, "*Canım hiç böyle şey olur mu? İstifa etmeden vükelâ tebdil edilir mi?*" diye tepkide bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁶⁷ Toplantıdan sonra nazırların fikri değişmiş olacak ki Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Adliye Nazırı Manyasîzâde Refik Bey ile Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi, Maliye Nazırı Ziya ve Şûra-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşaların istifa ettiği bilgisini vermekteyse de Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, Ziya Paşa'nın istifası olayının tamamen farklı bir nedenden kaynaklandığını ifade etmektedir.⁷⁶⁸ Ziya Şakir (Soku) Bey ise; vükela arasında ortaya çıkan istifaların, İttihatçılar tarafından dayatıldığını ve hatta aynı dayatmaya uğrayan ölüm döşeğindeki Adliye Nazırı Manyasîzade Refik Bey'in, istifaya yanaşmadığını fakat çok dayanamayarak istifanameyi imzaladığını iletmektedir.⁷⁶⁹

⁷⁶⁵ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 96 (24 Ağustos 1935), s. 277.

⁷⁶⁶ **Tanin**, 30 Kânûnsânî 1324 (30 Şubat 1909)

⁷⁶⁷ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 23.

⁷⁶⁸ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 96 (24 Ağustos 1935), s. 277 – 278 ; Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 23.

⁷⁶⁹ Soku, **a.g.e.**, c.2, s. 135-136.

Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesi oldukça ilginçtir. Ahmet Reşit (Rey) Bey'in anlarından tespit ettiğimiz kadarı ile Paşa, Sadrazam'ın kabinede değişikliğe gitmesi davranışını *istibdadi iade etmek*” olarak tasavvur etmiş ve artık onun kabinesinde duramayacağını ilan etmiştir.⁷⁷⁰ Oysa kabineye yakın isimlerden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, Kâmil Paşa'nın “*ricâl ül-gayb*” dediği İttihatçıların baskısı neticesinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa ettiğine inandığını ve bu inanç doğrultusunda bir makale kaleme aldığını ifade etmektedir.⁷⁷¹

Görüldüğü üzere kendi kabine üyeleri tarafından da tasvip edilmeyen Kâmil Paşa'nın, kabine üzerinde bir yenilemeye gitmesi ve halk nezdinde adeta mukaddes sayılan Avcı Taburları'nı İstanbul'dan uzaklaştırmaya çalışması, kısa süre öncesinde Meclis'ten alkışlar ve yaşasın sedaları ile çıkan Paşa'nın nüfuzunu oldukça sarsmış ve matbuatta tartışmalara sebebiyet vermiştir. Fakat asıl büyük çatışmalar Meclis kürsüsünde cereyan edecektir.

3.5.6. Kâmil Paşa'nın Düşüşü

12 Şubat 1909 tarihli **Tanin** Gazetesinde, “*Meclis-i Meb'ûsanda*” başlığı ile çıkan fakat muharririni tespit edemediğimiz haberde, 11 Şubat günü toplanacak olan Meclis'in görüşmelere başlamadan önceki ruh hali, “(...) *hemen bütûn meb'ûsların sîmâsında görülen asabiyyet alâiminden(alametlerden) anlaşılıyor idi. Bahsler harâretli, kızgın, kafalar hiddetli idi. Her tesâdüf edenlerin ilk suâli: “Yâ-hû ne dersin, Sadr-ı a'zamın yaptığını beğendin mi?” sözlerinden ibaret kalıyor, ondan sonra şiddetli bir münâkaşa kapısı açılıyor idi. Kimse istîzâh etmeyecek mi suâline: “Elbette ama herhâlde Cahit değil. Zirâ sonra Sadr-ı a'zam takdîrât-ı umûmiyye ile teşyî olunacak(gönderilecek)” deniyor idi.*” Cümleleri ile izah edilmektedir.⁷⁷² **Tanin** gazetesinin yazdığı bu cümleler, Meclis-i Mebusan'ın 11 Şubat tarihli oturumunun ne şekilde tartışmalı geçeceğinin de bir habercisidir.

“*Zaptı sabık hulâsası*” ile başlayan görüşmelerin ikinci celsesinde Ahmet Rıza Bey, kabinede görülen nazır değişikliklerinin gazetelerde ilan edilmesi dolayısıyla bu haberi gören bazı mebusların, değişikliğin sebebini sormak üzere istizah takririnde

⁷⁷⁰ Rey, **a.g.e.**, s. 142.

⁷⁷¹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 23.

⁷⁷² **Tanin**, 30 Kânûnsânî 1324 (30 Şubat 1908)

bulduklarını beyan etmiştir. İlk önce Urfa mebusu Saffet Bey'in takriri okunur. Bunu Gümülcine mebusu İsmail Bey ve beş arkadaşının takriri takip eder. Ardından Suriye mebusu Süleyman Efendi'ninki, onun ardından Trabzon mebusu Mazhar Mahmut Bey'in takriri ve derken toplamda konu ile ilgili altı takrir verilir. Takrirlerin içeriği birbirine o kadar yakındır ki Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey, bu konuda verilmiş takrirlerin hepsinin aynı anda değerlendirileceğini ifade eder.

İlk sözü alan Biga mebusu Arif Hikmet Bey'dir. Arif Hikmet Bey, millet ve memleketin esenliği, mutluluğu ve geleceği için okunan tüm istizahların üzerinde önem ve ciddiyetle durulmasının gerekliliğini ifade ettikten sonra, Sadrazam Paşa'nın Meclis'teki ilk izahatından sonra kendisinin, "*Kâmil Paşa genç Türkiyenin kârâzmûde(görmüş geçirmiş) bir veziridir*" dediğini fakat bu sözü boşa söylemediğini beyan ile onun hakikaten bilgili bir vezir olduğunu yeniden vurgulamıştır.⁷⁷³ Bu vurgu karşısında Hüseyin Cahit ve Rahmi Beyler başta olmak üzere Kâmil Paşa'ya öfkeli mebusların Arif Hikmet Bey'den açıklama istemesi dolayısıyla gerilen hava, Arif Bey'in Harbiye Nazırı'nın hiçbir günahı ve haberi olmaksızın nezaretten alınmasının bir istizahı gerektirdiği beyanı ile yumuşamış ve Kâmil Paşa'nın, 13 Şubat tarihinde Meclis'e gelerek konuya dair izahatta bulunması kararlaştırılmıştır.⁷⁷⁴

Bu karar karşısında Kâmil Paşa'nın konağına giderek, "*Seni düşürüyorlar, cumartesi gideceksin. Başka tedbir mümkündür. Yaparsan yerinde kalırsın*" dediğini bildiren Rıza Nur Bey, onun hiç telaşlanmadığını ve kendisine korkmaması gerektiğini söylediğini ifade ederek konuyu İngiltere aracılığı ile halledebileceğini düşündüğünü vurgulamaktadır.⁷⁷⁵

13 Şubat Cumartesi günü Meclis'in büyük bir "*heyecan*" ve "*asabiyet*" içerisinde toplandığını ifade eden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, ortada Kâmil Paşa'nın Meclis'e gelmeyeceğine dair şaibelerin dolaştığını, bu durumun gerginlik ile sinirlilik halini daha da arttırdığını ifade etmektedir.⁷⁷⁶

Gümülcine mebusu İsmail Kemal Bey ve beş arkadaşının Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın Sadrazam Paşa tarafından bir oldubitti ile değiştirilmesinin Meşrutiyet'e aykırılığını konu alan istizah takriri ile başlayan 13 Aralık oturumu, Sadrazam Kâmil

⁷⁷³ MMZC, 29.01. 1324 (11 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 26, s. 572.

⁷⁷⁴ MMZC, 29.01.1324 (11 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 26, s. 572.

⁷⁷⁵ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 279-280.

⁷⁷⁶ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 96 (24 Ağustos 1935), s. 278.

Paşa'nın bugün izahat verip vermeyeceği hakkında henüz herhangi bir bilgilendirme yapmadığının öğrenilmesi ile aniden hareketlenmiştir. Kimi mebuslar, Sadrazam Paşa gelinceye kadar Meclis'in hiçbir konu ile meşgul olmaması gerektiğini teklif ederken bazıları da devlet işlerinden geri kalmamak lüzumunu duymuş olmalı ki Meclis'in diğer istizahlar ile meşgul olmasını istemiştir. Hatta Kastamonu mebusu Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, “*Biz Millet Meclisiyiz, unutmayalım!*” diyerek Meclis'in çalışmayı durdurulmaması gerektiğine dair uyarıda bulunmuştur.⁷⁷⁷

Tartışmalar sürerken Kâmil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'a gelebileceğine dair maruzatını içeren evrakın gelmesi ortalığı iyice karıştırmıştır. Evrakta Paşa, Harbiye Nezareti'nin harici siyasetle doğrudan ilişkili bulunduğunu ve bu nedenle Nazır değişikliği ile uğraştığı bugünlerde Meclis'te yapacağı açıklamanın devletin dış ilişkilerindeki çıkarlarını sarsacağını öne sürerek izahat tarihinin gelecek Çarşamba (17 Şubat) gününe ertelenmenin adeta bir zorunluluk halini aldığını ifade etmektedir.⁷⁷⁸ Ayrıca, Bahriye ve Maarif Nazırları değişikliğinin eski nazırların istifasından ileri geldiğini vurgulayan Sadrazam, Harbiye Nazırı değişikliğinin ise sanıldığı gibi Avcı Taburları'nın İstanbul'dan gönderilmesi meselesi ile hiçbir ilgisi bulunmadığını, tüm bunların birer dedikodudan ibaret olduğunu bildirmektedir.

Kâmil Paşa'nın bu açıklaması, Meclis'te büyük bir şok etkisi yaratmıştır. İlk sözü alan Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Paşa'nın bu davranışının Kanun-ı Esasi'ye

⁷⁷⁷ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 591.

⁷⁷⁸ Kâmil Paşa'nın mazeretini bildiren tezkire şöyledir: “*Meclisi Mebusan Riyaseti Canibi Âlisine 29 Kânunusani 1324 tarihli tezkerei âliyelerine cevaptır :*

Heyeti Vükelânın tadilini müstelzim olan esbap hakkında Meclisi Âliye bizzat gidip itayı izahata müsaraat arzusunda bulunmuştum. Harbiye Nazırının tebdilinin hal ve faslı ile, uğraşmakta bulunduğumuz mesaili mühimmei hariciyemize şiddeti taalluku olduğundan, bugün izahatı lazime itasının menafii mukaddese vatana iras edeceği derkâr olan mazarrat sebebiyle Heyeti Muhteremece nazarı ehemmiyetle telakki edileceğine ve umum mebusanı kiramca kanaatbahş olacağına emin olduğum izahatı önümüzdeki çarşamba gününe talika mecburiyet hâsıl olmuştur. Bahriye Nazırının tebdili ise, Arif Paşa Hazretlerinin ibrazı mukarrer olan kat'iyülmüfâd istifanamesinin kabulünden ibaret bir emri tabii olduğu gibi, Maarif Nezaretine Ziya Paşa Hazretlerinin tayini dahi Nezaretin zaten açık bulunmasından ve vekilinin istifa eylesmesinden inbias eylemiştir. Bununla beraber, istizahatın mevzuunu teşkil eden tebeddülü Vükelâ meselesine terdifen Dersaadette bulunan Avcı Taburlarının çıkarılmasına dair Sadarettin emir ita kılıldığı ve bu emrin infazına vükûbulan muhalefet üzerine Harbiye Nazırının tebdil edildiği rivayet olunmakta olup, bu rivayetin dahi mücerret mebusanı kiramın takdiratını şimdiden ihlal ve efkârı umumiyeyi bir galeyana nâbecâyâ sevk etmek niyeti meşvedetkâranesine mebni olacağından, bu şayanın mugayiri hakikat olduğunu şimdiden beyan eylerim. Kanuni Esasimizin kâfil olduğu İdarei Meşrutanın muhafazası emrindeki mesaii mütevaliyenin ciddiyetine en büyük delil de, Harbiye Nezaretine tayin olunan Nazır Paşa Hazretlerinin şahsıdır ki, iktidarı askerisini ve hamiyeti vatanperverisini takdir etmeyecek bir sahibi vicdan tasavvur edemediğimin beyanına iptidar kıldım efendim. 21 Muharrem 1327; Kânunusani

1324. Sadrazam Kâmil” Pekmen, 31 Mart..., s. 19.

aykırı olması dolayısıyla yazılı olarak yaptığı izahatın dinlenemeyeceğini bildirirken; Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey, istizah tahririne yazılı açıklama yapılamayacağını bildirmiştir.⁷⁷⁹ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey ise anılarında bu durumu, Paşa'nın politik bir "manevra"sı olarak değerlendirmekte, Çarşamba gününe kadar kamuoyunu kendi yanına çekmeye çalışacağına hükmetmektedir.⁷⁸⁰ Aynı şekilde Ziya Şakir (Soku) Bey'e göre de Paşa, Meclis'teki sinirlilik halinden ürkererek, hakarete uğramamak ve bu esnada da vakit kazanmak amacıyla o gün izahatta bulunmayacağını bildirmiştir.⁷⁸¹

Sadrazam Paşa'nın Meclis'e gelemeyeceğini beyan etmesi üzerine başlayan tartışmalar arasında Ahmet Rıza Bey, eski heyeti vükela üyelerinden Harbiye Nazırı Ali Rıza ile Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşalar tarafından kaleme alınan telgrafları okutturmuştur. Eski Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, telgrafında, Nazırlıktan istifa etmediği halde Sadrazam Kâmil Paşa tarafından Mısır Komiserliği'ne atandığını, Kanun-ı Esasi'ye aykırı olan bu tayinin şahsı tarafından hiçbir suretle kabul edilmeyeceğini, uğradığı haksızlığın giderilmesini Meclis-i Mebusan'dan talep ettiğini bildirmekte iken eski Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın da sert bir dille durumu "protesto" ettiğini ifade etmektedir.⁷⁸²

M. Said (Pekmen) Bey'e göre Paşaların yazdığı bu evraklar Cemiyet'in emri ile düzenlenmiş vesikalar iken; Berat mebusu İsmail Kemal Bey'e göre ise vükelanın

⁷⁷⁹ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 592.

⁷⁸⁰ Yalçın, "Meşrutiyet...", a.g.d., c. 4, sayı 96 (24 Ağustos 1935), s. 278.

⁷⁸¹ Soku, a.g.e., c. 2, s. 131.

⁷⁸² Eski Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın Meclis'e gönderdiği telgraflar şöyledir:

"Meclisi Mebusan Riyaseti Celilesine

Harbiye Nezaretinden istifa etmediğim halde, esbabı mucibesi bildirilmeksizin ve muvafakatim de istihsal edilmeksizin Mısır Fevkalade Komiserliğine tayin edilmiş olduğumu geçen çarşamba günü Sadrazam Kâmil Paşa Hazretleri, Babıâliye davetle, şifâhen tebliğ ve ahiren irsal buyurdıkları tezkere ile de teyit eylemişlerdir. Ahkâmı mukaddesinin katıyyen ve tamamen muhafazasına cümlemizin ahdü misak eylediğimiz Kanunu Esasiye ve hayatı Meşrutiyeti Osmaniyeye külliyen muhalif bulunan şu tebliğ ve tevhîhin tarafı âcizanemden hiçbir veçhile kabul olunamayacağını arz ve kanunen tahtı teminde bulunan hukuku sarihâmin muhafazasını Heyeti Muhtereme Mebusandan talep ve istida eylerim. Ol bapta...

Ayan Azasından Ali Rıza"

"Meclisi Mebusan Riyaseti Celilesine

15 Kânunusani 1324 tarihi ile Makamı Sadarete takdim etmiş olduğum istifa kabul edilmeyerek, vaki olan ibram ile ısrar üzerine 15 günden beri vazifei Nazaratı resmen ifa ve müteaddit kerreler Meclisi Hâssı Vükelâda ispatı vücut ve Meclisi Âlinizde de izah verdiğim halde, Sadrı müşarünileyh tarafından hadbehad azledilip makamıma diğerinin tayin olunması, Kanunu Meşrutiyete mugayir olduğundan, Sadrazam Paşa Hazretlerinin mugayiri kanun olan şu hareketini protesto ederim. 31 Kânunusani 1324.

Sabık Bahriye Nazırı Arif Hikmet" MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 592.

Sadrazam'ı Meclis-i Mebusan'da protesto etmesi ahlaka aykırıdır.⁷⁸³ Aynı şekilde Ziya Şaki (Soku) Bey de, o gece Talat (Paşa)'nın eski Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın konağına iki defa giderek onu, Meclis-i Mebusan'a hitaben bir dilekçe yazmaya zorladığını bildirirken; Cemal ve Hafız Hakkı Beylerin de aynı görevle Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'ya gittiğini iletmiştir.⁷⁸⁴

Paşaların beyanları üzerine mebuslar arasında başlayan Avcı Taburları'nın İstanbul'dan ne sebeple gönderilmek istendiği konusundaki tartışmalar, Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in Sadrazam'ın yalan söylediğini ima etmesi ile iyice alevlenmiştir. Bundan sonra muhtelif mebuslar arasında bir söz düellosu başlamıştır.

Tartışma ve izinsiz söz söylemelerin devam ettiği esnada Ahmet Rıza Bey, Bahriye subayları tarafından gönderilen bir evrakın geldiğini ifade etmiştir. Kâzım (Karabekir) Bey'in anılarından tespit edildiğine göre aynı anda Sadrazam'a da gönderilen bu dilekçede Bahriye subayları, kısa süre önce meydana gelen Nazır değişikliklerinin Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğundan bahisle, değişikliğin subaylar arasında hoş karşılanmayarak heyecana sebebiyet verdiğini ve memleketin esenliği için bu durumun bir an önce düzeltilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁷⁸⁵

Subayların da işin içerisine karışmasının adeta bir “dahili harp gidişi” olduğunu ifade eden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, donanmanın Meclis ve Meşrutiyet tarafında yer aldığını ifade etmektedir.⁷⁸⁶ Cemaleddin Efendi ise Cemiyet'in telkini neticesinde bahriye subaylarının siyasete karıştırıldığını ve onların Meclis ile birlikte Sadrazam'a gönderdikleri telgrafın İttihatçılar tarafından “çektirildiğini” vurgulamaktadır.⁷⁸⁷ Mahir Said (Pekmen) Bey de Cemaleddin Efendi'nin verdiği bilgilere benzer bir takım bilgiler vererek, İttihatçıların Kâmil Paşa'yı sadarettten uzaklaştırmak amacı ile ordu ve

⁷⁸³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 20 ; MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 592.

⁷⁸⁴ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 130.

⁷⁸⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 421. Bahriye subayları tarafından Meclis'e gönderilen dilekçe şöyledir: “*Meclisi Mebusan Riyaseti Celilesine*

Mâruzu çakerleridir.

Merbutan huzuru Âsafânelanime ve sureti musaddakası Sadareti Uzmaya takdim kılınan mufassalı protestoda arz ve beyan edildiği üzere, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının şöyle bir zamanda ve bilâ sebep tebdilleri Meşrutiyete muvafik görülmeyeceği ve lâsiyyemâ galeyânın tezyidini mucip olacağı ve ileride şâyânı teessüf ahvalin zuhur edeceği anlaşılmasına binaen, her halde husûsâtı mâruzanın Meclisi Mebusanca nazarı dikkate ve ehemmiyete alınarak icabının icrasına acilen bezli inayet buyrulması ehemmiyetle rica olunur. Ol babda... 29 Kânunusani 1324

Abdülmecit Kruvazörü Süvarisi; Zirhli Âsârı Teyfik Süvarisi; Zirhli Fethi Bülent Süvarisi ; Zirhli Donanmayı Hümayun Komodoru ; Abdülhamid Kruvazörü Süvarisi ; Peyki Şevket Kruvazörü ; Zirhli Mesudiye Süvarisi ; Berki Satvet Kruvazörü Süvarisi” Pekmen, 31 Mart..., s. 20.

⁷⁸⁶ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 97 (31 Ağustos 1935), s. 293.

⁷⁸⁷ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 46.

donanmayı harekete geçirdiğini ve hatta Meclis koridorlarında askeri elbiseli subayların dolaşarak mebuslar üzerinde etkiye bulunduğunu beyan etmektedir.⁷⁸⁸ Bu görüşü benimseyen Ziya Şakir (Soku) Bey ise; subaylardan gelen bu mazbatanın, “*tehditname*” niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁸⁹

Donanmanın da siyasete karışması ile Meclis üzerinde bir baskının olduğu kesindir. Zaten donanma subayları tarafından gönderilen telgraf üzerine mebuslar, izahatın o akşam yapılmasına oy birliği ile karar vermişler ve durumu Sadrazam Paşa’ya bildirmişlerdir. Bu karar üzerine kürsüye çıkan ve uzun bir konuşma yapan İstanbul mebuslarından Kozmide Efendi, Kâmil Paşa’nın Meclis’e gelerek izahat vermeye mecbur olduğunu fakat Anayasa’nın kendisine tanıdığı hakka dayanarak izahat tarihini erteleyebileceğini ifade ettikten sonra hemen tüm mebuslardan duyduğu üzere yeni Harbiye Nazırı Nâzım Paşa’nın dürüst ve işinde ehil biri olması sebebi ile ortada herhangi bir tehlikenin baş göstermediğini ve bu nedenle de izahat için beklenilmesi gerektiğini beyan etmiştir.⁷⁹⁰ Kozmide Efendi’nin bu ifadesinin ardından Kâmil Paşa’nın Meclis’e sunduğu mazeretin harici siyaseti ilgilendirmesi dolayısıyla görmezden gelinemeyeceğini bildiren İstanbul mebusu Zehrab Efendi de askerin heyeti vükela arasında ortaya çıkan bir değişiklik dolayısıyla Meclis’e ve her şeyden önce de Meşrutiyet’e karışarak ona darbe vurduğunu ifade ederek yeni bir tartışma başlatmak istediye de Ahmet Rıza Bey, orduyu da içerisine alan böyle bir tartışmanın önüne geçmek istediğinden olsa gerek görüşmelere ara vermiştir.⁷⁹¹

İkinci celse, Sadrazam Kâmil Paşa’nın Meclis’e gönderdiği yeni bir tezkere ile başlamıştır. Bu tezkeresinde Sadrazam Paşa, ortada kabine üyelerinin değiştirilmesinin sebeplerine dair dolaşan söylentilerin hiçbir şekilde doğru olmadığını bildirdiği gibi zamanın müsait olmaması dolayısıyla kendisinden istenen açıklamayı gelecek Çarşamba günü yapacağında ısrar etmektedir.⁷⁹²

⁷⁸⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 19-20.

⁷⁸⁹ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 137.

⁷⁹⁰ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 600.

⁷⁹¹ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 601-603.

⁷⁹² Kâmil Paşa’nın tezkiresi şöyledir: “*Meclisi Mebusan Riyaseti Canibi Âlisine*

Bugün Meclisi Mebusanda isbatı vücud olunması hakkındaki tezkirei aliyeleri şimdi alındı. Mervi olan şâyiât, ehemmiyetten âri olduğu gibi eylevm hiçbir heyecan mevcut olmadığından ve itası lâzım gelen izahatın sureti mukniada olması muktaz’i olup, zaman ise gayrimüsait bulunduğundan, icabeden esbab ve delâil bil’etraf tehiye edilerek bimennihi taâlâ çarşamba günü Meclisi Mebusana azimet edileceği bayaniyle tezkirei senâveri terkim kılındı efendim.

31 Kânunusani 1324. Sadrazam Kâmil” MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 603.

Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'den öğrendiğimize göre Paşa'nın bu tezkeresi Meclis'teki hareketliliği bütünüyle arttırmıştır.⁷⁹³ İlk sözü alan Prizren mebusu Yahya Bey, “*Meşrutiyet ile yaşamaya yemin eden bir milletiz.*” Dedikten sonra milletin bugün, Sadrazamını bazı soruları açıklamak üzere Meclis'e davet ettiğini fakat kendisinin gelmeyerek yapacağı izahı başka bir tarihe ertelediğini bildirmiş ve Paşa'nın bugün Meclis'e gelmek istemeyişinin Anayasa'ya aykırı hareket ettiğinin ispatı olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁴ Buna karşılık Kâmil Paşa'yı doğru düzgün tanımadığını ifade ederek söze başlayan Sivas mebusu Hüsnü Bey, Meclis'in söylentiler ile iş görmemesi gerektiğini, Avcı Taburları'nın söylenildiği gibi İstanbul'dan gönderilmediğini aksine yerli yerinde durduğunu, bu nedenle de “*evham*”a kapılarak yanlış bir karar almaktan kaçınılması gerektiğini bildirirken; onu destekleyen Amasya mebusu İsmail Hakkı Bey ise Sadrazam'ın Meclis'e vereceği izahatın sıradan sözler olmaması dolayısıyla Paşa'ya biraz zaman tanınmasının uygun olacağını bildirmiştir.⁷⁹⁵ Bu teklife karşılık söz alan Bolu mebusu Habib Efendi, Sadrazam Kâmil Paşa'nın bu hareketlerini Meclis-i Mebusan'ın açılması ile güç kaybeden Babialî'nin eski gücüne kazandırılmasına yönelik faaliyetler olduğunu iddia etmiştir.⁷⁹⁶ Bağdat mebuslarından İsmail Hakkı Bey ise, Sadrazam'ın gönderdiği tezkerelerin kanun ve usule aykırı olduğunu, Meclis'in kendisinden izahat beklediği halde Paşa'nın, iki Nazır hakkında yazılı bir açıklama yaparak olayı geçiştirmeye çalıştığını, bir hafta önce Mısır Komiserliği makamının lüzumu olmadığını gazeteler aracılığı ile açıklayan Sadrazam'ın bugün niçin o komiserliğe Paşa tayin ettiğini anlayamadığını ve bu durumun şüpheleri uyandırdığını beyan ettikten sonra, “*İşte bugün, büyük bir darbe karşısında bulunuyoruz. Heyeti Vükelâ, Meşrutiyete büyük bir darbe vurduğu gibi, Başvekilimiz bu Meclisi Mebusanın haysiyetine, izzetinefsine dokunacak büyük darbe, en büyük bir darbeyi vurdu. Bugün, millet, bizi imtihan ediyor. Eğer bu imtihandan millet karşısında eseri zaaf ve cebanet(korkaklık) gösterirsek, millet, bizi bednam(adını kötüye çıkarmak) edecektir.*” Demiş ve alkışlar arasında kürsüden inmiştir.⁷⁹⁷

Kabineye güven ve güvesizlik oyu verilmesi tartışmaları devam ederken Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey, 102 mebus tarafından imzalanmış bir kararın bulunduğunu ve

⁷⁹³ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 97 (31 Ağustos 1935), s. 294.

⁷⁹⁴ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 604.

⁷⁹⁵ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 604.

⁷⁹⁶ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 605-606.

⁷⁹⁷ MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 607.

okunacağını ilan etmiştir. Kararda, Sadrazam'ın kabineden yaptığı değişiklikler hakkında Meclis'e izahat vermek amacıyla tekrar tekrar çağırılmasına rağmen gelmeyerek istenen izahatı ertelemesi ve böylece devletin iç ve dış siyasetini tehlikeye atması dolayısıyla Meclis'i Mebusan'ın kendisine güvensizlik oyu verdiği bildirilmektedir.⁷⁹⁸

Kararın oylamaya sunulması esnasında Sadrazam Paşa'dan gelen yeni bir tezkerede Paşa, izahat tarihini erteleme hakkı olmasına rağmen Meclis'in bu hakkı tanımaması dolayısıyla Kanun-ı Esasi'nin 38. maddesine aykırı davrandığını beyan ettikten sonra; isteğinin kabul edilmemesi durumunda istifasını Padişah'a sunacağını ve bu istifa dolayısıyla meydana gelecek aksaklıklardan Meclis-i Mebusan'ın sorumlu olacağını ifade etmiştir.⁷⁹⁹ Fakat Paşa'nın bu tezkeresi Meclis içerisinde herhangi bir etki yaratmamıştır.

Özetlenen görüşmelerin ardından oylamaya geçilmiştir. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Kâmil Paşa'nın Meclis'e gönderdiği son tezkeresinde bulunan "tehdit" in Meclis tarafından dikkate alınmadığını bildirdikten sonra 8 oya karşılık 198 oyla Paşa'ya güvensizlik kararının kabul edildiğini iletmektedir.⁸⁰⁰ Meclis-i Mebusan zabıt ceridesinden tespit edildiğine göre ise 8 mebus Paşa'ya güvenoyu verirken, 196 mebus güvensizlik oyu vermiştir.⁸⁰¹ İttihatçılar, bu durumu büyük bir başarı olarak yorumlamış olmalıdır ki, oylama sonucunu duyan Merkez-i Umumi üyelerinden Selanik Mebusu

⁷⁹⁸ Karar şöyledir: "Riyaset-i Celileye

Sadrazam Paşa Hazretlerimin Kabinedeki tebeddülât-ı ahîre hakkında îtâyı izahat etmek üzere Meclis-i Mebusanca kirâren vuku bulan davete rağmen Mecliste isbât-ı vücud etmiyerek izahat-ı matlûbeyi adem-i îtâda ısrar etmesini ve Devletin siyaset-i dahiliye ve hariciyesini bir hâl-i müphemiyette bırakmakta devam etmesi vücud-u Hükümetle kabili' te'lîf olmayıp, bu halin devamı meşrutiyet ve hürriyet-i siyasiye-i Osmaniyeyi tehlikeye ilka demek olduğundan hevet-i mebusan Sadrazama ademi itimat dermeyan eder. 102 Mebus İmzaları." Pekmen, **31 Mart...**, s. 21.

⁷⁹⁹ Kâmil Paşa'nın son tezkeresi şöyledir: "Meclisi Mebusan Riyaseti Aliyesine

*Taraf-ı Senaveriden Meclis-i Mebusanda izahat itasının Çarşamba gününe taliki esbabına dair ikinci defa olarak yazılan tezkere-i âcizî üzerine Meclisçe kanaat hâsıl olmayarak galeyân-ı efkârın devam etmekte olduğu istilâat-ı vakiadan anlaşılmuştur. Kanunu Esasinin 38 nci maddesine riayet olunmadığı halde galeyân-ı efkârdan dâhilen ve haricen husule gelecek vehametın mesuliyeti bâdîlerine ait olmak üzere hemen bil'istifâ Mühr-ü Hümayunu Zâtı Şahaneye arz ve takdim ile Meclis-i Mebusana hazırlamakta olduğum beyanatı matbuat vasıtasıyla neşr ve ilâna mecbur olacağımdan bu bâbda cevab-ı âlilerine muntazır olduğumun beyanına ibtidar kılındı. 21 Muharrem 1327-31 Kânunusani 1324. Sâdrazam Kâmil" Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 24.*

⁸⁰⁰ Yalçın, "Meşrutiyet...", **a.g.d.**, c. 4, sa. 97 (31 Ağustos 1935), s. 294.

⁸⁰¹ Güvenoyu veren mebuslar şunlardır: Berat mebuslarından İsmail Kemal Bey ile Aziz Paşa, Engiri mebusu Müfit Bey, Halep mebusu Rifat Efendi, Hama mebusu Abdülhamid Zehravi Bey, Hudeyde mebuslarından Seyyit Muhammet Bey ile Abdurrahman Efendi, Niğde mebuslarından Muhiddin Efendi ile Yorgaki Efendi. MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27, s. 614.

Cavid Bey sevinçle ayağa kalkarak, “Yaşasın Hâkimiyeti milliyetimiz!” Diye bağırmıştır.⁸⁰²

Kâmil Paşa'nın Sadarettten düşürüldüğü haberini Padişah'a bildirme görevini Meclis'in kendisine havale ettiğini bildiren Ahmet Rıza Bey, Merkez-i Umumi üyelerinden Talat (Paşa) ile Sultan Hamid'in huzuruna çıktıklarını, Başkâtip aracılığı ile durumu arz ettiklerini, Padişah'ın mühr-i hümayunu aldirmek için bir adam gönderdiğini ifade etmektedir.⁸⁰³ Bu yöndeki bir bilgiyi dönemin Şeyhülislamı Cemaleddin Efendi de anılarına işlemiştir. Cemaleddin Efendi, Kâmil Paşa'ya Meclis tarafından verilen itimatsızlık kararının, Meclis Başkanı ile “*Cemiyet'in ileri gelen bir azası*” tarafından Saray'a bildirildiğini iletmektedir.⁸⁰⁴

Başkâtip Ali Cevad Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre mührü almak için gönderilen kişi Rifat Bey'dir. Anılarında bu konuya detayı ile değinen Ali Cevad Bey, 13-14 Şubat gecesi Kâmil Paşa'nın konağına giden Rifat Bey'in eli boş dönmesi üzerine Padişah'ın, “*azl edilen sadrazamlardan mühr-i hümayun bilvasıta istirdatı(geri alınması) âdet olduğu gibi, azl edilen bir adamın nezdinde mühr-i saltanatın kalması da münasib değildir. Bir de azl ettiği bir adamdan mührümü bizzat istirdad etmeliğim nezakete mugayirdir(aykırıdır). Bu olmaz, şimdi git mührü getir.*” Deddiğini ve o gece mührün Saray'a getirildiğini bildirmektedir.⁸⁰⁵ Ahmet Rıza Bey'in anılarından öğrendiğimiz kadarı ile mührün o gece getirilmesini Padişah'tan ısrar eden, kendisi ile Talat (Paşa) olmuştur.

Anılarında Ahmet Reşit (Rey) Bey, Meşrutî yönetim ile yönetilen çoğu ülkede örneği bulunmasına rağmen Kâmil Paşa'nın kanuni hakkı olan izahat tarihini erteleme isteğinin kabul edilmeyerek kabinenin “*giyaben*” düşürülmesinin Meşrutîyet'e aykırı olduğundan bahisle bu işi Cemiyet'in yönettiğini ileri sürmektedir.⁸⁰⁶ Aynı şekilde Cemaleddin Efendi de kendi kabinesinin Meclis'in verdiği güvensizlik oyu ile düşürülmesini Kanun-ı Esasi'ye aykırı bulmaktadır.

Şerif Paşa ile Mehmet Selahaddin Bey de Cemaleddin Efendi gibi düşünenlerdendir. İttihatçıların, amacına ulaşma noktasında pürüz olarak gördüğü Kâmil Paşa kabinesini devirebilmek maksadı ile Kanun-ı Esasi ile Meşrutîyet'i

⁸⁰² Pekmen, **31 Mart...**, s. 21.

⁸⁰³ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 34.

⁸⁰⁴ Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 46.

⁸⁰⁵ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 37.

⁸⁰⁶ Rey, **a.g.e.**, s. 142.

çığnediğini bildiren Şerif Paşa, onların bu isteğine “*tehdit*”, “*telkin*”, “*entrika*” ve en önemlisi de “*silahlı bir askeri kuvvetin Meclis-i Mebusan’ı tahakkümü altına alması ve mebuslara dehşet salınması*” yolu ile ulaştığını ifade etmekte ve bu nedenle Kâmil Paşa kabinesinin yönetimden çekilmesinden sonraki dönemi, “*devr-i felaket-i Osmaniye*” olarak adlandırmaktadır.⁸⁰⁷ M. Selahaddin Bey ise Kâmil Paşa kabinesine karşı birleşen gizli cemiyetlerin “*maşalığını yapan*” İttihatçıların, Paşa hakkında kamuoyundaki güveni sarsarak onu istifaya zorladığını ve bu süreçte Selânikten güya Meşrutiyet koruyucusu diye getirilen Avcı Taburlarını, Babıali ile Saray’a karşı askeri bir güç olarak kullandığını bildirmektedir.⁸⁰⁸ Ayrıca anılarında, Kâmil Paşa kabinesinin düşürülmesi konusunda dış etkilere değinen M. Selahaddin Bey, İngiltere yanlısı olduğu öteden beri bilinen Kâmil Paşa’nın, devlette İngiliz nüfuzunu arttırmaya yönelik faaliyetleri karşısında endişeye kapılan İTC’nin başlıca koruyucusu Almanya’nın, İttihatçılar nezdindeki girişimleri neticesinde Paşa’nın sadareten düşürüldüğünü ileri sürmekte ve Paşa’nın ısrarla Meclis’e gelmek istemeyişini Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi Baron Mareşal Dö Biberştayn ve Mareşal Golç Paşa tarafından kendisi için hazırlanan bir suikasttan haberdar olmasına bağlamaktadır.⁸⁰⁹ Fakat incelenen anılarda M. Selahaddin Bey’in ilettiği bu bilgi ile karşılaştırma yapabileceğimiz herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Öte yandan Ziya Şakir (Soku) Bey de, Kâmil Paşa’nın düşürülmesi hadisesini tamamen İttihatçılara ve özellikle de Doktor Nazım ve Talat Beylere dayandırmaktadır. Bu görüşünü destekleme ihtiyacı duyan Ziya Şakir Bey, Doktor Nazım Bey’in, Meclis’te istizah görüşmeleri yapıldığı esnada 4. Avcı Taburu mensubu iki subayı Kâmil Paşa’ya gönderip, “*Efendimiz, Ordu derhal istifanızı bekliyor.*” Dedirttiği bilgisini iletmektedir.⁸¹⁰

Kâmil Paşa’nın yönetimden uzaklaştırılması hadisesi, Meşrutiyet’in ilk günlerinde Said Paşa’nın Sadareten düşürülmesi olayında olduğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin perde arkası yönetimi ile yakından ilişkilidir. Aslında başlangıçta Kâmil Paşa, İttihatçıların tasarladığı yönetim modeli için uygun bir isim iken zamanla, Cemiyet ile Paşa arasında baş gösteren anlaşmazlık, onun gözden çıkarılmasına

⁸⁰⁷ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 29.

⁸⁰⁸ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 26-27.

⁸⁰⁹ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 27-28.

⁸¹⁰ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 138-139.

sebebiyet vermiştir. Fakat Paşa'nın düşürülmesi kolay olmamıştır. Bu kanaatimizi doğrulayan bir bilgiyi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey vermektedir. Ali Fuat Bey, Talat (Paşa)'nın kendisine anlattığı kadarı ile Cemiyet'in Kâmil Paşa'yı bir süredir Sadarettin düşürmeye uğraştığını, Harbiye-Bahriye Nazırları meselesinin bu iş için büyük bir fırsat olmasına rağmen Meclis'te bazı "sarıklı meb'uslar"ın, Cemiyet'in bu isteğine başlangıçta yanaşmadığını fakat bunların da Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'yi istemediklerinden onun da Kâmil Paşa ile birlikte yönetimden uzaklaştırılması şartı ile ittifakı kabul ettiklerini bildirmektedir.⁸¹¹ Böylece Kâmil Paşa, yerini Hüseyin Hilmi Paşa'ya devrederken; yıllardır muhtelif kabinelerde Şeyhülislamlık görevini yürüten Cemaleddin Efendi de yerini Ziyâeddin Efendi'ye devretmek zorunda kalmıştır.

3.6. İttihatçı – Muhalif Çekişmesi ve Basın

Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, bir zamanlar Sultan Hamid'in baskısı nedeni ile yurtdışına kaçmak zorunda kalan hürriyet severler ile bazı kişisel çıkar düşkünü kimseler yurda ve en önemlisi de dönemin siyaset merkezi olması dolayısıyla İstanbul'a akın etmeye başlamışlardır. Fakat bu esnada, Jön Türklük zamanından beri aralarında bulunan kişisel rekabet ve hırsları da beraberinde getirmişlerdir. Bu kanaatimizi doğrulayan bir bilgiyi Celal (Bayar) Bey vermektedir. Celal Bey, yurtdışında ve özellikle de Avrupa'da Sultan Hamid rejimi aleyhine çalışan Jön Türklerin, 24 Temmuz'u takip eden günlerde aralarındaki ayrılık, aykırılık ve kavgalar ile birlikte Osmanlı topraklarına döndüğünü belirttikten sonra; bu durumun Meşrutiyet'in önemli şanssızlıklarından biri olduğunu vurgulamaktadır.⁸¹² Celal Bey ile aynı düşünceleri Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de paylaşmaktadır.

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İstanbul'da belli başlı güç odakları olduğunu ifade eden Rıza Nur Bey, bunlardan birinin Mizancı Murat Bey olduğunu bildirmektedir.⁸¹³ Murat Bey'in, 1890'lı yılların sonunda Sultan Hamid'in çağrısına uyarak Jön Türk hareketinden feragat etmesi, İttihat ve Terakki ile arasının açılmasına neden olduğundan, 1908 sonrası dönemde İttihatçılara karşı olan kinini derinleştirmiştir.

⁸¹¹ Türkgeldi, a.g.e., s. 24.

⁸¹² Bayar, a.g.e., s. 139.

⁸¹³ Rıza Nur, a.g.e., c. 1, s. 263.

Ahmet Bedevî (Kuran) Bey'in anılarından öğrendiğimize göre ikinci güç odağı Prens Sabahattin ve onun kurduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti etrafında tertiplenen hürriyet severlerdir.⁸¹⁴ Murat Bey'e nazaran siyaset sahnesinde daha aktif konumda bulunan bu grup, bir süre için İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmişse de, sonradan yeni kurulan Ahrar Fırkası'na katılmıştır.

M. Said (Pekmen) Bey'in anılarından edindiğimize göre üçüncü güç odağı, İttihatçıların kendisine rakip olarak gördüğü ve bu nedenle Cemiyet'e almaya yanaşmadığı kimseler tarafından kurulan Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'dir.⁸¹⁵ Ahmet Bedevî (Kuran) Bey, bu Cemiyet'in kuruluşundan kısa bir süre sonra şantaj ve tehdit yolu ile maddi amaçlara yöneldiğini ve bu nedenle kapatıldığını ifade etmektedir.⁸¹⁶ Kapatılmasına rağmen Cemiyet'ten kalan bakiyenin, muhalif kanat içerisinde yer aldığı savunulabilirse de siyaset ortamında yeterli etkiyi gösterdiği savunulamaz.

Şerif Paşa'nın anılarından tespit edildiği kadarı ile dördüncü güç odağı yıllarca Jön Türk hayatı yaşamış, Prens Sabahattin'in fikirlerine yatkınlığı ile tanınan aydınlardan oluşan ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasından az önce kurulan Ahrar Fırkası'dır.⁸¹⁷ Diğerlerine nazaran biraz daha organize ve sürekli muhalefet etme başarısını göstermiş bulunan bu grubun içerisinde zamanla Kâmil Paşa taraftarlarının da katılması ile İTC karşısındaki muhalefet kanadının temsilcisi durumuna yükselen Fırka, 31 Mart Vakası üzerine siyaset sahnesinden çekilmek durumunda kalmıştır.

Altıncı güç odağı ise Derviş Vahdetî⁸¹⁸ ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti etrafında örgütlenen gruptur. Kuruluşundan kısa süre sonra oldukça ses getiren faaliyetlere girişen bu Cemiyet, 31 Mart İsyanı'nın bastırılması ve Derviş Vahdetî'nin idamı ile ortadan kalkmıştır.

⁸¹⁴ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 110.

⁸¹⁵ Pekmen, **31 Mart...**, s. 65.

⁸¹⁶ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 112-113.

⁸¹⁷ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 30.

⁸¹⁸ **Derviş Vahdetî, (1869-1909)**, Lefkoşe'de 1869 yılında doğmuştur. Kıbrıslı fakir bir ailenin çocuğudur. Aldığı düzensiz din eğitiminden sonra Nakşibendi Tarikatı'na girmiş, bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra tekrar Kıbrıs'a dönmüştür. İngilizce öğrendikten sonra yaklaşık on beş yıl çeşitli memurluklarda görevlendirilmiştir. 1902'de yeniden İstanbul'a giderek Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın yardımıyla İskân-ı Muhacirin Komisyonu'nda görevlendirilmiştir. Bundan sonra, adı bir jurnalde geçtiği için üç buçuk yıl Diyarbakır'da sürgün hayatı yaşamıştır. 1908 yılındaki umumi af ile serbest kaldıktan sonra yeniden Kıbrıs'a gitmiştir. Burada kazandığı para ile yeniden İstanbul'a gitmiş ve 11 Aralık 1908'de **Volkan** gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Gazetesinde yazdığı yazılar ile İTC'ye şiddetli eleştirilerde bulunan Derviş Vahdetî, 3 Nisan 1909'da İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurmuştur. 31 Mart Ayaklanması'nın çıkmasında rolü olduğu suçu ile yargılanan Derviş, 1909'da idam edilmiştir. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. 4, s. 1730.

Tüm bunlardan başka Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey bir de, istibdat döneminde “*ahlaksızlık ve seciyesizlikleri*” tescillenmiş olan kimselerin Cemiyet tarafından dışlanması neticesinde ortaya çıkan “*nahoşnutlar*”dan bahsetmektedir.⁸¹⁹ Çıkarları zedelenen bu grubun da Cemiyet karşıtı tavır aldığı ve yeri geldiğinde örgütlü muhalefet gruplarına katıldığı açıktır.

İşte Meşrutiyet’in ilanından, 31 Mart İsyanı’nın bastırılışına kadar geçen süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti, çeşitlerde tarihlerde, yukarda bahsi geçen muhalefet odakları ile yeri geldiğinde matbuat ve Meclis’te kısmen demokratik ve kansız biçimde, yeri geldiğinde ise suikast ve öldürmeler yolu ile köprü ve karanlık sokaklarda çatışmak durumunda kalmıştır. Bu nedenle bu bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalefetin ilişkisi, muhalif kanadın eleştirileri üzerinden ele alınacaktır.

3.6.1. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi’nin Kurulması

Hatıralarında Ahmet Rıza Bey, Kâmil Paşa kabinesinin düşürülmesini takip eden saatlerde Talat (Paşa) ile birlikte yeni sadrazamın kim olacağına dair Saray’da yapılan görüşmede, Cemiyet’in Hüseyin Hilmi Paşa ismi üzerinde ısrarla durması dolayısıyla Padişah’ın da bu karara uyarak onay verdiğini ifade etmektedir.⁸²⁰ Buna karşılık, yine Ahmet Rıza Bey’in hatıratından edindiğimiz bilgiye göre; gece yarısı uykudan uyandırılarak kendisine Sadarete getirildiği haberi verilen Hüseyin Hilmi Paşa, başlangıçta böyle ağır bir görevi yüklenemeyeceğini belirtmişse de Meclis-i Mebusan’ın kendisini destekleyeceği telkini üzerine çekimsiz bir tavırla Sadareti kabul etmiştir. Bu kabul o kadar zor olmuştur ki Ahmet Rıza Bey, Paşa’yı “*güçbelâ kandırdık*” diye anılarına not düşmüştür.⁸²¹

⁸¹⁹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 99 (14 Eylül 1935), s. 326.

⁸²⁰ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 34. Hüseyin Hilmi Paşa’nın Sadarete getirildiğini bildiren hatt-ı hümayun şöyledir: “*Vezir-i maâlî-semirim Hüseyin Hilmi Paşa*

*Kâmil Paşa’nın hasb-el-lüzum vuku’ı infisaline mebnî sadaret, sadakat ve ehliyetinize bina’ en uhdenize ve mesned-i meşihat dahi Rumeli Kazaskeri Ziyaeddin Efendi uhdesine ihale ve tevcih kılınmağla diğer vükelânın bila-intihâb me’muriyetleri icra’ olunmak üzere arzı Kanun-ı Esasi’nin muhafazası ve memleketin idame-i asayiş ve emniyeti ve devlet-i aliyye ve memalik-i şahanemizin ümran ve Terakkisi ve kâffe-i tebaamızın saadet-i hal ü refahı esbabının istikmalî nezdimizde begayet müstelzim olduğundan ana göre sarf-ı mesa’i ve gayret olunması matlub-ı kat’i şahanemizdir. Cenâb-ı Hakk tevfiyat-ı ilahiyesine mazhar buyursun. 22 Muharren 1327/1 Şubat 1324/13 Şubat 1909. Abdülhamid.” Güneş, **a.g.e.**, s. 69.*

⁸²¹ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 34.

Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in anılarından tespit edildiğine göre, Paşa'nın sadarete gelmek istememesindeki en önemli faktör, memuriyet hayatının çoğunu taşrada geçirmesi dolayısıyla merkezi yönetim işlerine yeterince vakıf olamadığını düşünmesidir. Hatta Paşa'nın bu durumdan sık sık yakındığını ifade eden Ali Fuat Bey, onun her fırsatta, “*Ben Sadr-ı âzam olmak isterdim amma şimdi değil; Said ve Kâmil Paşa'lar gibi zatlarla iki üç sene birlikte bulduktan sonra*” dediğini iletmektedir.⁸²²

Peki İttihat ve Terakki Cemiyeti niçin Hüseyin Hilmi Paşa ismi üzerinde ısrarla durmuş ve onun Sadrazam olmasını sağlamıştır? Bu soruyu detaylıca ele alan Tarık Zafer Tunaya'dan öğrendiğimize göre, sorunun cevabına yönelik üç görüş vardır. Bunlardan ilki, Paşa'nın daha Dahiliye Nazırı olduğu dönemden itibaren Kâmil Paşa'ya bir alternatif olarak görülmesidir.⁸²³ Aynı yönde bir bilgiyi Ziya Şakir (Soku) Bey de vermekte ve daha Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasında Balkan Komitesi meselesi dolayısıyla anlaşmazlığın baş gösterdiği günlerde, Kâmil Paşa'nın yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirileceği haberlerinin dolaştığını bildirmektedir.⁸²⁴ İkincisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hüseyin Hilmi Paşa'yı Makedonya Genel Müfettişi olduğu dönemden beri tanımaktadır ve Paşa Cemiyet'e güven vermiştir.⁸²⁵ Üçüncü görüş ise Ahmet Reşit (Rey) Bey tarafından savunulmaktadır. Bu görüşe göre, Saray ve Padişah'a yakınlığı ile bilinen İzzet Abid (Holo) Paşa'nın koruması altında bulunan ve onun yardımcıları ile Sadareti elde edemeyen Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa'nın Sadarettten düşürülmesinde gösterdiği yararlılık sayesinde Cemiyet tarafından mükâfat ile Sadaret'e getirilmiştir.⁸²⁶

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin ne derece İttihatçı bir kimlik taşıdığı tartışmalı ise de muhalif kesime mensup müellifler tarafından yazılan anılarda Paşa ve kabinesi, Cemiyet yanlısı bir politika izlediği iddiası ile oldukça eleştirilmiştir. Kâmil Paşa kabinesinin bir hükümet darbesi ile düşürüldüğünü ifade eden M. Said (Pekmen) Bey, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kabinesi olduğu görüşünü iletmekte ve İttihatçıların kabine üyelerinden Manyasîzâde Refik Bey aracılığı ile iktidara geldiğini bildirmektedir.⁸²⁷ Hüseyin Hilmi Paşa'nın devlet yönetimine

⁸²² Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 27.

⁸²³ Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 56.

⁸²⁴ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 85.

⁸²⁵ Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 3, s. 56.

⁸²⁶ Rey, **a.g.e.**, s. 142.

⁸²⁷ Pekmen, **31 Mart...**, s. 23.

geçmesi ile birlikte halkın gün geçtikçe yeni idareye karşı nefret ve şikâyetinin biraz daha arttığını ifade eden Şerif Paşa ise, İmparatorluğu oluşturan unsurların eski perişan hallerine geri döndüğünü ve siyaset cereyanları arasına haksızlık ve “iftira”nın katıldığını bildirmektedir.⁸²⁸

M. Selahaddin ve Ali Haydar Mithat Beyler de anılarında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini eleştirenlerdendir. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin, Cemiyet’in Babialî’deki şubesi konumunda bulunduğunu ve Paşa’nın hemen her hareketinde Cemiyet’e boyun eğerek vatan ve milletin felaketine sebep olduğunu vurgulayan M. Selahaddin Bey’in yanında Ali Haydar Mithat Bey de, yeni Sadrazam’ın İttihatçıların sözünden çıkamayacak derecede “korkak” ve “mütereddit” olduğunu ifade etmektedir.⁸²⁹

Diğer yandan M. Said (Pekmen) Bey, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin kurulmasından sonra Meclis-i Mebusan’ın Cemiyet güdümünde çalıştığını, mebusların tehdit ve korkutma ile oylarının önceden alındığını vurgularken; hükümet mekanizmasının İttihatçı subayların eline geçtiğini ve işlerin İT kulüpleri tarafından gönderilen “kırmızı mühürlü emirnameler” ile yürütüldüğünü bildirmektedir.⁸³⁰ M. Said Bey’in bu düşüncesini destekleyen bir bilgiyi önde gelen İttihatçılardan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de anılarında ele almıştır. Kâmil Paşa’nın sadareten düşürülmesinden sonra Cemiyet’in, Meclis’e daha fazla hakim olduğunu bildiren Hüseyin Cahit Bey, bazı mebusların bu durumdan hoşnut olmadığını fakat Sultan Hamid’in ufak bir girişimi ile Meclis’in darmadağın olacağını bildiklerinden Cemiyet’i ona karşı denge unsuru gibi görüp isteklerine boyun eğdiklerini ifade etmektedir.⁸³¹ Böylece, daha önce matbuat yolu ile karşı karşıya gelen iki tarafın bundan sonra Meclis-i Mebusan üzerinden bir çatışmaya sürükleneceği açıktır. Zaten muhalefet daha 1908 sonunda bu durumu sezmiş olmalı ki; Meclisin açılmasını takip eden günlerde Cemiyet-Fırka ikiliği konusunda İttihatçılara yüklenmeye başlamıştır.

⁸²⁸ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 29.

⁸²⁹ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 27 ; Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 207.

⁸³⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 24.

⁸³¹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 97 (31 Ağustos 1935), s. 294.

3.6.2. Cemiyet-Fırka İkiliği Meselesi

İttihat ve Terakki'nin, cemiyet mi yoksa siyasal parti mi olduğu sorunsalı muhalif kesim tarafından sık sık gündeme getirilen konulardan biridir. Gerek Meclis ve gerekse matbuat yolu ile Cemiyet'e karşı politik bir araç olarak kullanılan bu sorunsalın çıkış noktası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kongresinde aldığı bir karara dayanmaktadır.

Cemiyet'in ilk kongresi, 1908 yılı sonlarına doğru Selanik'te büyük bir gizlilik içerisinde gerçekleştirilmiştir. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, bu kongrede alınan, “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meclisi Meb'usunda bulunacak azaları İttihat ve Terakki Fırkai siyasiyesi namı altında olarak çalışacaklardır*” kararının ortaya İttihat ve Terakki Fırkası'nı çıkardığını bildirdikten sonra, bu kararın birçok yanlış anlama ve eleştirilere neden olacağını da iletmektedir.⁸³² Gerçekten de böyle olmuş, Meclis açılır açılmaz muhalefet, Cemiyet'e karşı elinde güçlü bir silah ile ortaya atılmıştır.

Anılarında Cemiyet'in bu ikiliğinden şikâyet edenlerin başında Hüseyin Kâzım Kadri Bey gelmektedir. Hüseyin Kâzım Bey, “*komitacılık ruhu*” ile kurulduğunu ifade ettiği ve “*cemiyet-i hafîye*” olarak gördüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Meşrutiyet'in ilanından sonra kendisini feshedip siyasi bir görünüm almayarak kişisel hırs, iktidar ve güç sevdasına kapıldığını ve “*ruh-ı inkılap*”tan saptığını bildirmektedir.⁸³³ Burhan (Felek) Bey'e göre ise 1908 Meclis'i, İmparatorluğun saygın politikacılarını bünyesinde barındırmasına rağmen parlamentodaki esas güç İttihat ve Terakki Fırkası ardında bulunan Cemiyet'e aittir.⁸³⁴

Bu durum, bazı mebusların tepkisini çekmiş olmalı ki Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Cemiyet'in İT Fırkası ismi altında çalışacak mebuslara hiçbir etkide bulunmayacağına dair yaptığı beyana rağmen İstanbul mebuslarından Zehrap Efendi'nin, yemin ederek Cemiyet'e giren mebusların hür olamayacağını her fırsatta dile getirdiğini ve kendilerine, “*üserayı muhallefe(dul esirler)*” dediğini iletmektedir.⁸³⁵

Cemiyet'in, Meclis-i Mebusan üzerindeki etkisinden şikâyet edenlerden biri de Rıza Nur Bey'dir. Meclis'in açılmasından sonra Cemiyet'in burada bir fırka

⁸³² Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 89 (6 Temmuz 1935), s. 166.

⁸³³ Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 70-71.

⁸³⁴ Felek, **a.g.e.**, s. 57.

⁸³⁵ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 94 (10 Ağustos 1935), s. 246.

oluşturduğunu ifade eden Rıza Nur Bey, fırkanın hiçbir hükmünün olmadığını, asıl gücün Cemiyet Merkez-i Umumisinde bulunduğunu, Cavit, Talat, Karasu ve Cahit Beyler gibi üst düzey İttihatçıların emirleri ile Meclis'in karar aldığını bildirmektedir.⁸³⁶ Ayrıca, kendisi başta olmak üzere bir takım mebusların bu durumdan rahatsız olduğunu ifade etmekte ve bu rahatsızlığı **Yeni Gazete**'de yazdığı makale ile dile getirdiğini beyan etmektedir. Rıza Nur Bey'in bu konuda kaleme aldığı makalesinin bir kısmı şöyledir: “(...) *Bu meclis değil, âdi cansız bir makine. Manivelası da Talât, Cavit, Cahit gibi birkaç adamın elinde. Onlar işletirse işler işliyor, işletmezse işlemiyor. İpleri ileri isterlerse ileri, geri isterlerse tornistan... Bu adamlar bir şirket-i inhisariye te'sis etmişler... Böyle yapıyorlar, ilâ...*”⁸³⁷ Rıza Nur Bey, bu makalesinin ardından askeri gücü arkasına alan Cemiyet'in, her istediğini yapmaya kalkıştığı dolayısıyla ortada Meşrutiyet rejiminden çok İttihat ve Terakki rejiminin bulunduğunu da ima etmektedir. Rıza Nur Bey'in ifadesine benzer bir ifadeyi Şerif Paşa da kullanmakta ve 1909 başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratik bir Meşrutiyet rejimi yerine “*Meşrutiyet-i İttihadiye*”nin bulunduğunu bildirmektedir.⁸³⁸ Bu yorumlara benzer nitelikte bir yorumu Cemiyet üyelerinden Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de yapmaktadır.

Cemiyet'e yakın isimlerden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de Cemiyet-Fırka ikiliği dolayısıyla İT'nin zarar gördüğünü savunanlardandır. Anılarında, “*sadakat ve fedakârlık yemini*” ile Cemiyet'e bağlanmış bulunan mebusların siyasi bir parti halinde çalışabilmelerinin imkânsızlığını tartışan Hüseyin Cahit Bey, mebusların Merkez-i Umumi'den aldıkları emir ve yönlendirmelere göre davrandıklarının altını çizmekte ve bu durum karşısında muhalefetin, Meclis'i ve ülkeyi gizli bir gücün yönettiği eleştirisine yöneldiğini vurgulamaktadır.⁸³⁹

Diğer yandan Hüseyin Cahit Bey, Meşrutiyet'in ilanını sağlamak maksadı ile ortaya çıkan bir cemiyetin, amacına ulaştıktan sonra dağılması gerektiği yönündeki eleştirileri “*nazariye itibarı*” ile haklı bulurken; pratikte durumun böyle olmadığını çünkü vatanı kurtarma işinin henüz fiilen gerçekleştirilmemesi dolayısıyla Cemiyet'in dağıtılamayacağını ifade etmektedir.⁸⁴⁰

⁸³⁶ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 282.

⁸³⁷ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 282-283.

⁸³⁸ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 30.

⁸³⁹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 89 (6 Temmuz 1935), s. 166.

⁸⁴⁰ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 92 (27 Temmuz 1935), s. 214.

İttihat ve Terakki'nin, cemiyet mi yoksa fırka mı olduğu sorunsalı yabancı devlet temsilcileri ve gazeteciler tarafından da sorgulanmıştır. Meclis'in çalışmaya başlamasından sonra devlet mekanizmasına gizli bir gücün egemen olmaya başladığına dair şikâyetlerin arttığı günlerde Ahmet Rıza Bey, Almanya elçisi Baron Marshall'ın, Cemiyet'in iktidarı niçin ele almadığını sorduğunu ve "*Hükümetten şikayet edilecek olursa ben ne yapayım cemiyet öyle istiyor diyor, cemiyet ise meydana çıkmıyor, mesuliyetten korkuyor gibi görünüyor*" dediğini iletmiştir.⁸⁴¹ Bunun yanında, anılarında Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de, **Levant Herald** gazetesi sahibi Miçi Bey'in Cemiyet'i lüzumsuz gördüğünü ve gazetesinde bu yönde haberlere yer verdiğini bildirmektedir.⁸⁴²

3.6.3. Vatan Hainliği Meselesi

Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelen Jön Türklerin aralarındaki anlaşmazlık ve kavgaları da beraberinde getirdiği hususu ile kısa süre içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında meydana gelen muhalefetin niteliği, yukarıda ele alınmıştır. Şimdi ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisine karşı faaliyet yürütenlere, yani muhaliflere vatan haini gözü ile bakmasının hatıratlarda ne şekilde ele alındığı irdelenecektir.

Meşrutiyet'i ilan etmek/ettirmek gururunu taşıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 24 Temmuz'u takip eden süreçte kendisini Meşrutiyet'in ilk ve tek koruyucusu olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in belirttiği üzere güç ve kudretin tadına vardığından Cemiyet, kendisini sorgulanamaz ve eleştirilemez bir konumda görmektedir.⁸⁴³ Bu durumu kutsal ve dini bir kimliğe bürünerek, kendisini "*Cemiyet-i Mukaddese*" olarak tanıtmaya da çalışmaktadır çünkü kutsallık, hareketlerinde bağımsızlık ile sorumsuzluğu da beraberinde getirmektedir.

Meşrutiyet, Cemiyet'in varoluşunun bir simgesidir. Cemiyet'in varlığını devam ettirmesi de Meşrutiyet'in devamlılığının sağlanması manasına gelmektedir. Yani, Cemiyet kendini Meşrutiyet ile özdeşleştirmiştir. Bu nedenle birbirine kutsal bir arkadaşlık bağı ile bağlanan İttihatçılara göre Cemiyete karşı olmak, Meşrutiyet'e ve

⁸⁴¹ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 35.

⁸⁴² Yalçın, *a.g.m.*, s. 75.

⁸⁴³ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 92 (27 Temmuz 1935), s. 214.

dolayısıyla devlete karşı olmak anlamına gelmektedir. İşte bu nedenledir ki İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendisine karşı muhalefet ederek Cemiyet’i sarsmaya çalışan kimseleri “*vatan hainliği*” ile suçlamıştır. Buna karşılık Şerif Paşa ise olaya farklı bir açıdan yaklaşarak, Cemiyet’in çıkarına dokunan kimseleri “*hamiyetsiz, hain-i vatan, muhteris*” gibi ithamlar ile gözden düşürmeye uğraştığını ifade etmektedir.⁸⁴⁴

Fakat Meşrutiyet ortamı içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İttihatçılardan başka örgüt ve hürriyet severler de bulunmaktadır. İttihatçı kimliğe sahip olmasalar bile bu kimseler de Meşrutiyet’in geleceği hakkında söz sahibi olmayı istemişlerdir. Bu isteğin onları, İttihatçılar ile karşı karşıya getireceği açıktır. Ancak Meşrutiyet’in ilanının ilk günlerinde Jön Türkler arasında daha yurtdışında başlayan ayrılıkların Meşrutiyet’e zarar vereceği düşünülmüş olmalı ki Jön Türk akımının önemli simalarından Ahmet Rıza Bey ve onun ekolü ile Prens Sabahattin Bey’in akımı birleştirilmeye çalışılmıştır. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, bu uzlaşmayı “*pamuk ipliği*”ne bağlı olarak gördüğünü ifade etmektedir.⁸⁴⁵

Gerçekten de böyle olmuş, pamuk ipliğine bağlı bu uzlaşma yerini kısa süre içerisinde çatışmaya bırakmış ve Cemiyet’ten kopmalar baş göstermiştir. İlk kopmalar arasında Rıza Nur Bey vardır. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Cemiyet’in hükümet işlerine karıştığı ve üyelerini kayırdığı şikâyeti ile Rıza Nur Bey’in Cemiyetten istifa ettiğini bildirirken Rıza Nur Bey ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni yönetenlerin “*cahil*” olduğunu ve onların devlet yönetimi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını, bu nedenle de “*kabadayılığa*” yöneldiklerini ifade etmekte ve istifasını bu nedenlere dayandırmaktadır.⁸⁴⁶ Cemiyet’ten ayrılan bir diğer isim de Şerif Paşa’dır. Paşa, Cemiyetten istifa ettiğini 23 Mart 1909 tarihli **İkdam** gazetesinde şöyle duyurmaktadır: “*(...) Ancak bizi sevk ve idare eden kuvvet -başlarda vatan saadetinin istihsali(elde etme) şanlarıyla süslenmiş olmasına rağmen- bugün vatan ve milletin istikbali namına gayet tehlikeli bir vadiye sapsmış, bütün memleket muhiplerini pek ziyade düşündürecek bir vaziyet almış olduğundan, bir milletin mukadderatıyla oynamak büyük meselesinin doğuracağı gelecek manevi mesuliyetin, velev ki naçiz olsun, bir kısmına iştirak(ortaklık) ile hissedar olmaktan kaçınmaya mecburum.*”⁸⁴⁷

⁸⁴⁴ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 23.

⁸⁴⁵ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 87 (22 Haziran 1935), s. 133.

⁸⁴⁶ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 99 (14 Eylül 1935), s. 326 ; Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 278.

⁸⁴⁷ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 32-33.

Ali Haydar Mithat Bey de 24 Temmuz’u takip eden günlerde Cemiyet ile arasına mesafe koyanlardandır. Merkez-i Umumi üyelerinden Ahmet Rıza Bey’in kendi fikirlerini kabul etmeyenleri dost olarak görmediğini bildiren Ali Haydar Bey, kendisinin yanında Prens Sabahattin Bey’in de adem-i merkezîyet fikirleri dolayısıyla Ahmet Rıza Bey tarafından dışlandığı bilgisini iletmektedir.⁸⁴⁸ Rauf (Orbay) ve Rıza Nur Beyler de, merkezîyetçiliği savunan Cemiyet’in, Prens Sabahattin Bey’in fikirlerine karşı çıkararak onu “*düşman*” olarak addettiğini bildirmektedir.⁸⁴⁹ Ahmet Bedevî (Kuran) Bey’in anılarından tespit edildiğine göre Prens Sabahattin çizgisinde ilerleyen Ahrar Fırkası ve ona yakın kişilerden Doktor Nihat Reşat, Doktor Reşit, Fazlı, Murat, Hüseyin Tosun, Şeyh Naili, Celâleddin Arif, Mahir Said (Pekmen), İsmail Kemal Beyler de Cemiyet tarafından hoş karşılanmamaktadır.⁸⁵⁰

Daha Jön Türklük döneminden Ahmet Rıza ve Doktor Nazım ile arası bozulan Mizancı Murat Bey’in de Cemiyet’in hoşnut olmadığı kesim arasında olduğu ifade edilmelidir. Zaten anılarında Rıza Nur Bey, Cemiyet ile Murat Bey arasındaki anlaşmazlığı ele almış ve Ahmet Rıza ve Doktor Nazım Beylerin, Cemiyet içerisinde etkili konumlara gelerek onu Murat ve Prens Sabahattin Beyler aleyhine kışkırttığını bildirmiştir.⁸⁵¹

Öte yandan, önde gelen gazetecilerden Ali Kemal Bey’in, Cemiyet tarafından İstanbul mebusluğuna aday gösterilmemesi dolayısıyla muhalefete başladığını bildiren Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, onun her fırsatta Cemiyet’i eleştirdiğini ifade etmektedir.⁸⁵²

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden bir şekilde kopan ya da başından beri ona karşı muhalif çizgisini sürdüren kimselerin, bir süreden sonra toplanarak birleşmeleri doğaldır. Bu durumu Rıza Nur Bey, yazdığı bir makalede şöyle izah etmektedir: “*Cemiyet... birçok nahoşnutlar meydana getirdi. Bu nahoşnutlar arasında Cemiyetin ihraç ettiği veya uyuşamadığı kimseler varsa da kendi kendine çıkanlar, çekilenler çoktur. Cemiyetten ihraç veya kendi çekilmek suretile hariç kalanların birleşmeleri tabii idi.*”⁸⁵³

⁸⁴⁸ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 200.

⁸⁴⁹ Orbay, **a.g.e.**, s. 299 ; Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 264.

⁸⁵⁰ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 110 – 111.

⁸⁵¹ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 264.

⁸⁵² Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 88 (29 Haziran 1935), s. 151.

⁸⁵³ **Tanin**, 4 Mart 1325(17 Mart 1909)

Cemiyet üyelerinden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de Rıza Nur Bey gibi düşünmüş olmalı ki; anılarına bu yönde bilgiler eklemiştir. Ona karşı olanların bir süre sonra bir araya gelerek bir hizip oluşturduğunu beyan eden Hüseyin Cahit Bey, bu hizbin “*bayrak taşıyıcılığı*”nı Prens Sabahattin ve Kâmil Paşa’nın yaptığını bildirmektedir.⁸⁵⁴ Ayrıca Ahrar Fırkası’nın, bu birleşmenin sonucu olarak meydana geldiğini de ima etmektedir.

Anılarında İttihatçıların muhalefete bakış açısına yer veren müelliflerden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Cemiyet’in iğrendiği ve yerle bir etmek istediği “*istibdat ve ahlâksızlık rejimi*”nin, Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte siyasi bir parti görünümü kazandığını fakat, ortaya siyasi partiden çok hürriyete, Meşrutiyet’e, hakka ve kanuna karşı bir “*düşman*”ın çıktığını ifade ettikten sonra, bunların arasına Türklüğe ve devlete karşı birtakım öğelerin de katılması ile artık “*vatan haini bir teşekkül*” ile karşılaşıldığı duygusunun kuvvetlendiğini bildirmektedir.⁸⁵⁵

Diğer yandan Şerif Paşa, vatan ve memleketini seven herkesin onun geleceğine dair çaba gösterme hakkına sahip olmasına rağmen Cemiyet’in bu hakkı yalnızca kendi mesuliyetine alarak “*istibdad*”a yöneldiğini ve kendisinden başka bütün siyasi oluşumları devlet için zararlı gördüğünü bildirmektedir.⁸⁵⁶ M. Said (Pekmen) Bey de, Merkez-i Umumi üyelerinden Doktor Nazım Bey’in bir gün kendisine, “*Monşer, bu memlekette iki cemiyet olmaz. Doğrusu buna razı olamayız.*” Dediğini iletmekte ve Cemiyet’in bu tavrını siyasi cinayetlere varıncaya dek sürdürdüğünü ifade etmektedir.⁸⁵⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, muhalif parti kabul etmeme düşüncesi Fedakârân-ı Millet Cemiyeti’nin kurulması ile gün yüzüne çıkmış olmalıdır ki Ahmet Bedevî (Kuran) Bey, Hukuk-ı Umûmîye gazetesi aracılığı ile İttihatçıları eleştiren Fedakârân-ı Millet Cemiyeti’nin, hukuksuzluk ile mahva mahkûm edildiğini ifade etmektedir.⁸⁵⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, kendisine muhalif olarak algıladığı siyasal partileri sarsmaya yönelik hareketlerinin dışında basın, yayın ve fikir faaliyetleri ile Cemiyet’in geleceğini tehlikeye atan kimseleri de devlet düşmanı ilan ederek tehditlerde

⁸⁵⁴ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 88 (29 Haziran 1935), s. 151.

⁸⁵⁵ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 99 (14 Eylül 1935), s. 326.

⁸⁵⁶ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 30.

⁸⁵⁷ Pekmen, **31 Mart...**, s. 42.

⁸⁵⁸ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 113.

bulduğunu ifade eden Ali Haydar Mithat Bey, Cemiyet üyelerinden Binbaşı Selahattin Bey aracılığı ile Prens Sabahattin ve kendisine, “*Her ikinizin de Avrupa’ya avdetiniz, hakkınızda hayırlıdır. Vatanınızı seviyorsanız bu fedakârlığa katlanmanız lâzımdır!*” Yolunda bildirimlerde bulunulmasına rağmen kendilerinin böyle tehditlere aldırış etmediklerini iletmektedir.⁸⁵⁹ Bunun yanında, Prens Sabahattin Bey’in fikren ve ilmen kendilerinden daha yüksek olduğunu gören başta Hüseyin Cahit Bey olmak üzere birçok İttihatçının, onu çekemeyerek adem-i merkezîyet doktrinini yıkmaya çalıştığından bahseden Rıza Nur Bey, Prens’in “*hain-i vatan*” ilan edildiğini bildirmektedir.⁸⁶⁰

Ahmet Bedevî (Kuran) Bey de anılarında bu yönde bilgiler verenlerdendir. Ahmet Rıza Bey ve onun çizgisinde ilerleyen kimselerin yalnızca var olanı “*yıkmağa*” odaklandığını, buna karşılık Prens Sabahattin ve taraftarlarının ise yıkmaktan çok ilmi bir anlayış ile yeniyi kurmaya odaklandığını ifade eden Ahmet Bey, bu düşüncesi dolayısıyla Sabahattin Bey’in Cemiyet nezdinde tehlikeli olarak addedildiğini savunmaktadır.⁸⁶¹

3.6.4. Matbuat ve Basın Çekişmeleri

Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte yılların getirdiği suskunluktan kurtulan matbuat ve gazetecilik, büyük bir patlama yaşamıştır. Anılarında bu durumu ele alan müelliflerin başında gazetecilik vasfı dolayısıyla Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey gelmektedir.

Ahmet İhsan Bey, Meşrutiyet’in ilanı öncesinde İstanbul’da belli başlı **İkdam**, **Sabah**, **Tercüman-ı Hakikat** gibi günlük çıkarılan gazetelerden başkasının bulunmamasına rağmen 24 Temmuz’dan sonraki günlerde matbuat ve gazetecilikte adeta bir patlama yaşandığını, az çok okuma yazma bilenlerin dahi gazete çıkarmaya başladığını ve o günlerde İstanbul’da günlük olarak çıkarılan gazetelerin sayısının elliye geçtiğini bildirmektedir.⁸⁶² Rıza Nur Bey de, hürriyet nümayişlerinin başlaması ile

⁸⁵⁹ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 201.

⁸⁶⁰ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 264-265.

⁸⁶¹ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 112.

⁸⁶² Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 35.

birlikte matbuat ve gazeteciliğin “zincirlerini kırdığını” vurgulamakta ve eski gazetelerin yanında garip isimlerde yeni gazetelerin türediğini ifade etmektedir.⁸⁶³

Ahmet İhsan (Tokgöz) ve Rıza Nur Beylerin anılarından tespit edebildiğimiz kadarı ile 24 Temmuz’u takip eden günlerde siyaset cereyanları üzerinde etkili olan gazetelerin başında **İkdam**, **Tanin**, **Şûra-yı Ümmet**, **Sabah**, **Yeni Gazete**, **Mizan**, **Servet-i Fünun**, **Osmanlı**, **Sada-yı Millet**, **Serbestî** ve **Volkan** gazetesi gelmektedir. Bunlardan başka bir de **Millet**, **İttifak**, **Metin**, **Hürriyet**, **Yeni Asır**, **Rasin**, **İstiklâl**, **Basiret**, **İbret** gibi gazetelerin çıkmaya başladığını ifade eden Ahmet İhsan Bey, gücünü herhangi bir siyasi kaynağa dayandıramayan bu gibi gazetelerin çok yaşamadığını bildirmiştir.⁸⁶⁴

24 Temmuz’u takip eden süreçte matbuatın siyaset üzerindeki etkisi yadsınamayacak derecede fazla olmuştur. Başlangıçta, Meşrutiyet’in sağlamaştırılması ve Padişah’a gözdağı verme amacı ile Saray ve Babıali’ye karşı konumlanan matbuat, zamanla İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden memnun olmayanların politik aracı haline dönüşmüştür. Bu nedendir ki Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’daki belli başlı gazetelere göz gezdirildiğinde, hangisinin İttihat ve Terakki yanlısı, hangisinin ise muhalefet odaklı olduğu hemen anlaşılmaktadır.

Cemiyet’e muhalif gazetelerin başında Mizancı Murat Bey’in **Mizan**’ı yer almaktadır. Daha Jön Türk günlerinden kalma bir kinin etkisi ile Murat Bey, **Mizan** gazetesinin çıkmaya başladığı ilk gün, İttihatçılara ve özellikle de Ahmet Rıza Bey’e olan tepkisini dile getirmiştir. Kâzım (Karabekir) Bey **Mizan**’ın ilk sayısında Murat Bey’in, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin itibarını sarsmaya çalıştığından bahisle kendisinin Sultan Hamid’den yana tavır alarak Cemiyet’e savaş açma kararında bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁶⁵ Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de anılarında buna dair bilgi veren müelliflerdendir. **Mizan**’ın, 30 Temmuz 1908 tarihli ilk sayısında Murat Bey’in, Cemiyet’ten “*beraeti zimmet mazbatası (bir suçla ilgili olmadığına dair belge)*”nın bir mülakat aracılığı ile kendisine verilmesini istediğini bildiren Hasan Vasfi Bey, Cemiyet’in **İkdam** gazetesi aracılığıyla 1 Ağustos günü verdiği cevapta, Murat Bey’in isteğini sert bir dille geri çevirdiğini ve kendisine, “(...) *Hey’et sizi kat’ıyyen*

⁸⁶³ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 263.

⁸⁶⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 36.

⁸⁶⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 339-340.

efradı cemiyetten tanımaz.” Dediğini iletmektedir.⁸⁶⁶ Bu cevaptan sonra **Mizan**’ın, Cemiyet’e karşı olan tavrını gittikçe şiddetlendirdiğini ifade eden Kâzım (Karabekir) Bey, 2 Ağustos günkü nüshasında Murat Bey’in, “*İnkılâbı hayrın kadrini bilip biraz ciddi olalım!*” başlığı ile çıkan makalesinde açık bir şekilde Padişah taraftarlığı yaparak Cemiyet’e karşı sataşma ve hücumlarda bulunduğunu ve onu adeta “*çocuk oyuncağı*” olarak göstermeye çalıştığını bildirmektedir.⁸⁶⁷

Mizan’ın 17 Ağustos 1908 tarihli başmakalesi, tahmin edileceği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı bir eleştiriye içermektedir. “*İttihad ve Terakki Cemiyetimizin (...)*” diye başlayan makalesinde Murat Bey, “*(...) Hilâfet ve saltanat kisvei celilesi ile müzeyyen olan bir istibdadı çekemeyen milleti muazzamai Osmaniye yeniçeri zorbalıklarını kendisine derhatur ettiren hafî(gizli saklı), başsız, intizamsız, şekli meçhul bir istibdad önüne baş eğemez. Bunu hayalhanelerine sığdıran sersemlem cemiyeti celileye aza olamaz.*” Demekte ve İttihatçıları yermektedir.⁸⁶⁸ Buna karşılık 10 Ağustos günü Cemiyet’e yakın gazetelerde, “*Murat Beye İhtar*” başlığı ile çıkan makalede, Murat Bey’in Cemiyet ile hiçbir alakasının olmadığı yinelenmekte ve kendisinin Cemiyet’e olan tavrını değiştirmemesi durumunda “*müfsit*” yani arabozucu olarak nitelendirileceği vurgulandıktan sonra, “*Bu lisanı hemen terk ediniz, bir noktai selâmete cem’ ve isale(bir noktaya toplama) çalışmakta olduğumuz efkârı umumiyeyi böyle hezeyanlarla ifsad etmekten tevekki ediniz(kaçınınız). Yoksa buna mecbur edilirsiniz.*” Denilerek kendisi uyarılmaktadır.⁸⁶⁹ Fakat Murat Bey bu tavır ve lisanını değiştirmemekte ısrar etmiş olmalı ki Ziya Şakir (Soku) Bey, kendisinin İttihatçılar tarafından öldürülmekle tehdit edildiği bilgisini iletmektedir.⁸⁷⁰ Buna da kulak asmayan Murat Bey, 9 Ekim 1908 günü tutuklanmış ve **Mizan** gazetesi de 22 Şubat 1909 tarihine kadar kapatılmıştır.⁸⁷¹

⁸⁶⁶ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 56-57.

⁸⁶⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s. 347.

⁸⁶⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 416-417.

⁸⁶⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 418.

⁸⁷⁰ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 22.

⁸⁷¹ Murat Bey’in tutuklanma emri şöyledir: “*Murat Beyin emsâli misillü tahtı muhafazada bulundurulmak üzere Harbiye Nezaretine teslimi maktezidir. 28 Eylül 1324 Sadrazam Kâmil.*” Karabekir, **a.g.e.**, s. 419-420. **Mizan** gazetesinin kapatılması kararı da şöyledir: “*Mizân Gazetesi ezhânı umümiyeyi tahdiş ve tehyic edecek yolda neşriyâta musirrâne devam etmesinden dolayı icrâ olunan tahkikat neticesine intizâren devletçe görülen lüzum üzerine mezkûr gazete bâ-emir-i sâmi muvakkaten ta’til olunmuştur. Fi 14 Ramazan Sene 1326 (10 Ekim 1908), 27 Eylül Sene 1324 Nezareti Umuru Zaptiye.*” Mizancı Murad, **Mizancı Murat Bey’in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâturaları**, Celile Eren Ökten Argıt (yay. haz.), Marifet Yay., İstanbul Mart 1977, s. 32. Tutuklanma anılarını **Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd** adı ile bir kitap halinde kaleme alan Mizancı Murat Bey, tutuklanma nedenini şöyle izah etmektedir: “*(...) Güya*

Murat Bey'in, **Mizan** aracılığı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun yayın organlarına adeta umumi bir harp ilan ettiğini beyan eden Hasan Vasfî Bey, Cemiyet'in de bu harp ilanına şiddetle karşılık vermesi dolayısıyla Murat Bey'in tek amacının Cemiyet'i eleştirmek şekline dönüştüğünü vurgulamakta ve **Serbestî** ve **İkdam** gazeteleri aracılığı ile Hasan Fehmi ile Ali Kemal Beylerin de bir süre sonra Murat Bey'i desteklediği bilgisini vermektedir.⁸⁷² Buna karşılık Kâzım (Karabekir) Bey ise, Murad ve Ali Kemâl Beylerin, Terakki ve İttihat adını kullanarak kendilerine kamuoyunda yer açmaya başlaması üzerine Cemiyet'in adının İttihat ve Terakki'ye dönüştürüldüğünü ve hatta Selanik'te bu isimde günlük bir gazete çıkarılmaya başlandığını ifade etmektedir.⁸⁷³ Böylece hürriyet severler, Meşrutiyet ve hürriyet karşısında bulunan Saray ve Babıali yerine kendi aralarında etkisi uzun yıllar sürecek bir çatışma ortamına da girmiş bulunmaktadır.

Kâzım (Karabekir) Bey, Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk günlerde Sultan Hamid'in matbuatı kendi yanına çekebilmek amacı ile bazı gazeteciler üzerinde telkinlerde bulunduğunu vurgulamaktadır.⁸⁷⁴ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in anılarından edindiğimiz bilgiye göre dönemin ünlü gazetecilerden Ali Kemal Bey de, Sultan'ın telkinde bulunduğu isimlerdendir. Ali Kemal Bey'in İstanbul'a geldiği gün Saray'a giderek Padişah'tan yüklü miktarda para aldığının öğrenilmesi ile birlikte Cemiyet ve **Tanin**'in dikkatinin, Ali Kemal Bey üzerine kaydığını ifade eden Hüseyin Cahit Bey, **Tanin**'in 7 Ağustos tarihli nüshasında, "*Ali Kemâl Beye Açık Mektup*" başlığı altında onu eleştirdiğini bildirmektedir.⁸⁷⁵ Bu eleştiriye Ali Kemal Bey'in, uzun yıllar "*diyarı gurbette*" bulunması dolayısıyla Padişah'ın kendisine bir "*ihsan-ı şahane*" olarak iki yüz altmış lira verdiği yönünde açıklama yaptığını bildiren Kâzım (Karabekir) Bey, onun esas amacının Padişah'a yanaşmak ve Cemiyet aleyhine kışkırtmak olduğu yorumunu yapmaktadır.⁸⁷⁶

Anılarında Hüseyin Cahit Bey, Ahrar Fırkası'nın kurulmasından sonra, Fırka'nın bir yayın organı arayan ve bu işi için **Tanin** ile birlikte kendisinin uygun görülmesi

aleyhimize suikasd edecek bazı sersemeler varmış. Vücûdumuzu onlara karşı vikaye etmek hükûmet için vazife imiş. En emin yer ise Harbiye Nezâreti imiş. Bunun için lütfen ve keremen teklif-i vâki'i kabul etmek lâzım imiş!" Mizancı Murad, a.g.e., s. 26.

⁸⁷² Hasan Amca, a.g.e., s. 57.

⁸⁷³ Karabekir, a.g.e., s. 353.

⁸⁷⁴ Karabekir, a.g.e., s. 351.

⁸⁷⁵ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", a.g.d., c. 3, sa. 78 (18 Nisan 1935), s. 406.

⁸⁷⁶ Karabekir, a.g.e., s. 352-353.

karşısında red cevabı alan Fırka'nın, Ali Kemal Bey ve **İkdam** gazetesi ile anlaşacağını, böylece Cemiyet'e karşı **İkdam** gazetesinin de yayına başladığını beyan etmektedir.⁸⁷⁷

Böylece **Mizan** gazetesinden sonra **İkdam** gazetesi de yayın hayatını Cemiyet'e eleştiri yağdırmakla sürdürmeye başlamıştır. Buna karşılık Cemiyet ve onun etkili yayın organlarından biri olmak dolayısıyla **Tanin** gazetesi de ağırlık merkezini, Saray ve Babıali'den **İkdam** üzerine çevirmiştir.

Kâzım (Karabekir) Bey, iki gazete arasında meydana gelen çekişmeyi anılarında ele alanlardandır. Hüseyin Cahit Bey'in **Tanin**'de, "*Tehlikenin En Büyüğü*" başlığı ile Ali Kemal Bey'in casus olduğunu iddia etmesi ve Ali Kemal Bey'in de buna karşılık **İkdam**'da "*Dahleden dinimize bâri Müslüman olsa*" mealinde yazılar yazması ile birlikte **Tanin** ve **İkdam** gazetelerinin birbirine zıt iki kutup yarattığını ifade eden Kâzım Bey, bu durumun Meşrutiyet karşıtlarına umut verdiğini bildirmektedir.⁸⁷⁸

Mizan ve **İkdam**'dan başka o günlerin siyaset sahnesinde boy gösteren gazetelerden biri de **Yeni Gazete**'dir. Kitapçı Karabet Efendi'nin **Gazete** adı ile çıkardığı yayının, Abdullah Zühdü tarafından satın alınarak günlük yayına başladığını ve sonra başına "**Yeni**" kelimesinin eklenmesi ile adının **Yeni Gazete**'ye dönüştürüldüğünü ifade eden Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, bu gazetenin Kâmil Paşa'nın gazetesi olduğunu ve daha başından beri Cemiyet ve onun gazeteleri ile zıt konum olarak Babıali'nin bağımsızlığını savunduğunu bildirmektedir.⁸⁷⁹ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey ise, Cemiyet'ten umduğunu bulamayan ve onu kişisel çıkarı için kullanmayı başaramayan kimselerin kısa süre içerisinde Kâmil Paşa ve **Yeni Gazete** safında yer almaya başladığını ve böylece İstanbul'da **Şûra-yı Ümmet** ve **Tanin**'den başka Cemiyet yanlısı hiçbir gazetenin kalmadığını vurgularken, özellikle Ali Kemâl Bey aracılığı ile **İkdam** gazetesinin şiddetli bir Kâmil Paşa savunucusu haline geldiğini beyan etmektedir.⁸⁸⁰

Gücünü siyasi kişi ve oluşumlardan alan bu gibi gazetelerin yanında, Prens Sabahattin Bey'in **Osmanlı**'sının da bulunduğunu ifade eden Ahmet İhsan Bey'in verdiği bilgileri Hasan Vasfî (Kızıtaşı) Bey tamamlamaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Prens Sabahattin'i ve dolayısıyla **Osmanlı** gazetesini büyük tehlike olarak

⁸⁷⁷ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 99 (14 Eylül 1935), s. 326.

⁸⁷⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 396 -398.

⁸⁷⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 36.

⁸⁸⁰ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 92 (27 Temmuz 1935), s. 215.

algıladığını bildiren Hasan Vasfi Bey, **Tanin** ve **Şûra-yı Ümmet** başta olmak üzere İttihatçı gazetelerin hücumları karşısında Sabahattin Bey'in, "*mihverî hissiyatımız mütefessih(çürümüş, bozulmuş) bir garaza değil, âlemşümül bir sevgi ile birleşmeye dayanmalıdır*" gibi dahice verdiği cevaplar ile kamuoyundaki yerini sağlamlaştırmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁸⁸¹

Öte yandan, Türk ve Müslüman olmayan kesimin **Sada-yı Milleti**'nden başka **Serbestî** ve **Volkan** gibi gazeteler ile ayrılıkçı Arap isteklerine yönelik gazetelerin de bulunduğunu ifade eden Ahmet İhsan Bey, bu gazetelerin tamamen "*saldırı*" niteliğinde olduğunu ve bu tür gazetelerin vatan sevgisi yerine güç aldıkları kaynaklar hesabına çalıştığını vurgulamakta, bu nedenle Cemiyet ile sık sık karşı karşıya geldiklerini ifade etmektedir.⁸⁸² Ayrıca Ahmet İhsan Bey, İstanbul'da seçimlerin yapıldığı gün çıkmaya başlayan **Volkan** gazetesinin ilk günden başlayan İttihatçı karşıtlığının, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra hat safhaya ulaştığını da beyan etmektedir.⁸⁸³ Ziya Şakir (Soku) Bey de, bugünlerde **Volkan** ve **Serbestî** gazetelerinin halka, "*avuç avuç zehir akıttığı*"nı vurgularken; Serbestî'nin, satışını arttırabilmek için Hükümet ve Cemiyet aleyhindeki baskısına hız verdiğini, **Volkan**'ın da diline doladığı "*masonluk*" kelimesi ile Cemiyet'e yüklendiğini ifade etmektedir. Devamında, medreselerde **Volkan** gazetesinin, dini kimliğe büründürülerek okunduğunu bildirmektedir.⁸⁸⁴ Rıza Nur Bey ise; İstanbul'da İttihatçı gazetelere karşıt olarak muhaliflerin "*hadsiz, hesapsız*" birçok gazete çıkarttığını fakat buna karşılık özellikle Makedonya'da İttihatçı subaylar tarafından çıkarılan **Silâh, Top, Bomba** gibi isimlerdeki gazetelerin muhalefete atıp tuttuğunu beyan etmektedir.⁸⁸⁵

Ahmet İhsan ve Rıza Nur Beylerin de bu ifadesinden anlaşılacağı gibi 24 Temmuz sonrası dönemde artan basın ve yayın faaliyetleri kısa süre içerisinde çıkar ve bozgunculuk hareketlerine dönüşmüş ve gazete yayıncılığının habercilik anlayışı, yerini politikaya bırakmıştır. Bu nedenledir ki Meşrutiyet'in ilanının ikinci günü bir gazetede, matbuat üzerindeki sansürün kaldırılması dolayısıyla çıkan yazıda Meşrutiyet

⁸⁸¹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 59.

⁸⁸² Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 40.

⁸⁸³ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 65-66.

⁸⁸⁴ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 148, 150-151.

⁸⁸⁵ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 1, s. 263 ; c. 2, s. 293.

gazetelerinin, “devletle millet arasındaki rabitaları kuvvetlendirmeye çalışacakları” öngörüsü yanlış çıkmıştır.⁸⁸⁶

Gazeteciliğin politikleşmesinden şikâyet eden müelliflerin başında Naciye Neyyal (Biren) Hanım gelmektedir. 24 Temmuz’u takip eden süreçte matbuatın tehdit ile karışık yalan neşriyat yapması karşısında gazete okumaktan soğuduğunu ifade eden Naciye Hanım, neredeyse Sultan Hamid devrini arayacak hale geldiğini vurgulamaktadır.⁸⁸⁷ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de Naciye Hanım gibi düşünenlerdendir. Meşrutiyet ile artan matbuat faaliyetlerinin bir süreden sonra zorbalığa, “serseriliğe” ve “yabancı amaçlarına” hizmet eder hale geldiğini vurgulayan Ahmet İhsan Bey ise, bu durumun farkına varan birkaç kişinin matbuatın seyrine gösterdiği bir tepki olarak **Edeb Yâhû!** isminde bir gazete çıkarmaya başladığını fakat o günlerde “*edep*” ve “*namus*” gibi sözleri anlayacak pek kimsenin kalmadığını belirtmektedir.⁸⁸⁸

Matbuatın kısa süre içerisinde politik bir tavır alarak haberciliği bir kenara bırakması, Sultan Hamid’in de dikkatini çekmiştir. Ali Cevad Bey, Padişah’ın bir gece kendisini huzura çağırarak, gazetelerin uydurma ve abartma yolu ile şahsiyetine hakaret ettiğinden bahsettiğini ve bu durum karşısında hükümetin herhangi bir tedbir almadığından şikâyette bulunduğunu beyan etmektedir.⁸⁸⁹ Buna karşılık Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey ise, hükümet tarafından gazetecilerin eski devir adamlarına yönelttiği eleştirilerin yasaklanmaya çalışıldığını ifade eden bir makalesinde, yürürlükteki matbuat kanununu, “(...) *Bu kanun eski hainlerin izzaz(saygı gösterme) ve ikrama mazhar edilmeleri için mi yapılmıştır, bu hürriyet, vatani milleti mahvetmeye uğraşanlar aleyhinde bir lakırdı söylemeye müsaade eylemezse, bu nasıl hürriyettir?!...*” Diyerek eleştirmektedir.⁸⁹⁰ Fakat Hüseyin Cahit Bey’in bu tutumu, hükümete karşı politik bir eleştiri amacından kaynaklansa gerektir. Zira 31 Mart isyanı sonrasında değin hükümet, matbuat ve basına karşı kanuni bir kısıtlama yoluna gitmediğinden Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey’in dediği gibi matbuat ve basın “*çoktan çileden çıkmış*”⁸⁹¹ ve isyanın ortaya çıkarak gelişmesinde başlıca etkenlerden biri olmuştur.

⁸⁸⁶ Sabuncuzade Louis Alberi, **Yıldız Sarayı’nda Bir Papaz**, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 340.

⁸⁸⁷ Biren, **a.g.e.**, s. 223-224.

⁸⁸⁸ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 65.

⁸⁸⁹ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 11.

⁸⁹⁰ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 61-62.

⁸⁹¹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 70.

Üçüncü bölümü nihayete erdirmeden evvel birkaç şey söylemek gerekirse bizce söylenecek ilk şey, Meşrutiyet'in ilan edilmiş biçimi ile kim tarafından ilan edildiğine dair olmalıdır. Bu bağlamda, incelenen hatıratlarda müellifler Meşrutiyet'i ilan edenin Cemiyet mi yoksa Sultan Hamid mi olduğu konusunda fikir birliği içerisinde değildirlere. Onların konu hakkında farklı yorumlar yapmalarındaki en önemli etken bizce, Padişah'ın gerek Meşrutiyet'in ilanı sürecinde ve gerekse 24 Temmuz sonrası dönemdeki hareket ve söylemlerinde gizlidir. Padişah'ın Makedonya olayları karşısındaki tavır ve davranışlarına bakıldığında anlaşılmaktadır ki o, başlangıçta Meşrutiyet idare karşıtı bir çizgide seyretmektedir. Bunda çevresinde bulunan başta Said ve Kâmil Paşa gibi istibdadın tanınmış Paşalarının etkisi kanımızca yadsınamaz. Karşı taraftan, 24 Temmuz'a giden günlerde Padişah'ın isteği ile Saray'da toplanan ve yukarıda detayı ile ele alınan vükela heyeti toplantısından anlaşılmaktadır ki Padişah, vekilleri böyle bir toplantıya sevk etmekle işin sorumluluğunu onlar üzerine yıkmak istemektedir. Öte yandan kendilerinden durum değerlendirmesi yapmaları istenen vükela heyeti ise Padişah'ın bu politik hamlesini sezmiş olduğundan ne Meşrutiyet yanlısı ne de karşıtı herhangi bir karar alamamıştır. Bu durumun, heyetin Padişah karşısında büyük bir sorumluluk almaya yönelmek istememesiyle açıklanması da mümkün görünmektedir. Kısacası Padişah nasıl heyet-i vükelayı olayın içerisine çekerek onları olaydan sorumlu tutmak ve işi onlara havale ederek 24 Temmuz sonrasında ortaya çıkması muhtemel tepkileri onların sırtına yüklemek istemişse, vükela heyeti de toplantı sonucunda kesin bir karara ulaşamadığı görüntüsü ile Padişah'ı bu işte yalnız bırakmak istemiştir. Zira 24 Temmuz sonrası süreçte Padişah'ın geçmiş devir dolayısı ile suçsuz bulunması, buna karşılık sabık devir hesaplarının Sultan Hamid çevresindeki devlet ricali üzerine yıkılması ve devlet adamlarının suçlu bulunması, yukarıdaki düşüncemizi kanıtlar niteliktedir.

Meşrutiyet'i İTC'nin mi yoksa Padişah'ın mı ilan ettiği sorunsalına gelince; kanımızca araştırma eserleri ve incelenen hatıratlarda verilen bilgiler karşılaştırıldığında Feroz Ahmad ve Sina Akşin'in de ifade ettiği üzere Makedonya olayları karşısında Padişah'ın bir noktaya kadar direnip daha sonra ılımlı bir tavır takınması, İTC için büyük bir başarı idi. Fakat Sultan'ın, İttihatçılar ile ordunun isteğine uyarak Meşrutiyet'i ilan etmesi, kendi isteğinden çok şahsı üzerindeki baskıdan ileri gelmektedir. Diğer ifade ile Padişah, Meşrutiyet'i isteksizce, zorda kaldığı için ilan

etmiştir. Fakat gerçekte Sultan Hamid, halka ve orduya Meşrutiyet'i kendi rızası ile ilan ettiğini göstermeye gayret etmiş ve bu noktada politik zekasını kullanmaya yönelmiştir. Sultan'ın o günlerde siyaset sahnesinde yaptığı bu hamle yani onun direnmekten bir anda vazgeçerek Meşrutiyet'i kendi lütfu gibi göstermesi, İTC'yi kargaşaya sevk ettiği oranda halkı Padişah yanında yer almaya itmiştir. Bu nedendir ki otuz küsur yıllık süre boyunca çeşitli eza ve cefalara katlanan Osmanlılar, 24 Temmuz'u takip eden günlerde sokaklarda "*Padişahım çok yaşa*" nidaları ile boy ölçüştürmüş, suçlu olarak Padişah yerine halk ile Padişahları arasına giren devlet görevlilerini ilan etmiştir.

Öte yandan bizim kanaatimizce Meclis-i Mebusan'ı toplanmaya davet eden bildirisinde de olduğu gibi Sultan Hamid'in Meşrutiyet'i herhangi bir baskı altında olmadan, kendi eliyle halka bahsettiğini ilan etmesi, onun ileriye dönük planlarının da bir parçasıdır. Çünkü eğer Padişah, Meşrutiyet'i topluma kendisinin bir ihsanı gibi göstermek yerine İttihatçılar ve ordunun zorlaması ile ilan ettiğini açıklamış olsaydı hem halkın gözünde alçalacak hem onun askeri bir isyanın meyvesi olduğunu kabul etmiş olacaktı. Oysa Padişah 24 Temmuz'dan sonraki süreçte Meşrutiyet'i ilan ettirme başarısını gösteren ve toplumda "*Cemiyet-i Mukaddese*" olarak tanınacak olan İTC'nin üyesi olduğunu açıklayacak ve kendisini de bir İttihatçı gibi göstermek suretiyle Meşrutiyet'in ilanında en büyük payın kendisine ait olduğunu kanıtlamak isteyecektir. Fakat diğer taraftan daha Padişah'ın İTC'ye direnmekten vazgeçerek kendini olayların akışına bıraktığı andan itibaren onun tasarladığı politik hamleyi iyi değerlendiren İttihatçılar ise, kendilerinin ve Meşrutiyet'in itibarsızlaştırılmasına yönelik bu hamleye, nümayişlerde halkı Saray ve Babıali'ye yönlendirmek sureti ile cevap vermişler ve onu baskı altında tutma siyaseti uygulamışlardır. Ancak şunun da belirtilmesi bizce elzemdir ki Sultan Hamid'in Meşrutiyet'i benimsemiş görünmesi, İTC'nin ona karşı bir tavır almasının da önüne geçmiştir. Böylece Sina Akşin'in de ifade ettiği gibi Meşrutiyet'in ilk yılı, İTC ile Sultan Hamid arasındaki "*uzlaşmadan*" ibaret olmuştur.⁸⁹²

Zannımızca vurgulanması gereken diğer bir nokta da gerek iki meşruti dönem arasındaki 30 yıllık süre zarfında ve gerekse 1908 sonrası süreçte yaşanan gelişmeler karşısında toplumun tepkisizliğinin nedenlerinin neler olduğuna dairdir. Bizce bunun ilk nedeni Osmanlıların her şeyi, tüm gelişmeyi devletten beklemeye alıştırılmasında yatmaktadır. Bu nedendir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme seyrine

⁸⁹² Akşin, *a.g.e.*, s. 83.

bakıldığında gelişmelerin halk arasında başlamadığı, aksine halka yeri geldiğinde ulemanın, yeri geldiğinde de bürokrasinin önderlik ettiği görülmektedir. İmparatorlukta, örneğin Avrupa'da görülen 1789, 1830, 1848 İhtilalleri gibi geniş çaplı hareketlerin görülmemesinin de sebeplerinden biri budur.

Halk tepkisizliğinin diğer bir nedeni ise Osmanlı toplumunun gelişme ve olayları kaderci bir anlayış çerçevesinde algılayarak onlar karşısında karşıt tepki geliştirmekte ya geç kalması ya da hiç tepki geliştirememesinde saklıdır. Uzay çağını yaşadığımız bugünlerde bile alinyazısı ve kadercilik anlayışının kitleler üzerinde yaptığı dondurucu etki hala geniş çaplı görülürken 1800 ve 1900'lü yıllarda geleneksel toplum düzenine hırsla bağlı insanlardan bir ihtilal hareketi beklemek elbette yanıltıcı olacaktır.

İncelenen hatıratlarda halkın Meşrutiyet'in ilanı sürecindeki tavrı mercek altına alındığında toplumun Sultan Hamid idaresinden memnun olduğu genellemesinin yapılması bizce mümkündür. Çünkü 30 yıllık süre içerisinde 1878'den başlamak üzere 1908'e kadarki süreçte bölgesel bazı vergi ayaklanmaları haricinde doğrudan yönetime yönelik bir ayaklanma ile karşılaşılmamıştır. Zamanı biraz daha günümüze yaklaştırarak 1908 Temmuz'ndaki halk hareketlenmelerine baktığımızda ise bunların genellikle hürriyet severler ile İttihatçılar tarafından örgütlenen, herhangi bir amaca odaklanmaktan uzak, amacın bağırıp çağırma, bir oranda da eğlenme olduğu kitle hareketlerinden ibaret olduğu görülecektir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde yönetilenler sınıfına mensup kitlenin büyük bir çoğunluğu, Meşrutiyet, vatan, millet ve memleket mefhumlarına o kadar uzaktır ki örneğin, hürriyet nümayişleri esnasında söylenen nutuklardan çok nutku söyleyenin kıyafeti insanlara daha ilginç gelmiştir.

Bizce 24 Temmuz olayı hakkında vurgulanması gereken son nokta da iktidar ve rejim değişiklikleri esnasında toplum, ordu ve yöneticiler arasındaki gerilime dairdir. Yukarıda da ele aldığımız üzere Padişah'ın bir süreden sonra Meşrutiyet yanlısı bir tavır aldığını göstermesi, İttihatçıların ona yönelik planlarına darbe indirmiştir. Çünkü önde gelen İttihatçıların anılarından tespit edildiğine göre başından beri Meşrutiyet karşıtı tutum sergileyen Sultan Hamid'in, 24 Temmuz'a giden süreçte kıvrak zekasını kullanarak bir anda Meşrutiyet'in başlıca savunucusu haline gelmesi ve böylece halk ve ordu nazarındaki konumunu sağlamlaştırması, İttihatçıları büyük bir kargaşa içerisine düşürdüğü gibi onların Padişah'a yönelik yapacağı girişimleri de engellemiş, bu durum onlarla Padişah arasında bir uzlaşının yaratılmasına vesile olmuştur. Zira nümayişler

esnasında halkın büyük çoğunluğunun Padişah'a karşı sevgi ve saygı gösterilerinde bulunması ve Meşrutiyet'in ilanı üzerinden henüz bir hafta bile geçmeden Padişah'ın tahttan indirildiği söylentileri dolayısı ile Edirne'de meydana gelen askeri isyan hareketi düşünüldüğünde, İTC'nin Padişah'ın bu politik hamlesi karşısında ne derece güç durumda kaldığı daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan bizce bu durum, bir ordu ayaklanması sonucu ortaya çıkan rejim değişikliğinde, Padişah ile birlikte mevcut yönetici kadrosunun da niçin yerli yerinde bırakıldığını da açıklamaktadır. Şu bir gerçektir ki ihtilal ya da isyan gibi güce dayalı hareketler neticesinde değişen düzenlerde, eski yönetimin işten el çektirilmesi ve hatta devlet başkanı başta olmak üzere kabine ve bakanlardan büyük çoğunluğunun idam edilmesi geleneksel bir uygulamadır. Örneğin 1789 İhtilali sonrası Fransız kralı ve kraliçesi ile bazı devlet yöneticileri, 1830, 1848 ihtilalleri sırasında da birçok yönetici ölüm cezasına çarptırılmıştır. Fakat aynı durumun Osmanlı İmparatorluğu'nda da geçerli olduğunu söylemek elbette yanlış olacaktır çünkü 24 Temmuz sonrası dönemde İTC doğrudan iktidara gelecek cesareti kendinde bulamadığı gibi onun yönetme geleneğine sahip olmaması bir iktidar değişikliğini engellemiştir. Diğer taraftan Padişah'ın bir anda hürriyet sever görünüme bürünerek sabık devrin günahlarını etrafındakilere yüklemesi ve kendini toplum ve ordu gözünde suçsuz gibi ilan etmesi, Meşrutiyet'in ilanı olayını bir ihtilal görünümünden uzaklaştırmış ve mutlakiyetten Meşrutiyet'e geçen sürecin kansız bir şekilde tamamlanmasını sağlamıştır. Fakat buna rağmen, suçlu ilan edilen devlet ricalinin neden şiddetle cezalandırılmadığı gibi bir soru da akla gelebilmektedir. Burada da zannımızca Osmanlı toplumun, Avrupa toplumu ile benzer süreçleri yaşamamış olması ve dolayısıyla toplumun ihtilal ve onun uygulamaları hakkında tecrübeye sahip olmaması, diğer ifade ile toplumda ihtilal kültürünün oluşmamış olması, bu soruya verilebilecek en genel cevaplardan biridir.

IV. BÖLÜM

31 MART İSYANI VE SONRASI

4.1. 31 Mart İsyanı

Arşiv belgelerinde, “*hareket-i irtica*”, “*hadise-i irtica*”, “*hadise-i ihtilaliye*”, “*hareket-i ihtilaliye*”, “*harekât-ı iğtişâşiyeye*” ve “*vakıa-i ihtilaliye*” gibi isimlendirmeler ile geçen 31 Mart Vak’ası, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’da yönetim ile İttihat Terakki aleyhine ortaya çıkan isyan hareketidir.⁸⁹³ Rumî takvime göre 31 Mart 1325’te (13 Nisan 1909) meydana geldiği için literatüre 31 Mart Vak’ası/İsyanı/Hadisesi/Olayı... diye girmiştir. II. Meşrutiyet’in seyri üzerinde önemli etkiler bıraktığı hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu yönü ile olmalıdır ki incelenen hatıratlarda II. Meşrutiyet’in ilanı ve kutlanması hadiselerinden sonra en çok ele alınan konulardan birini oluşturmaktadır.

4.1.1. İsyanın Sebep ve Failleri

4.1.1.1. Muhalefetin Etkisi

31 Mart İsyanı’nda muhalefetin etkisi incelenirken öncelikle o dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı muhalif kitleyi temsil eden politik kuruluş ve şahsiyetlerin isimlerinin sistemli bir şekilde belirlenmesi ve bu bağlamda isyandaki etkilerine göz atılması gerekmektedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere 1908 Temmuzundan, 1909 Nisanı’na kadarki süreçte, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında muhalif kitleyi temsil

⁸⁹³ Taner Aslan, “31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sa. 28 (2010), s. 2.

eden örgütler, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, Ahrar Fırkası ve birazdan detayı ile ele alacağımız İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'dir. Bir önceki kısımda muhalefetin yapısını ele alırken İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile Derviş Vahdetî haricinde muhalif kanadı temsil eden Prens Sabahattin'in Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, Ahrar Fırkası ve Mizancı Murad, Ali Kemal ve İsmail Kemal Beyler gibi güçlü muhalefet odaklarını ele almıştık. Şimdi de konuya Derviş Vahdetî ile İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'ni ele almakla başlamak ve akabinde diğer muhalif kesime yönelmek yerinde olacaktır.

Tarık Zafer Tunaya'dan öğrendiğimize göre İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Derviş Vahdetî öncülüğünde, ağırlıklı olarak şeyh ve müderris gibi dini kişiliğe sahip kimseler tarafından, Ayasofya Camii'nde gösterişli bir mevlüt töreni ile 5 Nisan 1909 tarihinde, yani 31 Mart isyanından dokuz gün önce kurulmuştur.⁸⁹⁴ Yunus Nadi Bey⁸⁹⁵, Cemiyet'in "*maneviyatı islah*" maksadı ile ortaya çıkması ve siyasetle ilgilenmeyeceğine vurgu yapması dolayısıyla başlangıçta hemen herkesin sevindiğini bildirmektedir; bildiri üzerinden çok geçmeden onun siyaset sahnesinde boy gösterdiğini ifade etmektedir.⁸⁹⁶ Celal (Bayar) Bey de Yunus Nadi Bey'in verdiği bilgileri doğrulamaktadır. İttihad-ı Muhammedi kurucularından bazılarının ifadelerine dayanarak Cemiyet'in Ticânî Tarikatı⁸⁹⁷ gibi "*geriliği*" temsil ettiğini bildiren Celal Bey, tüzüğünde bulunan "*Cemiyet'in Reisi Hazreti Muhammed Mustafa(S.M.)'dir.*" Maddesi ile dini siyasete alet ettiğini vurgulamaktadır.⁸⁹⁸

Kâzım (Karabekir) Bey, Cemiyet'in kuruluşundan birkaç gün sonra İstanbul'da geniş yayılma alanı bulduğundan bahisle, daha önce kurulan ve dini bir cemiyet olduğunu her fırsatta bildiren Talebei Ulûm Cemiyeti'nin, yeni kurulan İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'nin bayrak taşıyıcılığını yapacağından emin olduğunu

⁸⁹⁴ Tunaya, **Türkiye'de...**, c. 1, s. 182 – 183.

⁸⁹⁵ **Yunus Nadi Abaloğlu, (1880-1945)**, Fethiye'de doğmuştur. Abalzade Hacı Halil Efendi'nin oğludur. Fethiye'de başladığı eğitimini, İstanbul Hukuk Mektebi'nde tamamlamıştır. II. Abdülhamid'e karşı hareketlerde bulunduğu gerekçesi ile tutuklanarak Midilli Adası'na sürülmüştür. Cezası bittikten sonra İstanbul'da **İkdam** ve **Tasvir-i Efkâr** gibi gazetelerde yazılar yazmıştır. 1911 ve 1914 Meclis'lerinde Aydın milletvekilliği yaptıktan sonra Son Osmanlı Mebusan Meclisi ile ilk TBMM'de İzmir milletvekilliği yapmıştır. 1924'te **Cumhuriyet** gazetesini kurmuş, 1923'ten 1943'e kadar İzmir milletvekilliği yapmıştır. 1945'te tedavi amacıyla gittiği Cenevre'de ölmüştür. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.1, s. 16-17.

⁸⁹⁶ Yunus Nadi Abaloğlu, "*31 Mart Vak'ası*", **Cumhuriyet**, Tefrika No: 2, 1 Nisan 1959.

⁸⁹⁷ Soyu Hz. Peygamber'e dayanan Seyyid Ahmed Ticani'nin kurmuş olduğu tarikatır. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.ticanitarikati.org/> (Erişim tarihi: 29 Mayıs 2016)

⁸⁹⁸ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 167.

bildirmiştir.⁸⁹⁹ Rıza Nur Bey de, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin sokaklarda, okullarda ve kışlalarda, “*Din gidiyor. Şeriat lâzımdır.*” Nidaları ile kısa zaman içerisinde oldukça geliştiğini bildirirken; Cemiyet’e üye olanların genellikle şeyh, derviş, imam ve hoca gibi dini nitelikte kimseler olduğunu beyan etmektedir.⁹⁰⁰ Rıza Nur Bey gibi Celal (Bayar) Bey de, Cemiyet’in kısa zaman içerisinde geniş kitlelere ulaşabilmesi amacıyla Derviş Vahdetî'nin, **Volkan** gazetesinde, “*İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti “muhdes” yani sonradan meydana gelmiş bir Cemiyet değildir ki, insanların yaptığı kanunlara tâbi olsun.*” Yolunda açıklamalar yaparak ona kutsal bir kimlik kazandırmak istediğinden bahsetmektedir. Devamında, kısa zaman içerisinde Meşrutiyet’ten memnun olmayan mutaassıp çevreler ile İTC’ye karşı olanların ve hatta Saray’a bağlı bazı kimselerin bile Cemiyet’e girdiğini ifade etmektedir.⁹⁰¹ Bu yönde bir bilgiyi Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa da vermektedir. Paşa, Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte çıkarları sarsılan eski devir adamlarının bir süre sonra İttihat Terakki’ye karşı saldırıya başladığını ve bu gibi kimselerin başına da Derviş Vahdetî ile birlikte **Volkan** gazetesinin geçtiğini bildirmektedir.⁹⁰² Aynı şekilde Ziya Şakir (Soku) Bey de, yeni düzenle birlikte medrese talebesinin de askere alınacağı haberleri karşısında endişeye düşen softaların, bu kararı tersine çevirebilmek maksadı ile Derviş Vahdetî etrafında toplandıkları bilgisini vermektedir.⁹⁰³

İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kuruluşu ile birlikte daha önce, İstanbul seçimleri esnasında çıkmaya başlayan **Volkan** gazetesi de Cemiyet’in resmi yayın organı haline gelmiş ve ateşli İttihatçı karşıtlığını bir cemiyet ile birleştirerek, 31 Mart İsyanı’nda başlıca amillerden birini oluşturmuştur. Bu durumu kanıtlayan bir bilgiyi Burhan (Felek) Bey vermektedir. Derviş Vahdetî ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin, **Volkan** gazetesi aracılığı ile şeriat istediğini bildiren Burhan Bey, bu gazetenin dini kullanarak halk üzerinde tesir ettiğini ve onları isyana çağırdığını beyan etmektedir.⁹⁰⁴ Anılarında Ali Fuat (Cebesoy) Bey de, Derviş Vahdetî'nin başta asker olmak üzere halkı da isyana teşvik ettiğini savunanlardandır. Bu teşvik o kadar iyi organize

⁸⁹⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 427.

⁹⁰⁰ Rıza Nur, **a.g.e.** c. 2, s. 294.

⁹⁰¹ Celal Bey, Saray’a bağlı eski hafiyeler ve bendegânlardan başka Şehzade Vahdettin Efendi'nin de, Ağası Mehmet Esat Efendi vasıtası ile Cemiyet’e üye olduğunu beyan etmektedir. Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 167.

⁹⁰² Furgaç, **a.g.e.** s. 69.

⁹⁰³ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 153.

⁹⁰⁴ Felek, **a.g.e.**, s. 52.

edilmiştir ki M. Said (Pekmen) Bey, dini söylemleri dolayısıyla halkın Derviş Vahdetî'yi din ve mezhep savunucusu ve bir kurtarıcı gibi gördüğünü vurgulamaktadır.⁹⁰⁵ Yunus Nadi Bey ise, **Volkan** gazetesi aracılığı ile Derviş Vahdetî'nin ağzından “*rezalet*” aktığını vurgularken; İttihatçıları her fırsatta eleştiren Derviş'in, İttihat ve Terakki'nin dinsizlerden oluşan bir Cemiyet olduğu yönünde halka etki etmeye çalıştığını bildirmektedir.⁹⁰⁶ Aynı şekilde Mevlânzâde Rıfat Bey de, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin şeriat bağırışı ile İstanbul'u inlettğini beyan ederken; Ahmet Rıza Bey başta olmak üzere İttihatçıların dinsiz olduğu söylentilerinin yayılması ile birlikte halkın Cemiyet'ten uzaklaştığını ifade etmektedir.⁹⁰⁷

Bu gibi söylemlere rağmen İttihatçıların, **Volkan** gazetesi ile Derviş Vahdetî ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin faaliyetlerine karşı etkili tedbirler aldığı söylenemez. Diğer yandan bu durum, 31 Mart İsyanı'nı tek başına Derviş Vahdetî ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ne atfetmeye de yetmemektedir çünkü Derviş ile onun cemiyeti, İTC karşısındaki muhalefetin bir yönünü teşkil etmektedir.

Muhalefetin diğer bir yönünü Fedakârân-ı Millet Cemiyeti teşkil etmektedir. Bu nedenle bazı müellifler bu Cemiyet'in isyandaki rolüne dair çeşitli bilgiler kaleme almışlardır. Bunlardan biri M. Said (Pekmen) Bey'dir. Meşrutiyet'in ilanından kısa zaman sonra kurulan ve **Hukuk-ı Umûmiye** gazetesi üzerinden İttihatçılara yüklenen Fedakârân-ı Millet Cemiyeti, Mahir Said Bey'e göre isyanın başlıca tetikleyicilerindedir. Bu düşüncesine kanıt olarak Mahir Said Bey, Cemiyet'in İTC tarafından haksız biçimde kapatılmasının ona masum bir görüntü kazandırarak kitleleri peşinden sürüklediğini ifade ederken; Cemiyet'in kapatılmasından sonra idarecilerinden Mevlânzâde Rıfat Bey'in İttihatçı karşıtı düşünceleri dolayısıyla toplumda birden bire sivrildiğini de beyan etmektedir.⁹⁰⁸ M. Said Bey, Cemiyet'in dağıtılması ile birlikte Mevlânzâde Rıfat ve Hasan Fehmi Beyler öncülüğünde ortaya çıkan **Serbestî** gazetesinin de isyan olgusunu geniş kitlelere aşladığını ayrıca bildirmektedir. M. Said Bey'in bu düşüncesini Mevlânzâde Rıfat Bey de paylaşmaktadır. 31 Mart'a giden süreçte basının umumi heyecanı şiddetlendirdiğini ifade eden Mevlânzâde Rıfat Bey, **Serbestî** gazetesinin de buna “*maya olduğu*”nu vurgulamaktadır.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ Pekmen, **31 Mart...**, s. 70.

⁹⁰⁶ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 2, 1 Nisan 1959.

⁹⁰⁷ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 130.

⁹⁰⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 65-66.

⁹⁰⁹ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 130.

O dönemde, muhalefetin güçlü odaklarından biri de Prens Sabahattin Bey ile onun fikirleri çerçevesinde örgütlenen Ahrar Fırkası'dır. Bu durum onun 31 Mart İsyanı'nın çıkışında doğrudan etkisi olduğu iddialarını da beraberinde getirmektedir. Özellikle İttihatçı müelliflerin anılarında Prens Sabahattin Bey, isyan ile adeta özdeşleşmiş konumda yer almaktadır.

Rauf (Orbay) Bey, konferans ve matbuat yolu ile amacına ulaşamayan Prens Sabahattin Bey'in, askeri isyan yolu ile amacına ulaşmak maksadı ile askeri ve halkı el altından kışkırttığını ifade etmekte ve hatta Sabahattin Bey'in, sütkardeşi Fazlı Bey'i asker arasında ayrılık yaratmak amacıyla kışlalara göndererek propaganda yaptırdığını ifade etmektedir. Ayrıca Rauf Bey, Fazlı Bey'in isyancıların daha sonra komutan olarak seçtiği Hamdi Çavuş'u bankalara götürüp, "*Bak Hamdi Çavuş, İttihatçılar işte buralardan aldıkları paralarla sefahat âlemlerinde yaşıyorlar*" gibi sözlerle telkin ettiğini ve bu sözlere inanan Hamdi Çavuş'un askeri isyana teşvik ettiğini beyan etmektedir. Rauf Bey, Prens Sabahattin Bey'in bununla da yetinmeyerek, onun Heybeliada'da bir torpido istimbotuna atlayarak Beşiktaş önlerindeki Hamidiye kruvazörüne geldiğini ve donanma subay ve erlerini isyana teşvik ettiğini de iddia etmektedir.⁹¹⁰ Mevlânzâde Rıfat Bey de anılarında açık bir şekilde Prens Sabahattin Bey'in isyanı tertip ettiğinden bahisle onu gizli olarak kontrol ettiğini iddia etmektedir.⁹¹¹ Bu iddiayı, isyanın bastırılmasından sonra yakalanan askerler üzerinden Prens Sabahattin Bey'in, "*Asker kardeşler, esselâmün aleyküm!*" hitabı ile başlayan "*Osmanlı Askerlerine Açık Mektup*" adlı risalenin çıktığını ifade eden Celal (Bayar) Bey de başlangıçta doğrulamaktaysa da risalenin, askeri yatıştırıcı sözler içerdiğinin anlaşılması ile görüşünün değiştiğini bildirmektedir.⁹¹²

Fakat tüm bunlara karşılık, Prens Sabahattin Bey, **İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah** adlı eserinde, isyan günlerinde donanma ile kurduğu ilişkiyi, onun Padişah ve istibdata yönelmesini önlemeye çalıştığı hususu ile açıklamaktadır.⁹¹³

Öte yandan Ahmet Bedevî (Kuran) Bey de, Rauf Bey'in iddialarını çürütmeye yönelik bilgiler kaleme almıştır. İsyancı askerlerin Saray ve Sultan Hamid güdümüne

⁹¹⁰ Orbay, **a.g.e.**, s. 300.

⁹¹¹ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 30.

⁹¹² Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 361.

⁹¹³ Akşin, **a.g.e.**, s. 129.

girdiğini gören Prens Sabahattin Bey'in, yatıştırıcı bir beyanname kaleme aldığı fakat bununla da yetinmeyerek bizzat donanma subayları ile ilişki kurduğunu ve Saray'ın donanma tarafından tehdidi ile Padişah'ı Meşrutiyet'i boğucu hareketlerden men etmeye çalıştığını ifade etmektedir.⁹¹⁴ Fakat Rauf Bey'in iddiaları doğru olsun ya da olmasın her şeyden önce Prens Sabahattin Bey, Ahrar Fırkası ile ilişkili bulunması dolayısıyla İttihatçılar tarafından isyanın başlıca tertipçisi olarak ilan edilmiştir.

Ahrar Fırkası'nın isyan ile ilgisine gelince; isyanı Ahrar Fırkası'nın çıkardığına dair kesin bilgiler bulunmasa da onu desteklediğini kanıtlayan pek çok bilgi mevcuttur. Ateşli muhalif olduğu kadar Ahrar Fırkası'na yakınlığı ile bilinen Rıza Nur Bey, İttihatçıların 24 Temmuz'u takip eden günlerde takındığı tavır dolayısıyla Cemiyet'ten kopmaların yaşandığını beyan ederken; bu kimselerin Cemiyet karşısında ortaya çıkan bir isyanı destekleyeceğini de doğal karşılamaktadır.⁹¹⁵ Yunus Nadi Bey de, muhaliflerin ve özellikle de Ahrar Fırkası'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni halka, Abdülhamid istibdadına benzer bir nitelik ile tanıtmaları dolayısıyla isyanın İttihatçı karşıtı bir kimlik aldığını ifade etmektedir.⁹¹⁶ 31 Mart İsyanı'nı, İTC'yi yıkmak ve iktidarı ele geçirmek isteyen Ahrar Fırkası'nın tertibi olarak gören Celal (Bayar) Bey ise bu düşüncesine, Fırka'ya üye bazı kimselerin Arnavut mebuslara gönderdiği telgraflarda isyanı kendilerinin düzenlediğini yazmalarını kanıt olarak göstermektedir.⁹¹⁷ Ayrıca Celal Bey, isyanın çıkışını müteakip Saray ve Padişah mahiyetine girdiğini gören Ahrarcıların, bir süreden sonra hatalarını anlayarak durumu düzeltmeye çalıştıklarını da vurgulamaktadır.

Celal Bey'in iddiasına benzer bir iddiayı aynı günlerde Enver Bey başta olmak üzere İTC Merkez-i Umumisi de ileri sürmektedir. M. Said (Pekmen) Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre isyan günlerinde Rumeli'den İstanbul'a gelen trenlerin vagonlarına "*kahrolsun Ahrar*" kelimelerinin yazılması bu iddia ile ilişkilidir.⁹¹⁸

İttihatçıların bu yönde bir görüşü benimsediğine dair, Ahrar Fırkasına yakın isimlerden Mevlânzâde Rifat Bey de anılarında bir örnek vermektedir. Ahrar Fırkası'ndan, İTC'nin yok olması halinde onun yerini alabilecek tek güç olarak

⁹¹⁴ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 156-157.

⁹¹⁵ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 293, 295.

⁹¹⁶ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 1, 31 Mart 1959.

⁹¹⁷ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 361.

⁹¹⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 145.

bahsedildiğini beyan eden Mevlânzâde Rıfat Bey, İttihatçıların bu nedenle onları isyanın tertipleycisi olarak gördüğünü vurgulamaktadır.⁹¹⁹

Galip Paşa ise olaya farklı bir açıdan yaklaşmamıza vesile olan ilginç bilgiler vermektedir. Anılarında Paşa, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kuruluşundan sonra Ahrar Fırkası'na üye bir arkadaşının, “*Çabuk anlaşmaya gayret edelim, zira öyle bit teşvik hissediyorum ve görüyorum ki, ileride pek çok kan dökülecek, mahvolacağız.*” Dediğini ifade etmekte, ve bahsi geçen her iki cemiyetin bilerek ya da bilmeyerek “irticanın aleti” olduklarını beyan etmektedir.⁹²⁰

Diğer yandan M. Said (Pekmen) Bey ise Ahrar Fırkası'nın isyana verdiği desteği kabul etmekle birlikte, Fırkayı şiddete itenlerin İttihatçılar olduğunu ve Ahrar Fırkası'nın kamuoyunu yatıştırmak yerine onu İTC aleyhine kışkırtmaya zorla yönlendirildiğini beyan etmektedir.⁹²¹

Tüm bunların aksine Mevlânzâde Rıfat Bey ise, isyancı askerlerin hareketlerinde görülen düzenlilik ve isteklerinin mahiyeti dolayısıyla hemen herkesin isyanı Ahrar Fırkası'nın çıkardığına inandığını, fakat birkaç gün içerisinde askerlerin hareketlerindeki düzenliliğin Ahrar Fırkası yönetimi yerine isyancıların başındaki birkaç çavuştan ileri geldiğinin anlaşıldığını ifade etmektedir.⁹²²

M. Said (Pekmen) Bey, dönemin Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa'ya göre isyanın başlıca tertipçisinin Ahrar Fırkası ile İsmail Kemal Bey olduğunu iletmektedir.⁹²³ H. Hilmi Paşa'nın bu düşüncesini yansıtan bir bilgiyi Ali Haydar Mithat Bey de vermektedir. Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in, o günlerde en büyük emellerinden birinin Arnavutluk'un bağımsızlığa kavuşturulması olduğunu beyan eden Ali Haydar Mithat Bey, dönem siyasetinin bu maksada uygun olması nedeni ile İsmail Kemal Bey'in isyanı desteklediğini bildirmektedir.⁹²⁴ Ali Cevad Bey'in anılarından tespit ettiğimiz kadarı ile Sultan Hamid de olayı, tamamen Ahrar Fırkası'na atfetmese de onun bir fırka-i siyasiye meselesinden ileri geldiğini beyan etmektedir.⁹²⁵

Diğer yandan Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa, İsmail Kemal Bey'in yabancı devletler ile işbirliği içerisine girerek isyanda önemli bir takım roller oynadığı iddialarının bir

⁹¹⁹ Mevlânzâde Rıfat Bey, **a.g.e.**, s. 129.

⁹²⁰ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 7 (Ağustos 1966), s. 22.

⁹²¹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 68.

⁹²² Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 130-131.

⁹²³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 118.

⁹²⁴ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 208.

⁹²⁵ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 66.

aralık ortalıkta dolaştığını beyan etmekte fakat bu iddiaları kanıtlayacak delillere ulaşamadığını da eklemektedir.⁹²⁶

Yahya Kemal (Beyatlı) Bey ise isyanın ortaya çıkmasında birçok gazetecinin etkisi olduğunu savunmakta fakat; bu gazeteciler içerisinde Ali Kemal Bey'e ayrı bir önem atfetmektedir. Ona göre Ali Kemal Bey, askerinin isyan vaziyeti almasında matbuat üzerinden yaptığı telkinler ile sorumludur. Yahya Kemal Bey bu düşüncesine, Hareket Ordusu'nun, İstanbul'a girdiği esnada Ali Kemal Bey'in, Moda'da İngiliz Vitol'ün evinden vapurla Avrupa'ya kaçmasını dayanak olarak göstermektedir.⁹²⁷ Fakat Ali Kemal Bey'in Avrupa'ya kaçması onu isyandan tek başına sorumlu yapamayacağı gibi bu kaçış, İTC'ye muhalif olması nedeni ile Hareket Ordusu'ndan korkmasına da bağlanabilir. Yunus Nadi Bey de, Ali Kemal Bey'in, İttihatçıların iktidar anlayışını halka ölüm ve cinayet temaları üzerinden aktardığını ve bu nedenle isyanın geniş kitleler arasında, İTC'ye bir nefret olarak algılanarak hızla yayıldığını beyan etmektedir.⁹²⁸ Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa ise, istek ve amaçlarına kanuni yollardan ulaşamayacağını düşünen Ali Kemal Bey'in gayri kanuni yollara yönelerek, isyanı tertip edenler arasında olmasa bile onu destekleyen kesim arasında bulunduğunu vurgulamaktadır.⁹²⁹

İncelenen hatıratlarda isyan ile ilgisi olduğu iddia edilen diğer bir isim, Kâmil Paşa'dır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bir süredir anlaşmazlık içerisinde bulunan Kâmil Paşa ile Nâzım Paşa'nın, isyanı "*bilfiil*" idare ettiklerine dair açık kanıtların olmamasına rağmen bu Paşaların kışkırtma ve telkin yolu ile kamuoyunu harekete geçirerek isyanın gelişmesinde yararlılık gösterdiğini ifade eden Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa, özellikle Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın bu süreçte İttihatçı karşıtı faaliyetlerinin isyanı tetiklediğini beyan etmektedir.⁹³⁰ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de Ahmet İzzet Paşa gibi düşünenlerdendir. Kâmil Paşa'nın İttihatçılar ile arasının bozulmasından sonra Cemiyet'e muhalif basının Paşa lehine çalışmaya başladığını ifade eden Hüseyin Cahit Bey, bununla yetinmeyen Paşa'nın, oğlu Said Paşa vasıtası ile maddi imkânlarını Cemiyet aleyhine toplantı ve gösteri yapmak üzere seferber ettiğini

⁹²⁶ Furğaç, **a.g.e.**, s. 74.

⁹²⁷ Beyatlı, **Siyasi ve Edebi...**, s. 80-81.

⁹²⁸ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 2, 1 Nisan 1959.

⁹²⁹ Furğaç, **a.g.e.**, s. 68.

⁹³⁰ Furğaç, **a.g.e.**, s. 74.

ve bu durumun 31 Mart olayına önemli derecede etki yaptığını vurgulamaktadır.⁹³¹ Hüseyin Cahit Bey'in bu düşüncesini kanıtlar nitelikte bir bilgiyi yine Ahmet İzzet Paşa vermektedir. Paşa, Harbiye-Bahriye Nazırları meselesi dolayısıyla sadareten düşürülen Kâmil Paşa isminin, İttihatçılara düşman gözü ile bakan fırka, kişi ve kuruluşlar tarafından bir “kelime-i içtima” olarak algılandığını ve birleşen muhalefet odaklarının hep birlikte Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ile İTC'ye karşı bir isyan hareketine başvurduğunu ifade etmektedir.⁹³²

Rıza Nur Bey de isyanda Kâmil Paşa'nın etkisi olduğunu düşünenlerdendir ve bu düşüncesini isyanın bastırılmasından sonra Kâmil Paşazade Said Paşa'nın kendisine anlattığı bir olaya dayandırmaktadır. Bu olaya göre, Ali Kabulî Bey'in Saray bahçesinde linç edildiği esnada Sultan Hamid, yaveri Said Paşa'ya dönerek, “Yediğiniz halı gördünüz mü?” Diye öfke ile bağırıştır.⁹³³ Fakat sadece bu cümleden olaya Kâmil ve Said Paşaların müdahil olduğu yorumu çıkarılamayacağı gibi Padişah bu cümleyi farklı bir maksatla söylemiş de olabilir.

Bazı müellifler de isyanın tertipçisi ya da destekçisi olarak 1890'lardan beri İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşmazlıklar yaşayan Mizancı Murat Bey ismini zikretmektedir. Bu müelliflerin başında Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa gelmektedir. Paşa, Mizancı Murat Bey'in Meşrutiyet'in ilanından sonra Jön Türk günlerinden kalma bir gururla kendisini “millet kurtarıcısı” olarak görerek yüksek mevkilere gelmeyi istediğini fakat kendisinin İttihatçılar tarafından dışlanması ile birlikte Cemiyet'i devirmeye yönelik faaliyetlere başladığını ifade etmektedir.⁹³⁴ M. Said (Pekmen) Bey ise, başta Ahmet Rıza Bey olmak üzere önde gelen İttihatçılar tarafından rakip olarak algılanan ve bu nedenle dışlanan Murat Bey'in, Saray ile kurduğu yakın ilişki dolayısıyla Cemiyet tarafından sürekli tazyik altında bulundurulduğunu beyan etmekte ve böylece Murat Bey'in 31 Mart isyanı başta olmak üzere Cemiyet karşıtı tüm faaliyetleri desteklediğini bildirmektedir.⁹³⁵ Bu yönde bir bilgiyi Kâzım (Karabekir) Bey de vermektedir. Kâzım Bey bir süredir Murat Bey'in, **Mizan** gazetesi aracılığı ile umumi efkârı İTC aleyhine kışkırttığını belirttikten sonra, isyandan birkaç gün önce Murat Bey tarafından yazılan “Ulemanın Sükûtu” adlı makalenin, isyanın çıkmasındaki

⁹³¹ Yalçın, “Meşrutiyet...”, a.g.d., c. 4, sa. 97 (31 Ağustos 1935), s. 294.

⁹³² Furğaç, a.g.e., s. 60.

⁹³³ Rıza Nur, a.g.e., c. 2, s. 296.

⁹³⁴ Furğaç, a.g.e., s. 69.

⁹³⁵ Pekmen, **31 Mart...**, s. 65.

önemli amillerden biri olduğunu iddia etmektedir.⁹³⁶ Kâzım Bey, isyan günlerinde Murat Bey'in isyancıları öven nitelikte başka makaleler de kaleme aldığını ayrıca belirtmekte ve bu nedenle onu isyandan sorumlu tutmaktadır.

Konu hakkında Ali Haydar Mithat Bey, incelenen diğer hatıratlarda karşılaşmadığımız ilginç bir bilgi vermektedir. Ali Haydar Bey, isyanın tertipleycileri olmasa bile destekleyicileri arasında Damat Ferit Paşa ismini zikretmekte ve Paşa'nın amacının kendini kanıtlamak ve göstermek olduğunu ifade etmektedir.⁹³⁷

Tüm bunlardan sonra 31 Mart Vak'asının yalnızca Derviş Vahdeti öncülüğündeki İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti tarafından hazırlandığı ve kontrol edildiği yönündeki görüş sarsılmaktadır. Çünkü isyan söylenildiği gibi yalnızca bir derviş ve dini cemiyet etrafında gelişen irticai bir olaydan çok İTC'ye karşı kişisel ya da örgütsel şekilde muhalefet eden kesimin faaliyetlerinin tümünden kaynaklanmıştır. Bu kanaatimizi doğrulayan bir bilgiyi Mevlânzâde Rıfat Bey vermektedir. İsyanın, Sabahattin Bey, Kâmil Paşa ve oğlu Said Paşa, Nazım Paşa, Hüsnü Paşa ve oğlu Kemal Bey, Ayan Resisi Sait Paşa, Cemaleddin Efendi ve oğlu Muhtar Bey, eski Stockholm sefiri Şerif Paşa, İsmail Kemal Bey, Ali Kemal Bey, Fazlı Bey, Doktor Nihat Reşat Bey, Ahmet Cevdet Bey, Zühtü Bey, Murat Bey, Rıza Nur Bey, Vahdeti Efendi, Kasidecizade Ziya Molla, kendisi ve daha ismini saymadığı birçok kişi tarafından tertip edildiğini beyan etmektedir.⁹³⁸ Diğer yandan Derviş Vahdeti'nin, Divan-ı Harb sorgusu esnasında söylediği, "*Hâdisenin bir irtica olduğunu bugünkü hal ispat ettiği için kabul ederim. Fakat, 31 Mart'taki iğtişâşın (karışıklığın) irtica değil, bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannedirim.*"⁹³⁹ Cümlesi de bizce olayın gerçek yüzünü aydınlatmaktadır.

⁹³⁶ Karabekir, **a.g.e.**, s. 433. Makalenin kitleleri harekete geçirici kısmı şöyledir: "*Eyül Ulema! Şer'i âlinin uhdenize tevdi ettiği vazifei âliyeyi ifa etmiyorsunuz! Bugün türlü namlar ile cemiyetler, firkalar teşekkül etti. Her biri birer maksat ve gayeti takip ediyor. Ve diğer fırkayı ezme istiyor. Hak ise vahittir. Müteaddit değildir. Niçin bunların karşısına çıkıp ta hırsız olanları hakka davet ve haksızlıktan men etmiyorsunuz?.. (...) Bu ahali muhterem, muazzez ulemanın şer'i âliye müstenit sözlerini kemâli itina ile dinlerler, Mutavaata müsaraat ederler. Size lâyük müdür ki bunları irşad etmesiniz? Tehlikeden kurtarmayasınız? Size seza müdür ki bu firkaların ellerinde hükûmeti âciz ve âtil bırakasınız?.. (...) Bir fırka askerin itfa edemeyeceği bir fitneyi iki muhterem âlim söz ile itfa edebilir, ediyor da... İmza: Âciz bir Müslüman*" Karabekir, **a.g.e.**, s. 433.

⁹³⁷ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 210.

⁹³⁸ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 28.

⁹³⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 130.

4.1.1.2. İTC ve Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin Etkisi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isyandan muhalefeti sorumlu tuttuğu oranda muhaliflerden bazıları da İttihatçılar ile Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini sorumlu tutmaktadır. Bu gibi muhaliflerin başını Mizancı Murat Bey çekmektedir. **Tatlı Emeller Acı Hakikatler** adlı eserinde Murat Bey, 31 Mart İsyanı'nı İttihatçıların hazırladığına dair ayrı başlıklar altında otuz kadar delil sunmaktadır. Murat Bey'in sunduğu bu delillerin ortak noktası ise Padişah Sultan II. Abdülhamid ile ilgilidir.

Murat Bey'in iddiasına göre, Cemiyet tarafından isyana teşvik edilen Avcı Taburları, bu esnada, “*Yaşasın Şeriat, Yaşasın Padişah*” nidaları ile meydanlarda boy ölçüştürecek, askerin kendisini desteklediğini gören Sultan Hamid de Meşrutiyet'i yıkmaya yönelik olan bu hareketin başına geçecek ve böylece onun tahttan indirilmesine meşru bir görüntü kazandırılacaktır.⁹⁴⁰ Diğer yandan Cemiyet, bu yol ile İstanbul'a hakim olacak ve muhalefeti şiddet yolu ile susturarak devlet yönetimini bizzat ele geçirecektir. Fakat bu iddia, isyanın İTC aleyhinde gelişmesini açıklamamaktadır. Bu nedenle olmalıdır ki Murat Bey, iddiasına bir ekleme yaparak Cemiyet'in bir süreden sonra isyan üzerindeki tahakkümünü yitirdiğini ve onun kontrolünden çıkan isyanın, İttihatçılar aleyhine döndüğünü ifade etmektedir.

Murat Bey'in bu iddiası karşısında muhalif kanat mensuplarından M. Said (Pekmen) Bey, İTC'nin “*komitacılıktaki hevesine*” rağmen Avcı Taburları'nın Cemiyet tarafından böyle bir amaç için harekete geçirilemeyeceğini savunmakta ve isyanın meydana gelmesinde; İttihatçıların yönetimi bizzat ele almayarak onu Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin aciz eline bırakmasının etkili olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁴¹

Rıza Nur Bey de, anılarında verdiği örnekler ile Murat Bey'in bu iddiasını çürütmeye çalışan diğer bir isimdir. Murat Bey'in iddiasına temel oluşturan ve Talat (Paşa) tarafından isyanın ilk günlerinde Hoca Hâlis Efendi'ye hitaben söylenen, “*Hoca, bir halt yedik; ağzımıza, burnumuza bulaştırdık. Felâket oldu.*” Sözü Murat Bey'in yanlış anladığını ifade eden Rıza Nur Bey, Talat (Paşa)'nın bu sözü ile aslında, “*Biz bir Meşrutiyet yaptık. Türü fena şeyler yaptık. Beceremedik. Türü halt ettik. Başımıza bu*

⁹⁴⁰ Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 189.

⁹⁴¹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 23, 25.

felâketi getirdik.” Düşüncesini anlatmak istediğini beyan ederek isyanı tertip edenin Cemiyet olamayacağını savunmaktadır.⁹⁴²

Öte yandan M. Selahaddin Bey de Murat Bey gibi düşünenlerdendir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ileriye dönük bir planın parçası olarak Selânik’ten getirilen Avcı Taburları’nın, İttihatçı subaylar tarafından isyana teşvik edildiğini ifade eden M. Selahaddin Bey, isyanın yeterli derecede genişlemesi ile birlikte bu subayların, daha önceden kararlaştırıldığı gibi Selânik’ten yola çıkan Hareket Ordusu’na katılmak üzere Çatalca ve Hadımköy taraflarına kaçtığını beyan etmektedir.⁹⁴³ İsyancıların İttihatçı avını ise; isyanın çıkışından bir süre sonra kontrolünün muhalefetin eline geçerek İTC aleyhine dönmesine bağlayan M. Selahaddin Bey, bundan sonra İttihatçıların her birinin bir tarafa kaçtığını beyan etmektedir.⁹⁴⁴ M. Selahaddin Bey’in anılarından tespit ettiğimize göre o da Murat Bey gibi isyanın başlıca amacının muhalefetin şiddet yolu ile susturulması ve Sultan Hamid’in tahttan indirilmek istenmesi olduğunu vurgulamaktadır.

Anılarında Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa da, isyanı İTC’nin tertiplelediği yönünde iddiaların ortalıkta dolaştığını beyan eden müelliflerdendir. Paşa’nın ele aldığı bu iddia, Cemiyet ile birlikte İngiltere ve Almanya gibi Avrupalı devletleri de içermektedir. Ahmet İzzet Paşa, o günlerde Sultan Hamid’in Bağdat demiryolu ile Irak meselesi hakkında İngiltere ile gizli bir anlaşma imzaladığı ve bu anlaşmadan haberdar olarak endişeye kapılan Almanlar ile İttihatçıların tertip ettiği bir hareket ile Sultan’ı bundan men etmeye çalıştıkları yolunda söylentilerin çıktığını ifade etse de, hükümet bilgisi dışında imzalanan bir anlaşmanın geçerli olamayacağı hususunu göz önünde bulundurarak bu iddiaların asılsız olduğunu savunmaktadır.⁹⁴⁵

Mizancı Murat Bey ile M. Selahaddin Bey’in yukarda bahsedilen iddialarından başka, bazı müellifler de İTC ile Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti’nin isyanı tetikleyen bazı olaylara⁹⁴⁶ aldırış etmediğinden bahsetmektedir.

⁹⁴² Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 297

⁹⁴³ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 29-30.

⁹⁴⁴ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 30.

⁹⁴⁵ Furgaç, **a.g.e.**, s. 75.

⁹⁴⁶ Hüseyin Cahit (Yalçın) ve M. Said (Pekmen) Beylerin anılarında tespit ettiğimiz kadarı ile bu olaylar Meşrutiyet’in ilanından memnun olmayan mutaassıp kesimin “*din elden gidiyor*” söylemi ile giriştiği birtakım hareketler ile yeni düzenin getirdiği askeri koşullardan şikâyetleri içeren bazı askeri galeyanlardır. Kısaca Kör Ali, Rum Bahçıvan, Kapalı Çarşı olayları ile Taşkışla Vak’ası olarak sistemleştirebileceğimiz bu olayların detayları için bkz. Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 83 (23 Mayıs 1935), s. 69-71 ; sa. 87 (22 Haziran 1935), s. 133-134 ; sa. 97 (31 Ağustos 1935), s. 294 ; sa. 98 (7

Bu müelliflerden biri, önde gelen İttihatçılardan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'dir. Hüseyin Cahit Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte Kâmil ve Hüseyin Hilmi Paşa kabinelerinin “görünüşte Meşrutiyet aleyhinde bir şey” olmadığı hususu ile irticai olaylara karşı etkili tedbirler almadığını ifade etmektedir.⁹⁴⁷ Aynı şekilde, Divan-ı Harplerin 21 Haziran 1909 tarihli ortak mazbatasında da Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin hiçbir kanuna dayanmayarak ortaya çıkan firkalaşma faaliyetlerine aldırmadığı, halk üzerinde olumsuz etkide bulunan basın ve matbuat hareketlerine göz yumduğu hususlarını içeren maddeler yer almaktadır.⁹⁴⁸ M. Said (Pekmen) Bey ise, Meşrutiyet karşıtı olaylara karışan askerlerin, Divan-ı Harpler tarafından yeterli derecede cezalandırılmaması dolayısıyla “mücâzatsızlığa” yani cezasızlığa alıştırıldığını ifade etmektedir.⁹⁴⁹ Aynı şekilde Ali Haydar Mithat Bey de Hüseyin Hilmi Paşa'nın İTC ile yakın ilişkili olduğu kadar Saray'dan da kopmadığını ifade etmekte ve bu durumun hükümeti, yönetiminde iki başlılığa sürükleyip olaylar karşısında aciz kalmasına neden olduğunu beyan etmektedir.⁹⁵⁰ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey ise, hükümet ile Cemiyet'in olaylar karşısında güçlü bir varlık gösterememesi karşısında zaman zaman uyarıldığını ifade etmektedir. Onun anılarından öğrendiğimize göre bu uyarılardan biri **Daily Mail** gazetesinin İstanbul muhabiri tarafından, Meşrutiyet'e karşı büyük darbe planları yapıldığını içeren mektup aracılığı ile daha 26 Ocak 1909 tarihinde yapılmıştır.⁹⁵¹ Aynı şekilde Ziya Şakir (Soku) Bey de anılarına bu yönde bilgiler ekleyen müelliflerdendir. İkinci Avcı Taburu Kumandanlarından Yüzbaşı Küşat Bey'e, tabura talim yaptırdığı günlerden birinde, arkadaşı Vikönt dö Şafo'nun, “Kumandan! Sizi, acı bir hakikatten haberdar etmek isterim. Biliyor musunuz ki, sefarethanelerden

Eylül 1935), s. 310. M. Said (Pekmen) Bey, 31 Mart Vak'asının İstanbul'da asker tarafından meydana getirilen olayların dokuzuncusu ya da onuncusu olduğunu vurgulamakta ve Mahmut Muhtar Paşa'dan dinlediği kadarı ile diğer olayları şöyle izah etmektedir: “Biri Ramazanda Şarap iskelesindeki askerlerin müsellahan Taşkışla'ya gitmeleridir. (...) Ondan sonra Babiâli'de, Kadırğa'da asker talime çıkmayız, diye çıkmışlar. Bu diğer kıt'alara da sirayet etmişti. Tedip olundu. Onu müte'akip Taşkışla Vakası. Ondan sonra Dördüncü alay'dan, zâbitân istemeyiz! Dediler. O da bastırıldı. Sonra Arap ve Arnavut taburlarında zuhûr etti. Ondan sonra, Selânik'ten gelen tabur, biz de çavuş olacağız, diye müsellahan çıktılar ve iskât olundular.” Pekmen, **31 Mart...**, s. 109.

⁹⁴⁷ Yalçın, *a.g.m.*, s. 76.

⁹⁴⁸ Soku, *a.g.e.*, c. 2, s. 402.

⁹⁴⁹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 109.

⁹⁵⁰ Ali Haydar Mithat, *a.g.e.*, s. 207.

⁹⁵¹ Mektupta iddia edilen darbe planını Hüseyin Cahit Bey şöyle anlatmaktadır: “(...) Bu harekete memleketin hemen her tarafından 20 bin kişi iştirak etmişti. Takip edilen plân evvelâ başvekilli ve Meclis-i Mebusan reisini hapseyledikten sonra parlâmentoyu kapamak ve meşrutiyetin lâğvı için padişahı zorlamaktı. İsyân aynı zamanda memleketin her tarafında birden patlak verecek ve Mekke ile Medinede bir yeni halife ile Suriyede bir emîr ilan olunacaktı. Yalçın, “Meşrutiyet...”, *a.g.d.*, c. 4, sa. 96 (24 Ağustos 1935), s. 277.

birine mensup olan mühim bir adam, büyük bir faaliyet sarf ediyor. Bu rejim hakkında, muhalif bir hareket yapmaya çalışıyor. Gözünüzü açın; tedbirli davranın.” Dedğini ileten Ziya Şakir Bey, Cemiyet’in bu uyarıyı da göz ardı ettiğini bildirmektedir.⁹⁵²

Bu durum Sultan Hamid’in de dikkatini çekmiş olmalıdır ki Âtîf Hüseyin Bey’den öğrendiğimize göre bir gün Sultan Hamid, Ahmet Rıza Bey’i çağırarak onu **Volkan** gazetesinin halkı isyana teşvik ettiği noktasında uyarılmış fakat Ahmet Rıza Bey bu uyarıya aldırış etmemiştir. Bunun üzerine konuyu dönemin Sadrazamı Kâmil Paşa ve daha sonra da Hüseyin Hilmi Paşa’ya açtığını ifade eden Sultan Hamid, onlardan da gerekenlerin yapılacağına dair cevap almasına rağmen Paşaların konuyu göz ardı ettiğini ifade etmektedir.⁹⁵³ Bu nedenle olmalıdır ki Ali Cevad Bey, 31 Mart günü Hüseyin Hilmi Paşa’nın istifanamesi karşısında Sultan Hamid’in, “*İşi bu hâle getirdikten sonra, değil mi?*” Diye bağırıldığını iletmektedir.⁹⁵⁴

Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa da anılarında İttihatçılar ile Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’yı, Derviş Vahdetî ve **Volkan** gazetesinin faaliyetlerine karşı uyardığını iddia edenlerdendir. Müşir Ethem Paşa’nın uyarısı ile durumun farkına vardığını bildiren Ahmet İzzet Paşa, kendisinin de konuyu Harbiye Nazırı başta olmak üzere Hüseyin Hilmi Paşa ile Ahmet Rıza Bey’e açtığını bildirmekte, buna rağmen bu kişilerin isyanın önüne geçecek bir tedbir almadığını vurgulamaktadır.⁹⁵⁵

Celal (Bayar) Bey’in anılarından tespit ettiğimize göre konu hakkında bir uyarıyı Gazi Ethem Paşa da yapmıştır. Bu uyarıdan sonra Ahmet Rıza Bey, Hüseyin Hilmi, Gazi Ethem ve Ahmet İzzet Paşalar ile kabinenin diğer üyelerinin konuyu görüşmek üzere toplandığı masadan, tedbire gerek olmadığı görüşünün çıktığını ifade eden Celal Bey, Ahmet İzzet Paşa’dan aktardığı kadarı ile toplantı sonunda heyetin, **Volkan** gazetesi neşriyatı devamının Meşrutiyet’in gereklerinden biri olduğu kararına vardığını da beyan etmektedir.⁹⁵⁶ Öte yandan Ziya Şakir (Soku) Bey, bugünlerde hükümetin, **Volkan** gazetesini kapatması dolayısıyla Derviş Vahdetî’nin eşinin Cemiyet’e müracaatla yeniden gazete çıkarma izni aldığını ifade etmektedir.⁹⁵⁷ Aynı günlerde Hassa Kumandanı Paşa’dan da Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’ya asker ile İttihad-ı

⁹⁵² Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 169.

⁹⁵³ Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s. 81, 86.

⁹⁵⁴ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 208.

⁹⁵⁵ Furgaç, **a.g.e.**, s. 62-63.

⁹⁵⁶ Bayar, **a.g.e.**, c.1, s. 203-204.

⁹⁵⁷ Soku, **a.g.e.**, c.2, s. 148.

Muhammedi Cemiyeti arasında yakınlaşmaların baş gösterdiğine dair bir uyarının yapıldığını Celal Bey ayrıca bildirmektedir.⁹⁵⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti karşısında herhangi bir tedbir almakta geciktiğini M. Said (Pekmen) Bey de iddia etmektedir. Derviş Vahdetî'nin, **Volkan** gazetesi aracılığı ile yaptığı telkinlerden başka, “*mevlid-i nebevi kıraati*” gibi dini törenler yoluyla halka, şeraite zarar geldiği düşüncesini aşlamaya çalıştığını ifade eden M. Said Bey, bu telkinlerin kapalı kapılar ardında gizli şekilde yapılmadığını, aksine çarşılarda halka imzalatılan kâğıtlar vasıtası ile Meclis-i Mebusan'a aksettirildiğini beyan etmektedir.⁹⁵⁹

Tüm bunlardan başka bir de, isyanın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin izlediği politikadan kaynaklandığını anılarında şiddetle vurgulayan müellifler vardır. Bu müelliflerin başında Naciye Neyyal (Biren) Hanım gelmektedir. Meşrutiyet'in başlarında herhangi bir “*fenalığa*” girişmeyen İttihatçıların, zaman içerisinde başvurmadığı “*rezalet*”in kalmadığını ifade eden Naciye Hanım, bu durumun Cemiyet karşısında güçlü bir muhalefet yarattığını ve başta İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti olmak üzere bu muhalefetin, 31 Mart isyanını tertiplediğini bildirmektedir.⁹⁶⁰ M. Said (Pekmen) Bey de Naciye Hanım gibi düşünenlerden olmalıdır ki; özgürlük sever ve Meşrutiyetçi bir kimlik ile ortaya çıkan İttihatçıların, 24 Temmuz'u takip eden günlerde “*komitacı zihniyet*”e dayanarak yanlış yola saptığını ve böylece kendine karşı hareketlerin zeminini oluşturduğunu vurgulamaktadır.⁹⁶¹

M. Said Bey'in bu vurgusunu, Cemaleddin Efendi devam ettirmektedir. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların, her şeyi bir kenara bırakarak nüfuzlarını kuvvetlendirme yolunu tuttuğunu ifade eden Cemaleddin Efendi, bu durumun onları şiddet kullanmaya yönelttiğini, böylece devlet işlerinin güç ve kuvvet yolu ile

⁹⁵⁸ Hassa Kumandanı'ndan, Sadrazam'a gönderilen bu tezkere şöyledir: “2. *Tümen'e mensup bazı erlerin, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ne girmek için müracaatta buldukları (Volkan) gazetesinde okunmuştur. Erlerin yazıları, bu gazeteyi idare edenler tarafından da tahrif edilmiştir. Gazetelerin, ordunun disiplinini bozacak kötü neşriyatta bulunmaları caiz değildir. Esasen İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, İslâm arasına “tefrika” sokmakla meşguldür. Kutsal olan askeri terbiye ve ahlâkın korunması lâzımdır. Orduyu hususî maksatlarına âlet etmek isteyen basına karşı kanunî bir tâyin olunmalıdır.*” Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 204-205.

⁹⁵⁹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 70-71.

⁹⁶⁰ Biren, **a.g.e.**, s. 247-248.

⁹⁶¹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 25-27.

sürdürülmeye çalışıldığını, buna İttihatçıların yönetim tecrübesizliğinin de eklenmesi ile ortaya 31 Mart gibi kanlı bir isyanın çıktığını bildirmektedir.⁹⁶²

Dönemin tartışmalı isimlerinden biri olan Ahmet Rıza Bey de anılarında, 31 Mart İsyani'nın meydana gelmesinde muhalefet yanında İTC'yi sorumlu tutan yorumlara yer vermektedir. Osmanlı halkının, gelişmeyi Allahtan, devletten ve Padişah'tan beklemeye alıştırıldığından bahisle, 24 Temmuz'dan sonra Cemiyet'in bu görevi üzerine aldığı bildirilen Ahmet Rıza Bey, maddi ve manevi imkânsızlıklar nedeni ile İttihatçıların bu görevi layıkı ile yerine getirememesi dolayısıyla Meşrutiyet mefhumlarına yeterli derecede malik olamayan halkın Cemiyetten soğuduğunu ve muhalefetin kışkırtmalarına aldandığını bildirmektedir. Bu süreçte Cemiyet'in de bazı hatalar işlediğini ayrıca ifade eden Ahmet Rıza Bey, kendilerinin halkı *"saygıdeğer bir kadın gibi"* görmeleri dolayısıyla onu üzmemek ve hırpalamamak için yavaş yavaş ıslah etme fikrine yöneldiklerini fakat, bu düşüncenin ıslahatı geciktirerek milletin, Cemiyet'e olan güvenini yitirmesine ve muhalefetin bu güvensizlik ortamından yararlanmasına neden olduğunu savunmaktadır.⁹⁶³

Ayrıca Ahmet Rıza Bey, kendileri hakkında bir özeleştiri yaparak İttihatçıların en büyük hatasının istibdad zihniyetine sahip menfaatperest kimseleri Cemiyet'e almak olduğunu beyan ederken; Cemiyet'in de böylece istibdad zihniyetine yöneldiğini ve ortaya çıkış amacından uzaklaştığını vurgulamaktadır.⁹⁶⁴

4.1.1.3. Padişah'ın Rolü

İncelenen hatıratlarda bu konuyu ele alan kimi müellifler, isyanı doğrudan Padişah'a atfetmekte iken bazıları da isyanın Padişah bilgisi dışında geliştiğini fakat olayın başlaması ile Sultan'ın istibdat yönetimine dönme konusunda cesaretilenerek buna yönelik planlarda bulunduğunu iddia etmektedir. Saray'a yakın isimlerden bazıları da Padişah'ın olay ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını savunmakta ve onun haksızlığa uğratıldığını iddia etmektedir.

31 Mart Vak'ası'nı Sultan Hamid'e atfeden müelliflerden bir kısmı, olayı bizzat Sultan Hamid'in planladığına dair iddialar kaleme almışlardır. Bu iddiaları anılarında en

⁹⁶² Cemaleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 53-54.

⁹⁶³ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 41-43.

⁹⁶⁴ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 43.

açık şekilde dile getiren müellifler, Ali Münif (Yeğenağa) Bey ile Galip Paşa'dır. Meşrutiyet'in zorla ilanının Padişah üzerinde bir baskı oluşturduğunu ve onu sarsarak huzursuz ettiğini ifade eden Ali Münif Bey, bu durumu tersine çevirme çareleri arayan Sultan Hamid'in irticayı bir kurtuluş aracı olarak görerek; onu alevlendiren hamlelere başvurduğunu beyan etmektedir.⁹⁶⁵ Galip Paşa da, isyan günlerinde askerinin Saray ile sıkı ilişki içerisinde bulunması ve hatta askeri kıtaların başında mızıkala olduğu halde isyanın merkezi konumunda bulunan Ayasofya Meydanı ile Yıldız arasında gidip gelmesi dolayısıyla onu Padişah'ın tertip ettiğine kanaat getirdiğini bildirmektedir.⁹⁶⁶ Mahir Said (Pekmen) Bey ise, **Osmanlı** gazetesi müdürü Fazlı Bey ile yaptığı bir sohbete dayanarak isyanın ilk günü Aknumi Malumyan Efendi başta olmak üzere Ermeni Meşrutiyet severlerin, hareketten Sultan Hamid'i sorumlu tuttuğunu ifade ettikten sonra o günlerde **Times** gazetesi muhabirinin de aynı kanıyı taşıdığını iletmektedir.⁹⁶⁷

Ali Cevad Bey'in anılarından edindiğimiz bilgiye göre isyanın başlaması ile birlikte Anadolu ve Rumeli'de bulunan İTC kulüpleri tarafından Saray'a gönderilen telgraflarda da, isyanın sorumlusu olarak Padişah görülmektedir. Hatta bu telgraflardan birini okuyarak sinirlenen Sultan Hamid, isyanın Avcı Taburları tarafından çıkarıldığını beyan ettikten sonra, "*bizim ne kabahatimiz var, biz ne yapalım?*" Diye Ali Cevad Bey'e çıkmıştır.⁹⁶⁸

Öte yanda M. Said (Pekmen) Bey, Sultan Hamid'in, isyanın tertipleycisi olduğu yorumuna kapı açacak, Derviş Vahdetî'nin başta Padişah olmak üzere Saray'dan destek bulduğunu ve hatta "*halife-i rûy-ı zemin*" Sultan Hamid'in, Cevher Ağa vasıtası ile ona iki üç defa olmak üzere toplamda 450 Lira gönderdiğinin Divan-ı Harb-i Örfler'ce tespit edildiği bilgisini eklemekte ve böylece Sultan'ın Cemiyet karşıtlarını desteklediğini savunmaktadır.⁹⁶⁹ Buna karşılık Ali Cevad Bey, M. Said Bey'in verdiği bu bilgi ile çelişecek bilgiler vermektedir. 31 Mart'tan önce Derviş Vahdetî'nin Saray'a gelerek çıkaracağı gazete için bir miktar yardım talep ettiği bilgisinin doğru olduğunu

⁹⁶⁵ Yeğenağa, **a.g.e.**, s. 45.

⁹⁶⁶ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 7 (Ağustos 1966), s. 9.

⁹⁶⁷ Pekmen, **31 Mart...**, s. 143.

⁹⁶⁸ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 62.

⁹⁶⁹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 70, 77. Sina akşin'den öğrendiğimize göre mahkeme esnasında Derviş Vahdetî, Saray'dan böyle bir para almadığını beyan etmiştir. Akşin, **a.g.e.**, s. 118.

beyan eden Ali Cevad Bey, bu desteğin yapılmasının “*ne mümkün ve ne de hayırlı olmayacağı*” yönündeki sözleri karşısında Derviş’in eli boş döndüğünü iletmektedir.⁹⁷⁰

Bir de, isyan günlerinde meydana gelen bir olay dolayısıyla Sultan Hamid’e muhalif olanların onu isyanın tertipçisi olarak gördükleri savunulabilir. Ali Cevad Bey’den öğrendiğimize göre bu olay 31 Mart’ı takip eden günlerden birinde Ali isminde bir dervişin Mabeyn’e gelerek Padişah’a hitaben, “*Padişahım, çoban isteriz. Çobansız sürü olmaz. (...)*” sözleri karşısında Padişah’ın, “*icap eden emir verilir. Mukteza-yı şeriat icra olunur. Müsterih olun hoca efendi.*” Diye başlayan bir konuşma yapmasından ibarettir.⁹⁷¹

İsyanın çıkmasında Sultan Hamid’in doğrudan bir etkisinin olmadığını savunan müelliflerin başında ise Rıza Nur Bey gelmektedir. İttihatçıların isyanı Sultan Hamid’in tertip ettiği yönündeki iddiası karşısında Rıza Nur Bey, onun isyan ile alakasının olmadığını savunmakta ve bu düşüncesine, isyan günlerinde Saray’a gelen Hamdi Çavuş ile görüşmeyi reddetmesini kanıt göstermektedir.⁹⁷² Fakat diğer yandan Rıza Nur Bey, Sultan Hamid’i masum olarak da görmemekte ve onu, isyancılar karşısında herhangi bir tedbir almamakla eleştirmektedir. Ahmet Bedevî (Kuran) Bey de kesin bir kanaat bildirmemekle birlikte Sultan Hamid’in olayla ilgisinin olmadığını iddia edenlerdendir.

Ünlü İttihatçılardan Talat, M. Şükrü (Bleda), Kâzım (Karabekir) ve Celal (Bayar) Beyler ile muhalif kanada mensup Mevlânzâde Rıfat Bey ise, isyanın tertipçileri arasında Sultan Hamid’in bulunmadığını fakat onun, bilgisi dışında meydana gelen gelişmelerden yararlanmak istediği iddiasını savunmaktadır. M. Şükrü Bey, isyan günlerinde Sultan Hamid’in, Meşrutiyet’i boğmaya yönelik planlar hazırladığının “*muhakkak*” olduğunu ifade ederken; Kâzım, Celal ve Mevlânzâde Rıfat Beyler, Sultan Hamid’in yurtiçinde ve dışında bulunan Baba Tahir, Kabasakal Mehmet Paşa ve Arap İzzet Paşa gibi eski hafiyeleri aracılığı ile isyanı gizlice, istibdat lehine kullanmaya çalıştığından bahsetmektedir.⁹⁷³

Ali Haydar Mithat Bey de bu yönde bilgi veren müelliflerdendir. 31 Mart’a giden günlerde Sultan Hamid’in, istibdat yönetiminin tanınmış, tanınmamış

⁹⁷⁰ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 46.

⁹⁷¹ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 15-16.

⁹⁷² Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 296.

⁹⁷³ Bleda, **a.g.e.**, s. 123 ; Karabekir, **a.g.e.**, s. 357 ; Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 346 ; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 167.

bendegânları ile hafiyelerinin faaliyetlerinden haberdar olduğunu iddia eden Ali Haydar Bey, Padişah'ın bu kimselerin faaliyetine seyirci kaldığını ve onların hareketlerinde başarılı olmasını şiddetle arzu ettiğini beyan etmektedir.⁹⁷⁴

Öte yandan Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa, Sultan Hamid'in isyanın başarıya ulaşmasını kalben istemiş olmasını doğal karşılarken; isyan üzerinde herhangi bir etkisinin bulunduğu iddialarına inanmamaktadır.⁹⁷⁵ Bunun yanında Paşa, ismini vermek istemediği bir oğlu aracılığı ile Padişah'ın, isyana müdahil olduğuna dair söylentilerin de gerçekliğinden kuşku duymaktadır.

Bunların yanında Abdülhamid'in kızı ve başkâtibi Ali Cevad Bey başta olmak üzere çeşitli müellifler de Padişah'ı, isyandan hiçbir şekilde sorumlu tutmamakta ve onun haksız bir girişim ile tahttan indirildiğini savunmaktadır.

Şadiye (Osmanoğlu) Sultan, isyanın bastırıldığı sıralarda tahttan indirileceğini bilmesine rağmen babasının, yabancı devlet elçiliklerinden gelen “ilticâ” tekliflerini hiçbir surette kabul etmeyerek, “*Bu hazırlıkların tamamıyla, benim hayatımın üzerinde olduğu, gün gibi âşikârdır. Amcam Abdülaziz'in âkibetine mâruz kalacağım ise bence mâlûm! Bununla beraber, etlerimi cimbızla koparacaklarını bilsem, bir ecnebî devlete ilticâyı düşünemem. Vatanımdan kaçmak mucib-i ârdır. (...)*” Dediğini beyan etmekte ve isyan ile hiç bir alakasının olmadığını savunmaktadır.⁹⁷⁶ Ali Cevad Bey de Şâdiye Sultan'ın verdiği bilgileri doğrular nitelikte bilgiler vermekte ve Padişah'ın, sık sık gelen iltica tekliflerini hiç düşünmeden reddettiğini beyan etmektedir.⁹⁷⁷

Hüseyin Kâzım Kadri Bey de Sultan Hamid'i olaylardan sorumlu tutmayanlar arasındadır. Padişah'ı isyanın tertipçisi olarak ilan edenlerin ona büyük bir “*haksızlık*” yaptığını ifade eden Hüseyin Kâzım Bey, dönemin Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın yönetimdeki zaafiyet ve beceriksizliğini örtmek için Padişah'ın olaydan sorumlu tutulduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁸

Padişah'ın 31 Mart isyanında dahli olup olmadığı konusunda bizce en açık ve mantıklı açıklamayı İsmail Müştak (Mayakon) Bey yapmaktadır. Sultan Hamid'in isyan günlerinde Meşrutiyet severler ile şeriatçılara eşit mesafede bulunduğunu bildiren

⁹⁷⁴ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 225.

⁹⁷⁵ Furgaç, **a.g.e.**, s. 75.

⁹⁷⁶ Şâdiye Osmanoğlu, **Hayatimin Acı ve Tath Günleri**, Bedir Yay., İstanbul 1966, s. 31-32.

⁹⁷⁷ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 74.

⁹⁷⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 234-235.

İsmail Bey, onun planının hangi taraf kazanırsa o taraftan yana bir tavır almak olduğunu ve böylece saltanatını sürdürmeyi düşündüğünü savunmaktadır.⁹⁷⁹

4.1.1.4. Askeri Sebepler

31 Mart Vak'asının, askeri kaynaklı bir hareket olması dolayısıyla askerin olaya iştirakini gerektiren nedenlerin de ele alınması, konunun bütünlüğü ve anlaşılması açısından son derece önemlidir.

Konuyu hatıralarına işleyen müelliflerden Rıza Nur Bey, Avcı Taburları'nın fazla şımartılıp onlara geniş imtiyazlar tanınmasının, isyana neden olduğunu savunmaktadır.⁹⁸⁰ Celal (Bayar) Bey de Rıza Nur Bey'in düşüncesine katılanlardandır. Avcı Taburları'nın seçkin durumlarının diğer askerler tarafından tenkit edildiğini ileten Celal Bey, askerin İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ne yakınlık göstermesinin nedenlerinden birinin bu olduğunu savunmaktadır. Öte yandan Celal Bey, Avcı Taburları'nın siyaset dengesi üzerinde önemli etkilerde bulunacak bir kuvvet olduğu gerçeğinin muhalefet tarafından da fark edildiğini beyan etmekte ve bu durumun farkına varan Derviş Vahdetî ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin onların dini duygularından yararlanma yolunu tuttuğunu ifade etmektedir.⁹⁸¹

İsyanın bir yönü ile askerin dini duygularından kaynaklandığını savunan müelliflerden biri de İsmet (İnönü) Bey'dir. İsmet Bey, İTC'nin Padişah'ın nüfuzunu kırmaya yönelik çalışmalarına rağmen halife olmak hasebi ile asker arasındaki saygınlığını hala koruyan Sultan Hamid'in bu özelliğinden yararlanan çıkar çevrelerinin askeri isyana teşvik ettiğini bildirmektedir.⁹⁸²

Sultan Hamid ve M. Said (Pekmen) Beyler başta olmak üzere bazı müellifler de askerin isyandaki rolünü, Meşrutiyet'in getirdiği yeni askeri nizamdan kaynaklanan hoşnutsuzluğa bağlamaktadır.

Meşrutiyet öncesi dönemde Sultan Hamid'in askeri kuvvetten çekinmesi dolayısıyla askerin başlıca görevinin, "*Beş vakitte namaz*" ve "*Padişaha dua!*"ya indirgiğini ifade eden M. Said Bey, 24 Temmuz sonrasında gelen yeni askeri düzen

⁹⁷⁹ Mayakon, **a.g.e.**, s. 63.

⁹⁸⁰ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 295.

⁹⁸¹ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 206.

⁹⁸² İnönü, **a.g.e.**, s. 51.

ile birlikte ordunun görevinin, vatani koruma şekline evrildiğini ve böylece talimin, ordu içerisindeki öneminin arttığını ifade etmekte ve bu nedenle yıllardır talimsizliğe alıştırmış askerin bir anda talime zorlanmasının hoşnutsuzluğu arttırdığını beyan etmektedir.⁹⁸³ Ali Cevad Bey'in anılarına işlediği bilgilerden anladığımız kadarı ile bu durumdan memnun olmayan asker, zaman zaman Saray'a şikâyetlerini iletmektedir. Bu şikâyetlerden birinde asker, talim ve içtimaların aşırılığından dolayı kendilerinin hamam, abdest ve namaz hakkından mahrum bırakıldığını beyan ile konuyu Sultan Hamid ve dönemin Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya açmışsa da, özellikle Ali Rıza Paşa tarafından bu eleştiriler, aslı olmadığı düşüncesi ile görmezden gelinmiştir.⁹⁸⁴ Bu durumun askeri, özellikle dini telkinlere açık bıraktığı bir gerçekliktir.

Bu gerçekliği görenlerden biri de Gambel Paşa'dır. Anılarında Kâzım (Karabekir) Bey, isyan günlerinde Gambel Paşa'nın, "*Bu rejim aleyhine bir şey değil, ordu kumandanı askeri çok talim ettirmiş, ve namaz zamanı talime gelmiyen bir çavuşun rütbesini ref ettiğinden isyan çıkmış. Mesele kumandadan şikâyetdir, değiştirilince iş yatıştır.*" Diyerek olayı askeri düzene bağladığını bildirmektedir.⁹⁸⁵ O günlerde Sultan Hamid de aynı düşünceye kapılmış olmalıdır ki Ali Cevad Bey, Sultan'ın sinirlenerek, "*Herifleri niyazdan mahrum eylediler. Tazyik ettiler, isyan ettirdiler.*" Dediğini iletmektedir.⁹⁸⁶

Mevlânzâde Rıfat Bey'in anılarından öğrendiğimize göre isyan günlerinde askerlerin bir isteği, "*Şeriat hükümlerinin yeniden uygulanması*" olmuştur.⁹⁸⁷ Bu istek üzerinde biraz düşünüldüğünde, aslında askeri böyle bir talebe yönelten en önemli nedenin, yeni askeri sistemden kaynaklanan şikâyetlerden ileri geldiği anlaşılacaktır. Diğer ifade ile asker, kışlada Padişah'a dua ve namaz ile geçirdiği günlere geri dönmek istemektedir. Bu mütalaamızı kanıtlayan bir bilgiyi M. Said (Pekmen) Bey vermektedir. O zamana kadar dini idealler uğruna harp ettirilen askerin, Meşrutiyet'in gelmesi ile birlikte yaygınlaşan vatan ve millet mefhumlarından hiçbirşey anlamadığını, bundan dolayı bu mefhumlar için alışkanlık ve rahatından vazgeçmediğini vurgulayan M. Said Bey, özellikle İttihatçı ve mektepli subayların, askeri zorlaması sonucunda ordu

⁹⁸³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 100-103.

⁹⁸⁴ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁸⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 435-436.

⁹⁸⁶ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 62.

⁹⁸⁷ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 62.

içerisinde Cemiyet'e ve dolayısıyla Meşrutiyet'e karşı kin oluştuğunu beyan etmektedir.⁹⁸⁸

Mizancı Murat Bey de, 31 Mart isyanında askeri harekete geçiren başlıca nedenin din olduğunu ifade etmektedir. Osmanlı askerinin her dönemde din hakkında hassas olduğunu ifade eden Murat Bey, mektepli subaylar öncülüğünde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askeri, ibadetten alıkoyacak derece zorlu talimlere sevk ettiğini ve bu durumun isyan hareketinin en büyük nedeni olduğunu savunmaktadır.⁹⁸⁹ Aynı şekilde Divan-ı Harblerin, 21 Haziran 1909 tarihli ortak mazbatasında da ele alınan bu sebep, askerin ağır talimlerden duyduğu memnuniyetsizliği vurgulamakta ve bu durum sonucunda “*terbiye-i askeriyenin inhilâle uğradığı*”nı beyan etmektedir.⁹⁹⁰

Divan-ı Harb-i Örfi mazbatalarına bakıldığında da bu durumun akisleri görülmektedir. Divan-ı Harb-i Örfiler'in müşterek mazbatasında, subaylar tarafından askerin, “*terbiye-i mânevilerine*” gereken önemin verilmediği, asker ile subayların yalnızca talim zamanlarında bir araya geldiği, diğer zamanlarda subayların kendilerini askerden soyutlaması dolayısıyla askeri teftişlerin sarsıldığı, kışlalara askerden başka kimselerin, özellikle de “*sarıklı*” dervişlerin girdiği ve dini telkinlerde bulunduğu, askerin **Volkan** gibi zararlı yayınları okumasına izin verildiği, alışık olmayan askere ağır bir ordu disiplini dahilinde davranıldığı, Cemiyet üyesi çavuşlar ile subayların kolayca terfi aldığı, ordu disiplininin bozulması ve devlete karşı harekette bulunan askerlere gerekli cezaların verilmediği hususları nedeni ile askerin, isyan hareketine başvurduğu beyan edilmektedir. Bu mazbatadan sonra kaleme alınan 21 Ağustos 1909 tarihli diğer bir mazbatada ise askerin isyana kalkışmasının sebepleri arasında, “*Zâbitân, askerin Kur'an okumalarına ve namaz kılmalarına mümanâat(menetmek) etmekte olup, hatta serpûş namı altında askere şapka iksa ettirileceğinden(giydirileceğinden) bâhis ile matbuat-ı mahalliyeden bazıları tarafından efrâd-ı askeriyenin hissiyât-ı diniyeleri tahrik edilmiş (...)*” maddesi yer almakta ve matbuatın da asker üzerindeki tesiri ortaya konulmaktadır.⁹⁹¹

M. Said (Pekmen) Bey'in anlarından öğrendiğimiz kadarı ile askeri huzursuz eden ve Cemiyet'e karşı kin gütmesine neden olan etkenlerden biri de, bir takım

⁹⁸⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 103.

⁹⁸⁹ Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 182-183.

⁹⁹⁰ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 401.

⁹⁹¹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 106.

subayların ahlak dışı falliyetlere yönelmesidir. İsyan günlerinde asker ile konuşan Ali Cevad Bey, onlardan yaşça küçük fakat rütbeli olduğu halde bazı subayların ırz ve dinlerine sövdüğünü hatta kendilerine şiddet uyguladığını içeren cümleler duyduğunu ifade etmektedir.⁹⁹² İsyanı komuta eden askerlerden Hamdi Çavuş'un, Divan-ı Harb-i Örfi'ye verdiği ifadesinde de, subayların Hıristiyan kadınlarla gezmesi ve hatta bu kadınları kışlalara getirerek bir takım ahlaksızlıklarda bulunması, Peygamber Ocağı denilen kışlalarda dinin istismar edilmesi ve subaylardan bazılarının politikaya karışması dolayısıyla, isyanı kendince haklı gördüğünü beyan etmektedir.⁹⁹³

Diğer yandan, İTC'nin subaylar arasında mektepli-alaylı ayrımı yaptığını bildiren M. Said (Pekmen) Bey, özellikle Cemiyet üyesi mektepli subayların orduya hakim olan İttihatçılar tarafından kayırılması, rütbe ve terfide usulsüzlükler yapılması, buna karşılık alaylı subayların göz ardı edilmesi ve hatta tensikata uğratılması gibi olayların da askeri isyana teşvik eden etkenlerden olduğunu savunmaktadır.⁹⁹⁴ Aynı zamanda M. Said Bey, Mebuslar arasında yalnızca mülki tensikata yönelik bir kanunun gerekliliğinin tartışıldığı esnada Talat (Paşa) 'nın, "*Abdülhamid devrindeki müsâvatsızlık ve adaletsizlik tashih edilmelidir. Şanlı Osmanlı kılıncı bir an evvel nâhillerin elinden alınmalıdır.*" Sözü ile ordu içerisinde de askeri tensikatın yapılmasını önerdiğini iletmekte ve böylece alaylı subaylar arasında Talat Paşa başta olmak üzere tüm İttihatçılara karşı kin oluştuğunu bildirmektedir.⁹⁹⁵ Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa da ordu içerisinde tensikata gidilmesinin alaylı subaylar arasında huzursuzluklara neden olduğunu ifade etmekte ve huzursuzluk yaşayan subayların, askeri de kendi yanına çekmeye çalıştığından bahsetmektedir.⁹⁹⁶ Bu konuda en yerinde açıklamayı sanıyoruz ki Mizancı Murat Bey yapmakta ve kadro haricinde bırakılan alaylı subayların, "*Her fesad mektepten çıkar*" yolunda askere yaptığı telkinlerin, "*ateşe yağ dökmek*" olduğunu bildirmektedir.⁹⁹⁷

Ordu içerisinde tensikata gidilerek birçok subay ve daha düşük rütbelerdeki askerin kadrodan çıkarılması bizce, isyanın en önemli sebebini oluşturmaktadır. Zira

⁹⁹² Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 52.

⁹⁹³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 102-103.

⁹⁹⁴ Pekmen, **31 Mart...**, s. 72, 76. II. Meşrutiyet dönemindeki tensikat hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Erkan Tural, **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., İstanbul 2009.

⁹⁹⁵ Pekmen, **31 Mart...**, s. 74.

⁹⁹⁶ Furgaç, **a.g.e.**, s. 69-71.

⁹⁹⁷ Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 184-185.

isyan günlerinde askerin, Meclis'e sunduğu taleplerin başında “*Alaylı subaylardan açığa alınarak mağdur edilenlerin görevlerine iadesi*”⁹⁹⁸ maddesinin bulunması da bizim mütalaamızı kanıtlayan açık bir delildir.

Askerin dini yönünün istismar edilerek isyana teşvik edilmesi ile tensikat icrasının yarattığı hoşnutsuzluktan başka Mizancı Murat Bey ile Şerif Paşa ilginç bazı noktalara temas etmektedir. İstanbul'da bulunan Hassa Ordusu'nun, Meşrutiyet'e sadakat ile mükellef olmasına rağmen bu ordu mensubu kırk elli bin kişinin göz ardı edilerek, Rumeli'den üç Avcı Taburu'nun getirilmesinin haysiyetlerine dokunduğunu beyan eden Murat Bey, isyanın bir nedenini bu olaya bağlamaktadır.⁹⁹⁹ Fakat Murat Bey bu yorumu yaparken isyan günlerindeki bazı olayları göz ardı etmiş olmalıdır. Bir kere ortada eğer Murat Bey'in bahsettiği gibi bir haysiyete dokunma durumu olmuş olsaydı, Hassa Ordusu'nun Cemiyet tarafından imtiyazlandırılmış bulunan Avcı Taburları'na karşı da bir öfkesinin olması gerektiği gibi onlar öncülüğünde başlayan bir harekete katılması mümkün olmazdı. Buna mukabil Murat Bey'in savunduğu diğer bir görüş bizce oldukça mümkün görünmektedir. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte adalet ve eşitlik olgusunu, toplumla birlikte askerin de yanlış anladığını beyan eden Murat Bey, askerin zihninde eşitlik ilkesinin, “*binbaşı ne ise ben de oyum*” sureti ile teşkil ettiğini bildirmekte ve bu durumun da isyanın bir sebebi olabileceğini savunmaktadır.¹⁰⁰⁰

Öte yandan Şerif Paşa, Avcı Taburları'nın Meşrutiyet koruyucusu sıfatıyla İstanbul'a getirilmesine rağmen Cemiyet tarafından parti çekişmeleri başta olmak üzere birçok şahsi ve siyasi işlerde baskı aracı olarak kullanıldığını ifade etmekte ve çıkar hizmetinde kullanılan askerin bir süre sonra bu durumdan kurtulmaya çalışarak isyan ettiğini savunmaktadır.¹⁰⁰¹ Fakat bizce bu da isyanın başlı başına bir sebebi olmaktan oldukça uzaktır.

4.1.1.5. Hasan Fehmi Bey Cinayeti ve Yankıları

1908 yılı Temmuz ayında büyük coşkular ile kutlanan Meşrutiyet, ilanı üzerinde çok geçmeden toplum içerisinde kamplaşmaların meydana gelmesine neden olmuştur. Bu kamplaşmalar bir süre artarak devam etmiş, 1909 Nisanı'na gelindiğinde

⁹⁹⁸ Mevlânzâde Rıfât, **a.g.e.**, s. 62.

⁹⁹⁹ Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 184.

¹⁰⁰⁰ Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁰⁰¹ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 46-48.

Meşrutiyet'in o birleştirici vasfından medet umanlar bu durum karşısında şoka uğramışlardır. Bunlardan biri Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey'dir. Anılarında 1909 Martı'nda İstanbul'a egemen olan siyasi havanın gittikçe ağırlaşmaya başladığını vurgulayan Ahmet İhsan Bey, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan özgürlük ortamının, yerini gittikçe, “*gizli entrika*” ile fesatlıklara bıraktığını ve Meclis-i Mebusan'ın iş yapacağı yerde gereksiz tartışmalarla gün geçirdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁰² Ali Haydar Mithat ve Hüseyin Cahit Beyler de Ahmet İhsan Bey gibi düşünenlerdendir ve onlar da 1909 Şubat ve Mart aylarında İstanbul'un politik savaşlarla çalkalandığı bilgisini iletmektedir. Ayrıca Hüseyin Cahit Bey'in anılarından öğrendiğimize göre bu dönemde hükümet, devlet yönetimindeki etkinliğini sağlayamadığından ülke “*anarşi*” içindedir.¹⁰⁰³

Askerin yanında öğrenciler de siyaset sahasında boy ölçüştürmektedir. Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey, anılarında bu duruma geniş yer ayıranlardandır. Ahmet Hilmi Bey, gazetelerdeki politik çatışmalardan etkilenen öğrencilerin bu çatışmaları okullara taşıdığını, öğrenciler arasında “*partizanlıklar*”ın ortaya çıktığını ve matbuattaki bölünmeye eş olarak onların Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler'i tutan Taninci ve Ali Kemâl Bey'i tutan İkdamcı olmak üzere iki kampa ayrıldığını bildirmektedir.¹⁰⁰⁴ Bu durumun hükümet tarafından desteklendiğini ayrıca ileten Ahmet Hilmi Bey, Meclis'te meydana gelen tartışmaların da öğrenciler arasına yayıldığını vurgulamaktadır.

Tüm bunlar karşısında toplumsal gerilimi yatıştırması gereken yerde onu daha da şiddetlendiren matbuatın politik gücü, kitlelere kin ve nefret aşlamaktan da geri kalmamaktadır. M. Said (Pekmen) Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre 31 Mart arifesinde basın ve matbuat, kendisine verilen özgürlüğün tadını kaçırmakta ve bozuk bir lisan ile sağa sola saldırmaktadır.¹⁰⁰⁵ **Tanin**, **Şûra-yı Ümmet**, **Siper-i Sadıka** ile **Top**, **Tüfenk**, **Silah**, **Süngü** gibi gazeteler, içerdiği öfke oranında okuyucu bulmakta, **Mizan**, **İkdam**, **Osmanlı**, **Hukuk-ı Umûmîye** ve **Volkan** tüm gücünü İttihatçıları eleştirmeye sevk etmektedir. **Serbestî**'nin durumu da adındaki manaya yakışır biçimde sınırsız ve ölçsüzlük ile eşdeğerdir. Bu kanaatimizi anılarında verdiği bir cümle ile kanıtlayan Mevlânzâde Rıfat Bey, 31 Mart öncesi dönemde **Serbestî**'nin diğer

¹⁰⁰² Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 68.

¹⁰⁰³ Yalçın, *a.g.m.*, s. 75.

¹⁰⁰⁴ Kalaç, **a.g.e.**, s. 31-32.

¹⁰⁰⁵ Pekmen, **31 Mart...**, s. 55-59.

gazetelerden farkını bir “hata” olarak görmekte ve, “Bizim başlıca hatamız yumuşak laflardan çok, şiddetli ve gerçeği anlatan sözler sarfetmemiz olmuştur.” Demektedir.¹⁰⁰⁶

Matbuatın hararetlendirdiği bu gergin ortamda, 6 Nisan 1909 gecesi Galata Köprüsü üzerinden geçen **Serbestî** gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey ile eski kaymakamlardan Şakir Bey, silahlı suikasta uğrar. Şakir Bey yaralı kurtulmuşsa da Hasan Fehmi Bey oracıkta ölür. Köprünün iki başında karakol olmasına rağmen katil tutulamaz. Olayın yankısı gazeteler aracılığı ile tüm İstanbul’a kısa zamanda yayılır ve cinayetten İttihat ve Terakki Cemiyeti sorumlu tutulur.¹⁰⁰⁷ Böylece muhalif basın, Cemiyet’e yüklenmek için bir neden daha bulmuştur ve olayın ertesi günü muhalif gazeteler İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne ateş püskürmeye başlar.

Yunus Nadi (Abaloğlu) Bey, 7 Nisan sabahı Ali Kemal Bey’in, kendisi ile birlikte Mevlânzâde Rifat, Murad ve Derviş Vahdetî Beyler başta olmak üzere önde gelen muhaliflerin, İttihatçılar tarafından öldürüleceğinin kararlaştırılmış olduğuna dair yaptığı bir açıklamanın halk arasında geniş yankı bulduğundan bahsetmektedir. Devamında, bu bildiriye takip eden günlerde **Volkan** gazetesinin, cinayeti İmam Hasan’ın ölümüne benzeterek, “*İttihat Cemiyeti beni de öldürecekmiş. Yer hazırla! Yakında geliyorum ya Hüseyin!*” Yolunda yazılar yayınladığını ve halkın dini duygularına dokunduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰⁸ 8 Nisan sabahı **Serbestî** ve **Mizan** gazetelerinin, “*Şehidi Hürriyet Hasan Fehmi Beyin ruhuna fatihâ*” ile başlayan kışkırtıcı makaleler yayınladığını beyan eden Kâzım (Karabekir) Bey ise, bu cinayetin İTC’ye karşı olan kin ve nefreti körüklediğini bildirmektedir.¹⁰⁰⁹

Bu gibi haberlerin yanında Kâzım (Karabekir) Bey’in anılarından tespit ettiğimize göre, katilin yakalan(a)maması hususu da o günlerde muhalif basını oldukça meşgul etmiştir. **Mizan**, 9 Nisan 1909 tarihli sayısında katilin bulunmaması dolayısıyla

¹⁰⁰⁶ Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁰⁰⁷ Yunus Nadi (Abaloğlu) Bey, cinayetten yaralı kurtulan Şakir Bey’in ifadesi dolayısıyla İttihatçıların cinayetten sorumlu tutulduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeye göre ateş eden şahsın üzerinde askeri elbise vardır ve o dönemde subayların kullandığı bir tabanca türü olan rovelver ile ateş edilmiştir. Ayrıca ateş eden şahıs tetiğe basarken, Mevlânzâde Rifat anlamına gelen “*Al Mevlân*” diye bağırmıştır. Yani bu ifadeye göre suikast Hasan Fehmi Bey yerine **Serbestî** gazetesi sahibi ve önde gelen muhaliflerden Mevlânzâde Rifat Bey’e yöneliktir. Diğer bir ifade ile muhalefete yöneliktir. Böylece cinayetin Cemiyet tarafından işlendiği kanısına varılmıştır. Abaloğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 2, 1 Nisan 1959. Ziya Şakir (Soku) Bey’in anılarından edindiğimiz bilgiye göre suikast, muhalefete gözdağı vermek amacı ile Mevlânzâde Rifat Bey’e tertip edilmiş ve icrası için Yüzbaşı Abdülkadir Bey ile M... Bey (müellif bu kişinin adını açıklamamaktadır) görevlendirilmiştir. Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 181.

¹⁰⁰⁸ **İkdam**, 26 Mart 1325 (8 Nisan 1909) ; Abaloğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 2, 1 Nisan 1959.

¹⁰⁰⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 427-428.

hükümeti eleştirmekte, 10 Nisan 1909 tarihli sayısında, Galata köprüsünün bir krokisini vererek katilin kaçmasına imkân bulunmadığını iddia etmekte, başka bir sayısında da “Henüz Birşey Yok” başlığı altında, “Katil henüz tutulamadı. Acaba bulunamadı da mı tutulamadı? Yoksa bulundu da mı tutulamadı?” Diyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yüklenmektedir.¹⁰¹⁰ Bunların yanında **İkdam** aracılığı ile Ali Kemal Bey de İttihatçılara yüklenen diğer bir isimdir.

Bu yayınlar karşısında İTC de yayın organları vasıtası ile kendisine yöneltilen eleştirilere karşı çıkmakta ve muhalif matbuatı yalanlamaktadır. Böylece İstanbul’da İttihatçılar ile muhalifler arasında o güne değin görülmemiş bir biçimde matbuat üzerinden savaş durumu söz konusu olmuştur.

Muhalefet, basın aracılığı ile yaptığı hamleyi yeterli görmemiş olacak ki; işi Meclis-i Mebusan’a taşıdığı gibi mekteplerde protesto hareketleri düzenleme ile mitinglere kadar götürmüştür.

Meclis-i Mebusan zabıt ceridesinden edindiğimiz bilgilere göre olayın ertesi günü, İstanbul mebusları Zehrap ve Kozmide, Kozan mebusu Hamparsum Boyacıyan Efendiler ile Engiri mebusu Müfit, Sinop mebusu Rıza Nur, Cidde mebusu Kasım Zeynel ve Amasya mebusu İsmail Hakkı Beyler’in imzasını taşıyan, katilin neden yakalanmadığına dair bir istizah Meclis’e sunulmuştur.¹⁰¹¹ Pek tartışmalı geçmeyen görüşmeler esnasında başta Talat (Paşa) olmak üzere İttihatçı mebuslar da istizah lehinde konuşmalar yapmışlardır. Fakat Engiri mebusu Müfit Bey’in, Meclis’in açılmasından önce öldürülmesine rağmen faillerinin henüz yakalanamadığı Arnavut İsmail Mahir Paşa ile Arnavut Hasan Fehmi Bey cinayetlerinin aydınlatıl(a)mamasını bir Arnavut ve Osmanlı olarak protesto ettiğini açıklaması, görüşmelerin kısa süreliğine de olsa gerilmesine neden olmuştur. Bu açıklama karşısında Ahmet Rıza Bey’in, “Burada Arnavut-Arap yok.” Demesi üzerine Müfit Bey, “Yok yok, var var.” Diye karşılık verdiyse de sonuçta oy çokluğu ile istizahın gelecek hafta Cumartesi günü yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁰¹²

¹⁰¹⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 428-429.

¹⁰¹¹ MMZC, 25.03.1325 (7 Nisan 1909), c. 2, Devre: 1, İçtima: 53, s. 651.

¹⁰¹² MMZC, 25 Mart 1325 (7 Nisan 1909), c. 2, Devre: 1, İçtima: 53, s. 651-655. Oylamadan sonra Erzurum mebusu Varteks Efendi’nin, “Öbür Cumartesi mi?.. O vakte kadar neler olmaz.” Diye sözler sarfetmesi bazı araştırmacıları, Varteks Efendi’nin isyandan haberdar olup olmadığı hakkında şüpheye düşürmüştür. Akşin, **a.g.e.**, s. 123.

Cavit Bey'in anlarından tespit ettiğimize göre olayın ertesi günü, Tarih hocası Ali Kemal Bey, Mekteb-i Mülkiye'ye gelerek, üzüntülü olması nedeni ile ders veremeyeceğinden, kendisinin de öldürülme korkusu yaşadığından bahsederek öğrenciler üzerinde etki etmeye çalışmıştır.¹⁰¹³ Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey de Cavit Bey'i doğrular nitelikte bilgiler vermektedir. Ali Kemal Bey'in Mülkiye'de hürriyetin istismar edildiği yönünde yaptığı açıklamadan sonra öğrencilerin galeyana gelerek Babıali caddesinde bulunan gazete idarehanelerine koştuğunu ifade eden Ahmet Hilmi Bey, cadde üzerinde öğrenciler tarafından nümayişler yapıldığını ve cinayetin bir an önce aydınlatılmasının istendiğini beyan etmektedir.¹⁰¹⁴ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de, Babıali'den sonra öğrencilerin Meclis'i Mebusan'a geldiğini ve burada da gösteri yaptığını bildirirken; o gün göstericiler arasında bulunanlardan Hasan Vasfi (Kızıtaşı) ve Burhan (Felek) Beyler, Meclis önünde nümayişçilerin Ahmet Rıza ile konuşmayı beklediği esnada süvari kıtası tarafından dağıtıldığı bilgisini vermektedir.¹⁰¹⁵

Muhalifler, “*Hürriyet Şehidi*” olarak gördükleri Hasan Fehmi Bey için muazzam bir cenaze töreni düzenlemişlerdir. 8 Nisan 1909 tarihine rastlayan bu törene katılanlardan Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey, Ayasofya Meydanı'ndan, Sultan Mahmut Türbesi'ne giden yolun insanlarla dolup taşıdığını, insanların adeta hızlı ve öfkeli akan bir sele benzediğini bildirmektedir.¹⁰¹⁶ Tabutun kalabalıktan görünmediğini vurgulayan Burhan (Felek) Bey ise, cenaze töreninin açıktan açığa İTC karşıtı bir protesto mitingine dönüştüğünü ve bu yönü ile gelecek kanlı günlerin habercisi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹⁷

Aynı şekilde M. Said (Pekmen) Bey de, 8 Nisan günü neredeyse bütün İstanbul'un Hasan Fehmi Bey'i uğurlamaya geldiğini ve bunun aslında, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ile İttihatçılara karşı bir gözdağı olduğunu bildirmektedir.¹⁰¹⁸ Hatta Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in anlarından tespit ettiğimize göre yolda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın arabasına rastlayan cenaze alayının öfkesi karşısında Paşa, yolunu değiştirmek zorunda kalmıştır. Rıza Nur Bey ise, cenaze alayının Babıali önünden geçtiği esnada Murat Bey'in, adeta olacakları bilir şekilde, “*Görüyor*

¹⁰¹³ Cavit Bey, “*Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları*”, **Tanin**, Tefrika No: 3, 2 Eylül 1943.

¹⁰¹⁴ Kalaç, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁰¹⁵ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 5, sa. 109 (28 Kasım 1935), s. 357 ; Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 77 ; Felek, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁰¹⁶ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁰¹⁷ Felek, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁰¹⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 58.

musunuz? Bu cenaze Rıza Nur'un, *İkdam*'daki makalesi, ihtilâl yapacak. İttihatçıları devirecektir." Dediğini iletmektedir.¹⁰¹⁹

Öte yandan, önde gelen İttihatçılardan Cavit Bey'in anılarından anladığımız kadarı ile İttihatçılar, kalabalığı önemsememiş ve cenaze töreninin başta hamal ve softalar olmak üzere kuru bir kalabalıktan ibaret olduğunu düşünmüştür.¹⁰²⁰ Oysa durum çok daha ciddidir ve Hasan Fehmi Bey'in cenaze töreni esnasında yapılan demogoji karşısında gerilen ortam, İttihatçıların karşı gösterileri ile içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu gergin havanın yüksek okul öğrencilerini etkilediği oranda askeri de etkisi altına aldığı vurgulayan Hüseyin Cahit Bey, subayların Harbiye Nazırı'na şikâyet telgrafları çekmeye başladığını ifade etmektedir.¹⁰²¹

Kâzım (Karabekir) Bey'in anılarından edindiğimiz bilgiye göre bu telgraflardan birinde Kaymakam Asım Bey, Harbiye Nazırı'nı şiddetli bir dil ile istifaya davet etmekte ve, *"Paşa Hazretleri, biz kılıçlarımızı vatanımızın en genç namuslu ve hamiyetli evlâtlarını boğazlamak, tiyatrolarda tehdit ve nümayişler şöhrat ve menfaatperest nikabı hürriyete(hürriyet peçesine) bürünmüş müstebitlerin maksatlarına hizmet için kuşanmadık. Ordumuzun bitarafılığıyla zabitanın şeref ve namuslarını muhafaza edebilecek bir iktidar serbestiye malik değilseniz vatanın selâmeti için olsun memuriyetinizden istifa etmek hatırıza gelmiyor mu? Selefî devletleri gibi hiç bir cemiyete mensup olmadığınızın ilânının zamanı gelmiş değil çoktan geçmekte olduğunu arzınıza mücaseret olunur."* Demektedir.¹⁰²² Tabi bu durum karşısında İttihatçıların suskunluğunu korumayacağı açıktır ve böyle de olmuştur. İttihat ve Terakki egemenliğindeki Askeri Kulüp ile subaylar arasındaki telgraf ve protesto düellosu gittikçe şiddetlenmiş ve 30 Mart'ta gergin bir hava ile uykuya dalan İstanbul halkı ertesi sabaha (31 Mart 1325) askerinin isyan ettiği haberi ile uyanmıştır.

¹⁰¹⁹ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 295.

¹⁰²⁰ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 4, 3 Eylül 1943 ; Yalçın, *"Meşrutiyet..."*, **a.g.d.**, c. 5, sa. 109 (28 Kasım 1935), s. 358.

¹⁰²¹ Yalçın, *"Meşrutiyet..."*, **a.g.d.**, c. 5, sa. 109 (28 Kasım 1935), s. 358.

¹⁰²² Karabekir, **a.g.e.**, s. 431. Bu şiddetli telgraf karşısında ertesi gün Askeri Kulüp mührü taşıyan bir beyanname ilan edilmiştir. *"Kaymakam Asım Bey namında birine cevap"* başlığı ile başlayan beyanname aynen şöyledir: *"28 Mart 1325 tarihli Mizan ve gerekse İkdam gazetelerinde Harbiye Nezaretine hitaben Makriköyü'nden keşide ettiğiniz telgrafnameyi nefretle okuduk. Terbiyei celilei askeriye kulliyen mugayir ve hakikati hale son derecede muhalif olan isnadati müfteriyenizi şiddetle protesto eder ve hareketi nizam ve intizam şikenanenizin kanunu askerice müstelzim olduğu cezanıza intizar ediniz."* Karabekir, **a.g.e.**, s. 431-432.

4.1.2. İsyân Hakkında Değerlendirmeler

Bu kısımda, isyanın başlaması ve gelişimi hakkında tafsilatlı bilgi vermek yerine, hadisenin hatıratlara ne şekilde yansıdığı ile ilgilenilecektir. Konu hakkında detaylı bilgiyi içeren araştırma eserleri ile tezler literatürde geniş yer kapsamaktadır. Bu nedenle isyanın seyri hakkında detaylı bilgiye bu kaynaklardan ulaşılabilmektedir.¹⁰²³ Diğer yandan, 31 Mart sonrasında kurulan Divan-ı Harb-i Örfiler tarafından hazırlanan rapor da konu hakkında detaylı bilgiler içermektedir.¹⁰²⁴

31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü Avcı Taburları öncülüğünde başlayan isyan hareketini M. Zekeriya (Sertel) Bey, “*gericiliğin ilericiliğe karşı başkaldırısı*” olarak nitelendirip, olayın ordu içerisinde mektepli-alaylı ayrımı yapılmasından kaynaklandığını savunurken; Hüseyin Kâzım Kadri Bey, isyanı “*Yeniçerilik ruhu*”na bağlamaktadır.¹⁰²⁵ Buna benzer bir ifade ile Damar (Arıkoğlu) Bey de isyanın başında Derviş Vahdetî tarafından dini hassasiyetleri okşanan çavuşların bulunduğunu ve çavuşlar öncülüğünde ayaklandırılan askerin, dinsiz olarak gördüğü mektepli subayları öldürmeye başladığını vurgulamaktadır.¹⁰²⁶ Damar Bey’in bu kanaatini doğrulayan bir bilgiyi Rıza Nur Bey de vermektedir. Asker arasında mektepli ve özellikle de İttihatçı subayların, dine karşı geldiği söylentilerinin çıktığı günlerde İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti’nin kışlalara girerek askeri İttihatçılara karşı kışkırttığını ifade eden Rıza Nur Bey, olayın dini boyutuna vurgu yapmaktadır.¹⁰²⁷ Ziya Şakir (Soku) Bey de o günlerde softaların ağzından sık sık, “*Bir kâfir öldürenin, bin yıllık günâhı affolunacaktır. Ne mutlu o adama ki, İttihatçı mel’unlarından birini ele geçire de öldüre...*” Cümlelerinin döküldüğünü beyan ederken; “*(...) her zaman ağızları leş gibi rakı, şarap kokan mektepli zabitler de eşeddü küffardır. Onların da katli vaciptir (...)*” sözlerinin de

¹⁰²³ Soner Tursun, *II. Meşrutiyet’in İlanı ve 31 Mart Olayı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2013 ; Sıddık Yıldız, *Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006 ; Mustafa Turan, **Elli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizlenmiş Bir Facia, Taskışla’da 31 Mart Faciası**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966 ; Mithat Sertoğlu, “*31 Mart Olayı’na Işık Tutan Belgeler*”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sa. 35 (Aralık 1999), s. 45-47 ; Mustafa Müftüoğlu, **İstanbul’a Yürüyen Ordu, 31 Mart’ın Perde Arkası**, Başak Yay., İstanbul 2005 ; İsmail Hami Danişmend, **31 Mart Vak’ası**, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1942 ; Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, Ankara 1994.

¹⁰²⁴ Rapor hakkında bkz. Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 400-409.

¹⁰²⁵ Sertel, **a.g.e.** s. 17 ; Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁰²⁶ Damar Arıkoğlu, **Hâtıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961, s. 48.

¹⁰²⁷ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 295 – 296.

meydanlarda yankılandığını iletmektedir.¹⁰²⁸ Aynı şekilde Galip Paşa da, isyanın mektepli subaylara yönelik bir hareket olduğunu vurgularken, Avcı Taburu'na mensup birkaç onbaşı ve çavuşun eline, öldürülecek subayların listesinin verildiğini ve askere, “*Mektepli zabıtları nerede bulursanız katledeceksiniz!*” emrinin verildiğini ifade etmektedir.¹⁰²⁹

Şerif Paşa da bu yönde bilgi veren müelliflerdendir. Olayın askerlik görevi ile alakası olmayan birkaç “*siyasi zabıt*”in yanlış hareketinden kaynaklandığını ifade eden Şerif Paşa, sonuçta tüm mektepli subayların isyancılar tarafından takibat altına alındığını ifade etmektedir.¹⁰³⁰

Öte yandan Mevlânzâde Rıfat Bey, Avcı Taburları'nın, şeriat istemi ile ayaklandığını ifade etmekte ve ayaklanmayı Meşrutiyet'in desteklenmesine yönelik bir hareket olarak algılayan diğer askerin de kısa zaman içerisinde bunlara katıldığını beyan etmektedir.¹⁰³¹ Bir yandan da askerin dini duygularının kullanıldığını belirtmektedir. Yunus Nadi Bey ise farklı yönde bir bilgi vermekte ve 31 Mart İsyanı'nın nedenini anlamaya yönelik girişimleri karşısında Avcı Taburu mensubu bir askerden, “*Biz Rumelide iken kardeşlerimiz, babalarımız öldürülüyor, katil tutulamıyordu. Ortalığı adaletsizlik bürümüştü. Biz de bir şey yapamıyorduk. Hürriyet alınacağı zaman bize meşrutiyet olursa haksız yere kimse kimseyi öldürmeyecek, öldürürse yakalanıp behemahal kısas edilecek adalet icra olunacak! Demişlerdi. Biz de çalıştık. Hürriyet alındı. Halbuki dedikleri şeyler yapılmıyor. Köprünün üstünde adam öldürülüyor da katili bulunmuyor. Saklanıyor, hani kısas? Hani şeriat? İşte biz bundan ötürü kalktık.*” Cevabını aldığını iletmektedir.¹⁰³² Bu cevap dikkatle tetkik edilecek olursa isyanın, askerin Meşrutiyet yönetiminden umduğunu bulamaması nedeni ile ortaya çıktığı açıkça anlaşılacaktır. Zira o günlere bizzat tanıklık etmiş müelliflerin anılarından tespit edildiği kadarı ile askerin isteklerini içeren listenin başında, şeriatın yeniden getirilmesi yer almaktadır.

Askerin, isyan hareketine başvurduğu andan itibaren şeriat isteğini her fırsatta dile getirmesi, isyanın Sultan Hamid tarafından idare edildiği söylentilerini de beraberinde getirmiştir. Bu söylentilerden birini anılarında ele alan Ahmet İhsan

¹⁰²⁸ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 205-206.

¹⁰²⁹ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sa. 7 (Ağustos 1966), s. 22.

¹⁰³⁰ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁰³¹ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁰³² Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 4, 3 Nisan 1959.

(Tokgöz) Bey, 31 Mart günü isyan hakkında konuşan insanlardan çoğunun dilinde Abdülhamid idaresinin yeniden geldiği yönünde lafların dolaştığını ifade etmektedir.¹⁰³³ Cavit Bey ise, askerın şeriat istemesi ve sık sık, “*Padişahım çok yaşa*” nidası ile sağa sola koşuşturması nedeni ile isyanın, Padişah kontrolünde ilerlediğinin düşünülmesine sebep olduğunu bildirmektedir.¹⁰³⁴ Cavit Bey’in bu düşüncesine benzer düşüncelere kapılanlardan biri de Ahmet Bedevî (Kuran) Bey’dir. Askerin, 31 Mart günü Mülkiye’nin önünden Padişah’a övgü sözcükleri ve şeriat yayagaları ile sık sık geçtiğini bildiren Ahmet Bedevî Bey, onların bu hareketinden, mektepteki hemen herkeste 24 Temmuz öncesi döneme dönüldüğü fikrinin uyandığını beyan etmektedir. Devamında, isyanın ikinci günü Derviş Vahdetî tarafından **Volkan** gazetesinde yayınlanan makalede, “*Padişahım, hürriyet alınmaz, verilir; arzu ettiğiniz takdirde Meşrutiyeti kaldırmak ve Meclis-i Mebusanı dağıtmak yed-i kudretinizdedir.*” Demesi ile birlikte, isyanı Padişah’ın yönettiğine dair düşüncelerinin pekiştiğini beyan etmektedir.¹⁰³⁵ Abdülkadir Kemalî (Öğütçü) Bey ise isyanı, Sultan Hamid’in “*yeni bir oyunu*” olarak nitelendiren İsmail Baha Bey vasıtası ile haber aldığını bildirmekte ve bu haber karşısında Meşrutiyet’in geleceğinden endişeye kapıldığını ifade etmektedir.¹⁰³⁶

Anılarından öğrendiğimiz kadarı ile aynı duyguları yaşayanlardan biri de Naciye Neyyal (Biren) Hanım’dır. Askerin, Padişah’tan şeriat istediğini ve elde ettiğini bildiren Naciye Hanım, Padişah’ın eski idareyi yeniden tesis etmesi durumunda İstanbul’un yaşanamayacak hale geleceğini vurgulayarak endişeye kapılmaktadır.¹⁰³⁷ Mevlânzâde Rıfat Bey de, Sultan Hamid’in eline geçen ilk fırsatta Meşrutiyet’i boğmaya yöneleceğinden emin olduğunu vurgularken; 31 Mart İsyanı’nın ona böyle bir fırsatı verdiğini ifade ederek endişesini ortaya koymaktadır.¹⁰³⁸ Yunus Nadi Bey de Mevlânzâde Bey’in verdiği bilgilerle paralel bilgiler vererek, isyanın asıl maksadının istibdadı iade etmek olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³⁹

Bu gibi düşüncelere karşılık kızlarının anılarından edindiğimiz bilgiye göre Sultan Hamid, olayın parti çekişmelerinden ileri geldiğini düşünmekte ve bu düşüncesini, “*Korktuğum oldu. Yorgan kavgası demiyor muydum? İşte başladı.*”

¹⁰³³ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 70.

¹⁰³⁴ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 5, 4 Eylül 1943.

¹⁰³⁵ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 149, 151.

¹⁰³⁶ Abdülkadir Kemal, **a.g.e.** s. 47, 50.

¹⁰³⁷ Biren, **a.g.e.**, s. 233-234.

¹⁰³⁸ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁰³⁹ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 2, 1 Nisan 1959.

Cümleleri ile açıklamaktadır.¹⁰⁴⁰ Hasan Vasfî (Kızıtaşı) Bey de Sultan Hamid'in bu ifadesine benzer bir ifade ile, isyanın din-siyaset ilişkisinden kaynaklandığını, Sultan Hamid'in harekete karışmadığı oranda ona karşı tedbirler de almadığını beyan etmektedir. Devamında Hasan Bey, Padişah yaverlerinden Yüzbaşı Hasan Bey'den dinlediği kadarı ile Sultan Hamid'in isyan hareketini tasvip etmediğini fakat onu bastırarak cesareti kendinde bulamadığını bildirmektedir.¹⁰⁴¹

Öte yandan Mevlânzâde Rıfat Bey'in anılarından öğrendiğimize göre, daha isyanın başlamasını takip eden saatlerde hareketi Ahrar Fırkası'nın tertip ettiği ve yönettiğine dair söylentiler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Yunus Nadi Bey, isyanın mahiyetinin tam anlaşılmasına rağmen onun gittikte İTC karşıtlığına bürünmesi dolayısıyla bir "*fırka kavgası*" ndan ibaret olduğu görüşünün genel kabul gördüğünü ifade ederken Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, Yunus Nadi Bey'i destekler şekilde o gün, "*İtilâfçılar ayaklanmış, İttihadçuları süpüreceklermiş.*" Sözlerinin ağızlarda dolaştığını iletmektedir.¹⁰⁴² Mevlânzâde Rıfat Bey de, askerinin aslında politik amaçlarla ayaklandırıldığını fakat bunu kendilerini yöneten çavuş ve onbaşılardan başkasının bilmediğini, onların din uğruna savaştığına inandırıldığını ifade etmekte ve ayaklanmanın asıl düzenleyicilerini, Hamdi Çavuş başta olmak üzere bölük emini Mehmet, Kamacı Arif gibi "*satın alınmış*" birkaç "*baldırı çıplak*" arkasına saklanmakla suçlamaktadır. Devamında, isyanın Ahrar Fırkası tarafından düzenlenmesine rağmen, Fırka yöneticilerinin tüm kontrolü Fazlı Bey aracılığı ile Prens Sabahattin'e vermesi dolayısıyla isyanın Meşrutiyet karşıtı bir hal aldığı da şiddetle tenkit etmektedir.¹⁰⁴³

Bu durumu anılarında ele alan müelliflerden biri de Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'dir. Hüseyin Cahit Bey, isyanın siyasi faktörlere dayandığının bilinmesine rağmen, hareketin sistemsiz biçimde gelişmesi dolayısıyla İttihatçıların onu, birkaç er tarafından yapılan bir "*serkeşlik*" olarak algıladığını bildirmektedir.¹⁰⁴⁴ Aynı düşünceye kapılanlardan biri de Hasan Vasfî (Kızıtaşı) Bey'dir. Hareketin mahiyetinde Padişah'a karşı bir meylin görüldüğünü ifade eden Hasan Vasfî Bey, onun Meşrutiyet'e karşı bir ayaklanmadan çok "*başbozuk*" bir "*kaynayış*"tan ibaret olduğu ve bu karışıklık

¹⁰⁴⁰ Ayşe Osmanoglu, **a.g.e.**, s. 141.

¹⁰⁴¹ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 83, 87.

¹⁰⁴² Abaloğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 3, 2 Nisan 1959 ; Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 70.

¹⁰⁴³ Mevlânzâde Rıfat Bey, **a.g.e.**, s. 41-43, 128.

¹⁰⁴⁴ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 101 (28 Eylül 1935), s. 359.

ortamında muhalefetle birlikte İttihatçıların da ondan yararlanma yolunu tuttuğu bilgisini iletmektedir.¹⁰⁴⁵ Aynı şekilde, Burhan (Felek) Bey de isyancıların Hüseyin Cahit ve Ahmet Rıza Beyler zannı ile farklı kimseleri öldürmesinden yola çıkarak isyanın iktidar sahibi bir el tarafından yürütülmediğini, aksine kontrolsüz fakat kanlı bir şekilde ilerlediğini beyan etmektedir.¹⁰⁴⁶

Öte yandan Celal (Bayar) Bey, isyana kalkışan askerin oldukça teşkilatlı bir yapı dahilinde hareket ettiğini, onların halka ve özellikle de yabancı müdahalesinden çekinmeleri dolayısıyla gayrimüslim vatandaşlara karşı abartılı hareketlerden kaçındığını, hareket esnasında yabancı elçiliklere gelecek zararların önlenmesi için buraların sıkı gözlem altında bulundurulduğunu ve isyanı umumileştirmek maksadı ile kışlalara elçiler gönderildiğini beyan etmekte, tüm bunlara dayanarak isyanın daha önceden planlanmış olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁴⁷ Yunus Nadi Bey'in, anılarında verdiği benzer bilgiler de isyanın sistemli şekilde ilerlediği görüşünü akla getirmektedir. Buna karşılık Ziya Şakir (Soku) Bey, tertipleycileri tarafından belirli bir düzene sokulamayan isyanın, ciddi bir program dahilinde ilerletilememesi nedeni ile kontrolün bir süreden sonra, alaylı subaylar ile sabık devir adamlarının eline geçtiğini savunmaktadır.¹⁰⁴⁸

İncelenen hatıratlarda, isyanın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini hedef aldığı ele alınan genel konulardandır. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey isyanı başlangıçta, talimlerden bıkan birkaç askerin kişisel çabası olarak gördüğünü ifade ederken birkaç saat içerisinde hareketin İTC ve Meşrutiyet karşıtı geniş bir darbe hareketi olduğu hususunu anladığını bildirmektedir.¹⁰⁴⁹ Aynı şekilde anılarında Ahmet Rıza Bey de, başlangıçta isyan hareketini önemsemediğine dair notlar düşmekle birlikte Babıali'ye gittiğinde Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın uyarısı ile isyanın İttihatçılara yönelik olduğu hususunu kavradığını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁰

Buna karşılık Yunus Nadi ve Ahmet Hilmi (Kalaç) Beylerin anılarından tespit ettiğimiz kadarı ile, isyanın mahiyeti başlangıçta anlaşılamamıştır. Fakat buna rağmen Yunus Nadi Bey, isyanın en başından beri İttihatçılara yönelik bir hareket olduğuna dair bazı emarelerin bulunduğunu ve bu nedenle de aydınlar tarafından askeri siyasete

¹⁰⁴⁵ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁰⁴⁶ Felek, **a.g.e.**, s. 52-53.

¹⁰⁴⁷ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 141.

¹⁰⁴⁸ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 245.

¹⁰⁴⁹ Yalçın, "Meşrutiyet...", **a.g.d.**, c. 4, sa. 101 (28 Eylül 1935), s. 359.

¹⁰⁵⁰ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 36.

karıştırdığı iddiası ile İTC'nin tenkit edildiği bilgisini vermektedir.¹⁰⁵¹ Ahmet Hilmi Bey ise, sabah saatlerinde başlayan isyandan sonra, onun İTC'ye yönelik bir hareket olduğu dedikodularının yayıldığını bildirirken; öğlene doğru isyanın asıl mahiyetinin ortaya çıktığını beyan etmektedir.¹⁰⁵² Burhan (Felek) Bey de böyle düşünenlerdendir. İsyanın, İTC egemenliğindeki Avcı Taburları öncülüğünde gelişen askeri bir hareket olması dolayısıyla ilk başta İTC'ye karşı bir mahiyette olduğunu düşünmeyen Burhan Bey, isyancıların öldürmek üzere mektepli subaylar yanında birtakım İttihatçıları aradığı haberleri ile birlikte, isyanın asıl amacının belli olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵³ Galip Paşa ise, isyancılar tarafından Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifası ve Meclis-i Mebusan ile birlikte İTC'nin dağıtılması isteklerinin ilanından sonra, meselenin anlaşıldığını bildirmektedir.¹⁰⁵⁴ Gerçekten de isyan günlerinde İTC ileri gelenlerinin gizlenmesi, **Tanin** ve **Şûra-yı Ümmet** idarehaneleri ve İTC İstanbul merkezinin yağmalanması, tahrip edilmesi olayları ile Padişahın, askerinin isteğine uyarak şeriat verdiğini beyan etmesi, isyanın İTC ve Meşrutiyet aleyhinde geliştiğinin açık birer delilidir.

Bu nedenledir ki o günlerde Edirne'de İkinci Ordu'da bulunan İsmet (İnönü) Bey, 31 Mart İsyanı'nı, Meşrutiyet aleyhine yapılmış büyük irtica hareketlerinden biri olarak görmektedir.¹⁰⁵⁵ Olayı “softa” zihniyeti ile “monarşistlik” ruhunun bir ürünü olarak gören Rahmi (Apak) Bey de, isyanın Meşrutiyet'e ve onun elde edilmesini sağlayan mektepli subaylara yöneldiği düşüncesi ile, “gericiliğin bir tezahürü(yansıması)” olarak algıladığını açıkça ifade etmektedir.¹⁰⁵⁶ Aynı şekilde Celal (Bayar) Bey de olayın irtica boyutunu öne çıkaran müelliflerdendir.

Öte yandan başta Şerif Paşa olmak üzere bir takım müellifler ise isyanın, İTC'nin baskı ve şiddet yönetiminden kaynaklandığını ve mahiyetinin irticadan çok Cemiyet'i yıkmaya yönelik olduğunu savunmaktadır. Anılarında, bu düşüncüyü savunan Şerif Paşa, kanıt olarak gördüğü bazı olayları arka arkaya sıralamaktadır. Paşa öncelikle, isyancı askerinin Meclis-i Mebusan'a düşman olmak yerine yalnızca İttihatçı mebuslara düşman olduğunu beyan ile hareketin irticai yönünün olması halinde askerinin taleplerini

¹⁰⁵¹ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 3, 2 Nisan 1959.

¹⁰⁵² Kalaç, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁰⁵³ Felek, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁰⁵⁴ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 1, sayı 7 (Ağustos 1966), s. 22.

¹⁰⁵⁵ İnönü, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁰⁵⁶ Apak, *a.g.e.*, s. 41.

Meclis'e iletmesi bir yana, onu yıkmaya kalkışacağını ifade etmektedir. Devamında, askerın “*şeriat isteriz*” çığlıkları dolayısıyla olaya bir irtica görünümü kazandırıldığını iddia eden müelliflere karşılık Paşa, eğitim düzeyi son derece düşük askerın gözünde özgürlük, adalet, eşitlik gibi ilkelerin, kısaca Meşrutiyet'in, şeriat düzeninde toplandığı savını ileri sürmekte ve askerın şeriat isteğini istibdat arama ya da zulüm isteme olarak düşünmemektedir. Bundan başka, isyana kalkan askerın Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ile birlikte önde gelen İttihatçıların mebusluktan istifa etmesi gibi taleplerine dayanarak Şerif Paşa, olayın Meşrutiyet düzenini yıkmaktan çok İTC'ye duyulan kin ve nefretten kaynaklandığını beyan etmektedir. Son olarak Paşa, İTC'nin, hatalarını örtbas etmek ve muhaliflerini yok etmek maksadı ile olaya irtica görüntüsü kazandırdığını savunmaktadır.¹⁰⁵⁷ Aynı şekilde Mevlânzâde Rıfat Bey de, meselenin Prens Sabahattin'in siyasi hırsından ileri geldiğini vurgulamakta ve olayın gerici bir ayaklanmadan çok parti çekişmelerinden kaynaklandığını savunmaktadır.¹⁰⁵⁸

Ali Haydar Mithat Bey de Mevlânzâde Rıfat Bey gibi düşünenlerdendir. 31 Mart Vak'asının politik gerilimi daha fazla kaldıramayan asker tarafından çıkarıldığını bildiren Ali Haydar Bey, Vak'anın, “*memleketin birliğini isteyenlerin bir araya toplanmasını ve siyasi ihtirasların ortadan kalkmasını emr'ettiği*”ni vurgulamaktadır.¹⁰⁵⁹

31 Mart isyanı'nın irticai bir hareket olup olmadığı konusunda bir genelleme yapmak gerekirse; İttihatçıların, olayın irticaya hizmet eden bir hareket olduğunu savunmasına rağmen muhalefet, irticadan çok askeri ve politik yönüne vurgu yapmaktadır. Bu kanaatimizi kanıtlayan bir bilgiyi Hasan Vasfi (Kıztaşı) Bey vermektedir. İttihatçıların, olayı bir “*hâdise-i irtica*” diye adlandırdıklarını beyan eden Hasan Vasfi Bey, zaten Meşrutiyet'in ilanından itibaren muhalefetin her hareketinin İttihatçıların tarafından irtica hareketi olarak addedildiğini, buna karşılık İTC'nin, Sultan Hamid ile yakınlaşma hamlelerinin, “*Meşrutiyet-i meşruayı tarsin (Meşru Meşrutiyet yönetimini sağlamlaştırmak)*” olarak sayıldığını ifade etmekte ve isyanın İTC'ye yöneltmesi dolayısıyla onun da bir irtica hareketi olduğu konusunda İttihatçıların hemfikir olduğunu bildirmektedir.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁷ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 48-49.

¹⁰⁵⁸ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 27-34.

¹⁰⁵⁹ Ali Haydar Mithat, **a.g.e.**, s. 224.

¹⁰⁶⁰ Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 82.

Gelinen noktada 31 Mart Vak'ası'nın tertipleycisi ve yönlendiricisi hakkında incelenen anılarda verilen bilgilerin birbirini tutmadığı görülmektedir. Bu durum büyük oranda, konuyu ele alan anıların subjektif kimliğinden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen müellifler, isyanın amacı ve yönü hakkında hemfikirdir. Öte yandan, askerın isyan günlerinde Padişah'a yönelmesi ve şeriat istemesi dolayısıyla İttihatçı müelliflerden birçoğu isyana irticai nazardan bakarken, örneğin M. Said (Pekmen) Bey ve Şerif Paşa gibi muhalefete mensup müellifler, olayın askeri yönünü öne çıkararak onu Meşrutiyet'ten ziyade İTC'ye yönelik bir hareket gibi algılamışlardır.

4.1.2.1. İsyın Günlerinde Gazeteler

31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü, başta **Tanin** ve **Şûra-yı Ümmet** olmak üzere İstanbul'da İTC yanlısı gazeteler tahrip ve yağmaya uğramıştır. Bu nedenle isyanın çıkışından, bastırılışına kadar geçen süreçte İstanbul'da, İttihatçı gazeteler yayın yapamamışlardır.

Buna rağmen muhalefe mensup gazeteler tüm şiddeti ile yayınlarını gerçekleştirmişlerdir. Bu durumu Celal (Bayar) Bey, meydanın tamamı ile başta **Volkan** ve **Serbestî** olmak üzere diğer muhalif gazetelere kaldığını öne sürerek eleştirmektedir.¹⁰⁶¹ Aynı şekilde Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey de İttihatçı gazetelerin yok edilmesinin, muhalif gazeteleri cesaretlendirdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁶²

Anılarında 31 Mart gününden başlayarak gazetelerin durumuna dair malumat veren müelliflerden tespit ettiğimize göre; isyanın ilk günü, gazetelerin dilinde daha önceki günlere nazaran kesin bir değişiklik bulunmazken ikinci günü yani 1 Nisan 1325 (14 Nisan 1909) tarihinden itibaren muhalif basın, İTC'ye karşı kullandığı dili oldukça ağırlaştırmakla kalmamış, kimi gazeteler işi isyancıları övmeye ve onlara teşekkür etmeye kadar götürmüştür.

1 Nisan (Miladi 14 Nisan) tarihli **Mizan** gazetesinin, "*Teşekkürâtı Bipâyan*" başlığı ile yayınladığı baş makale, "*Şecaatleri(yiğitlikleri) dasitanı âlem olan Osmanlı askeri dün tarihi âlemdede görülmemiş bir fazilet gösterdi.*" Diye başlamakta ve, "(...) *ferden ferde cümlesinin pâk alınlarını öperek Osmanlı ordusuna arzı tâzimat(hürmet)*

¹⁰⁶¹ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 184.

¹⁰⁶² Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 72.

eyleriz.” Cümlesi ile isyancı askeri yüceltmektedir. Sonraki makalede, Meşrutiyet’in ilanından Hasan Fehmi Bey’in öldürülüşüne kadar geçen sürede milletin uykuda olduğunu, bu cinayet ile birlikte ayaklanan millete dün, yani 31 Mart günü askerinin de eşlik ettiği ifade edilmekte ve “(...) *Artık vücudu Osmanî tekemmül etti.*” Denilerek isyan haklı gerekçelere bağlanmaktadır. Aynı tarihli nüshada bulunan diğer bir makalede, “*hamiyeti milliyei Osmaniye*” sayesinde Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin düşürüldüğü beyan edilmektedir.¹⁰⁶³

Mevlânzâde Rıfat Bey ise, **Tanin** ve **Şûra-yı Ümmet** gazetelerinin yağması dolayısıyla 1 Nisan 1325 tarihli **Serbestî** gazetesinde, halkın yağmaya olan isteğini kırmaya çalışmakla beraber, İTC tarafından kişisel çıkar ve hırsa alet edilen ordunun dünden beri kendine gelerek şanı ile birlikte askerlik şerefini de kurtardığını yazmakta ve isyandan duyduğu memnuniyeti belirtmektedir.¹⁰⁶⁴

Aynı tarihli **Volkan** gazetesindeki, “*Halife-i İslâm Abdülhamid Han Hazretleri’ne Açık Mektup*” başlıklı makalede Derviş Vahdetî, Padişah’a hitaben, “*Zat-ı hazret-i hilâfetpenâhileri “Hürriyet verilmez alınır, diyenlere karşı işte almak da vermek de kudret-i şâhâneniz dâhilinde olduğunu görünüz.”*” Dedikten sonra onu, yeni kurulacak kabinenin mahiyeti hakkında uyarmaktadır.¹⁰⁶⁵ Bundan sonra, “*Düinkü Hâl*” adı ile isyancı çavuşlardan birinin ağzından yazdığı bir makalede (Enderunlu) Lütfi Bey, Hüseyin Hilmi Paşa sadaretinin düşürülmesini savunurken; askerinin bundan sonra millettten başka kimseye kul olmaması gerektiğini işaret etmektedir. Devamında, Meclis-i Mebusan’ı muhasara altına alan askerinin süngülerinin, “*nur-ı şerâitten bir numune*” gibi parladığını beyan etmekte ve İttihatçıların kendi böbürlenmeleri neticesinde sonlarını kendilerinin hazırladığını söyleyerek makalesini sona erdirmektedir.¹⁰⁶⁶ Ayrıca M. Said (Pekmen) Bey, 1 Nisan 1324 (14 Nisan 1909) tarihli **Volkan** gazetesinin, baştan aşağı İTC’yi yermek fakat bu oranda da isyancı askeri övmek maksadı ile çıkartıldığından kimsenin şüphesi olmadığını ifade etmektedir. Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey ise, o gün asker ile birlikte Derviş Vahdetî’yi öven **Volkan** gazetesinin halk tarafından kapışıldığı bilgisini iletmektedir.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 441-442.

¹⁰⁶⁴ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 166.

¹⁰⁶⁵ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 166 ; Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 151.

¹⁰⁶⁶ Pekmen, **31 Mart...**, s. 136-137.

¹⁰⁶⁷ Kalaç, **a.g.e.**, s. 40.

M. Said (Pekmen) Bey, isyanın ikinci günü çıkan **İkdam** ve **Sabah** gazetelerinin İTC'ye hücumdan ziyade olayı, detayı ile anlattıklarını bildirirken; **Osmanlı** gazetesinin yatıştırıcı bir lisan ile hadisenin yargılamasını tarihe bıraktığını ifade etmektedir.¹⁰⁶⁸ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey ise, **İkdam** gazetesinin şiddetli bir dil kullanmamakla beraber isyanı haklı göstermeye çalıştığını ifade etmekte ve isyanın sebebini, askere söylenen, “(...) *Padişah ve efradı ahali İttihad ve Terakki Cemiyetinin elindedir.*” Sözüne dayandığını bildirmektedir. Hüseyin Cahit Bey, o günkü **İkdam** gazetesinde isyana katılan bir er tarafından söylenmiş, “(...) *Şeriatı yerine getirmek için bir ay burada kalmak lâzımgelse gene kalacağız. Şeriate, adalete canımız kurban olsun!*” sözlerinin yayımlandığını ayrıca iletmektedir. Öte yandan **İkdam** gazetesinin, aynı makalenin devamında, isyancılar tarafından öldürülen mektepli subaylardan “*telef edilen*” diye bahsettiğini bildiren Hüseyin Cahit Bey, **İkdam**'ın, öldürülen bu subayların haksız olduğu yönünde haberler yaptığını da eleştirerek aktarmaktadır.¹⁰⁶⁹

Diğer yandan Cavit Bey, 1 Nisan 1325 tarihli İstanbul gazetelerinde, kendisi ile Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in firarı hakkında haberler çıktığını bildirerek; isyanı alevlendirmek isteyen bu türlü gazetelerin, İttihatçıların isimlerini, önüne “*İTC âzayı mümtazesinden*” diye ekleme yaparak yayınladıklarını ifade etmektedir.¹⁰⁷⁰ Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey ise, isyanın ikinci günü çıkan gazetelerin bu olaydan başka bir konuya değinmediğinden bahisle, gazete sayfalarında öldürülen subaylar ile mebusların isimlerinin yer aldığı bilgisini iletmektedir.¹⁰⁷¹

Buna karşılık M. Said (Pekmen) Bey'in anılarından tespit ettiğimiz kadarı ile İstanbul'un Anadolu yakasına mensup gazeteler ve özellikle de yabancı dildeki ecnebi gazeteleri, söylemlerinde isyanı yerici cümlelere yer vermişlerdir.

M. Said (Pekmen) Bey, isyanın üçüncü (2 Nisan 1325/15 Nisan 1909) gününden itibaren gazete lisanlarında bir yumuşama hissedildiğini beyan etmekte ve bir gün öncesinde isyanı hareketlendirmeye çalışan gazetelerin, artık ortamı yatıştırma gayreti içerisine girdiklerini bildirmektedir. Devamında, o gün çıkan gazetelerden **Osmanlı**'nın, isyan ve yağma hareketlerinin yanlışlığından bahsettiğini, **Volkan** ve **Serbestî** gazetelerinin dilinde bir değişiklik olmadığını, **Mizan**'ın Murat Bey'i övmeye devam

¹⁰⁶⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 139.

¹⁰⁶⁹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 5, sa. 106 (2 Kasım 1935), s. 22 ; Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 187.

¹⁰⁷⁰ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 5, 4 Eylül 1943.

¹⁰⁷¹ Kalaç, **a.g.e.**, s. 40.

ettiğini, **Neologos**'un ise, “(...) *Memleket bugün her vakitten ziyâde sulh ve sükûna muhtaçtır.*” Diyerek **Osmanlı** gazetesi gibi ortamı yatıştırmaya çalıştığını beyan etmektedir.¹⁰⁷² Bu yönde bir bilgiyi Ali Cevad Bey de vermektedir. 14 Nisan 1909 günü Mizancı Murat Bey'in, Babıali'ye gelerek Sadrazam Tevfik Paşa¹⁰⁷³ ile görüştüğünü ifade eden Ali Cevad Bey, kendisinin gazetesi aracılığı ile gergin havayı yatıştırmaya dair açıklamalarda bulunacağına söz verdiğini bildirmektedir.¹⁰⁷⁴ Fakat buna rağmen 2 Nisan (miladi 15 Nisan) günü çıkan **Mizan** gazetesi, “*İnkılâbımızın Yeni Safhası*” başlığı altında “*İnkılâbı hayrımızın birinci safhası gibi bu defaki kıyam dahi tevarihi garbiyede emsâli görülmemiş bur sureti hasenede(iyi surette) husulpezir olmuştur(meydana gelmiştir).*” Dedikten sonra devamında her zamanki gibi İTC'yi yermektedir.¹⁰⁷⁵

Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre bugünkü **İkdam** gazetesinin ilk sayfasında Tevfik Paşa'nın Sadarete getirildiğini ilan eden hattı hümayun vardır. Ayrıca **İkdam**'ın, “*1 Nisan gecesini tarihi inkılâbı Osmanîde mühim bir sayfa teşkil eder.*” Cümlesi ile başlayan başmakalesinde Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesi ile birlikte askerin o kutsal görevini ifa ederek kışlasına çekilmeye başladığı haberi, övgü ile anlatılmaktadır.¹⁰⁷⁶

Öte yandan aynı tarihli **İkdam** gazetesinde, Rumeli Müfettişi Umumiliği Vekaleti ile Hüdavendigâr Livası Vilayeti'nden, Dahiliye Nezaretine çekilen ve isyanın mahiyetini anlamaya yönelik çabaları içeren telgraflar da yer almaktadır.¹⁰⁷⁷ Bu çabaların Hareket Ordusu'nun ayak seslerinin olması ihtimali yüksek olsa gerektir.

M. Said (Pekmen) Bey'in anılarında ifade ettiği üzere, isyanın dördüncü günü (3 Nisan 1325/16 Nisan 1909) çıkan gazetelerde, Meclis-i Mebusan'ın, silah taşıma ve atmaya dair yaptığı bir ihtardan başka hükümetin, vilayetleri sükûna davet eden bildirisi ile Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin, “(...) *Meşrutiyet, islâm şeriatına uygundur. (...) Şanlı asker evlâtlarımızdan ricamız şudur ki, sukûneti ve itaatlarını muhafaza ederek*

¹⁰⁷² Pekmen, **31 Mart...**, s. 145-146.

¹⁰⁷³ 14 Nisan 1909'da işbaşına getirilen Tevfik Paşa kabinesi şu isimlerden oluşmaktadır: Sadrazam Tevfik Paşa, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Edhem Paşa, Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şûra-yı Devlet Reisi Zihni Paşa, Dahiliye Nazırı (Henüz ataması yapılmamış), Maliye Nazırı Nuri Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Halil Hemade Paşa, Bahriye Nazırı (Henüz ataması yapılmamış), Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel N. Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi. Güneş, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁰⁷⁴ Ali Cevad, **a.g.e.** s. 58.

¹⁰⁷⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 443.

¹⁰⁷⁶ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 5, sa. 108 (16 Kasım 1935), s. 53-54.

¹⁰⁷⁷ **İkdam**, 2 Nisan 1325 (15 Nisan 1909)

şeriat ülemasının nasihatlerini dinlesinler.” Cümlelerini içeren yatıştırıcı söylevi dikkati çekmektedir.¹⁰⁷⁸

Bundan başka, aynı tarihli **Mizan** gazetesinde, Süleyman Nazif’in isyanı kınayan mektubu karşısında Murat Bey, isyanı över nitelikte sözler içeren bir makale kaleme almıştır.¹⁰⁷⁹ **Volkan** gazetesinde ise, Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa’nın, 29 Mart 1325 (11 Nisan 1909) tarihli, İttihad-i Muhammedi Cemiyeti’nin asker üzerindeki etkisini kırmaya yönelik ihtarı, Derviş Vahdetî tarafından detaylı bir tenkide tabi tutulmaktadır.¹⁰⁸⁰

M. Said (Pekmen) Bey, isyanın beşinci günü (4 Nisan 1325/17 Nisan 1909) çıkan gazetelerin isyanı bir kenara bırakarak Rumeli’den İstanbul yönüne doğru yola çıkan ve Çatalca’ya varan İkinci Ordu’ya mensup müfrezeler ile Ordu Kumandanı Ferik Salih Paşa’nın Meclis’e çektiği 16 Nisan 1909 tarihli telgraftan bahsettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸¹ 17 Nisan tarihli **İkdam** gazetesi de M. Said Bey’in verdiği bilgiyi kanıtlar nitelikte haberlere yer vererek, dün (16 Nisan 1909) iki taburun Selanik’ten Çatalca’ya geldiği haberinin İstanbul’u huzursuz ettiğinden bahisle, “(...) *Kimi mukâtele(savaş) olacak, kimi memleket elden gidecek diye herkes bir kaygıya düşdü.*” Demektedir.¹⁰⁸² **İkdam**’ın bu haberi, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey’in dikkatini çekmiş olmalı ki Hüseyin Bey, onun sonucu tam kestirememesi dolayısıyla kendini emniyete almak istediğini ve bu nedenle de, “(...) *Vatanın halâsını(kurtuluşunu) isteyen Osmanlılar hissi intikamdan kat’iyyen feragat etmelidirler.*” Ve “(...) *birbirimize karşı harekâtı intikamcuyaneye tenezzül eylememek (...)*” gibi cümlelere başvurduğunu iletmektedir.¹⁰⁸³

Yunus Nadi Bey, 18 Nisan 1909 günü Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’nin, “*Bevânül Hakk*” risalesinden başka Cemiyet azasının kışla kışla dolaşarak askeri sükûnete davet etmesi ve Prens Sabahattin Bey’in ilan ettiği, “*Asker Kardeşlerimize Açık Mektuplar*” adlı risale altında öğüt vermesi ile isyanın altıncı gününe (5 Nisan

¹⁰⁷⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 155, 158-159 ; Abaloğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 7, 6 Nisan 1959 ; Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 165. Beyannameler hakkında detaylı bilgi için bkz. Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 5, sa. 110 (30 Kasım 1935) -111 (7 Aralık 1935), s. 84, 101.

¹⁰⁷⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 443.

¹⁰⁸⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 159.

¹⁰⁸¹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 159.

¹⁰⁸² **İkdam**, 4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909)

¹⁰⁸³ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 5, sa. 112 (14 Aralık 1935), s. 118.

1325/18 Nisan 1909) bir “*nasihat günü*” denebileceğini beyan etmektedir.¹⁰⁸⁴ Bugünlerde siyasi fırkalardan kulüplere varıncaya kadar çeşitli oluşumları içeren ortak bir ittifakın, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’nin, kurulması ve matbuat yolu ile halka ve askere nasihatte bulunması da Yunus Nadi Bey’in ifadesinin haklılığını kanıtlayan diğer bir gelişmedir.

Bu durumun gazeteleri de etkisi altına aldığı bir gerçekliktir. Bu nedenle olmalıdır ki M. Said (Pekmen) Bey, bugünkü gazetelerden bahsederken, onların birkaç gün önceki şiddetli lisanlarının birden bire yumuşadığını ifade etmekte ve daha düne kadar isyanı alkışlayarak askeri öven **Volkan** gazetesinin bile sütunlarını, “*Umûm Asker Kardeşlerimize Bir Nasihat*” ya da “*Asker Kardeşlerimizden Selâmet-i Vatan Namına Bir Rica*” gibi yatıştırıcı yönü ağır basan makalelerle doldurduğunu iletmektedir.¹⁰⁸⁵

6 Nisan (miladi 19 Nisan)’dan itibaren Hareket Ordusu’nun İstanbul üzerine yürüyeceği kesinleştiğinden, bu tarihten sonraki gazetelerin lisanı oldukça yumuşamış, birkaç gün öncesine kadar isyana destek veren ve onu himaye etmekle övünen gazeteler, kendilerinin isyanla ilişkisi olmadığını kanıtlama çabasına yönelmiştir. Bu yöneliş tipik bir örnek teşkil etmesi bakımından **Mizan** gazetesi önemlidir. 6 Nisan tarihli **Mizan** gazetesinin, “*Kari’lerimize(okuyucularımıza) İhtar*” başlığı ile çıkardığı başmakalede Murat Bey, “*Ortalıkta cereyan eden aracıf(olaylar) meyanında güyâ vak’ai ahîrede benim methalim(dahlim) olduğu ididası bile mevcut imiş.*” Dedikten sonra kendisinin isyan ile hiçbir alakasının olmadığını uzun uzun açıklamaya koyulmaktadır.¹⁰⁸⁶

Diğer yandan 31 Mart günü tahrip edilen ve dolayısıyla bu tarihten itibaren İstanbul’da yayınlanamayan **İkdam** ve **Şûra-yı Ümmet** gibi İttihatçı gazetelerden sonra 6 Nisan’da, daha önce kendisi fesheden **Yevmî Servet-i Fünûn** gazetesi Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey idaresinde yeniden çıkmaya başlamıştır. Anılarında M. Said (Pekmen) Bey, açık bir lisan ile bu gazetenin, “*Hareket Ordusu’nun naşir-i efkârı*” olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁸⁷ Ahmet İhsan Bey ise, 5 Nisan’da Hareket Ordusu’nun Çatalca’yı geçtiği haberinin İstanbul’a ulaşması ile birlikte susan muhalif gazetelere karşı bir “*reaksiyon*” olarak bu kararı aldığını ifade etmektedir.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁴ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 10, 9 Nisan 1959.

¹⁰⁸⁵ Pekmen, **31 Mart...**, s. 171.

¹⁰⁸⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 443.

¹⁰⁸⁷ Pekmen, **31 Mart...**, s. 176.

¹⁰⁸⁸ Tokgöz, *a.g.e.*, c. 2, s. 75-76.

6 Nisan'dan itibaren Hareket Ordusu Kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa'nın İstanbul'a bildirdiği tebliğler ile doğru orantılı olarak basının dili de gittikçe yumuşamıştır. Hatta 7 Nisan (miladi 20 Nisan)'da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi mührü ile tebliğ edilen şiddetli bir beyannameden sonra, İstanbul'da muhalif basının tamamen sustuğunu söylemek abartı olmayacaktır. Bu kanaatimizi doğrulayan bir bilgiyi Ahmet İhsan Bey vermektedir. Hareket Ordusu'nun, İstanbul kapılarına dayandığı günlerde İTC aleyhine yayınlarda bulunan gazete muharrirleri ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti yöneticilerinin saklanacak yer aradığını bildiren Ahmet İhsan Bey, aynı günlerde **Yeni Gazete** sahibi Abdullah Zühdü, **İkdam** gazetesi sahibi Ahmet Cevdet ve Prens Sabahattin Beylerin İstanbul'dan kaçtığı bilgisini vermektedir.¹⁰⁸⁹

Mahir Said (Pekmen) Bey'in anılarından edindiğimiz bilgiye göre, Hareket Ordusu'nun İstanbul üzerine hücum edeceği günün sabahında çıkan birkaç gazeteden biri olan **Serbestî**, kendisini savunmaya yönelmişken; isyanın başından beri tedbirli seyrini sürdüren **İkdam** ise, "*Bugünler istibdadın son günleridir.*" Diyerek bir anda lisan değiştirmiştir.¹⁰⁹⁰ Öte yandan **Hilâl** başta olmak üzere hemen her İttihatçı gazete, Saray'a ateş püskürmekle meşguldür.

13 Nisan (26 Nisan 1909)'dan itibaren Hareket Ordusu'nun İstanbul ve Saray'a tamamen egemen olması ile birlikte muhalif gazetelerin sustuğu, buna karşılık Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey'in **Serveti Fünun**'u ile Mihran Efendi'nin **Sabah** gazetesi başta olmak üzere Mahmut Şevket Paşa¹⁰⁹¹ ve Hareket Ordusu'na yakınlığı ile bilinen gazetelerin, isyanın bastırılışını detaylıca ele aldığını ifade eden M. Said Bey, özellikle

¹⁰⁸⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 76.

¹⁰⁹⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 201.

¹⁰⁹¹ **Mahmut Şevket Paşa, (1856-1913)**, Müntefik mutasarrıfı Kethüdazâde Bağdadlı Süleyman Bey'in oğludur. 1856-57'de Bağdat'da doğmuştur. İlk ve orta tahsilini müteakip İstanbul'a gelerek Harbiye'ye girmiştir. 1884'te kolağalığa, 1886'da binbaşılığa terfi etmiş ve 1897'de Golç Paşa'nın tavsiyesiyle Almanya'ya gönderilmiştir. 1889'da kaymakamlığa terfi eden Mahmut Şevket Paşa, 1894'te Fransa'ya gitmiş ve dönüşte rütbesi miralaylığa yükseltilmiştir. 1901'de rütbesi önce ferikliğe, sonra da birinci ferikliğe yükseltilen Paşa, 1905'te Kosova Valiliği'ne getirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar burada kalan Paşa, 31 Mart İsyanı'nı bastırmak amacı ile oluşturulan Hareket Ordusu'nun başında İstanbul'a girmiştir. Bundan sonra I.,II., III. Ordular Müfettiş-i Umumiliği'ne getirilmiş ve 1910'da Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olmuştur. 1913'te Kâmil Paşa kabinesinin düşürülmesinden sonra Sadrazamlığa getirilen Paşa, aynı yıl uğradığı suikast sonucunda öldürülmüştür. Pakalın, **a.g.e.**, c. 11, s. 61-70.

Mihran Efendi'nin, Mahmut Şevket Paşa'yı yere göğe sıdıramadığını ifade etmektedir.¹⁰⁹²

Gelinen noktada, isyan günlerinde İstanbul matbuatının günün olaylarına göre şekil aldığını ve gelişmelere göre konum ve lisan değiştirdiğini söylemek haklı bir çıkarım olacaktır.

4.1.2.2. İsyân Günlerinde Meclis-i Mebusan

31 Mart İsyânı esnasında Meclis-i Mebusan'ın içerisinde bulunduğu durum ile mebusların ruh hali de araştırmaya değer diğer bir konudur.

31 Mart sabahı Meclis-i Mebusan binasına giden M. Said (Pekmen) Bey, binanın giriş ve merdivenlerinin asker tarafından kuşatıldığını ve Meclis'i korumakla mükellef askerinin de isyancılara katıldığını ifade etmektedir. Devamında, o gün Meclis'e gelebilen yirmi otuz kadar mebus ile Şeyhülislam Efendi'yi, askerle konuşurken bulunduğunu iletmektedir.¹⁰⁹³ Bu yönde bir bilgiyi Babanzade İsmail Hakkı Bey de vermektedir. Meclis vestiyerinde pek az palto olduğunu görmesi ile durumu kavradığını beyan eden İsmail Hakkı Bey, o sabah Meclis'e gelebilen mebusların sayısını yirmi beş olarak vermekte ve bu mebusların Meclis'i işler vaziyette tutmaya uğraştıklarını bildirmektedir.¹⁰⁹⁴ Aynı şekilde Celal (Bayar) Bey de o sabah Meclis mevcudunun yirmi ila yirmi beş kişiden oluştuğu bilgisini vermektedir. Bu sayıda bir mevcudun, karar almada yeterli olmayacağı düşüncesi ile Üsküp mebusu Said Efendi tarafından mebuslara hitaben bir davetname kaleme alındığını bildiren Yunus Nadi Bey, davetnamenin etkisiyle olsa gerektir, öğlene doğru mevcudun seksene yaklaştığını bildirmektedir.¹⁰⁹⁵ Öte yandan Babanzâde İsmail Hakkı Bey ise o gün Meclis'in toplamda kırk kadar mebus ile çalıştığını bildirirken Ziya Şakir (Soku) Bey; mebusların sayısının yirmiye geçmediği bilgisini iletmektedir.¹⁰⁹⁶

Böylece Meclis, görüşme yapabilecek sayıya kısmen ulaşarak oturuma başlama kararı aldıysa da bu defa askerinin görüşmelere katılma isteğinden kaynaklanan yeni bir anlaşmazlık ile karşı karşıya kalmıştır. M. Said (Pekmen) Bey'in anılarından tespit

¹⁰⁹² Pekmen, **31 Mart...**, s. 214-215.

¹⁰⁹³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 113.

¹⁰⁹⁴ Yalçın, "*Meşrutiyet...*", **a.g.d.**, c. 4, sa. 112 (12 Ekim 1935), s. 391.

¹⁰⁹⁵ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 4, 3 Nisan 1959.

¹⁰⁹⁶ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 200.

ettiğimize göre, askerin tüfenk ve süngüsü olduğu halde içtima salonuna girdiğini gören bazı mebuslar, salona kendilerinden başkasının giremeyeceğini, Meclis'in baskı altında yeterli işlerlik gösteremeyeceğini ve görüşmelerin serbest yapılmasının gerekliliğini vurgulamışlardır. Bu esnada, askeri tensikata uğradığı her halinden belli olan er kıyafetli birkaç subay, “*Ne demek oluyor? Şeri’at batıyor, millet kan ağlıyorda siz hala teşrifâtla uğraşıyorsunuz!*” Diyerek salondakilere çıkmıştır.¹⁰⁹⁷ Fakat M. Said Bey, bu durumun mebuslardan özellikle Hallaçyan Efendi’nin dikkatini çektiğini, onun Meclis’in “*süngü altında*” hiçbir karar veremeyeceğini bağırarak söylediğini fakat, sözlerinin sinirliliği arttırdığını gören bir mebusun Hallaçyan Efendi’ye sessizce, “*Hepimizi parçalamak mı istiyorsun?*” Diye başlayan bir uyarıda bulunduğunu beyan etmektedir.¹⁰⁹⁸ Babanzâde İsmail Hakkı Bey ise, Kengiri mebusu Tevfik Efendi’nin, Meclis müzakere salonunda bulunan asker ve ulemadan birkaç kişiye hitaben, “*Bize emniyetiniz varsa bizi bırakın; yoksa siz gelip oturun, biz çıkalım.*” Demesi ile birlikte ortamın yatıştığını ve askerin salonu terk ettiğini bildirmektedir. Meclis’in, böyle gergin bir ortamda Halep mebusu Mustafa Efendi başkanlığında görüşmelere başladığını ifade eden Babanzâde İsmail Hakkı Bey, görüşmelerin isyancıların istekleri ile Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin geleceği üzerinde yoğunlaştığını ayrıca iletmektedir.¹⁰⁹⁹

İlk sözü alanlardan Berat mebusu İsmail Kemâl Bey, isyanın genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini savunmak ve onun devamı lehinde karar almanın mümkünsüzlüğünden bahisle ortada zaten bir hükümetin bulunmadığını ifade etmiş ve Meclis’in bu konuda kesin bir karara varmasını teklif etmiştir.¹¹⁰⁰ Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey de, İsmail Kemal Bey’i destekler biçimde, kabinenin isyana neden olan tedbirsizliği nedeni ile güvensizlik oyunu hak ettiğini bildirdiyse de azınlıkta bulunan bir Meclis’in kabineye güvensizlik oyu vermesinin aykırılığı, Meclis gündemini meşgul etmiştir.

Aynı şekilde Yunus Nadi Bey de Meclis’in, konu hakkında kesin bir karara varamadığını, kabineye güvensizlik oyu verilmesini isteyen mebusların yanında bu durumun devleti zor durumda bırakacağını savunan mebusların da azımsanmayacak derecede olduğunu bildirdikten sonra, kabineye istifa etmesi yolunda nasihatte

¹⁰⁹⁷ Pekmen, **31 Mart...**, s. 115.

¹⁰⁹⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 116.

¹⁰⁹⁹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 4, sa. 104 (19 Ekim 1935), s. 406.

¹¹⁰⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 117.

bulunmak üzere bir heyet seçildiği bilgisini iletmektedir.¹¹⁰¹ Fakat dönemin olağanüstü koşulları nedeni ile bu heyet, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşmemiş ve Meclis'in bu kararı etkisiz kalmıştır.

Askerin ısrarı ve kabineden hoşnut olmayan mebusların kabine değişikliğine meşruluk kazandırma gayreti, tartışmaları oldukça alevlendirmiştir. Bu esnada, Babıali'den gelen Ankara mebusu Talât Bey'in, Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Bey yanında, kabinenin de istifa etmek üzere Yıldız Sarayı'na doğru yola çıktığını beyan eden konuşmasının, Meclis salonundaki gergin havayı aniden yatıştırdığını ve bu esnada kabineye ekseriyetle güvensizlik oyu verildiğini bildiren M. Said (Pekmen) Bey, bundan sonra Şeyhülislam önderliğinde bazı mebusların istifaya şahit olmak üzere Yıldız'a doğru yola çıkarıldığını beyan etmektedir.¹¹⁰²

Böylece isyancıların isteklerinden ilki gerçekleşmiş olduğu gibi bu isteğe Meclis'i Mebusan yolu ile meşru bir görünüm de kazandırılmıştır. Şimdi sıra askerın isyana kalkışması dolayısıyla cezalandırılmaması isteğine yani umumi af meselesine gelmiştir.

M. Said (Pekmen) Bey, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifasını sunduğu dakikalarda Meclis-i Mebusan önünün aniden karıştığını, askerın kaçır adımlarla uzaklaşır birine ardı ardına ateş ettiğini, sonradan öğrendiğine göre bu kişinin Lazkiye mebusu Emin Arslan Bey olduğunu ifade etmektedir. Devamında, askerın öfkeye kapılarak ateşe başladığını ve mebusların korku ile birlikte kaçıştığını, kaçamayanların da kendini sıraların altına atarak, "*Basıldık mı? Öldürülüyor muyuz?*" gibi cümleleri sıkça tekrar ettiğini bildirmektedir.¹¹⁰³

Bu halin ne kadar sürdüğü konusunda kesin bir süre veremeyen M. Said Bey, silah seslerinin kesilmesi ile birlikte askerın, mebusları Mabeyn ile temas kurarak Padişah'ın Meclis'e gelmesi ve umumi affın ilanını sağlama noktasında zorladığını beyan etmekte ve bu esnada Adliye Nazırı Nâzım Paşa'nın öldürülmesi hadisesinin mebuslar üzerindeki korkuyu arttırdığını bildirmektedir.¹¹⁰⁴ Fakat mebusların imdadına çok geçmeden Başkâtip Ali Cevad Bey imzalı umumi af ilanını içeren bir telgrafın

¹¹⁰¹ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 4, 3 Nisan 1959.

¹¹⁰² Pekmen, **31 Mart...**, s. 117-118. Ahmet Rıza Bey'in istifa dilekçesi şöyledir: "*Ömrümü şimdiye kadar vatanın mutluluğuna adadım. Madem ki aleyhimde bir fikir hasıl olmuştur. Meclis Başkanlığı'ndan istifa etmek suretiyle de vatanıma hizmet etmeyi vatanperverlik gereği addederim. Millet Meclisi Birinci Başkanlığı'ndan istifa eden Ahmet Rıza.*" Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 89.

¹¹⁰³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 122-123.

¹¹⁰⁴ Pekmen, **31 Mart...**, s. 123-124.

yetiştigini beyan eden Mevlânzâde Rıfat Bey, Ali Cevad Bey'in, "(...) *bu günkü ictimâda bulunmuş olan asâkir-i şâhanenin ve birlikte bulunanların bu işten dolayı hiçbir veçhile mesul ve muatap olmayarak haklarında aff-ı âlî hazreti padişahî şayan buyurulduğu gibi (...)*" cümlelerini içeren umumi af beyanı ile önce Meclis'e, daha sonra da Ayasofya Meydanı'na giderek askeri teskine çalıştığını ve bunda oldukça başarılı olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁰⁵

Meclis'te, umumi affı içeren Mabeyn tezkeresinin okunması ile askerin, "*Padişahım çok yaşa!*" nidalarına sarıldığını ifade eden M. Said (Pekmen) Bey, mebusların Meclis'ten ayrılmak istemesi karşısında biraz önce mutluluktan birbirine sarılan askerin yeniden asabileşerek, Harbiye Nezareti meydanında Mahmut Muhtar Paşa komutasındaki askerin dağıtılmadığı ve Paşa'nın istifa etmediği sürece mebusların gitmesine izin vermeyecekleri beyanıyla karşılaştığını bildirmektedir. Devamında M. Said Bey, Mabeyn ile yeniden kurulan temas neticesinde, mebusların salıverildiği bilgisini iletmektedir.¹¹⁰⁶ Böylece Meclis-i Mebusan'ın 31 Mart 1324 (13 Nisan 1909) tarihli oturumu sona ermiştir.

İsyanın ilk günkü azamet ve korkusundan olsa gerektir 1 Nisan (miladi 14 Nisan) günü Meclis-i Mebusan'a çok az mebus teşrif ettiğinden görüşmeler yapılmamıştır. Fakat aynı gün, Meclis kâtiplerinden Abdülaziz, Mecdî ve Nesim Mazliyah Beylerin imzaları ile, "*Bugünkü Perşembe günü encümenlerde müzakere suretiyle iştigal olunmayıp mizakere-i umûmiye akdedileceğinden mebusân-ı kirâmın Meclis-i Mebusan'a gelmeleri azâ-yı mevcude namına talep olunur...*" Cümlesini içeren bir davetname, matbuata verilmiştir.¹¹⁰⁷

Davetname etkisiyledir ki ertesi günkü (miladi 16 Nisan) içtima oldukça kalabalık bir surette gerçekleştirilmiştir. M. Said (Pekmen) Bey, o günkü toplantıda muhalif mebusların hemen hepsinin, isyanı sonlanmış olarak algılayarak, bu gibi hadiselerin tekrar edilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması lüzumunu savunduklarını ifade ederken; İTC yanlısı mebusların ise iki gündür şahit oldukları olaylar karşısında Meclis'in birlikte çalışması gerekliliği ile firkalardan "*sarf-ı nazar olunması*" teklifinde bulduklarını beyan etmektedir. Devamında, isyanın Meclis ile Meşrutiyet'e karşı olmaktan ziyade İTC'nin şiddet rejimine karşı olduğunu savunan ve ifade eden Berat

¹¹⁰⁵ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 83-85.

¹¹⁰⁶ Pekmen, **a.g.e.**, s. 126-133.

¹¹⁰⁷ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 6, 5 Nisan 1959.

mebusu İsmail Kemal Bey ile önde gelen İttihatçı mebuslardan Halil (Menteşe) Bey arasında ufak bir söz düellosunun yaşandığını bildiren M. Said Bey, öfkelenen Halil Bey'in salonu terk ettiğinden bahsetmektedir.¹¹⁰⁸ Yunus Nadi Bey ise aynı oturumda Meclis'in, artan kanlı olayları göz önünde bulundurarak, asayişini sağlamaya yönelik "(...) *bi'l-cümle asker ve ahâli kardeşlerimize selâmet-i vatan namına tavsiye ve beyan olunur.*" Sözleri ile biten bir beyanname kararlaştırdığı bilgisini iletmektedir.

MMZC'den tespit ettiğimiz kadarı ile aynı tarihli oturumda, Meclis-i Mebusan başkanlığı seçimi yapılmış ve bu mevkiye adaylığını koyan mebuslardan Halep mebusu Mustafa Efendi 93, Canik mebusu Nail Bey 82, Berat mebusu İsmail Kemal Bey 68, Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi de 54 oy aldığından seçim Cumartesi gününe ertelenmiştir.¹¹⁰⁹ Bundan başka Yunus Nadi Bey, daha önce askeri tensikata uğramış olan subaylar tarafından yazılan ve kendilerinin orduya yeniden alınması ricasını içeren bir dilekçenin de görüşüldüğü bilgisini vermektedir.¹¹¹⁰

Toplamda 7 Ordu'dan 5200 subayın imzası ile Meclis'i Mebusan'a gönderilen dilekçe karşısında ilk olarak Karahisarı Sahip mebusu Mustafa Efendi'nin, kararın Harbiye Nezareti'ne havale edilmesi yönünde yaptığı konuşma, "*Hayır, hayır*" sedaları ile kesilmiştir. Ardından kürsüye çıkan Karesi mebuslarından Vasfi Bey, Osmanlı Ordusu'nda 8 bin mektepli subay olmasına karşın geriye kalan 20 bininin alaylı subaylardan oluştuğunu ifade ederek, alaylıların da vatan ve millet için en az mektepliler kadar değerli olduğunu, aralarında bir tercih yapma imkânının bulunmadığını bildirmiş ve Meclis'in, kararın kabulü yönünde hareket etmesi gerektiğini savunmuştur.¹¹¹¹ Vasfi Bey'in bu yatıştırıcı konuşmasını müteakip Meclis, oy birliği ile aldığı kabul kararını Harbiye Nezareti'ne havale etmiştir. Konu böylece kapandığı gibi Meclis de o günkü oturumuna son vermiştir.

Mahir Said Bey, 4 Nisan (miladi 17 Nisan Cumartesi) günü toplanan Meclis-i Mebusan'ın, "*ahvâl-i âdiye*" yani olağan hallerdeki müzakereleri aratmadığını beyan ile en yaşlı mebus sıfatı ile birkaç gündür Meclis'e başkanlık eden Naki Bey'in rahatsızlığı dolayısıyla istifa ettiğinden, başkanlık mevkiine Kastamonu mebusu Ahmed Mahir Efendi'nin geçtiği bilgisini iletmektedir.¹¹¹² Gerçekten de 4 Nisan 1325 tarihli

¹¹⁰⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 148-150.

¹¹⁰⁹ MMZC, 03.04.1325 (16 Nisan 1909), c. 3, Devre: 1, İçtima: 56, s. 23.

¹¹¹⁰ Abalıoğlu, *a.g.m.*, **Cumhuriyet**, Tefrika No: 6, 5 Nisan 1959.

¹¹¹¹ MMZC, 03.04.1325 (16 Nisan 1909), c. 3, Devre: 1, İçtima: 56, s. 24-26.

¹¹¹² Pekmen, **31 Mart...**, s. 168.

MMZC'den tespit ettiğimize göre bu tarihli görüşmeler M. Said Bey'in vurguladığı gibi 31 Mart öncesi tarihlerdeki Meclis görüşmelerinden belirgin bir farklılık arz etmemektedir. Birkaç fark vardır ki o da, bugünlerde Meclis'te İttihatçı mebuslardan çok muhalif mebusların ağırlıkta bulunması ve görüşmelere isyana ait ve özellikle de Hareket Ordusu'na ait meselelerin egemen olmasıdır. Bu bağlamda Meclis-i Mebusan'ın o gün üzerinde durduğu önemli konulardan biri de, Selanik'ten Çatalca'ya gelen askerler hakkındadır. Konu hakkında söz alan mebuslardan Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, asker ile mebuslar arasında baba-oğulunkine benzer bir ilişki kurarak devam ettirdiği sözünün sonunda, Meclis-i Mebusan tarafından bir heyet oluşturularak Çatalca'ya gönderilmesi fikrinin elzemliğine vurgu yapmıştır.¹¹¹³ Kürsüden alkışlar eşliğinde ayrılan Yusuf Kemal Bey'den sonra Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in uygun görülen teklifi ile her bölgeden birer temsilciden oluşan bir heyet¹¹¹⁴ seçilmiştir. Fakat Ziya Şakir (Soku) Bey, bu heyetten yalnızca on bir mebusun Hareket Ordusu karargâhına gittiğini, diğerlerinin birer bahane ile işi yokuşa sürdüğünü vurgulamaktadır.¹¹¹⁵

Mevlânzâde Rıfat Bey, heyetin seçilmesini müteakip Berat mebusu İsmail Kemal Bey tarafından her mebusun, seçim bölgesine yatıştırıcı bir telgraf çekerek vilayetlerde ortaya çıkması muhtemel karışıkların önüne geçilmesi yönünde bir teklifte bulunduğunu bildirmektedir.¹¹¹⁶ Hatıratına, aynı yönde bilgiler ekleyen M. Said (Pekmen) Bey ise, İsmail Kemal Bey'in, "*Memleketi ateşe vermeyelim*" cümlesi ile başlayan konuşması ile böyle bir öneride bulunduğu bilgisini ilettikten sonra, o sıralarda İstanbul'da kısmen de olsa sükunet sağlandığından, Meclis'in artık Rumeli'de ortaya çıkan endişeyi dindirme çabasına yöneldiğini vurgulamaktadır.¹¹¹⁷

¹¹¹³ MMZC, 04.04.1325 (17 Nisan 1909), c. 3, Devre: 1, İçtima: 57, s. 40-41.

¹¹¹⁴ Heyet şu isimlerden oluşmaktadır: Sinop Mebusu Hasan Fehmi, Gümülcine Mebusu Hoca Fehmi, Amasya Mebusu İsmail Hakkı, Konya Mebusu Zeynelabidin, Suriye Mebusu Süleyman Efendiler, Yanya Mebusu Esat Paşa, Prizrin Mebusu Şerif Efendi, Priştine Mebusu Fuat Paşa, Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, Kütahya Mebusu Abdullah Azmi, Konya Mebusu Salim, Dersaadet Mebusu Kozmîdi, Biga Mebusu Arif İsmet, Bursa Mebusu Tahir, Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal, Serfice Mebusu Boşo, Karahisarî Şarki Mebusu Ömer Feyzi, Kayseri Mebusu Hoca Kasım Efendiler, Karahisarî Sahip Mebusu Rıza Paşa, Selanik Mebusu Honeus, Amasya Mebusu Fazıl Arif, Cidde Mebusu Kasım Zeynel, Sivas Mebusu Şükrü, Mamuretülaziz Mebusu Asım, Erzurum mebusları Osman ve Varteks, Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendiler ve Mebusan'dan Abdülkadir Haşimi, Abdülhamit Zehravi Efendiler. MMZC, 04.04.1325 (17 Nisan 1909), c. 3, Devre: 1, İçtima: 57, s. 41.

¹¹¹⁵ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 260.

¹¹¹⁶ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 80.

¹¹¹⁷ Pekmen, **31 Mart...**, s. 169.

31 Mart günü gerçekleşen kanlı olaylar sonrasında başta Prens Sabahattin Bey olmak üzere Meşrutiyetçi aydınlar ile Meclis-i Âyân ve Mebusan'ın ortamı yumuşatmaya yönelik beyannamelerinin etkisini gösterdiğini ifade eden M. Said Bey, bu durumun Meclis-i Mebusan'a da yansıdığından bahisle 5 ve 6 Nisan (miladi 17 ve 18 Nisan) tarihli içtimaların tamamen doğal bir hal aldığını bildirmektedir.¹¹¹⁸ MMZC'den elde ettiğimiz bilgilere göre bu tarihlerde Meclis, Hareket Ordusu ile Rumeli ahvaline yönelik yaptığı görüşmelerin yanı sıra, yeni kurulan Tevfik Paşa Kabinesi ve genel geçer işlere ait müzakereler ile ilgilenmektedir. Fakat bugünlerde Hareket Ordusu'nun İstanbul çevresindeki etkinliğini arttırması ve Ordu kumandanları ile birlikte İttihatçılardan önde gelen isimlerin de Ayastefanos'ta toplanması, Meclis-i Mebusan'ın işleyişinde önemli değişikliklere sebebiyet vermiştir. Çünkü Hareket Ordusu ile görüşmek üzere Ayastefanos'a giden mebuslar ile vükeladan bazıları geri dönmekte, arkadaşlarını da burada toplanması muhtemel meclise davet etmektedir. Nihayetinde isyanın onuncu günü (miladi 22 Nisan) Yeşilköy Yat Kulübü'nde, İttihatçı egemenliğindeki mebuslar ile vükeladan oluşan Meclis-i Umûmî-i Millî toplanmış ve görüşmelere başlamıştır. M. Said Bey, Meclis-i Millî'nin burada yalnızca, “*Abdülhamid'in hal' ve te'bidi, payitahtta idâre-i örfiyye ilânı, vak'a fail ve müretteplerinin(tertipçilerin) tecziyesi(cezalandırılması)*” hakkında görüşmeler yaptığını iletmektedir.¹¹¹⁹

Burada toplamda iki içtima gerçekleştiren Meclis-i Millî, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın 12 Nisan 1325 (25 Nisan 1909) tarihli, “*Meclisi Umûmî-i Millî'nin mahal-i mahsusundan ictimâina bir gûna mâni kalmamış olmadığı*”nı bildiren telgrafı ile Meclis'i Mebusan binasında ikamete başlamıştır.¹¹²⁰

Gelinen noktada; Meclis-i Mebusan'ın, 31 Mart 1325 tarihli görüşmeleri askeri tahakküm altında yapıldığından, mebusların isyan karşısındaki davranışlarını saf olarak yansıtmamaktadır. Fakat bu tarihten sonraki görüşmelerin kısmen daha serbest yapıldığı ve 1908 Meclis-i Mebusan'ını oluşturan mebusların çoğunun, İttihat ve Terakki tarafından aday gösterilerek Meclis'e girmesine rağmen gerçekte İTC'nin, Meclis'te gerekli denetimi kurabilecek seviyede olmadığı düşünülürse, isyan ile birlikte kaçarak saklanan İttihatçı birkaç mebus dışındakilerin isyanı doğal bir süreç gibi kabullendikleri

¹¹¹⁸ Pekmen, **31 Mart...**, s. 171.

¹¹¹⁹ Pekmen, **31 Mart...**, s. 193.

¹¹²⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 212.

görülmektedir. Bu düşüncemizi kanıtlayan bir bilgiyi Celal (Bayar) Bey, anılarına işlemiştir. 31 Mart günü başta Bağdat mebusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey olmak üzere daha birkaç mebusun, isyancı karşıtı sözlerine rağmen Hoca Vasfi Efendi ile İsmail Kemâl Bey başta olmak üzere diğer vekillerin hemen hepsinin isyancıların isteklerini yerinde bulduğunu ifade etmektedir. Devamında, o günlerde Meclis'te bulunan mebusları, davranışları bakımından değerlendirmeye alan Celal Bey, azınlıkta olmak üzere bazı mebusların isyana olabildiğince karşı koymak için Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan'ın otoritesini sağlamaya çalışırken; diğerlerinin milli, dini ve siyasi düşüncelerin etkisi ile asilerle beraber hareket etmeye yöneldiğini ifade etmektedir.¹¹²¹ Aynı şekilde, anılarında Meclis-i Mebusan üzerine değerlendirme yapan müelliflerden Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa da, o günlerde Meclis'e egemen olan grubun, İTC ile Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne muhalefet etmek dolayısıyla isyancılar tarafından hoşgörülen kişilerden oluştuğunu beyan etmektedir.¹¹²² O olağanüstü günlerde Meclis'in, vatan millet aşkı ile kavrulması gerektiği halde mebusların, kişisel görüş ve çıkar etrafında sürüklendiğini ifade eden Ziya Şakir (Soku) Bey de, o gün Meclis'e gelen mebusların, İttihatçı olmamak vasfı ile isyancılar tarafından hoşnut karşılandığını bildirmektedir.¹¹²³ Zaten 31 Mart günü Meclis'te çoğunluğun sağlanamamasına rağmen Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne güvensizlik oyu verildiği düşünüldüğünde; Meclis-i Mebusan'ın 31 Mart sürecindeki Hükümet ve Cemiyet karşıtı tavrı daha iyi anlamlandırılacaktır. Fakat burada bir parantez açarak şunun belirtilmesi de gerekmektedir ki; bir yönü ile Meclis-i Mebusan'ın devamı niteliğinde toplanan Meclis-i Umûmî-i Milli, isyan ve Sultan Hamid aleyhtarı bir çizgide hareket etmiştir. Zira bu Meclis'te çoğunluğu İTC'li mebuslar oluşturduğu gibi bu mebusların arkasında Mahmut Şevket Paşa da siyasi ve askeri bir figür olarak yükselmektedir. Ahmet Rıza Bey'in, Meclis başkanlığından istifa etmesine rağmen Ayastefanos içtimaları esnasında Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak yeniden başkanlığa getirilmesi de, Meclis'in geçici bir süre ile olsa da İttihatçı egemenliğinde kaldığının açık bir delilidir.¹¹²⁴

¹¹²¹ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 146 -148, 152-153.

¹¹²² Furgaç, **a.g.e.**, s. 65.

¹¹²³ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 240.

¹¹²⁴ Akşin, **a.g.e.**, s. 133.

4.1.3. 31 Mart İsyanı'nın Bastırılması

31 Mart İsyanı'nı Selanik'in, önde gelen İttihatçılardan İsmail Canbulat ve mebus Rahmi Beylerin telgraflarından öğrendiğini bildiren Celal (Bayar) Bey, Canbulat Bey'in telgrafında açıkça, “*Meşrutiyet mahvoldu.*” Demesine karşılık Rahmi Bey'in, durumu üstü kapalı bir surette açıklamaya çalıştığını iletmektedir.¹¹²⁵ Kazım Nami (Duru) Bey ise, 30-31 Mart gecesinden başlamak üzere İstanbul ile tüm haberleşmenin kesilmesine rağmen 31 Mart günü Selanik'te, isyana dair “*fısıltı*”ların işitilmeye başladığını iletmektedir.¹¹²⁶ Aynı şekilde M. Zekeriya (Sertel) Bey de, isyan haberinin Selanik'e ulaşmasını takip eden saatlerde İTC'nin önde gelen hatiplerinden Ömer Naci ve Silâhçı Tahsin Beylerin, Meşrutiyet'in tehlikeye girdiğine dair yaptığı mitingler ile halkı isyan aleyhinde hareketlendirmeye çalıştığı bilgisini iletmektedir.¹¹²⁷

Öte yandan M. Şükrü (Bleda) Bey, Edirne Valisi Reşit Bey vasıtası ile isyandan haberdar olduğunu, bundan sonra hemen Akaretler'de bulunan Askeri Kulüp'e giderek 3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'yı bulduğunu ve durumdan onu da haberdar ettiğini bildirmektedir. Devamında, Paşa'nın heyecanlı bir tavır ile “*maiyet erkanı harbiyesi*” ni toplayarak meseleyi uzun uzun görüştüğünü ve nihayetinde yeterli miktarda toplanacak bir kuvvet ile İstanbul üzerine yürünmesi gerektiğine dair bir karar verdiğini beyan etmektedir.¹¹²⁸ Ziya Şakir (Soku) Bey de anılarında konu hakkında detaylı bilgiler veren müelliflerdendir. 31 Mart günü Redif Fırkası Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın, damadı Rahmi Bey'den aldığı “*Adadayız ve cümlemiz sıhhatteyiz. Rahmi*” cümlesini içeren telgrafı Mustafa Kemal Bey'e göstererek, “*Buna ne mana verirsiniz?*” Dediğini ifade eden Ziya Şakir Bey, Mustafa Kemal Bey'in telgrafı okur okumaz Meşrutiyet'in tehlikede olduğunu anladığını ve subay arkadaşları ile yaptığı kısa bir görüşmeden sonra konuyu Mahmut Şevket Paşa'ya açtığını bildirmektedir. Devamında, Mahmut Şevket Paşa'nın odasında yapılan toplantı neticesinde derhal muntazam bir kuvvet toplanarak Hüsnü Paşa komutası altında İstanbul'a sevk edilmesi kararına varıldığını beyan etmekte ve bizzat Mahmut Şevket Paşa tarafından Mustafa

¹¹²⁵ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 212.

¹¹²⁶ Duru, **a.g.e.**, s. 40.

¹¹²⁷ Sertel, **a.g.e.**, s. 17-18.

¹¹²⁸ Bleda, **a.g.e.**, s. 91.

Kemal Bey'in de bu kuvvetlerin kurmay başkanlığına getirildiğini bildirmektedir.¹¹²⁹ Celal (Bayar) Bey ise, isyanın ertesi günü yani miladi 14 Nisan'da, Selanik ve Serez'de seferberlik ilan edilerek Selanik Redif Tümeni'nin bütün askerlerinin silâh altına alınmaya başlandığı bilgisini iletmiştir.¹¹³⁰

Selanik'te durum bu merkezde iken 2. Ordu'nun merkezi konumunda bulunan Edirne'de de askeri hareketlilik hat safhadadır. İçlerinde İsmet (İnönü) ve Kâzım (Karabekir) Beyler gibi İttihatçı subayların da bulunduğu 2. Ordu'nun, kumandan Salih Paşa'yı ikna ederek Hürriyet rejimini korumak ve Hareket Ordusu'na katılmak maksadı ile seçme bir kuvvet hazırladığını bildiren Celal (Bayar) Bey, Ordu Kumandanı Salih Paşa tarafından da Meclis-i Mebusan'a, "*Ordu vatanın selâmet ve meşru'iyetiyle tev'em olan meşrutiyete kanımızın son damlasını akıtırken dahi hâdimdir(sadıktır).*(2 Nisan 325)" Sözlerini içeren bir telgraf gönderildiğini beyan etmektedir.¹¹³¹ Böylece, 12. Alayın iki taburu Erkânıharp Yüzbaşı Kâzım (Karabekir) Bey öncülüğünde Edirne'den yola çıkmış ve 16 Nisan 1909 Cuma günü Çatalca'ya ulaşmıştır.¹¹³² Bu esnada, Selanik merkezli 3. Ordu'dan da Erkânıharp Muhtar Bey öncülüğünde 15 Nisan gecesi yola çıkan kuvvetler 16 Nisan'da Çatalca'ya ulaşmış ve Kâzım Bey ile durum değerlendirmesine girişmişlerdir.¹¹³³ Durum bu merkezde iken M. Said Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre 17 Nisan Cumartesi günü Hasan İzzet Paşa, 19 Nisan Pazartesi günü Hüseyin Hüsnü Paşa Çekmece ve Ayastefanos'a hareket etmiştir.¹¹³⁴ Ordu hazırlıklarının süratle tamamlandığı günlerde, 21 Nisan günü Selanik'ten İstanbul çevresinde bulunan Hareket Ordusu'nun kumandasını bizzat ele almak maksadı ile hareket eden M. Şevket Paşa, 22 Nisan'da Ayastefanos'a ulaşmıştır. 23 Nisan günü donanmanın da Mahmut Şevket Paşa'nın kumandası altına girdiğini beyan etmesi ile birlikte 23-24 Nisan gecesi Hareket Ordusu'na İstanbul içlerine ilerleme ve şehri kontrol altına alma emri verilmiştir.

¹¹²⁹ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 219-221.

¹¹³⁰ Bayar, **a.g.e.**, c. 1, s. 213.

¹¹³¹ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 325, 336-337.

¹¹³² Yıldız, *a.g.t.*, s. 205-206.

¹¹³³ Pekmen, **31 Mart...**, s. 229.

¹¹³⁴ Pekmen, **31 Mart...**, s. 229. Hareket Ordusu'nun mahiyeti ve İstanbul çevresinde toplanma safhaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Mahmut Şevket Paşa (Hareket Ordusunun Hazırlanması Sevk ve İdaresi, 31 Mart Olayının Bastırılmasındaki Rolü)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

4.1.3.1. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Gelişi ve Sıkıyönetim İlanı

24 Nisan 1909 sabahı Hareket Ordusu'nun, Binbaşı Fethi (Okyar), İsmail Hakkı ve Enver Beylerin komutası altında üç koldan İstanbul üzerine yürüdüğünü bildiren Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa, diğer ikisine oranla daha güçlü bulunan Enver Bey kolunun, Alibeyköyü ve Kâğıthane üzerinden doğrudan Beyoğlu ve Taksim yönüne ilerlediğini ve buralarda oldukça kanlı çarpışmaların gerçekleştiğini beyan etmektedir.¹¹³⁵ Aynı yönde bilgiler veren Rahmi Bey de 24 Nisan sabahı Hareket Ordusu'nun, İstanbul'un Rumeli'ye bakan iki kapısı, Kağıthane ve Şişli üzerinden şehrin içlerine ilerlemeye başladığını, Taksim ve Taşkışla'da bulunan asi askerler tarafından gösterilen mukavemet karşısında ordu subaylarının topçu ateşinden yardım alarak kırsallara girdiğini ifade etmektedir.¹¹³⁶ Ali Fuat (Cebesoy) Bey ise, Hareket Ordusu'nun, Sirkeci, Aksaray, Beyoğlu ve Edirnekapı istikametleri üzerinden şehri teslim almaya başladığını bildirirken, ordunun Taksim ve Harbiye bölgelerine ayrı bir önem vererek esas gücünü buralara yönelttiğini bildirmektedir.¹¹³⁷

Aynı şekilde Celal (Bayar) Bey de, Kurmay Binaşı Enver, Fethi (Okyar), İsmail Hakkı, Ali Hikmet ve Muhtar Beyler gibi dönemin İttihatçı subaylarının komutası altında, 25 piyade taburu, 7 sahra, 2 cebel bataryası ve 10 süvari bölüğünden oluşan Hareket Ordusu karşısında, kumanda ve askeri plandan mahrum bulunan isyancı askerlerin çok direnemeyerek o gün teslim olduğunu ve böylece ordunun Yıldız'a yöneldiğini bildirmektedir.¹¹³⁸ Devamında, Yıldız Sarayı'nda 2. Fırka namı ile çeşitli ırklara mensup askerlerden oluşan bir tümen ile Sultan Hamid'in şahsi güvenliğini sağlama görevi ile yükümlü özel "*silahşorlar*"ın bulunmasına rağmen bu askerlerin Hareket Ordusu'na mukavemet etmeyerek Saray'a, teslim manasını taşıyan beyaz bayrak çektiklerini bildirmektedir.¹¹³⁹ Ayşe (Osmanoğlu) Sultan ve Başkâtip Ali Cevad

¹¹³⁵ Furgaç, **a.g.e.**, s. 67-68.

¹¹³⁶ Apak, **a.g.e.**, s. 39-41. Bu bölgedeki çatışma detayları ve Kurmay Binbaşı Muhtar Bey'in şehit edilme hadisesi hakkında bkz. Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.** s. 173-175 ; Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 75-78 ; Pekmen, **31 Mart...**, s. 230-240 ; Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 289-346.

¹¹³⁷ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 151.

¹¹³⁸ Enver ve Fethi Beyler gibi subayların ileri harekatta görev almasına karşın Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Mustafa Kemal Bey'in, isyanın bastırılması sürecinde geri planda bırakılmasının nedenini, Mustafa Kemal Bey'in Cemiyet'e karşı eleştirel hareketlerde bulunması ile Enver Bey ile arasındaki rekabette aramak gerekmektedir. Bu nedenle olmalıdır ki anılarında Hareket Ordusu'nun isyanı bastırma sürecine yer veren İttihatçı müelliflerden birkaçı dışındakiler, Mustafa Kemal Bey ismini zikretmemişlerdir.

¹¹³⁹ Bayar, **a.g.e.** c. 2, s. 362-363.

Bey'in anılarından edindiğimiz bilgiye göre Yıldız civarındaki askerın Hareket Ordusu'na karşı direnmeyerek teslim olması, Sultan Hamid ile Harbiye Nazırı Ethem Paşalar sayesinde gerçekleşmiştir.¹¹⁴⁰

Böylece, 24 Nisan sabahı başlayan Hareket Ordusu taarruzu, 25 Nisan'da Boğaziçi ve Üsküdar taraflarının yani Anadolu yakasının da emniyet altına alınması ve toplamda on bin kadar askerın silahlarının toplanması ile sonuçlanmış, 26 Nisan Pazartesi günü Yıldız Sarayı da kuşatıldıktan sonra aynı gün, idare-i örfiyye ilan edilerek tahkikata başlanmıştır. Bundan sonra Cavid Bey'in de anılarında vurguladığı üzere Sultan Hamid'in hal'inden başka yapılacak bir iş kalmamıştır.¹¹⁴¹

4.1.3.2. II. Abdülhamid'in Hal'i ve Sürgünü

Sultan Hamid'in hal'i meselesi daha 1908 Temmuzunda gündeme gelen konulardan biridir. Fakat dönemin olağanüstü şartları dolayısıyla İttihatçılar, Meşrutiyet'in başında bir saltanat değişikliğini devlet için zararlı görmüşlerdir. Nitekim anılarında bizim mütalaamızı doğrular nitelikte bilgiler veren müelliflerden Hüseyin Kâzım Kadri Bey, 24 Temmuz'u takip eden günlerde yapılacak bir taht değişikliğinin, devleti iç politikada olduğu kadar dış siyasette de müşkül durumda bırakacağı tehlikesi ile İTC'nin, hal'e cesaret edilemediğini fakat 31 Mart'ın İttihatçılara yeni bir "fırsat" tanıdığını beyan etmektedir.¹¹⁴²

Öte yandan, 1909 başlarından itibaren artan Padişah karşıtı yayın faaliyetlerinden kuşkulanan Sultan Hamid de, memleketin gittikçe şiddetlenen iç vaziyetinin kendisini tahttan edeceğini düşünmüş olmalı ki bir gün Ali Cevad Bey'e, "*Başkâtip Bey, bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilâfete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, fımabad(bundan sonra) ne padişahlığın ve ne de hilâfetin ehemmiyeti kalmıyacaktır. Zan edersem ben hatem-ül mülûk olacağım.*" Demiştir.¹¹⁴³ Nitekim, 31 Mart Vak'asında askerın, "*Padişah'ım çok yaşa*" nidaları ile sık sık Saray'ı ziyaret etmesi ve Padişah'tan "*babamız*" diye bahsetmesi göz önüne alınırsa, Sultan Hamid'in kuşkuvarında ne kadar haklı olduğu açıktır. Zira kızımın anılarından öğrendiğimiz kadarı

¹¹⁴⁰ Ayşe Osmanoglu, **a.g.e.**, s. 145 ; Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 72.

¹¹⁴¹ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 8, 6 Eylül 1943.

¹¹⁴² Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, s. 235.

¹¹⁴³ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 47.

ile Sultan Hamid, 31 Mart İsyanı'nda askerın Saray'ı bir komuta merkezi gibi görerek bu yönde hareketlerde bulunması dolayısıyla uğrayacağı akıbeti az çok tahmin etmiş ve Sadrazam Tefvik Paşa'ya, biraderi Reşat Efendi lehine saltanattan çekilmek istediğini bildirdikten sonra, "*Beni istemediklerine eminim. Çekilmeye hazırım. Lakin bu işte dahlim olmadığı meydana çıkmalıdır.*" Demiştir.¹¹⁴⁴

Sultan'ın bu düşüncesini kanıtlayan bir bilgiyi Sabuncuzade Louis Alberi Efendi de vermektedir. Selanik'te Hareket Ordusu'nun toplanması ve Saray'a, şiddetli telgrafların gelmesi ile birlikte Sultan Hamid'in hal' edileceğine dair söylentilerin ortada dolaşmaya başladığını bildiren Louis Efendi, özellikle Hareket Ordusu'nun Çatalca'ya geldiği tarihten itibaren söylentilerin arttığını beyan etmektedir.¹¹⁴⁵ Hatta bugünlerde söylentiler o kadar çoğalmıştır ki 23 Nisan günü Hareket Ordusu karargâhından, Üçüncü ve Hareket Ordusu Kumandanı Birinci Ferik Mahmut Şevket Paşa imzasını taşıyan ve, "(...) *Mücazattan(cazalandırılmadan) tevahhuş eden(ürken) bazı fesede ve erbab-ı denaet(alçaklar) tarafından kuvay-ı mezkûrenin gûya zat-ı hazret-i Padişahiyi hal' maksadiyle geldiği işae edilmiş(yayılmış) ise de, bunu sureti katiyede tekzib eyler (...)*" sözlerini içeren bir telgraf Saray'a gönderilmiştir.¹¹⁴⁶ Fakat Mahmut Şevket Paşa bu telgrafi, Hareket Ordusu'nun işini kolaylaştırmak amacıyla göndermiş olmalı ki Kâzım Nami (Duru) Bey, Yıldız'ın muhasara altına alınması ile birlikte Sultan Hamid'in hal' edilerek yerine veliahd Reşad Efendi'nin getirilmesinin hemen herkes tarafından düşünüldüğünü iletmektedir.¹¹⁴⁷ Ayrıca, Hareket Ordusu'nun Selanik'ten hareket ettiği günden itibaren İttihatçılar tarafından hal' meselesinin kararlaştırıldığı hususu da oldukça mümkün görünmektedir. Anılarına bu yönde bilgiler ekleyen müelliflerden Ziya Şakir (Soku) Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın daha Selanik'te bulunduğu günlerde Cemiyet ile arasında, Sultan Hamid'in hal'ine dair görüşmelerin yapıldığını bildirmektedir. Devamında, Ahmet Rıza ve Talat Beylerin, Cemiyet'e böyle büyük bir sorumluluk yüklemek istememesi karşısında başta Mahmut Şevket Paşa, Doktor Nazım, Cemal, Enver, Hafız Hakkı, Bahaeddin Şakir Beyler ile Âyân Reisi Said Paşa'nın telkinleri ile Ahmet Rıza ve Talat Beylerin fikrinin, Ayastefanos'ta değiştirildiği bilgisini iletmektedir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁴ Ayşe Osmanoglu, **a.g.e.**, s. 143.

¹¹⁴⁵ Sabuncuzade Louis Alberi, **a.g.e.**, s. 350.

¹¹⁴⁶ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 69.

¹¹⁴⁷ Duru, **a.g.e.**, s. 41.

¹¹⁴⁸ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 301.

Yukarıda ele alındığı üzere, Mahmut Şevket Paşa'nın Yeşilköy'e geldiği sıralarda (22 Nisan 1909), İstanbul'da askeri tahakküm altında bulunan Meclis-i Mebusan'dan kaçan mebuslarla Âyân Meclisi üyelerinin bir kısmı Yeşilköy Yat Kulübü binasında, Meclis-i Millî adı altında toplanmıştır. Meclis-i Millî'nin toplanması ile beraber görüşmeye başladığı konular arasında Sultan Hamid'in hal'i meselesi dikkati oldukça çekmektedir zira; henüz o tarihte isyan bastırılmadığı gibi Hareket Ordusu da İstanbul'a tamamen egemen olmamış ve sıkıyönetim ilan edilmemiştir. Celal (Bayar) Bey, bu durumun Hareket Ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın da dikkatini çektiğini ifade etmekte ve Meclis-i Millî'de hal' görüşmelerinin yapıldığı esnada Paşa'nın, Ahmet Rıza Bey'e, *"Yolda gelirken haber aldım. Mebuslar ve Âyân, Pâdişah'ın hal'ini müzakere ediyorlarmış... Ben, maiyetimdeki askeri Meşrutiyet'i ve Padişah'ı kaldırmak isteyenleri tedip edeceğiz, Pâdişah'ın ve milletin canı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim. Hal'in bizim taraftan vukubulacağını asker duyarsa isyan ederler, mahvoluruz. Siz Âyân ve Mebuslara gizlice anlatınız. Şimdilik ses çıkarmasınlar. Bu işi müzâkere etmek zamanı geldiği gün ben size haber veririm."* Diyerek İstanbul üzerine harekete geçmeye hazırlandığını bildirmektedir.¹¹⁴⁹ Paşa'nın bu uyarısı ile birlikte daha evvel başlayan hal' görüşmeleri, ileri bir tarihte yeniden ele alınmak üzere neticelendirildiği gibi aynı gün, Meclis-i Millî ve Mahmut Şevket Paşa tarafından Saray'a, Padişah'ın hal' edileceğine dair söylentileri yalanlayan birer telgraf çekilmiştir. Ziya Şakir (Soku) Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre aynı günlerde Mahmut Şevket Paşa, Erkânıharp Binbaşısı Remzi Bey yolu ile Padişah'a kişisel güvence de vermiştir.¹¹⁵⁰

25 Nisan'da Hareket Ordusu'nun İstanbul'un büyük çoğunluğuna egemen olması ile birlikte Ayastefanos'taki Meclis-i Mebusan binasına taşınan Meclis-i Millî'nin, 26 Nisan Pazartesi günü Said Paşa başkanlığında yaptığı gizli toplantıda Sultan Hamid'in hal' edilmesine oy birliği ile karar verdiğini ileten Mevlânzâde Rıfat Bey, Meclis'in kararı kanunlaştıracağı esnada M. Şevket Paşa'dan gelen askeri harekâtın henüz tam olarak neticelendirilmediğine dair telgraf nedeni ile kararın alınmasının 27 Nisan'a sarktığını ifade etmektedir.¹¹⁵¹ Buna rağmen, anılarında hal' görüşmelerine yer veren müelliflerden Mevlânzâde Rıfat Bey dışındakiler, Meclis-i

¹¹⁴⁹ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 339.

¹¹⁵⁰ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 278.

¹¹⁵¹ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 177-178.

Millî'nin 26 Nisan tarihli gizli oturumundan bahsetmemekte ve hal kararının 27 Nisan günü Ayestefanos'ta toplanan Meclis-i Millî tarafından alındığını iletmektedir. Bu bağlamda Ahmet Rıza Bey, 27 Nisan günü Meclis-i Millî'nin hal' müzakeresine başlayacağı esnada kendisi ile Ahmed Muhtar Paşa'nın, Mahmut Şevket Paşa'dan hal' meselesinin artık görüşülebileceğine dair aldıkları onayı Meclis-i Millî'ye ilettiklerini ve böylece Meclis'in görüşmelere geçtiğini ifade etmektedir.¹¹⁵² Aynı şekilde Celal (Bayar) Bey de, bu defa Mahmut Şevket Paşa'nın Meclis'e, "*tehlike kalmadığını, duruma hâkim olduğunu, rahatça hal' meselesinin müzakere konusu olabileceğini*" söylediğini ve böylece görüşmelerin başladığını iletmektedir.¹¹⁵³ Mevlânzâde Rıfat Bey ise, Meclis-i Millî'nin 27 Nisan Salı oturumunun Hareket Ordusu Kumandanı tarafından gönderilen ve özetle, "*Şehrin tamamıyla işgal edildiği, artık askeri yönden yapılacak bir şey kalmadığını*" ifade eden telgrafi ile başladığını beyan etmektedir. Devamında, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın verdiği bir önerge ile daha evvel verilen hal' kararının uygulamaya konulmasını talep ettiğini ifade ettikten sonra, Meclis'in bu önergeye uyarak Şeyhülislam ve Fetva Emîni Efendileri Meclis'e davet kararı aldığını bildirmektedir.¹¹⁵⁴ Cavit Bey ise, 27 Nisan günkü oturumda mebusların, ittifak ile Sultan Hamid yerine V. Mehmet unvanı ile Reşat Efendi'nin getirilmesi kararına vardığını fakat, Meclis'in geleneksel uygulamaya uyarak "*fetva*"ya karar verdiğini bildirmektedir.¹¹⁵⁵

Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in, Talat (Paşa)'dan dinleyerek anılarına aktardığı bilgilerden tespit ettiğimize göre İttihatçılar, Meclis'in fetva kararına gideceğini tahmin etmiş olmalı ki Talat Bey, 27 Nisan sabahı Fetva Emîni Nuri Efendi ile Şeyhülislam'ı Meclis'e götürmek üzere bizzat evlerine gitmiş ve onların o gün Meclis'te bulunmalarını ısrarla istemiştir.¹¹⁵⁶ Nihayetinde, Meclis görüşmeleri devam ettiği esnada Meclis binasına teşrif eden Fetva Emîni Nuri ile Şeyhülislam Ziyaettin Efendiler, Ahmet Rıza Bey'in odasına alınmışlardır.

¹¹⁵² Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 39.

¹¹⁵³ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 364.

¹¹⁵⁴ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 178.

¹¹⁵⁵ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 8, 6 Eylül 1943.

¹¹⁵⁶ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 41. Ali Fuat Bey, Meclis'e gelmesi isteği karşısında Şeyhülislam Efendi'nin, "*Ben hastayım, gidemem. İdrarımı tutamıyorum.*" Demesine karşılık öfkeye kapılan Talat Paşa'nın, "*Efendi, iş bu hale geldikten sonra donuna da işersen ben seni zorla alıp götürürüm; ördeğini de beraber al.*" Diyerek tehdit ettiğini ifade etmektedir. Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 41-42.

Ahmet Rıza Bey'in anılarından anlaşıldığı kadarı ile Meclis Reisi'nin odasındaki fetva tartışması, Meclis-i Mebusan salonundaki hal' tartışmasından daha şiddetli geçmiştir. Buna başlıca neden olarak Celal (Bayar) Bey, Fetva Emni Nuri Efendi'nin, mebusandan (Elmalılı) Hamdi Efendi tarafından yazılan hal' suretini beğenmeyerek onaylamakta tereddüt etmesini göstermektedir.¹¹⁵⁷ Aynı düşünceye sahip müelliflerden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey ise o gün odada bulunanlardan Abdurrahman Şeref ve Hamdi Efendilerin ifadesine dayanarak; kendisinden fetva metninin onaylanması isteği karşısında metni tasvip etmeyen Nuri Efendi'nin, "*Fetvâ îtası(Fetva verilmesi) bana âit değil, Şeyh ul-islâma aittir. Fetvâ emini yalnız müsveddelerini yazar, Şeyh ul-islâm imza eder. Ben fetvâ emanetinden istifa etmişim; istifayı sizin kanun-ı esasînin de kabul ediyor.*" Demesi karşısında Hamdi Bey'in, "*Bir ferd-i müslim size fetvâ emini sıfatiyle değil, memleketin ulemây-ı meşhûresinden bir zât sıfatiyle müracaat edip te bunun câiz olup olmadığını sorarsa cevab virmeğe şer'an mecbursunuz.*" Dediğini ve sözü yeniden ele alan Nuri Efendi'nin, "*Sen akıllı bir adama benziyorsun; hal'de şeâmet(uğursuzluk) vardır, bunu yapmayın! Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülâziz'in hal'inden sonra) ben muhâcirîn-i islâmîye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Feragat teklif edin, belki nefsi azleder.*" Diyerek mukabele ettiğini bildirmektedir. Devamında, Mustafa Âsım Efendi'nin, "*O halde fetvâ, feragat teklifi veya hal' suretiyle iki şık üzerinde yazılırsa ne dersiniz?*" Sorusuna karşılık Nuri Efendi'nin, "*Bu olur.*" Diye cevap verdiğini ileten Ali Fuat Bey, bunun üzerine fetva metnini kaleme alan Hamdi Efendi'nin, metin üzerinde ufak bir değişiklik yaparak, ona "*feragat teklifi veya hal'i*" şıklarını eklediğini bildirmektedir.¹¹⁵⁸ Ali Fuat Bey'in verdiği bilgileri tamamlayan Ahmet Rıza Bey ise, mebusların sabırsızlanması üzerine Fetva Emni Nuri Efendi'nin elini çabuk tutması yönündeki uyarılardan sonra nihayet razı edildiğini ifade

¹¹⁵⁷ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 364.

¹¹⁵⁸ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 42-43. Hal' fetvası şöyledir: "*İmâm'ül-Müslimîn olan zeyd bazı mesâil-i mühimme-i şer'iyeyi kütüb-i şer'iyeden tayy ve ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men ve hark ve ihrâk ve beytülmalde tebzîr ve israfla mesâğ-ı şer'i hilâfında tasarruf ve bilâ sebeb-i şer'i katl ü habs ve tagrib-i raiyye ve sâir gûne mezâlîmi itiyad eyledikten sonra salâha rüccü etmek üzere ahd u kase m etmişken yemininde hanîs olarak ahvâl ve umûr-ı müslimîni bi'l-küllîye muhtell kılacak fitne-i azime ihdâsında ısrar ve mukâtele ikâ etmekle mene'â-i müslimîn zeyd-i mezbûrun tagallübünü izale ettiklerinde bilâd-ı İslâmîyenin cevânib-i kesiresinden mezbûru mahlu' tanıdıklarına dair ahbâr-ı mütevâlîye vürûd edip mezbûrun bekasında zarar muhakkak ve zevâlinde salah melhuz olmağın zeyd-i mezbûra imâmet ve saltanattan ferâgat teklif etmek veya hal' eylemek suretlerinden hangisi erbâb-ı hall ü akd ve evliyây-ı umûr tarafından ercâh görülürse icrası vâcib olur mu?*
el-Cevab: Olur.

Ketebehu el-Fakîr es-Seyyid Mehmet Ziyâettin" Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s. 178-179.

ettikten sonra, fetvanın Şeyhülislam tarafından da imzalanması ile birlikte Meclis salonuna gönderildiğini beyan etmektedir. Bundan sonra Ahmet Rıza Bey, mebuslar arasında feragat şikkini dinleyeninin olmadığını ve Meclis'ten “hal’, hal’” seslerinin yükseldiğini beyan etmektedir.¹¹⁵⁹ Böylece, o gün 240’ı mebus, 34’ü Âyan olmak üzere toplamda 274 üyeden oluşan Meclis-i Millî’de oy birliği ile Sultan Hamid’in hal’ kararı onaylanmıştır.¹¹⁶⁰ Karardan sonra yeni Padişah Reşad Efendi ile Sultan Hamid’e durumu bildirmek üzere heyetlerin seçildiğini bildiren Cavit Bey, bundan sonra Meclis’in dağıldığını beyan etmektedir.¹¹⁶¹

Mevlânzâde Rıfat Bey, Meclis’in dağılmasını müteakip Gazi Ahmet Muhtar ve Aristidi Paşalar, Manastırlı İsmail Hakkı ve Babekyan Efendiler ile Talat (Paşa)’dan oluşan bir heyetin, yeni Padişah’a kararı bildirmek üzere Dolmabahçe’ye doğru yola çıktığını bildirdikten sonra, kararı duyan Sultan Mehmet Reşat’ın, “*Milletin arzusunu kabul ederim. Çocukluğumdan beri milletin mutluluğundan başka bir şey düşünmedim. Allah’ın yardımıyla memleketin saadeti için çalışacağım. Hür milletin ilk hür padişahı olmakla iftihar ediyorum.*” Diyerek memnuniyetini bildirdiğini ifade etmektedir. Devamında, yeni Padişah’ın biat törenine katılmak üzere Harbiye Nezareti’ne götürüldüğünü bildiren Mevlânzâde Rıfat Bey, burada atılan toplar vasıtası ile kararın İstanbul halkına da ilan edildiğini ifade etmektedir.¹¹⁶²

Öte yandan, o dakikalarda Yıldız Sarayı’nda bulunan Ali Cevad Bey, Saray’ın korunması ile görevli Enver ve Galip Beyler ile Çit Kasrı önünde sohbet ettiği esnada Enver Bey’e, Yıldız’a gelecek bir heyete dair gelen telgraf ve bu esnada işittiği top sesleri ile durumun farkına vardığını ifade etmektedir.¹¹⁶³ Bundan kısa bir süre sonra gelen heyetin, Âyân’dan Ârif Hikmet Paşa ve Ermeni Aram Efendi ile Mebusan’dan Tiranlı Arnavut Esad Toptanî Paşa ve Yahudi Manuel Karasu Efendi’den oluştuğunu bildiren Galip Paşa, bu heyeti gören Ali Cevad Bey’in, “*Oldu mu, bu hakarettir.*” Sözleri eşliğinde onları Saray’a aldığı bilgisini iletmektedir.¹¹⁶⁴

Bundan sonra Sultan Hamid’in kızı Ayşe Sultan’ın anıları devreye girmektedir. Dört kişiden oluşan heyetin gelerek Sultan Hamid karşısında kısa bir selamdan sonra

¹¹⁵⁹ Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 39.

¹¹⁶⁰ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 348.

¹¹⁶¹ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 8, 6 Eylül 1943.

¹¹⁶² Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 183-185.

¹¹⁶³ Ali Cevad, **a.g.e.**, s. 80.

¹¹⁶⁴ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 2, sa. 8 (1 Ekim 1966), s. 78.

başta; duran Esad Toptanî Paşa'nın, "*Millet seni azletti.*" Demesi karşısında babasının, "*Zannedersen hal' etti demek istiyorsunuz. Pekâlâ! Buna gösterilen sebep nedir?*" Diye karşılık verdiğini ifade eden Ayşe Sultan, o esnada Arif Hikmet Paşa'nın öne çıkarak fetva metnini okumaya başladığını fakat "*(...) kütüb-i şer'iyeyi hark ü ihrak*" yani dini kitapları tahrip etme lafını duyan Sultan'ın, "*Ben hangi kütüb-i şer'iyeyi yakmışım? Hasbünallah derim.*" Diyerek tepki gösterdiğini iletmektedir. Devamında, kararın Said Paşa başkanlığındaki Meclis-i Millî tarafından verildiğini öğrenmesinden sonra babasının hayret dolu bakışlar ile, "*Said Paşa öyle mi? Otuz üç sene millet ve devletim için memleketimin selâmeti için çalıştım. Elimden geldiği kadar hizmet ettim. Hâkimim Allah ve beni muhakeme edecek de Resûlullah'tır. Bu memleketi nasıl buldumsa öylece teslim ediyorum. Hiç kimseye bir karış toprak vermedim. Hizmetimi ancak Cenab-ı Hakk'ın takdirine bırakıyorum. Ne çare ki düşmanlarım bütüm hizmetime karar bir çarşaf çekmek istediler ve muvaffak oldular. Allah düşmanlarımı kahretsin.*" Dediğini bildiren Ayşe Sultan babasının, Çırağan Sarayı'nda ikamet etmek isteğini gerekli yerlere bildirmesini rica ederek odadan çıktığını bildirmektedir.¹¹⁶⁵ Aynı yönde bilgileri bazı kelime farklılıkları ile de olsa o gün Saray'da bulunan Şadiye (Osmanoğlu) Sultan, Ali Cevad ve Galip Beyler de vermektedir.

Sultan Hamid'in İstanbul'da kalma isteğinin Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa ile önde gelen İttihatçılar tarafından kabul görmediğini belirten Ali Fuat (Cebesoy) Bey'in verdiği bilgiyi tamamlayan Şadiye Sultan, heyetin Saray'dan ayrılmasını takip eden saatlerde Başkâtip Ali Cevad Bey vasıtası ile babasına, derhal Selanik'e hareket etmek üzere hazırlanması yönünde bir tebliğin geldiğini beyan etmektedir.¹¹⁶⁶ Aynı şekilde M. Şükrü (Bleda) Bey de Sultan Hamid'in artık İstanbul'da kalmasını tehlikeli bulan İTC Merkez-i Umumi'sinin, onun Selanik'e gönderilerek, sürekli göz hapsinde tutulması yönünde bir karar verdiğini ve bu kararın aynı gün kendisine bildirildiğini ifade etmektedir.¹¹⁶⁷

Öte yandan anılarında Galip Paşa, Sultan Hamid'e, Selanik'e götürülmesi kararını Hüsnü Paşa ve Fethi (Okyar) Bey ile beraber kendisinin, 28 Nisan gecesini tebliğ ettiğini ve hatta Sultan'ın bu tebliğe karşılık, "*Ne!... Selânik mi?... Niçin? Acayip, Selânik ha!...*" Gibi şaşkınlığını belli eden cümleler kurduğunu iletmektedir.

¹¹⁶⁵ Ayşe Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 149-150.

¹¹⁶⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 151 ; Şadiye Osmanoğlu, **a.g.e.**, s. 34.

¹¹⁶⁷ Belda, **a.g.e.**, s. 93.

Devamında, Sultan'ın bu karardan kuşkullanması dolayısıyla katiyen gitmeyeceği beyanatı üzerine kendisi ve ailesinin hayatına ordu ve Meclis tarafından güvence verildiğine dair telkin yapıldığını ifade eden Galip Bey, saatler süren ikna sürecinden sonra Sultan ve ailesinin Fethi (Okyar) Bey'in muhafazası altında özel bir trenle Selanik'te Alatini Köşkü'ne doğru yola çıkarıldığı bilgisini paylaşmaktadır.¹¹⁶⁸

Sultan Hamid'in hal'i hadisesine anılarında yer veren müelliflerden bazıları, Meclis-i Millî'nin kararını Sultan Hamid'e bildirmekle görevli bulunan heyetin mahiyeti ve Padişah'ın Selanik'e gönderilmesi dolayısıyla İttihatçıları şiddetle eleştirmektedir. Eleştirenlerin başında doğal olarak Sultan Hamid ile kızları Ayşe ve Şadiye Sultanlar gelmektedir. Ayşe Sultan'ın anılarından öğrendiğimize göre Sultan Hamid, Meclis-i Millî'nin hal' kararını, yıllardır himayesinde bulunan Esad Toptanî ve Arif Hikmet Paşalar ile “*memleket ve millet düşmanı*” olarak gördüğü Yahudi Karasu ile Ermeni Aram Efendiler tarafından bildirilmesini şahsi düşmanlarının bir oyunu olarak nitelendirmektedir.¹¹⁶⁹ Aynı şekilde Hasan Vasfi (Kızıtaşı) Bey de, hal'i tebliğ için gönderilen heyetin arasında “*Siyonist*” bir Yahudi'nin bulunmasının halk ile birlikte Padişah'a da ağır geldiğini bildirmekte ve o günlerde Sultan Hamid'in sık sık, “*Bana, milletimin arzularını tebliğe memur edeceği beş Müslüman yok mu idi ki bu Yahudi vatandaşı rahatsız etmeye mecbur kalmışlar.*” Dediklerini ifade etmektedir.¹¹⁷⁰ Konuya ilişkin olarak Hüseyin Kâzım Kadri Bey de hatıratına bazı eleştirel cümleler ekleyen müelliflerdendir. Hal' kararını Halife'ye bildirmek üzere gönderilen heyetin içerisinde Rum, Ermeni ve Musevi topluluklarına mensup kimselerin bulunmasının, her tarafta büyük bir memnuniyetsizliğe yol açtığını ifade eden Hüseyin Kâzım Bey, hal' fetvasının da gerçeği yansıtmayan bir metinden ibaret olduğunu ve Sultan Hamid'in isyan ile hiçbir alakası bulunmadığı halde “*sarih bir yalan*” ile tahttan indirildiğini savunmaktadır.¹¹⁷¹ Anılarına bu yönde bilgiler ekleyen müelliflerden biri olan M.

¹¹⁶⁸ Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 2, sa. 8 (1 Ekim 1966), s. 84. Sultan Hamid'in Selanik'e gitmek istememesi ve kendisi hakkında verilen sürgün kararından şüphelenmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Galip Paşa, *a.g.m.*, c. 2, sa. 8 (1 Ekim 1966), s. 77-84, sa. 9, s. 80-88 ; Ali Cevad Bey, *a.g.e.* Ayrıca İstanbul'dan Selanik'e götürülmesi ve Alatini Köşkü'ndeki hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşe Osmanoglu, *a.g.e.* ; Şadiye Osmanoglu, *a.g.e.* ; Âtîf Hüseyin Bey, *a.g.e.* ; Vasîf Bey, “*Alâtini Köşkü*”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 2, sa. 11(1 Aralık 1966), s. 24-29.

¹¹⁶⁹ Ayşe Osmanoglu, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁷⁰ Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 90. Hasan Vasfi Bey ve diğer bazı müellifler, Padişah'ın Karasu Efendi'den nefret etmesinin nedenini, Karasu Efendi'nin bir zamanlar Yahudi Siyonist Partisi tarafından Sultan Hamid'e Filistin'de bir kısım toprakları satın almak üzere gönderilmesine bağlamaktadır. Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹⁷¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *a.g.e.*, s. 236.

Selahaddin Bey de, hal' kararının gayrimeşruluğundan bahisle, Kanun-ı Esasi'nin on birinci maddesinde, “*Osmanlı Devletinin dini, İslam dinidir.*” Cümlesinin geçmesine rağmen İttihatçıların, şeriata dayandırdığı hal' kararını nasıl olup da Müslüman olmayan kimselerce Halife'ye sunduğunu şiddetle eleştirmektedir.¹¹⁷² Rıza Nur Bey ise, İttihatçıların Türk ve Müslüman bir Padişah'ı Türk olmadığı gibi gayrimüslim birtakım adamlar vasıtası ile tahttan indirdiğini ve böylece Türk tarihine kara bir leke bıraktığını beyan ettikten sonra “*Aferin İttihatçılar!*” Demeyi de ihmal etmemektedir.¹¹⁷³ Fakat şu noktanın da unutulmaması gerekmektedir ki; Sultan'a hal' kararını veren Meclis-i Millî, Osmanlılık esasına dayanmaktadır ve Meclis, hal' yetkisini halk adına kullanmaktadır. Bu nedendir ki taht değişikliği olayına, Osmanlı halkı tarafından gerçekleştirildiği görüntüsü kazandırmak amacıyla hal' kararını Sultan'a bildiren heyet içerisinde Müslüman kimseler yanında değişik ırk ve dine mensup temsilcilerin de bulunduğu hususu akla yatkın görünmektedir.

Öte yandan Cavit Bey, 28 Nisan sabahı toplanan Meclis-i Millî'de, Sultan Abdülhamid'in gece Selanik'e gönderildiği haberinin tebliğ edilmesi ile birlikte bazı mebusların haberdan hoşnut olmayarak “*Niçin, Niçin?*” sedalarına davrandığını fakat, hiç kimsenin söz söylemeye cesaret edemediğini bildirmektedir.¹¹⁷⁴ Âtîf Hüseyin Bey'in anlarına kaydettiği bilgilere göre de sabık Padişah, kendisinin Selanik'e götürülmesinin Kanun-ı Esasi'ye aykırılığından sık sık bahsetmekte ve İttihatçıları bu nokta üzerinden eleştirmektedir.¹¹⁷⁵

Sultan Hamid'in tahttan indirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmasından sonra sıra 31 Mart yargılamaları ile cezalandırmalarına gelmiştir.

4.2. 31 Mart Yargılama ve Cezalandırmaları

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hâkim olması ile birlikte, 31 Mart İsyanı ile ilgisi olduğu düşünülen kimseler tutuklanarak hapsedilmeye başlanmıştır. M. Said (Pekmen) Bey, 26 Nisan'da Yıldız'ın da muhasara altına alınmasından sonra İttihatçıların, Zaptiye Nezareti'ne gönderdiği bir liste dahilinde tutuklamaların başladığını bildirmektedir. Bu

¹¹⁷² M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 34.

¹¹⁷³ Rıza Nur, **a.g.e.**, c. 2, s. 303.

¹¹⁷⁴ Cavit Bey, *a.g.m.*, **Tanin**, Tefrika No: 8, 6 Eylül 1943.

¹¹⁷⁵ Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s. 103.

bağlamda, M. Said Bey'in anılarından elde ettiğimiz bilgilere göre 26 Nisan akşamı Pendik'teki yalısından bir istibot aracılığı ile alınarak önce Köprübaşı'ndaki Aziziye Karakolu'na, oradan da Harbiye Nezareti'ne götürülen Prens Sabahattin Bey'e, oğlundan ayrılmak istemeyen annesi Seniha Sultan da eşlik etmiş, yine bir istibot ile Anadolu Hisarı'ndaki yalısından alınan Mizancı Murat Bey de Harbiye Nezareti'ne götürülmüştür. Aynı şekilde M. Said Bey, Sabahattin Bey'in sütkardeşi Fazlı Bey ile birlikte Maliye Müsteşarı Abdurrahman, **Mizân** muharriri Zeki, Rüsûmat Müfettiş-i Esbakı Celâl, Dağistanlı Ferid, Kaymakam Faik, Rauf Paşazâde Sadık, Behçet Paşazâde Hakkı Beyler ve daha birçoklarının ilk tutuklananlar arasında olduğunu bildirirken; **İkdam** sahibi Cevdet ve başmuharriri Ali Kemal, Berat mebusu İsmail Kemâl, **Serbestî** sahibi Mevlânzâde Rıfat Beyler'in de içerisinde bulunduğu bazı kişilerin kaçtığını iletmektedir.¹¹⁷⁶ M. Said Bey'in bu yönde verdiği bilgileri doğrular nitelikte bilgiler veren Celal (Bayar) Bey ise, onun verdiği isimlere ek olarak; Kâmil Paşazâde Said Paşa ile **Yeni Gazete** sahibi Abdullah Zühtü, Derviş Vahdetî, Berat mebuslarından Müfit Beylerin de kaçtıklarını beyan etmekte ise de kaçışından kısa bir süre sonra Derviş Vahdetî'nin, hemşerisi Abdullah Nâdirî Efendi tarafından ihbar ile İzmir'de yakalandığı bilgisini vermektedir.¹¹⁷⁷

Öte yandan M. Selahaddin Bey, sıkıyönetim ilanı ile birlikte İttihatçıların eski askerler, vekiller, memurlar ve Saray'a mensup adamlar başta olmak üzere Cemiyet menfaatine karşı hareket eden ya da edebilecek kapasitede olan aydın, yazar ve toplumda nüfuz sahibi birçok kimseyi tutuklayarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedtiğinden bahisle, bu bölüğün bir süre sonra kapasitesinin yetersiz kalması nedeni ile Birinci Askeri Fırka Merkez Kumandanlığı binası, İtfaiye ve Nişancı Taburları'nın kışlaları ve Çifte Saraylar'ın da hapishaneye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Devamında, bu binaların da yetersiz kaldığını belirterek, Harbiye Nezareti meydanına kurulan çadırlardan da hapishane olarak yararlanıldığını beyan etmektedir.¹¹⁷⁸ Aynı şekilde Ahmet Bedevî (Kuran) Bey de, isyanın bastırılmasını takip eden günlerde yapılan tutuklamalar dolayısıyla Bekirağa Bölüğü'ndeki bütün oda ve koğuşların yanında

¹¹⁷⁶ Pekmen, **a.g.e.**, s. 216. İsmail Kemal Bey, Meclis'e, "Zaten mübrem işlerim için mezuniyet talep edecektim. Ahval-i malûma cihetiyle kalmış isem de birdenbire rahatsızlığın hasebile dünkü vapurla harekete mecbur oldum. Yirmi gün mezuniyet itasını rica ederim." Cümlelerini içeren bir telgraf göndererek ortadan kaybolmuştur. Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 294.

¹¹⁷⁷ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 378-382.

¹¹⁷⁸ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 31-32.

caminin dahi mahkûmlarla doldurulduğunu beyan ederken; Mizancı Murat Bey, Harbiye Nezareti meydanının sırmalı müşirlerden şeyhülislamlara, feriklerden hocalara, doksan yaşında şeyhlerden on iki yaşında çocuklara değin her cinsten, mezhepten ve ırktan insanla doldurulmuş olduğu bilgisini iletmektedir.¹¹⁷⁹ M. Said Bey ise o günlerde isyana karıştığı suçlaması ile tutuklananların sayısının binleri aştığını ifade etmektedir.¹¹⁸⁰

Öte yandan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesi ile birlikte 31 Mart İsyanı'nda sokaklarda boy gösteren sarıklı hocaların, sarıklarının çıkarmalarına rağmen feslerindeki renk farklılığından (sarığın altında kalan kısım daha koyu kırmızı rengindedir) fark edilerek yakalandıkları bilgisini iletmektedir.¹¹⁸¹

Anılarında, tevkif edilen ve hapisanelere gönderilen mahkûmların maruz kaldığını iddia ettiği olaylara genişçe yer veren müelliflerden Şerif Paşa, Hareket Ordusu'nun, Meşrutiyet ve Hürriyet muhafızı sıfatı ile İstanbul'a girmesine rağmen İTC hesabına birçok cana kıyarak kanlar döktüğünü, “*Haçlı baskıncılığı*” ile “*çapulculuğuna*” benzer olaylara giriştiğini ve “*tedmir-i irtica (irticayı tepeleme)*” düşüncesi ile saraylardan konaklara, evlerden medreselere kadar her yere girerek binlerce insanı Bekirağa Bölüğü'ne hapsedtiğini bildirmektedir.¹¹⁸² Aynı şekilde M. Selahaddin Bey de, tutuklanan mahkûmların açlık ve susuzlukla imtihan edildiğini, çeşitli işkencelere maruz bırakıldığını ve İTC fedailerinin bu gibi sözlü ve fiziksel şiddet olaylarında başı çektiğini savunmaktadır.¹¹⁸³ Bu yönde bilgi veren müelliflerden M. Said Bey ise, tutuklananların; örneğin Üsküdar Mutasarrıf-ı Esbakı Hamdi Bey'in boğularak denize atılması karşısında kısmen daha şanslı olduğunu beyan etmektedir. Devamında, tevkif edilen kişilerin şiddete uğradığından bahisle, kiminin “*kör topal, çırıl çıplak*” şekilde Rumeli'ye yollandığını iddia etmektedir.¹¹⁸⁴ Eski bir İttihat Terakkili olan İbrahim Temo ise anılarında daha da özele inerek; tutukluluk süresi boyunca Harbiye Nezareti'nin talimhane meydanına bakan kirli ve boş bir odasında muhafaza edilen Murat Bey'in yüzünün ve sakalının tükürük içinde bırakıldığı bilgisini

¹¹⁷⁹ Kuran, **a.g.e.**, s. 162 ; Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 118.

¹¹⁸⁰ Pekmen, **31 Mart...**, s. 216.

¹¹⁸¹ Yalçın, “*Meşrutiyet...*”, **a.g.d.**, c. 5, sa. 115 (4 Ocak 1936), s. 165.

¹¹⁸² Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 50-51.

¹¹⁸³ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 32.

¹¹⁸⁴ Pekmen, **31 Mart...**, s. 238.

iletmektedir.¹¹⁸⁵ Fakat Ziya Şakir (Soku) Bey, Divan-ı Harb-i Örfilerin, Sultan Hamid devri ile Meşrutiyet devri arasındaki farkı göstermek için tutuklulara, “*misafir*” gözü ile baktığını ifade etmekte ve onlara kitap ve gazete okumaktan hamama gitmeye, mektup yazmaktan aileleri ile görüşmeye varıncaya kadar birçok serbestlik tanındığını bildirmektedir.¹¹⁸⁶

25 Nisan Cumartesi günü Hareket Ordusu’nun İstanbul’a egemen olmaya başlaması ve 26 Nisan Pazar günü sıkıyönetim ilanı ile birlikte Divan-ı Harb-i Örfi’nin kurularak üç daireye ayrıldığını ifade eden Celal (Bayar) Bey, birinci dairenin Tophane Nâzırı Hurşit Paşa, ikincisinin Topçu livası Hasan Rıza Paşa, üçüncüsünün de Nazif Paşa başkanlığında göreve başladığını bildirmektedir.¹¹⁸⁷ Anılarında bu yönde bilgi veren müelliflerden Ziya Şakir (Soku) Bey de üç Divan-ı Harb’ten bahisle, bunların yanında bir de Erkânıharbiye Kaymakamı Fahreddin Bey başkanlığında, Tetkikat Komisyonu kurulduğu bilgisini iletmektedir.¹¹⁸⁸

Öte yandan M. Selahaddin Bey, Hareket Ordusu’nun İstanbul’a girmesi ile birlikte daha önceden planlandığı gibi sıkıyönetim ilan edildiğini ve “*birinci ve ikinci sıkıyönetim Harp Divanları*” adı altında toplamda iki askeri mahkeme kurulduğunu bildirmektedir.¹¹⁸⁹ Birinci Divan-ı Harb’in, “*kararsızlıkta aşırılığı*” dolayısıyla düzenli çalışmadığını, kesin bir karara varamadığını belirten Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa ise, ikincisinin gerçeği aramaktan çok şahsi menfaatlerle korkutma ve tehdite yönelerek sabık devirde Sultan Hamid çevresinde toplanan adamları, tutuklama, sürme ve öldürmeye yöneldiğini ifade etmektedir.¹¹⁹⁰ Anılarına Ahmet İzzet Paşa’nın verdiği yakın bilgiler ekleyen müelliflerden biri de M. Selahaddin Bey’dir. Birinci Divan-ı Harp Heyeti arasında kısmen “*namus ve vicdan sahibi*” kimselerin bulunduğunu ve bu kişilerin kanun ve insanlık dışı muamelelere karşı direndiğini ifade eden M. Selahaddin Bey, Topçu Hasan Rıza Paşa başkanlığındaki İkinci Divan-ı Harb’in, İTC fedaileri ile genç İttihatçı subaylardan oluşması nedeni ile kanunsuz hareketlere yöneldiğini savunmaktadır.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁵ İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 194-195.

¹¹⁸⁶ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 386-387.

¹¹⁸⁷ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 363.

¹¹⁸⁸ Soku, **a.g.e.** c. 2, s. 387.

¹¹⁸⁹ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 31.

¹¹⁹⁰ Furgaç, **a.g.e.**, s. 74.

¹¹⁹¹ M. Selahaddin, **a.g.e.**, s. 32.

Birinci Divan-ı Harb'in ilk kararının, **İkdam** ve **Independiente** gazeteleri sahibi Ahmet Cevdet ile başmuharrir Ali Kemal Beylerin yakalanarak Divan-ı Harb'e teslim edilmesine dair olduğunu ifade eden Ziya Şakir (Soku) Bey, aynı gün **Osmanlı** gazetesinin de süresiz tatil edildiği kararının çıktığını bildirmektedir.¹¹⁹²

Divan-ı Harplerin cezalandırma usulü hakkında anılarına bilgiler kaydeden Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, idam ve “*rütbe ref'i*” ile birlikte sürgün olmak üzere sanıklara iki türlü ceza verildiğini ifade etmektedir. Devamında, sürgün cezası alan mahkûmların Meclis-i Mebusan'ın onayı ile örfi idare sınırları dışında olmak üzere, “*kalebend*” olarak çoğunlukla Bahr-i Sefid'deki adalara, Trablusgarb'a ve Bodrum'a; gidemeyecek kadar yaşlıların ise Adalar'a gönderildiğini beyan etmektedir.¹¹⁹³ Murat Bey'in anılarından tespit ettiğimize göre; Serhafiye Kadri, Salâhî, Zaptiye Nâzırı Hamdi Beyler ile Bahri, Vasıf, Taşkıyla Kahramanı Reşid, Tatar Şakir, Mazhar, Beşiktaş Muhafız Muavini Mehmed, Sikkezenzâde Yusuf, Kenan, Bahriyeli Ahmed Paşalar ve Telgrafçı Hasib, Sülâvi, İbrikdâr Kâmil, Maarifli Ali Galip, Basurcu Agâh Efendiler, ülkenin farklı kesimlerine sürgüne gönderilmişlerdir. Ayrıca Murat Bey, askeri üniforma ile tutuklanarak Harbiye Nezareti'ne getirilen Büyük ve Küçük Tahir Paşaların da rütbelerinin sökülerek sürgüne gönderildiğini bildirmektedir.¹¹⁹⁴ Aynı şekilde Ziya Şakir (Soku) Bey de, kısa bir mahkemedden sonra ilk etapta sürülenlerin, Doktor Miralay Yasef Zeki (Trablusgarp), Tüfekçi Miralay Yusuf (Taif), Bahriye Kaymakamı Salih (Sa'na), Maiyeti Seniye Kolağası Ali (Sa'na), Yaver Kaymakam Tarık (Taif), Tüfekçi Mülazım Nuri (Taif), Yaver Yüzbaşı Ali (Sa'na), Şamdancı Ali Rıza (Taif), Kitapçı Hacı Mehmed (Taif), Mabeyn Doktoru Binbaşı Ethem (Taif), Hademe Kolağası Hasan (Taif) Beyler ile Yaver Topçu Feriki Sadık (Taif), Tüfekçi Ferik Mehmed Arif (Taif) Paşaların olduğu bilgisini iletmektedir. Devamında, sürgün cezasının en bahtsız tarafını bir zamanlar Sultan Hamid'in gözdesi konumunda bulunan Birinci ve İkinci Fırka askerlerinin yaşadığını ifade eden Ziya Şakir Bey, askerlikten çıkarılan bu insanların inşaat hizmetine sevk edilerek kısım kısım Rumeli'ye gönderildiğini iletmekte fakat, bu yolculuk esnasında çoğunun açlıktan öldüğü bilgisini de eklemektedir.¹¹⁹⁵

¹¹⁹² Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 389.

¹¹⁹³ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 52-53.

¹¹⁹⁴ Mizancı Murad, **a.g.e.** 106, 124.

¹¹⁹⁵ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 391-393.

Diğer yandan, Divan-ı Harblerin 31 Mart'a kadar çıkmış gazete koleksiyonlarını gözden geçirdiğini ifade eden Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, gazete sahipleri ile muharrirlerinin de sorguya çekilerek cezalandırıldığını bildirmektedir.¹¹⁹⁶ Bu bağlamda Celal (Bayar) Bey, Murat Bey'in oldukça zaman alan yargılaması sonucunda isyan öncesinde ve sırasında kışkırtıcı makaleleri nedeni ile suçlu bulunarak ömür boyunca Rodos kalesi içerisinde tutuklu yaşamasına karar veren Divan-ı Harp'in; isyan esnasında Meclis-i Mebusan kürsüsüne çıkararak isyanı alevlendirmeye çalışan Hoca Rasim Efendi'yi de müebbet kürek cezasına çarptırdığını bildirdikten sonra, **Serbestî** gazetesi sahibi Mevlânzâde Rıfat Bey'in de on sene müddet ile sürgüne gönderilmesine karar verildiğini iletmektedir.¹¹⁹⁷

Öte yandan Prens Sabahattin Bey'in tutukluluk halinin uzun sürmediğini, kısa bir sorgudan sonra Mahmut Şevket Paşa'nın emri ile beraat ettirildiğini ifade eden Celal Bey, Sabahattin Bey'in, "*Sultanzade Mehmet Sabahattin Bey'in tevkifini icabettirecek hiçbir delil olmadığından hürriyetleri maalitizar (özür dilenerek) iâde edildiği*"ni ilan eden bir tebliğ ile salıverildiği bilgisini iletmektedir.¹¹⁹⁸ Rauf (Orbay) Bey de, Prens Sabahattin Bey'in salıverilmesini, annesinin Sultan V. Mehmed Reşad'a yalvarması ve Prens'in bundan sonra siyasetle ilgilenmeyeceğine dair söz vermesi hadiselerine dayandırmaktadır.¹¹⁹⁹ 31 Mart İsyanı'nda yabancı etkisine değinen Sina Akşin ise, Prens Sabahattin ve Fazlı Beyler'in salıverilmesinde İngiliz parmağı olduğunu belirtmektedir.¹²⁰⁰

Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey, idam hükmüne çarptırılan ve infaz edilenlerin başını Derviş Vahdetî ile Sultan Hamid'in eski hafiyelerinden Kabasakal Mehmed Efendi'nin çektiğini bildirmektedir.¹²⁰¹ Celal (Bayar) Bey ise anılarında, Derviş Vahdetî'nin yargılanmasına büyük bir parantez açarak; 8 Temmuz 1909 tarihli 1. Divan-ı Harb'in verdiği karara göre, "*hiçbir ilmî ve içtimaî terbiye görmiyerek şimdiye kadar içki ve şarkıcılıkla serseriyâne bir hayat geçirmiş olduğu, sorgu esnasında kendisinin itirafile meydana çıkan Mehmet oğlu Kıbrıslı Derviş Vahdetî isimli şahsın (...)*", **Volkan** gazetesi ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ndeki faaliyetlerinden dolayı Örfî İdare

¹¹⁹⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 79.

¹¹⁹⁷ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 379.

¹¹⁹⁸ Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 379.

¹¹⁹⁹ Orbay, **a.g.e.**, c. 1, s. 300.

¹²⁰⁰ Akşin, **a.g.e.**, s. 138.

¹²⁰¹ Tokgöz, **a.g.e.**, c. 2, s. 79.

Karanamesinin 6. Maddesi gereğince ölüm cezasına çarptırıldığını bildirmektedir. Devamında, Divan-ı Harb'in, Saray'a yakınlığı ile bilinen başta Nadir Ağa olmak üzere Saray'da görevli birçok kişiyi merccek altına alıp Derviş Vahdetî ile ilişkili olduğu iddiası ile Cevher Ağa, Enderunlu Lütfü, Tevfik Bey, Hacı Mustafa Efendi, Tayyar Bey, Nâdirî Fevzi ve Albay Halil Bey hakkında idam kararı verdiği bilgisini iletmektedir.¹²⁰² Ziya Şakir (Soku) Bey ise, ilk etapta asılanların, isyanın elebaşılığını yapan 13 kişiden oluştuğu bilgisini vermektedir. Devamında, Emir Aslan Bey ile Nazım Paşa'nın öldürülmesi olayına karıştıkları dolayısıyla beşinin Sultanahmet Meydanı'nda, askeri, isyana teşvik etmek suçlamasıyla beş çavuş ve onbaşının Bâyezîd Meydanı'nda, Mülâzım İlyas Bey'i şehid ettikleri suçlamasıyla üçünün de Köprübaşında idam edildiğini bildirmektedir. İkinci etapta ise Kabasakal Çerkes Mehmed ve Erzurum Kumandanı Yusuf Paşalar, Miralay Topal İsmail ve Mehmed Beylerden başka, Mülâzım Hasan, Bahriye Yüzbaşısı Niyazi Beyler ile Ali Kabulî Bey'i öldürme suçundan hüküm giyen altı Bahriye askerinin idam edildiğini bildiren Ziya Şakir Bey, Edirne'de kurulan diğer bir Divan-ı Harb'in, yedi çavuşu idam ettiği bilgisini vermektedir.¹²⁰³ Burada şunun belirtilmesi gerekmektedir ki idama mahkûm edilen bu kişiler, dönemin ünlü şahsiyetleri olduğundan hatıratlarda isimleri zikredilmiştir. Bir de, haklarında ölüm kararı verilmesine rağmen isimleri hatıratlarda ele alınmayan şahsiyetlerin olduğunu belirtmek yerinde olacaktır zira Burhan (Felek) Bey, 31 Mart olayları sonrasında kurulan Divan-ı Harpler'de asker ve sivil olmak üzere toplamda 64 kişinin idam cezasına çarptırıldığını beyan etmektedir.¹²⁰⁴ Ziya Şakir Bey ise, toplamda 75 idama karşılık 330 kişinin ağır ve hafif olmak üzere cezalandırıldığını bildirmektedir.¹²⁰⁵

İnfaz cezalarının uygulanması da incelenen hatıratlarda sıkça işlenen konulardandır. Konuya ilişkin olarak; isyanın tertipleycileri ile elebaşılarının kısa birer muhakemeden sonra "*siyaset sehbası*"na çıkarıldığını bildiren Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey, Beyazıt Meydanı ile Ayasofya önlerinde kurulan darağaçlarında beyaz gömlekli mahkûmların üçlü beşli gruplar halinde göğüslerine tutuşturulan birer kâğıtla birlikte

¹²⁰² Bayar, **a.g.e.**, c. 2, s. 383, 398.

¹²⁰³ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 395.

¹²⁰⁴ Felek, **a.g.e.**, s. 11. 31 Mart sonrası yargılamaları ile cezalandırmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Baydar, **31 Mart Vakası**, Millî Tesanüt Birliği Yay., İstanbul 1955.

¹²⁰⁵ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 395.

asıldıkları bilgisini vermektedir.¹²⁰⁶ Konuya değinen müelliflerden Burhan (Felek) Bey de, idam cezasına çarptırılanlardan ondan fazlasının, Galata Köprüsü'nün Eminönü tarafında sıra sıra asıldığını iletmektedir.¹²⁰⁷ Aynı şekilde Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, 26 Nisan sabahı işe gitmek üzere köprü üzerinden geçerken Divan-ı Harplerin ilk kurbanlarından altı kişiyi köprü başında asılı olarak gördüğünü ifade ettikten sonra orada bulunan Bahriye eski Nazırları'ndan Ateş Ahmed Paşa'nın, *"Bu kadarla olmaz, hiç olmazsa yüz kişi olmalı."* Dediğini iletmektedir. Devamında, Meclis-i Mebusan'ın önünde de üç beş darağacının *"yırtıcı kuş gibi"* kurbanlarını beklediği yorumunu yapmaktadır.¹²⁰⁸ O günlere tanıklık edenlerden Burhan (Felek) Bey ise, 31 Mart yargılamaları sonucunda meydanlarda *"salkım salkım adam asıldığı"* değerlendirmesini iletmektedir.¹²⁰⁹

O günlerde sadaret mektupçuluğu görevini yürüten Ali Fuat (Türkgeldi) Bey, bir Meclis-i Vükela toplantısı esnasında sadaret müsteşarı Ziya Bey'in Meclis'e, Sultan Hamid'in isyan ile ilişkili olduğu ve bu nedenle Divan-ı Harb'e verilmesi gerektiğine dair Hareket Ordusu Kumandalığı'nın bir tezkeresi ile Divan-ı Harb-i Örfi mazbatasını verdiğini ifade etmektedir. Devamında, evrakların içeriğini duyan vekillerin ağızlarını açmadığını gören Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın, *"Ne buyurursunuz?"* Sözü ile dile gelen vekillerden Harbiye Nazırı Salih Paşa'nın, kararların caiz olmadığı yönünde konuştuğunu, Sâhip Bey'in yumruğunu masaya vurarak, *"Altı yüz senelik devlet-i aliyyede asla görülmemiş bir hal! Böyle bir mazbatanın yapılmasına da, burada okunmasına da teessüf ederim, teessüf ederim."* Diye bağırmaya başladığını ifade eden Ali Fuat Bey, içtimadaki hemen herkesin mazbataya muhalif olduğu bilgisini paylaşmaktadır.¹²¹⁰ Bu konuya eserinde ele alan İbnülemin Mahmud Kemal Bey'den öğrendiğimize göre de, Meclis'te söz alan Şeyhülislam Sahip Molla'nın, yıllarca hükümdarlık yapmış ve şer'i bir fetva ile tahttan indirilmiş bir insan hakkında başka yapılacak bir muamelenin kalmadığını belirtmesi ile birlikte Sadrazam, mazbatayı oya sunmuş ve kabul edilmediğini ilan etmiştir.¹²¹¹ Zaten o güne kadar Talat (Paşa)'nın birçok defa kendisi ile Sultan Hamid'in isyanla ilişkili bulunmadığına dair sohbetler

¹²⁰⁶ Kalaç, **a.g.e.**, s. 45.

¹²⁰⁷ Felek, **a.g.e.**, s. 11.

¹²⁰⁸ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 36-37, 46.

¹²⁰⁹ Felek, **a.g.e.**, s. 62.

¹²¹⁰ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 48. Sultan Hamid'i, isyan günlerindeki bazı hareketleri dolayısıyla suçlu bulan Divan-ı Harb-i Örfi mazbatası için bkz. Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 397-408.

¹²¹¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1066-1067.

gerçekleştirdiğini bildiren Ali Fuat Bey, reddedilen mazbatanın bir zarf içerisine konarak üzerinin üç mühürle mühürlendiği halde kaldırıldığı bilgisini iletmekte ve böylece Sultan Hamid'in yargılanması konusunun kapandığını bildirmektedir.¹²¹²

Öte yandan anılarında, “*Abdülhamid, ucuz kurtuldu*” diyenler, *aldanıyorlardı.*” Cümlesi ile yeni bir paragrafa başlayan Ziya Şakir (Soku) Bey, hal'i ve sürgününden sonra sabık Padişah'ın hayatta kalmasının, Cemiyeti tehlikeye atacağını düşünen başta Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, Enver ve Cemal Beyler olmak üzere birtakım İttihatçıların onu öldürme isteğinden bahsetmektedir. Devamında, bu fikri Fransız taklitçiliği olarak gören diğer üyelerin yeni bir 14. Lui faciası yaratmamak için bu isteğe şiddetle karşı çıktığını fakat sonuç itibarı ile Sultan Hamid'e katı bir tutsak hayatı yaşatıldığını bildirmektedir.¹²¹³

31 Mart yargılamaları ile cezalandırmalarının mahiyetine hatıratlar bağlamında göz attığımızda bazı müelliflerin konuyla ilgili olarak bilgi içeren cümlelerden çok eleştirel cümleler kaleme aldıklarına şahit olunmaktadır. Konuya ilişkin olarak M. Said (Pekmen) Bey, Divan-ı Harblerin yargılama sürecinde, isyanın bizzat içerisinde bulunmuş olan İTC ile Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini bir kenara ayırarak onu sorgulama ve eleştirmekten öte “*takdis*” ettiğini ifade etmekte ve Harp Divanları'nın, müşterek mazbatasında İTC'den, “*(...) milleti esaretten kurtarıp hürriyet ve meşrutiyete nâil etmesi hususundaki hidemâtı her türlü sitâyîşin(övgünü) fevkindedir.*” Diyerek bahsettiğini iletmektedir.¹²¹⁴ Aynı şekilde Murat Bey, Divan-ı Harblerin, İttihatçı çıkarlara hizmet ettiğini iddia etmekte ve mahkûmların sırf bir “*eser-i garaz*” olarak cezalandırıldığını savunmaktadır.¹²¹⁵ Murat Bey'in bu düşüncesini kanıtlar nitelikte bilgi veren müelliflerden biri de A. Bedevî (Kuran) Bey'dir. Anılarında, kendisini 31 Mart'ı takip eden süreçte mahkûm edenlerden Muhiddin Paşa'nın, İttihatçıların iktidardan ayrıldığı dönemde, “*Emin olun benim kabihatim yok. İT Umumî Merkezinden aldığım emir mucibince sizleri mahkûm etmiştik.*” Deddiğini iletmektedir.¹²¹⁶ Divan-ı Harpler tarafından masum insanların idam cezası da dahil

¹²¹² Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 49.

¹²¹³ Soku, **a.g.e.**, c. 2, s. 394.

¹²¹⁴ Pekmen, **a.g.e.**, s. 52.

¹²¹⁵ Mizancı Murad, **a.g.e.**, s. 140.

¹²¹⁶ Kuran, **Harbiye Mektebinde...**, s. 163.

olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldığını ifade eden Mevlânzâde Rıfat Bey de, 31 Mart Vak'ası'nın her yönü ile İttihatçıların işine yaradığını beyan etmektedir.¹²¹⁷

Sanıyoruz konu hakkında en net çıkarımı Şerif Paşa yapmaktadır. 31 Mart sonrası süreçte, görünürdeki amacın Meşrutiyet ve Hürriyet'i iade etmek olmasına rağmen asıl amacın, darbe yiyen İTC'yi yeniden diriltmek olduğunu savunan Şerif Paşa, 1909 Nisan'ındaki olayların "*İT çetesini ihya etmek*"ten başka hiçbir işe yaramadığını belirtmektedir.¹²¹⁸

Gelinen noktada, 31 Mart Vak'asının özellikle laiklik savunucusu bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi bir irtica ya da gericilik hareketi olup olmadığı hakkında incelenen hatıratlardan edinilen bilgiler üzerinden bir yorum yapmak gerekirse; bizim kanaatimizce vak'a, muhalefetin İTC aleyhine kalkıştığı bir hareketten ibarettir. Olaya İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Derviş Vahdeti ve müridleri ile medrese talebeleri ve softaların müdahil olması, ve isyancıların şeriat isteğine yönelmesi, onu başlangıçta bir irtica hareketi gibi göstermişse de olay gerçekte Sina Akşin'in de ifade ettiği üzere din sömürüsüne dayanan bir "*hükümet darbesi*"¹²¹⁹dir. Diğer ifade ile 31 Mart Vak'ası, iktidar ve muhalefet kanadı arasında iktidar ve güç mücadelesinden kaynaklanan bir gövde gösterisinden başka bir şey değildir. Bu nedendir ki günümüzde bile hala tam anlamı ile aydınlatılamayan 31 Mart Vak'ası'nı laiklik karşıtı bir irtica hareketi olarak gören ve onu açıklamakta muhalefeti bir kenara koyarak olayı muhafazakâr kesim ile İTC arasındaki dinci ve dinsiz çatışmasından ibaret olarak gören görüş kanaatimizce eksik ve bu oranda da hatalıdır. Zira gerek 31 Mart'a giden günleri ve gerekse 31 Mart sürecini yaşayan müelliflerin anılarından yapılan tespite göre olaydaki irtica görüntüsü tamamen insanları belli noktaya çekme stratejisinde kullanılan dini duygulardan, diğer ifade ile dini siyasete alet ederek toplumun dini duygularını sömürme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bizce 31 Mart Vak'ası ne bazı tezlerde¹²²⁰ iddia edildiği gibi bir salt bir irtica olayıdır ne de Cumhuriyet döneminde görülen din kökenli isyanların bir prototipidir. Bizce olay başlı başına 20. Yy. Osmanlısı'nın kendi iç dinamikleri ile bazı dış güçlerin İTC'yi siyaset sahnesinden silme deneyimidir.

¹²¹⁷ Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s. 187.

¹²¹⁸ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s. 51-52.

¹²¹⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 125.

¹²²⁰ Tursun, *a.g.t.*

Öte yandan bizim kanaatimizce 31 Mart İsyanı, Feroz Ahmad'ın ifade ettiği üzere Meşrutiyet'in ilanını karşısında bir “*karşıdevrim*”¹²²¹ de değildir. Çünkü askeri isyan durumuna geçiren başlıca etken yönetimin adı ve mahiyetinden çok yeni düzenle birlikte değişen ordu ve askerlik algısının yaptırımlarından bunalan askerin 1908 öncesi döneme dönme isteğidir. Kısacası askerin yıllardır süregelen alışkanlıklarından koparılmaya çalışılması onların siyasete alet edilmesindeki başlıca amildir. Bu nedendir ki biz, askerin kışladan çıkışını doğrudan Meşrutiyet idaresine karşı bir hareket olmaktan öte onların üzerindeki baskılardan kurtulma isteğine yormaktayız. Zira isyana kalkışan asker, Meşrutiyet idaresine karşı ayaklanmış olsaydı, evvela Meclis-i Mebusan'ı basar ve onu yok ederdi. Oysa isyancıların 31 Mart sürecindeki tavrına bakıldığında onların isteklerini Meclis'e sunarak meşruluk kazandırmak istedikleri ve Meclis'i, Meşrutiyet rejiminin bir gereği olarak tanıdıkları görülmektedir. Aynı şekilde askerin şariat isteğine yönelmesindeki başlıca gerekçe de bizce; taleplerinin şariat idaresi altında gerçekleşebileceğini düşünmesi ya da kendisine bu yönde telkin yapılmasıdır. Zira hatıratlarda sıkça yer alan, asker arasındaki şariat isteğinin olaya softaların dahil olmasından sonra görüldüğü bilgisi de bizim düşüncemizi kanıtlar niteliktedir. Öte yandan Derviş Vahdeti ve softalar hariç tutulursa hareketi İTC'ya karşı fakat Meşrutiyet sever muhalefetin desteklediği ya da yönettiği hususu göz önünde bulundurulur ve muhaliflerin isyanın istibdada yönelmesine karşı olan çabaları dikkate alınırsa, olayın doğrudan Meşrutiyet'i yıkmak gibi bir amaca hizmet ettiği söylenemez. Tüm bunlar göz önüne alındığında vak'anın Meşrutiyet idareye karşı bir askeri ihtilal hareketinden çok İTC'ye karşı bir hareket olduğu görüşü ağır basacaktır.

¹²²¹ Ahmad, a.g.e., s. 31-69.

SONUÇ

Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Vak'ası'nın genel hatları ile ele alındığı bu çalışma, bizzat döneme şahitlik etmiş insanların anıları üzerinden inşa edilmiştir. Anıların, yazarının dünya görüşü ile birlikte fikri bölünme ve çatışmalarını da içerdiği hususundan hareketle; çalışmada yapılan değerlendirmelerin, birbirine karşıt fikirlerin kıyaslanması ile elde edildiğinin söylenmesi ciddi bir gerekliliktir. Zira nitelikli bir sentezin ortaya çıkmasında zıtlık olgusu ile karşılaştırma metodunun önemi düşünüldüğünde, hatıralar üzerine dayanan bir çalışmada göz önünde bulundurulacak düşünsel çatışmanın rolü daha iyi anlamlandırılacaktır.

Teze kaynaklık eden anıların müellifleri hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse; hepsinin olmasa da çoğunun, yurtdışı da dahil olmak üzere iyi bir eğitimden geçerek birkaç dil bildiği ve bu kimselerin ağırlıklı olarak asker, öğretmen, gazeteci ya da mülki idarede görevli insanlar olduğu hususu göze çarpmaktadır. Bu durum bir bakıma, kişilerin anılarını kaleme alma nedenlerini de açıklamaktadır. Çünkü avamdan farklı olarak bu kimseler, siyaset ve devlet yönetiminin bizzat içerisinde bulunmuş ya da bir şekilde ona dahil olmuşlardır. Bu nedenledir ki bu müellifler geleceğe, geçmişteki iyi olaylardan övgü, kötü olaylardan ise bir kanıt sayfası bırakmak için hatıralarını yazmışlardır. Bu bağlamda, incelenen hatıratlarda göze çarpan ilk husus; müelliflerin, Meşrutiyet'in ilanı olayında kendilerini pay sahibi olarak görmelerine karşın; 31 Mart İsyanı gibi kanlı bir olayda kendilerini kanıtlamaya yönelmeleridir. Bu husus, anılarda hürriyet nümayişlerinin anlatıldığı bölümlerde kendini o kadar belli etmektedir ki; neredeyse incelenen her hatıratta müellifler, gösterileri kendilerinin yönettiğini savunmaktadır. Buna karşılık 31 Mart sürecinin anlatıldığı kısımlarda müelliflerin çoğu, kendilerini masum göstermeye çalışmakla birlikte örneğin İttihatçılar olayı muhalefete, Mizancı Murad ve M. Selahaddin Beyler başta olmak üzere muhalifler ise İttihatçılara atfetmektedir. Fakat öte yandan, müelliflerin yöneldiği bu tutumu yalnızca iktidar muhalefet arasındaki düşünce ve politika karşıtlığına bağlamak da yanlış olacaktır zira, müelliflerin olaylar hakkındaki değerlendirmeleri üzerinde, hatıratların yazıldığı tarihte anılan olayların resmi-genel kabulünün hangi yönde olduğu hususunun da etkisi göz ardı edilmemelidir. Çünkü Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir miras olarak devredilen matbuat ve basın yasakları ile sansür uygulamaları düşünüldüğünde müelliflerin, günün

resmi kabulüne aykırı düşünceleri dile getirmesi ve bunları topluma yayması mümkün görünmemektedir. Bu yönü ile bakıldığında, bir edebi miras olduğu kadar politik bir eser yaratma amacına yönelen anı müelliflerinin dönemin genel geçer kabulü ve zihniyetinden etkilenmediklerini iddia etmek kanımızca hatalı olacaktır.

Burada, yeni bir husus daha önem kazanmaktadır ki bu da müelliflerin siyasi görüşleri ile ilgilidir. Tezde kullanılan anıların ve dolayısıyla müelliflerin, tek bir siyasi kaynağa odaklandığını söylemek elbette gerçeği yansıtmayacaktır. Bu nedenle eğer, teze kaynaklık eden anıların yazarları arasında siyasi görüş açısından bir sınıflandırma yapmak gerekirse; Meşrutiyet öncesi dönemde Padişah ve Babıali, 1908 sonrası dönemde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti siyasetini tasvip eden ve etmeyen iki grubun varlığından söz etmek gerekecektir. Bu nedenle muhalefete mensup müellifler, iktidarı eleştirmek maksadı ile anılara yönelmiş iken; iktidar taraftarı müelliflerin anılarını kaleme almalarında başlıca gerekçe, muhalefetin iddialarına yanıt vermek olmuştur.

Vurgulanması gereken diğer bir nokta da, iktidar muhalefet ilişkisine yöneliktir. İktidardakiler, muhalefeti kendileri için pürüz olarak algılamış ve politikalarını bu noktaya göre şekillendirmişlerdir. Özellikle 1908 sonrası dönemde iktidara egemen olan İttihatçılar, muhalifleri vatan hainliği ile suçlamış ve onların yok edilmesini, devletin geleceği için elzem görmüştür. Buna karşılık muhalifler ise; İttihatçıları zorbalıkla suçlamış ve Cemiyet'in meşruiyetini kaybettiğini iddia etmiştir. Bu durumun çalışmaya da yansıdığı göz önünde bulundurulursa 1908 öncesi dönemi içeren anıların birçoğunda Saray ve Padişah'a karşı ciddi eleştiriler yapılmaktadır. Buna karşılık 1908 sonrası, özellikle de 31 Mart sürecini ele alan anılarda, hatta bazı İttihatçı müelliflerin anılarında bile Padişah, masumiyeti ile göklere çıkarılmaktadır. Öte yandan İTC'ye muhalif müelliflerin anılarına bakıldığında; Padişah'ın Meşrutiyet öncesi dönemdeki eleştirel görüntüsünü 1908 sonrası dönemde İTC'nin aldığı kolaylıkla söylenebilmektedir. Bu durumun en önemli nedeni, teze kaynaklık eden anıların büyük bölümünün 1950-1970, kısmen de 1980 arası dönemde yazılarak yayınlanmasıdır. Bu dönemde Türkiye'nin siyasi hayatında yaşanan dalgalanmaların müellifleri etkilediği açıktır çünkü 1950 sonrası dönemde, tek parti iktidarından kaynaklanan endişeler ortadan kalktığı gibi; Osmanlı Devleti'ni Cumhuriyet'in gölgesinde bırakma çabaları da sona ermiş ve bu durum anılara da yansımıştır. Ayrıca, daha Milli Mücadele yıllarında başlayan ve 1926'da bir hesaplaşma niteliği kazanan İttihatçı karşıtlığı da 1940'lardan sonra etkisini

yitirmeye başladığından olsa gerektir ki bu tarihten sonra yazılan anılarda, Cumhuriyet döneminin tanınmış şahsiyetleri dahi İttihatçı çizgiyi sürdürme eğilimi göstermişlerdir. Öte yandan, Dünya Savaşı'nı demokratik ve “*anti revizyonist*” devletlerin kazanması, bu nedenle 1945 sonrası dünyasında demokrasi algısının gelişerek yaygınlaşması ve bu süreçte Türkiye'nin, Batı Bloku'na dahil olma çabasına yönelmesi de anı müelliflerinin bir demokrasi hareketi olarak gördükleri Meşrutiyet'in ilanı olayına ayrı bir önem atfetmesine neden olmuştur. Buna karşılık aynı gerekçe nedeniyledir ki bu dönemde yazılan anılarda müellifler, 31 Mart Vak'asını parti çekişmelerinden şekillenen bir olaydan çok demokrasi karşıtı bir irtica hareketi olarak yansıtmaya çalışmışlardır.

Diğer yandan, müelliflerin yaşadığı çevrenin de anılar ve dolayısıyla araştırma üzerinde etkili olduğunun söylenmesi elzemdir çünkü çevrenin, bakış açısı üzerindeki etkisi yadsınamayacak derecede fazladır. Bu bağlamda, bazı müellifler olaylara yurtdışından bakarken bazıları olayların bizzat içerisinde yer almış ve onun aktörü olmuştur. Aynı şekilde kimi yazarlar eserlerinde, bazı olaylara ya çok az değinmiş ya da hiç değinmemiştir. Buna mukabil bazı yazarlar ise; olayları detayı ile ele almış ve kişi ve yer bilgisi vermektan kaçınmamıştır. Bundan dolayıdır ki anılarda ele alınan olaylar bazen yaşantılara, bazen de duyum ve varsayımlara dayandırılmıştır. Özellikle 31 Mart İsyanı'nın ele alındığı kısımlarda bu durumun etkisi şiddetle hissedilmektedir.

Son olarak, teze kaynaklık eden anıların yazılış özelliklerinin de araştırma üzerinde etkili olduğu söylenmelidir. Bazı müelliflerin anlatımda abartı ve duygusallıkla birlikte kişisel yoruma yer verdiği tespit edilmiştir. Bu müelliflerin savunma içgüdüğü ile hareket ettiği hususu akla yatkın görünmektedir. Buna karşılık müelliflerden bazıları da anılarını kaleme alırken gazete koleksiyonları, MMZC'leri, arşiv belgeleri gibi döneme özgü kaynaklardan yararlanmışlardır. Bu nedenle örneğin Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet İhsan (Tokgöz) gibi gazetecilik vasıfları ağır basan müelliflerin anılarında gazete koleksiyonları geniş yer kaplarken; Mahir Said Pekmen gibi milletvekili olan müelliflerin anıları daha çok MMZC'lerine dayanmaktadır. Bu durumun, araştırmada kullanılan bilgilerin kaynağı üzerinde etkili olduğu zikredilmelidir.

Yukarıda bahsi geçen tespitlerin ardından tezimizi, aynı konuyu ele alan diğer tez ve araştırma eserlerinden farklı kılan bulgular ile dönem üzerine getirdiğimiz yeni yorumlardan bahsetmek gerekirse kanımızca vurgulanması gereken ilk konu Meşrutiyet'in ilanı sürecinde kilit bir öneme sahip bulunan Firzovik olayı hakkındadır.

Tezimize kaynaklık eden araştırma eserlerine göre bahsi geçen olayın başlıca nedeni, 1908 Haziranı'nda bazı gayrimüslim yabancıların Firzovik'te bir piknik düzenleyecekleri haberinin Arnavut vatandaşlar üzerinde yaptığı olumsuz etkidir. Arnavutlar'ın bu piknikten rahatsız olmalarının nedeni kimi araştırmacılara göre onların böyle bir organizasyonu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgalini örtbas etmek amacı ile tertiplendiğini düşünmesi iken bazılarına göre ise mutaassıp Arnavutların, kadın ve erkeklerden oluşan bu organizasyonu dine aykırı olarak algılayarak tepki göstermesidir. Fakat neden ister vatan sevgisinden isterse de dini mutaassıplıktan kaynaklansın, Haziran ayında Firzovik'te binlerce silahlı Arnavut toplanmıştır. Buraya kadar incelenen hatıratlar ve araştırma eserleri örtüşmektedir ancak, bizim hatıratlar aracılığıyla elde ettiğimiz bilgilere göre yukarıda bahsedilen nedenler dolayısıyla Firzovik'te toplanan Arnavut sayısı 10-12.000 kadardır ve toplantının yaklaşık 30.000 gibi bir sayıya ulaşması araştırmacıların ifade ettiği üzere ne vatan bilincinden ne de dini mutaassıplıktan kaynaklanmaktadır. Bizce asıl nedeni, o günlerde Makedonya'da ortaya çıkan Meşrutiyet hareketini güvendiği adamı Şemsi Paşa ile bastırmaya çalışan Sultan Hamid ve onun Arnavutlar üzerindeki etkisi ile açıklamak gerekmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere çeşitli sebeplerle Arnavutlar, Firzovik'te toplanmaya başlamışlardır fakat kanaatimizce onları bir araya toplanmaya iten asıl gerekçe Arnavutlar üzerinde son derece nüfuz sahibi olan ve Meşrutiyet hareketini bastırmaya uğraşan Şemsi Paşa'nın İttihatçılar karşısındaki dini söylemleri ile halka, onlara karşı hareket etmek üzere yaptığı çağrıdır. Zira incelenen hatıratlarda Şemsi Paşa'nın böyle bir amaçla toplumdaki nüfuzlu Arnavut ailelere yazdığı mektuplardan sıkça bahsedilmektedir. Böylece Firzovik'te bazı araştırmacıların savunduğu üzere toplanmış bulunan Arnavutların sayısı söylenildiği gibi yaklaşık 30.000'e yükselmiştir fakat Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve Arnavutların örgütlenmekte yetersiz kalması nedeniyle İTC, toplantıyı Padişah ve Saray'a karşı bir yöne sevk ederek onu Meşrutiyet'in ilanı lehinde kullanmayı bilmiştir.

Yukarıda yaptığımız açıklamadan sonra özellikle Sina Akşin, Feroz Ahmad ile doğrudan Firzovik olayı üzerine yayınlarda bulunan Süleyman Külçe gibi Osmanlı son dönemi hakkında başucu kaynağında eserler yayınlayan araştırmacı ve müelliflerin, olay üzerindeki Padişah etkenine değinmedikleri göz önünde bulundurulursa; bu tezin ulaştığı nihai sonuçlardan biri, ulaşılan yeni bulgular yardımıyla konu hakkında

bilinenlere katkı sağlamak ve Firzovik olayının nedenleri üzerinde başka etkenlerin de etkili olduğunu göstermek olmuştur.

Öte yandan incelenen hatıratlardaki bilgilerden yola çıkarak tezimizde ulaştığımız sonuçlardan birinin de 24 Temmuz olayının tam bir ihtilal hareketi olmaktan öte Padişah'ı, Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlama hareketi olduğunu ifade etmek de bizce Meşrutiyet'in ilanının bir ihtilal hareketi olduğunu savunan görüş karşısında savunduğumuz bir yorumdur. Aynı şekilde Meşrutiyet'i ilan ettiren hareketin tam bir ihtilal hareketi olmaması gibi 31 Mart Vak'ası da bizce ne bir karşı devrim ne de Meşrutiyet idaresine karşı girişilmiş bir irtica hareketidir. Bizce bu hareket, farklı dinamikleri bünyesinde barındıran, büyük oranda parti çekişmeleri dolayısıyla meydana gelen, odak noktasının, İTC'nin hükümet ve devlet üzerindeki nüfuzunu kırmaya yönelik olan ve ulema-asker ittifakına dayanan bir İttihatçı karşıtlığından ibarettir. Bu nedendir ki yukarıda anılan hatıratlarda bazı müelliflerin savunduğu, Hareket Ordusu'nun İTC'yi yeniden ihya etmek üzere kurularak bu yönde hareket ettiği görüşü sıkça dile getirilmiştir. Zira 31 Mart İsyanı sonucunda yapılan yargılamaların politik bir yönünün olduğu ve isyanın mahiyetinin, nedeninin, faillerinin, isyan sürecinde yaşananların ve sonuçlarının günümüzde bile tam anlamı ile aydınlatılmadığı düşünülür, isyanın bastırılmasını müteakip ilan edilen sıkıyönetimin yıllarca yürürlükte kaldığı göz önünde bulundurulursa, olayın en çok İTC'nin işine yaradığını savunan görüşe bizce de hak vermemek elde değildir.

Diğer yandan, incelenen hatıratlardan elde ettiğimiz bilgiler, isyanın bastırılması esnasında Hareket Ordusu'nda kurmay başkanlık görevi ile bulunan Mustafa Kemal'in, Çanakkale Muharebesi'nden evvel 31 Mart İsyanı dolayısıyla tarih sahnesine çıktığını savunan görüşü desteklememektedir. Çünkü incelenen yaklaşık 70 kadar hatırat içerisinde 31 Mart Vak'asının bastırıldığı sürecin anlatıldığı kısımlarda Mustafa Kemal isminin geçtiği hatıratların sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek derecede azdır ve her ne kadar Mustafa Kemal Bey, Hareket Ordusu'nda kurmay başkanlık görevini ifa etse de kendisi İttihatçılar tarafından geri planda bırakılarak örneğin bir Enver, Fethi (Okyar) ya da Hafız Hakkı Beyler kadar ileri harekâta yer alamamıştır. Eğer buna bir neden göstermek icap ederse kanaatimizce bu durum, Mustafa Kemal'in Cemiyet fikir ve faaliyetlerine karşı düşüncelerini toplantılarda sık sık dile getirerek Cemiyet'i eleştirmekten kaçınmaması ile İttihatçılar arasında özel bir öneme sahip bulunan Enver

Paşa ile yaşadığı bazı kişisel sürtüşmelerden kaynaklanmaktadır. Bu durum kanaatimizce onun 1909 yılında üne kavuşmasının da önüne geçmiştir.

31 Mart Vak'ası hakkında genelden özele inerek kişilerden bahsetmeye başladığımız bu esnada, olayın failleri hakkında yaptığımız yeni bir tespitimizden bahsetmek yerinde olacaktır. Ali Haydar Mithat Paşa'nın anılarını referans vererek ifade edeceğimiz bu tespit, Damat Ferit Paşa'nın 31 Mart İsyanı ile ilgisi hakkındadır. Paşa'nın 31 Mart'a giden süreçte devlet kademesinde etkin bir rol oynayamadığını ve kendisinin en büyük emelinin yüksek mevkilere gelmek olduğunu iddia eden Ali Haydar Mithat Bey, onun 31 Mart İsyanı günlerinde kendi hesabına çalıştığını savunmaktadır. İncelenen diğer hatıratlar ve araştırma eserlerinde karşılaşmadığımız bu iddia doğru olduğu oranda gerçeği yansıtmıyor da olabilir. Çünkü Damat Ferit Paşa ismi, ne 31 Mart sürecinin herhangi bir yerinde ne de süreç sonunda yargılananların isimleri arasında geçmektedir. Bu nedenle Ali Haydar Mithat Bey'in bu iddiası kişisel husumetlere dayanan bir karalama içgüdüsünden de kaynaklanmış olabilir. Neden ne olursa olsun burada yapılan tespit, kesin bir çıkarımı ihtiva etmese de onun gelecek araştırmalar için yeni bir tartışma açacağı umulmaktadır.

Bizce vurgulanması gereken diğer bir nokta da İTC'nin muhalefeti ve kendinden olmayanları vatan haini olarak görme eğilimine dairdir. Bu vurgu, aynı zamanda bünyesinde Meşrutiyet'ten birçok mirası barındıran Cumhuriyet döneminin de devlet ve vatandaş arasındaki gerilim bağını ifade etmesi bakımından ayrıca önemlidir. Araştırmamızda da detayı ile ele almaya çalıştığımız üzere Meşrutiyet döneminin ana karakterlerinden biri olarak İTC ve İttihatçıların vatan hainliği algısında Cemiyet'e karşı gelmek, onu alçaltacak ya da zayıflatacak hareketlerde bulunmak başı çekmektedir. Bu yönü ile bakıldığında İttihatçılara göre İTC'ye karşı gelmek, devlete karşı gelmekle eş tutulmuş ve devlete karşı gelmenin cezası da vatan hainliği ile yaftalanmak olmuştur. Aynı şekilde 1923 sonrası döneme bakıldığında özellikle tek parti iktidarı döneminde Cumhurbaşkanı ile devletin özdeşleştirilerek Cumhurbaşkanı'na karşı olanların devlete ve dolayısı ile vatana karşı olduğu algısının geçerliliğini koruduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bu yönü ile bakıldığında her ne kadar 1926 hesaplaşmaları sonucunda İttihatçılık bitirilmiş, İttihatçılar tamamen tasfiye edilmiş olsalar da bir zihniyet olarak İttihatçılık'ın bazı noktalarda hala devam ettirildiği yorumunu yapmak bizce elzemdir.

Sonuç olarak, Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Vak'ası adlı olayların, bizzat bu olayları yaşamış bulunan insanların hatıratları üzerinden ele alınması ve dolayısıyla anılan olaylar üzerindeki insan faktörünü ortaya koyması noktasında bu incelemenin, gelecekte yapılacak araştırmalara fayda sağlayacağı düşünöldüğü gibi araştırma neticesinde yapılan tespit ve yorumların da konu hakkında yeni bir tartışma başlatacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

BOA, **BEO**, 08/C/1326 (Hicrî), Dosya No: 3352, Gömlek No: 251386.

BOA, **BEO**, 10/Ca/1326 (Hicrî), Dosya No: 3353, Gömlek No: 251422.

BOA, **Y..PRK.AZJ.**, 23/Ca/1326 (Hicrî), Dosya No: 54, Gömlek No: 36.

BOA, **Y.EE.**, 17/Ca/1326 (Hicrî), Dosya No: 71, Gömlek No: 63.

Kanûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân Nizâm-nâme-i Dâhilîsi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

MMZC, 04.12.1324 (17 Aralık.1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 1.

MMZC, 17.12.1324 (30 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 7.

MMZC, 18.12.1324 (31 Aralık 1908), c. 1, Devre: 1, İçtima: 8.

MMZC, 29.12.1324 (10 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 9.

MMZC, 31.12.1324 (13 Ocak 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 11.

MMZC, 29.01.1324 (11 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 26.

MMZC, 31.01.1324 (13 Şubat 1909), c. 1, Devre: 1, İçtima: 27.

MMZC, 25.03.1325 (7 Nisan 1909), c. 2, Devre: 1, İçtima: 53.

MMZC, 03.04.1325 (16 Nisan 1909), c. 3, Devre: 1, İçtima: 56.

MMZC, 04.04.1325 (17 Nisan 1909), c. 3, Devre: 1, İçtima: 57.

3. Ansiklopedi ve Sözlükler

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Sami Güneyçal (yay. haz.), Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2008.

NEBİOĞLU, Osman, **Türkiye'de Kim Kimdir?**, Nebioğlu Yay., İstanbul 1961-1962.

PAKALIN, M. Zeki, **Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, c. 3-5,11,14,17., TTK, Ankara 2009.

Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, c. 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, c. 1-4,7, Anadolu Yay., İstanbul 1983-1984.

Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul 2007.

4. Hatıratlar

Abdülmecid Fehmi, **Manastır'ın Unutulmaz Günleri**, Ayşe Şen, Ali Birinci (yay. haz.), Akademi Kitabevi, İzmir 1993.

Ahmet Rıza, **Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları**, Arba Yay., İstanbul Temmuz 1988.

Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, M. Çetin Börekçi (yay. haz.), c. 1-2, TTK, Ankara 1999.

Ali Cevad, **İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Hadisesi-II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi-**, Faik Reşit Unat (yay. haz.), TTK, Ankara 1991.

Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım 1872-1946**, Güler Basımevi, İstanbul 1946.

Ali Kemal, **Ömrüm**, Zeki Kunalalp (yay. haz.), İsis Yay., İstanbul 1985.

APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK, Ankara 1988.

ARIKOĞLU, Damar, **Hâtıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961.

Âtîf Hüseyin, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, M. Metin Hülagü (yay. haz.), Timaş Yay., İstanbul Ağustos 2013.

AYDEMİR, Ş. Süreyya, **İkinci Adam (1884-1938)**, c. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966.

—————, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1860-1908)**, c. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Basiretçi Ali, **İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme**, Nuri Sağlam (yay. haz.), Kitabevi Yay., İstanbul 1997.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım**, c. 1-2, Baha Matbaası, İstanbul 1965-1966.

BERKMAN. A. Tefvik, **Engelli-Engelibeli Uzun Yollar-Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi "Bir Hayat Anıları" 1900-1987**, Selar Ofset, İstanbul 1987.

BEYATLI, Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım**, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., İstanbul 1973.

————— , **Siyâsî ve Edebî Portreler**, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., İstanbul 1968.

BİREN, Naciye Neyyal, **Münevver Bir Türk Hanımı Ressam Naciye Neyyal Hanımefendi'nin Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları**, F. Rezan Hürmen (yay. haz.), Pınar Yay., İstanbul Temmuz 2004.

BLEDA, M. Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Destek Yay., İstanbul Eylül 2010.

CEBESOY, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981.

Celâleddin Paşa, **Madalyonun Tersî**, Samih Nafiz Tansu (yay. haz.), Gür Kitabevi, İstanbul 1970.

DURU, Kazım Nami, **"İttihat ve Terakki" Hatıralarım**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.

Enver Paşa, **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, İletişim Yay., İstanbul 1991.

ERKİN, Behiç, **Hâtırat 1876-1958**, Ali Birinci (yay. haz.), TTK, Ankara 2010.

ERTÜRK, Hüsameddin, **İki Devrin Perde Arkası**, Samih Nafiz Tansu (yay. haz.), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.

FELEK, Burhan, **Yaşadığımız Günler**, Milliyet Yay., İstanbul Nisan 1974.

FURGAÇ, Ahmet İzzet, **Feryadım**, c. 1, Nehir Yay., İstanbul 1992.

GÜNDÜZ, Asım, **Hatıralarım**, İhsan Ilgar (yay. haz.), Kervan Yay., İstanbul Ekim 1973.

GÜVEN, Gül Çağalı (haz.), **Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri, II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları-Polemikleri**, Arba Yay., İstanbul Ağustos 1991.

Hasan Amca (Hasan Vasfî Kızıtaşı), **Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İçyüzü 1908-1918**, Arba Yay., İstanbul Ekim 1958.

Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım İstanbul/Trabzon/Selanik/Suriye**, İsmail Kara (yay. haz.), Dergâh Yay., İstanbul Haziran 2000.

İbrahim Temo, **İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yay., İstanbul 1987.

- İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Sabahattin Selek (yay. haz.), Bilgi Yay., Ankara Ekim 1985.
- KALAÇ, Ahmet Hilmi, **Kendi Kitabım**, Yeni Matbaa, İstanbul 1960.
- KARABEKİR, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu?**, Faruk Özerengil, Emel Özerengil (yay. haz.), Türdav Ofset Tesisleri, İstanbul 1982.
- KURAN, A. Bedevî, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957.
- _____ , **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yay., İstanbul Nisan 2000.
- _____ , **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Ocak 2012.
- KUT, Halil, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütülamare Kahramanı Halil Kut'un Anıları-**, Taylan Sorgun (yay. haz.), 7 Gün Yay., İstanbul 1972.
- Leskovikli M. Rauf, **İttihat ve Terakki Ne idi?**, Alfa Yay., İstanbul Eylül 2013.
- MAYAKON, İsmail Müştak, **Yıldızda Neler Gördüm?**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1940.
- Mehmet Ali Aynî, **Hatıralarım**, İsmail Dervişoğlu (yay. haz.), Yeditepe Yay., İstanbul Ekim 2009.
- Mehmet Selâhaddin, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, İnkılâb Yay., İstanbul 1990.
- MENTEŞE, Halil, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul Kasım 1986.
- MENTEŞE, Nahid, **Babam Halil Menteşe'nin Hayatından Kısa Notlar**, Emel Matbaası, Milâs 1950.
- Mevlânzâde Rıfat, **31 Mart Bir İhtilâlin Hikayesi**, Berîre Ülgenci (yay. haz.), Pınar Yay., İstanbul Kasım 1996.
- Mizancı Murad, **Mîzâncı Murat Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları**, Celile Eren Ökten Argıt (yay. haz.), Marifet Yay., İstanbul Mart 1977.
- ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım**, c. 1, Emre Yay., İstanbul Ocak 2004.
- OSMANOĞLU, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

- OSMANOĞLU, Şâdiye, **Hayatimin Acı ve Tath Günleri**, Bedir Yay., İstanbul 1966.
- ÖĞÜTÇÜ, Abdülkadir Kemalî, **Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemalî'nin Anıları**, Işık Öğütçü (yay. haz.), Epsilon Yay., İstanbul Kasım 2005.
- PEKMEN, M. Said, **31 Mart Hatıraları**, Hasan Babacan, Servet Avşar (yay. haz.), TTK, Ankara 2013.
- _____ , **Fizan Hatıraları**, Hasan Babacan, Servet Avşar (yay. haz.), TTK, Ankara 2013.
- Resneli Niyazi, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı -Hâtırat-ı Niyazi-**, Örgün Yay., İstanbul 2003.
- REY, Ahmet Reşit, **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, Nur Özmel Akın (yay. haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Şubat 2014.
- Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 1-2, Altındağ Yay., İstanbul 1967-1968.
- Sabuncuzade Louis Alberi, **Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz**, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.
- Sait Paşa, **Anılar**, Şemsettin Kutlu (yay. haz.), Hür Yay. ve Ticaret, İstanbul Aralık 1977.
- SERTEL, M. Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1968.
- SOKU, Ziya Şakir, **İttihat ve Terakki**, c. 1-2, Akıl Fikir Yay., İstanbul Ekim 2014.
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemalî, **Hariciye Hizmetinde Otuz Sene: Mutlakıyet-Meşrutıyet ve Milli Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler 1892-1922**, c. 1, Saka Matbaası, İstanbul 1950.
- Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, Hareket Yay., İstanbul Aralık 1974.
- Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları**, **İttihat ve Terakkiye Muhalefet**, Nehir Yay., İstanbul 1990.
- Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hâtıralar (1908-1913)**, Ziyâeddin Engin (yay. haz.), Tercüman 1001 Temel Eser Serisi No: 119, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978.
- Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.
- Talat Paşa, **Talât Paşa'nın Hatıraları**, Enver Bolayır (yay. haz.), Bolayır Yay., İstanbul 1946.
- TANSU, Samih Nafiz (haz.), **İki Devrin Perde Arkası**, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.
- _____ , **Madalyonun Tersisi**, Gür Kitabevi, İstanbul 1970.

TOKGÖZ, A. İhsan, **Matbuat Hatıralarım (1888-1923)**, c. 1-2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1930-1931.

TOPUZLU, Cemil, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım**, Güven Basım ve Yay., İstanbul 1951.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp İştiklerim**, TTK, Ankara 1949.

UĞURLU, Nurer (der.), **İkinci Meşrutiyet'in İlanı**, Örgün Yay., İstanbul Şubat 2008.

US, Asım, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hâtıralar ve Tetkikler**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.

YEĞENAĞA Ali Münif, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, Taha Toros (yay. haz.), İsis Yay., İstanbul Temmuz 1996.

Yüzbaşı Cemal, **Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık-Yüzbaşı Cemal'in Anıları**, Kudret Emiroğlu (yay. haz.), Kebikeç Yay., Ankara Mayıs 1996.

5. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Nuran Yavuz (çev.) Kaynak Yay., İstanbul 2016.

_____ , **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Yavuz Alogan (çev.), Kaynak Yay., İstanbul 1999.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

_____ , **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, Ankara 1994.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993.

ARMAOĞLU, Fahir, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1975.

BAYDAR, Mustafa, **31 Mart Vakası**, Millî Tesevüt Birliği Yay., İstanbul 1955.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. 2, TTK, Ankara 1952.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (yay. haz.), Yapı Kredi Yay., İstanbul Ekim 2012.

BİRİNCİ, Ali, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergâh Yay., İstanbul Eylül 2012.

- ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara Mart 2004.
- ÇETİNKAYA, Y. Doğan, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yay., İstanbul 2004.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, **31 Mart Vak'ası**, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1942.
- DEMİR, Fevzi, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri: 1908-1914**, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- ERCAN, Yavuz, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik**, Turhan Kitabevi, Ankara 2010.
- ERTUĞ, Hasan Refik, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1960.
- GEORGEON, François, **Sultan Abdülhamid**, Ali Berktaş (çev.), Homer Yay., İstanbul 2006.
- GÜNEŞ, İhsan, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Ağustos 2012.
- İNALCIK, Halil, SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (der.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Ocak 2012.
- HANIOĞLU, Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İletişim Yay., İstanbul 1989.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, c. 6-10, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Şubat 2013.
- KABACALI, Alpay, **Türk Yayın Tarihi**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1987.
- KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, Ayda Erbal (çev.), İletişim Yay., İstanbul 1995.
- KARPAT, Kemal H, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Bahar Tırnakçı (çev.), Timaş Yay., İstanbul 2010.
- _____ , **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK, Ankara 1991.
- KUNERALP, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1822) Prosopografik Rehber**, İsis Yay., İstanbul Aralık 1999.
- KÜLÇE, Süleyman, **Firzovik Toplantısı ve Meşrûtiyet**, Kitabevi Yay., İzmir 1944.
- LANGLOİS, Charles Victor, SEİGNOBOS, Chales, **Tarih Tetkiklerine Giriş**, Galip Ataç (çev.), TTK, Ankara 2010.

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Mehmet Kıratlı (çev.), TTK, Ankara 2014.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul 1983.

_____, **Türk Modernleşmesi: Makaleler**, Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (der.), İletişim Yay., İstanbul 2006.

_____, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.), İletişim Yay., İstanbul 2012.

Mehmet Cavid, **Meşrutiyet Ruznâmesi**, Hasan Babacan, Servet Avşar (yay. haz.), TTK, Ankara 2014.

MÜFTÜOĞLU, Mustafa, **İstanbul'a Yürüyen Ordu, 31 Mart'ın Perde Arkası**, Başak Yay., İstanbul 2005.

Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre**, M. Emre Karaörs (yay. haz.), Morpa Kültür Yay., İstanbul 2006.

OĞUZ, Ahmet, **Birinci Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yay., Ankara Ekim 2010.

OLGUN, Kenan, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, ATAM Yay., Ankara 2008.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, TTK, Ankara 2000.

PETROSYAN, Yuriy A., **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu (çev.), Bilgi Yay., Ankara Nisan 1974.

RAMSAUR, E. Edmonson, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, Nuran Yavuz (çev.), Pozitif Yay., İstanbul 2007.

SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Mehmet Harmancı (çev.), c. 2, E Yay., İstanbul 1983.

TBMM Albümü 1920-2010, c. 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara 2010.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 3, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul Temmuz 1989.

_____, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul Ağustos 2004.

- TUNÇAY, Mete, **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, İletişim Yay., İstanbul 2009.
- TURAL, Erkan, **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., İstanbul 2009.
- TURAN, Mustafa, **Elli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizlenmiş Bir Facia, Taskışla’da 31 Mart Faciası**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- TURGAY, Asaf, **Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat**, Esra Matbaacılık, İstanbul 1964.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul Kasım 2015.
- ZÜRCHER, E. Jan, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Berktaş (çev.), Kaynak Yay., İstanbul 1985.
- _____, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (çev.), İletişim Yay., İstanbul 2005.
- _____, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Nüzhet Salihoğlu (çev.), Bağlam Yay., İstanbul Ekim 1995.

6. Makale ve Tefrikalar

- ABALIOĞLU, Yunus Nadi, “*31 Mart Vak’ası*”, **Cumhuriyet**, 31 Mart-21 Nisan 1959.
- AKŞİN, Sina, “*Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme*”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, sa. 2 (1977), ss. 31-46.
- AKTER, Ahmet, “*Anılar Bibliyografyası*”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 3, sa. 9, ss. 229-265.
- ASLAN, Taner, “*31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar*”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sa. 28 (2010), ss. 1-26.
- BALKAN, Ethem Ruhi, “*İttihatçılığın Temelini Atanlar*”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 2, ss. 366-367.
- BİRECİKLİ, İhsan Burak, “*Avlonyalı İsmail Kemal Bey’in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)*”, **Akademik Bakış Dergisi**, c. 3, sa. 5 (2009), ss. 95-122.

BİRİNCİ, Ali, “Ahmet Bedevî Kuran, Jön Türklüğün Tarihçisi, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sa. 12 (2012), ss. 2-37.

—————, “Şerif Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 39, TDV Yay., Ankara 2003, ss. 1-2.

—————, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 14, sa. 41 (Temmuz 1998), ss. 611-620.

DELİLBAŞI, Nizamettin, “Hatıralarım”, **Canlı Tarihler**, c. 4, Türkiye Yay., İstanbul 1946.

DOĞANER, Yasemin, “Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı’da Basın”, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 29, sa. 1 (Haziran 2012), ss. 109-141.

HANİLÇE, Murat, *II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi*”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, sa. 47 (2008), ss. 147-166.

Galip Paşa, “Galip Paşa’nın Hâtıraları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yılmaz Öztuna, Orhan Yüksel (yay. haz.), c. 1-2, sa. 6 (1 Temmuz 1966)-9 (1 Ekim 1966).

UZUN, Hakan, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, c. 6, sa. 2 (2005), ss. 145-162.

HAYDAROĞLU, İlknur, “II. Abdülhamit’in Hafiyete Teşkilatı Hakkında Bir Risale”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 17, sa. 28 (1997), ss. 109-133.

İNAN, Afet, “Trablusgarp’ta Hürriyete Karşı İsyân (Atatürk’ü Dinlerken)”, **Bellekten**, c. 8, sa. 31 (Temmuz 1944), ss. 387-402.

ISSI, Murat, “Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf’at Bey”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, sa. 196 (Nisan 2010), s. 1-10.

KARACAKAYA, Recep, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, sayı 3 (2003), ss. 127-142.

Mehmet Cavit, “Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey’in Hatıraları”, **Tanin**, 30 Ağustos 1943-22 Aralık 1946.

ÖNSOY, Rifat, “Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 4, sa. 1 (1986), ss. 24-37.

- REY, A. Reşit, “Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)”, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yay., İstanbul 1945, s. 24-25.
- SERTOĞLU, Mithat, “31 Mart Olayı’na Işık Tutan Belgeler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sa. 35 (Aralık 1999), ss. 45-47.
- TARCAN, Selim Sırrı, “Hatıralarım”, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yay., İstanbul 1946, s. 22.
- TOROS, Taha, “Saltanatın Yanbaşında Bir İstibdat Düşmanı Prens Sabahattin”, **Milliyet Yakın Tarihimiz**, 1982, ss. 147-151, 170-172, 189-191, 206-20, 221-223, 251-255.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, **Belleten**, c. 8, sa. 30 (1944), ss. 245-328.
- _____, “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, **Belleten**, c. 8, sa. 29 (1944), ss. 71-118.
- Vasıf Bey, “Alâtini Köşkü”, **Hayat Tarih Mecmuası**, c. 2, sa. 11 (1 Aralık 1966), ss. 24-29.
- Y.y., “10-23 Temmuz 1908’de Yıldız Sarayında Neler Olmuştu”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz**, c. 2, s. 275-277.
- Y.y., “10-23 Temmuz 1908’de Yıldız Sarayında Neler Olmuştu”, **Hatıralar, Vekilar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 2, ss. 275-277.
- YALÇIN, H. Cahit, “Edebi Hatıralar”, **Fikir Hareketleri Dergisi**, c. 2, sa. 27 (26 Nisan 1934)- 52 (18 Ekim 1934).
- _____, “İttihadı Terakki Cemiyeti’ne Nasıl Girdim?”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, sa. 1 (1 Mart 1942), ss. 23-25.
- _____, “Kudretsiz Bir Hükümet Müvesvis Bir Padişah”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 2, ss. 75-76.
- _____, “Meşrutiyet Hatıraları (1908-1918)”, **Fikir Hareketleri Dergisi**, c. 3-9, sa. 71 (28 Şubat 1935)-224 (5 Şubat 1938).
- _____, “Meşrutiyet ve Taassup”, **Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Dergisi**, c. 3, s.68.
- YAZICI, Hakkı, DEMİREL, Muammer, “93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 12, sa. 29 (2006), ss. 267-278.

YÖNTEM, Ali Canip, “*Selânikte 10 Temmuz Sabahı*”, **Hatıralar, Resimler, Vesikalarla Yakın Tarihimiz**, c. 2, ss. 257-259.

7. Tezler

TÜRKMEN, Zekeriya, *Hareket Ordusu ve Mahmut Şevket Paşa (Hareket Ordusunun Hazırlanması Sevk ve İdaresi, 31 Mart Olayının Bastırılmasındaki Rolü)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

TURSUN, Soner, *II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2013.

YILDIZ, Sıddık, *Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

8. Süreli Yayınlar

İkdam, 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908)

İkdam, 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908)

İkdam, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908)

İkdam, 26 Mart 1325 (8 Nisan 1909)

İkdam, 2 Nisan 1325 (15 Nisan 1909)

İkdam, 4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909)

Sabah, 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908)

Sabah, 26 Temmuz 1324 (8 Ağustos 1908)

Serveti Fünun, 12 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908)

Serveti Fünun, 15 Temmuz 1324 (28 Temmuz 1908)

Tanin, 20 Temmuz 1324 (2 Ağustos 1908)

Tanin, 21 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908)

Tanin, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908)

Tanin, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908)

Tanin, 7 Ağustos 1324 (20 Ağustos 1908)

Tanin, 10 Ağustos 1324 (23 Ağustos 1908)

Tanin, 18 Ağustos 1324 (31 Ağustos 1908)
Tanin, 10 Teşrinisani 1324 (23 Kasım 1908)
Tanin, 26 Kânunevvel 1324 (8 Ocak 1909)
Tanin, 4 Mart 1325 (17 Mart 1909)
Tanin, 22 Mart 1325 (4 Nisan 1909)
Tanin, 22 Mart 1325 (4 Nisan 1909)
Yeni Gazete, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908)

9. İnternet Siteleri

<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385> (Erişim tarihi: 15 Mart 2015-5 Haziran 2016)
<http://www.devletarsivleri.gov.tr/> (Erişim tarihi: 15 Mart 2015-5 Haziran 2016)
<http://gazeteler.ankara.edu.tr/> (Erişim tarihi: 15 Mart 2015-5 Haziran 2016)
<http://www.ticanitarikati.org/> (Erişim tarihi: 29 Mayıs 2016)
<http://www.kaynakca.info/> (Erişim tarihi: 15 Mart 2015-5 Haziran 2016)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5757d4c2302b86.23901651 (Erişim tarihi: 08 Mayıs 2016)